

IUSTITIA

mesél

X 215.305

IUSTITIA MESÉL

TANULMÁNYOK
A »JOG ÉS IRODALOM« KÖRÉBŐL

SZERKESZTETTÉK:

FEKETE BALÁZS

H. SZILÁGYI ISTVÁN

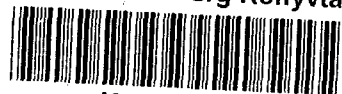
NAGY TAMÁS

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
az Apostoli Szentszék Könyvkiadója
Budapest 2013

X 215.305

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001114674

Lektorálta:
Majtényi Balázs

A borítótérket H. Szilágyi István és Szilágyi Artúr készítette
Mészáros Attila *Justicia* című munkájának felhasználásával
GIMP 2.8 programmal.

© A szerzők, 2013
© A szerkesztők, 2013

ISBN 978 963 277 471 8

Szent István Társulat
H-1053 Budapest, Veres Pálné utca 24.
Felelős kiadó: Dr. Rózsa Huba alelnök
Felelős kiadóvezető: Farkas Olivér igazgató
Tördelte Könczöl Miklós
X_YL^AT_EX rendszeren
Betűtípus: *Computer Modern Roman* 10 pt

X 215305

Tartalomjegyzék

ELŐSZÓ	7
I. MESÉK ITTHONRÓL...	9
SCHWEITZER GÁBOR „...a jurátus-fészek mindig a kávéház volt”. Vas Gereben emlékezete	11
HORVÁTH ATTILA Ügyvédi karakterek Jókai Mór műveiben	21
FALUSI MÁRTON Magyar dioszkuroszok. Bibó István államelméletének és Szabó Zoltán nemzeteszméjének összehasonlítása a jog és irodalom módszerével	31
NAGY TAMÁS Szövegutcaikon: séták A <i>fűtő</i> vel, Máraival & Co.	53
GÁRDOS-OROSZ FRUZSINA Szembenézés a múlttal? Információs igazságtétel dokumentumfilmen és jogban	75
H. SZILÁGYI ISTVÁN Nincs kegyelem – senkinek	89
II. ...MESÉK A NAGYVILÁGBÓL...	113
NÓTÁRI TAMÁS Ad Cosmographiam Aethici Istri. Egy kánonjogi vita irodalmi lecsapódása	115
MOLNÁR ANDRÁS Párhuzamok Ambrose Bierce és Oliver Wendell Holmes gondolatvilágában	133

TAKÁCS PÉTER Picasso politikai színei	147
FEKETE BALÁZS Alkotmánypreambulum és intertextualitás, avagy sok szöveg között az alkotmánypreambulum	177
HÖRCHER FERENC Bölcsészet, demokrácia, zsarnokság. A humán tudományok és a művészetek politikai hasznáról	205
III. ... MESÉK AZ ISKOLÁRÓL	221
KISS ANNA A „jog és irodalom” felhasználása az általános iskolai oktatásban	223
TÓTH J. ZOLTÁN A „jog és irodalom” felhasználása az egyetemi oktatásban	231
A KÖTET SZERZŐI	239

Előszó

Iustitia mesél – szokatlan címválasztás. Egyrésztől azért, mert Iustitiától általában döntéseket várunk, nem pedig meséket, elbeszéléseket. Nehéz Iustitiát más-hogy elképzelni, mint döntőbíró. Igazán szokatlan lehet egy olyan kép, melyen Iustitia – mondjuk – egy árnyékos padon üldögél a kora nyári napsütésben és barátnőinek, a múzsáknak, lelkesen mesél. Másrészt, a jogról való, tudományosnak vélt gondolkodásunknak is kialakultak már a megszilárdult kliséi – például: monográfiák, tanulmányok, könyvfejezetek, tudományos előadások – és ezek között eretnekségnek hat a mesét egyáltalán megemlíteni.

Mindezek ellenére, mégis úgy véljük, hogy Iustitia is mesélhet egyszer-egyszer. Vagy, lehet, hogy nem is csak egyszer-egyszer, hanem rendszeresen kell mesélnie. Miért? Azért, mert a jogi kultúra, egy közösség jogi kulturáltsága, nem korlátozódik pusztán a jogszabályok alapján meghozott döntésekre, valamint az ahhoz kapcsolódó formalizált tudományos gondolatfolyamra. A jogi kultúra és a kultúrált jogi gondolkodás nem létezhet mesék nélkül. A mesék egyszerűen nélkülözhetetlenek, mert ezek varázsolják elmondhatóvá a jogi formalizmuson és konstruktivizmuson kívül álló emberi dimenziót, beleértve az érzéseket és az érzelmeket; ezek tudják csak átadni a jog működéséhez kapcsolódó közösségi tapasztalatokat a legfiatalabb kortól; és ezek segítségével helyezhető el a jog az egyéni történetekben vagy közös történelmünkben. Csak a mesék segítségével válhat a jog az igazságosság és a humanizált kényszer kultúrájává.

Természetesen, a jogi kultúrák évezredek történetével párhuzamosan a mesék is változnak. Kötetünk írásai egyáltalán nem hasonlítanak a jog és az igazságosság kérdéseiről szóló klasszikus arab vagy magyar népmesékre. Nem is hasonlíthatnak, ha jobban belegondolunk, mert a posztmodern világ körülményei között egyszerűen már elmondhatatlan az, amit népmesei formában évszázadokkal ezelőtt még kristálytisztán meg lehetett fogalmazni. Azonban, a tudományos jelleg mellett, összeköti e tanulmányokat az, hogy történelmi és kulturális tanulságokat keresnek; értékekben gondolkodnak; állást foglalnak arról, mi helyes és mi nem; és az elbeszélés formájára is nagy hangsúlyt fektetnek – azaz, mégis őríznek töredékeket a mese összetársadalmi szerepéből.

A kötetben található tanulmányok közül több előadás formájában elhangzott a tavalyi, Szegeden tartott 4. Jog és irodalom szimpóziumon. Külön ki kell emelni Nagy Tamás és Lacsán István szerepét a szimpózium szervezésében, nélkülük biztosan nem tarthattuk volna a rendezvényt ilyen illusztris és inspiráló – napjaink intellektuális valóságát sok szempontból tökéletesen kifejező – környezetben: a volt szegedi vár börtönében, mely jelenleg a Szegedi Fellebbviteli Főügyészség épületének alagsora.

Fekete Balázs

I

MESÉK ITTHONRÓL...

„....a jurátus-fészek mindig a kávéház volt”
Vas Gereben emlékezete

SCHWEITZER GÁBOR

A 19. században Magyarországot alkalmanként a jogászok és kanászok – „*Jogassen und Kanassen*” – országának nevezték, ami egészen nyilvánvalóan nem számított dicsőretnek. A túlzó megállapítás ellenére a „jogásznemzet” toposza hosszú időn keresztül forgott közszájon hazánkban. Ennek a közhelynek a létrejöttében természetesen a hazai szépirodalomnak is megvolt a maga tudatalakító, tudatformáló, illetve tudattorzító szerepe. A 19. század szépirodalmi alkotások kedvelt szereplői közé tartoztak a jogtudó, jogismerő, joggyakorló társadalom legkülönbözőbb alakjai: patvaristák, jurátusok, nótáriusok, prókátorok, fiskálisok, valamint a tovatűnő feudális-patriarchális világot megtestesítő, megvetve és szeretve gúnyolt táblabírák.

1. Vas Gereben életútja

Nem hiányoztak a jogász-karakterek a Petőfi és Jókai kortársai közé tartozó Vas Gereben (1823-1868) prózai munkáiból sem. Elbeszéléseiben, regényeiben, korrajzaiban szívesen vonultatta fel a tágan értelmezett jogásztársadalom szereplőit – fiskálisokat, jurátusokat és az elmaradhatatlan táblabírákat. Ezt nyugodt lélekkel meg is tehetette az eredendően Radákovits, vagy Radakovits József néven született író, hiszen közelről ismerte a jogászvilágot. Rövidre szabott, ám fordultatos életút Vas Gerebené. Az éles eszű, ugyanakkor nyughatatlan természetű fiatalembert szülei 1839-ben a pécsi papnöveldébe írták be, ám a következő évben állítólagos hanyagsága és korhelykedése miatt már ki is zárták a tanintézetből.¹ Az egyházi pályának tehát búcsút kellett intenie.

Rövid időre – édesapja segítségével – íródeákként helyezkedett el egy dunántúli uradalomban. Főnökével, a tiszttartóval azonban, finoman szólva, nehezen jött ki. Legelső szépirodalmi alkotásaiban pedig éppenséggel a tiszttartó urat tette nevetségessé.² Maró szatírái hatottak. Két év elteltével távoznia kellett az

¹ Váli B.: Vas Gereben – Radákovits József. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 7/6 (1883) 539.

² Szalay K.: *A magyar szatíra száz éve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1966. 447.

uradalmi kancelláriából. Nem tért vissza a szülői otthonba, hanem önállósította magát. Pápán magántanítványok oktatásából tartotta fenn magát. Gyűjtötte a pénzt, hogy álmait beteljesítve, jogot tanulhasson a győri akadémián. Bizonyítványai azonban nem voltak elégségesek ahhoz, hogy az akadémia hallgatója lehessen.

Kis turpisság árán azonban mégiscsak sikerült a beiratkozás. Miként egyik életrajzírója, Sziklay János fogalmazott, „erkölcsileg elítélhető, de a szükségstől menthető módon” szerezte meg a beiratkozáshoz szükséges bizonyítványt.³ Történt ugyanis, hogy máig tisztázatlan körülmények között magához vette Radákovits Bódog – akiről nem tudni, hogy rokona, vagy csupán névrokona volt – bizonyítványait, s a Bódog név mögé odabiggyesztette a saját utónevét. A magánokirat-hamisításra szerencséjére nem derült fény, így a személyazonosság-váltás árán felvételt nyert az akadémiára.

A *Jurátusélet* című önéletrajzi elemekkel átszőtt korrajzában azt állította magáról, hogy ő volt Győrben úgymond a leghatalmasabb diák. „Én mondtam meg, kinek fogunk a vármegyeházán éljent kiáltani. Én határoztam meg, ki a legszebb leány a városban. Én rendeztem az éji zenéket, én csináltam a pasquillusokat, én ítéltam el az elkárhozott politikust macskazenére, én vezényeltem a jogászvígalmakat, egy szóval: én voltam a totum fac.” Éles nyelvének és csípős tréfáinak köszönhetően érdemelte ki az utóbb reá ragadt Vas Gereben nevet. Az élcelődésekbe olykor a joghallgatókat is bevonta. Így történt ez 1844. farsangjakor is, amikor a Noisser Richárd szerkesztésében Győrben megjelenő *Vaterland* című lap nevetségessé tételére Vas Gereben vezetésével 50 joghallgató vonult fel a városban. Az akadémisták „potrohos németeknek öltöztek fel, vörös bunkós orrukra pápaszemet tettek és a *Vaterland*-ot olvasva vonultak végig a győri főutcákon – a közönség hangos kacajától, nevetésétől és éljenzésétől kísérve.” A német nyelvű lap sorsa ezzel meg is pecsételődött.⁴

A jogi tanfolyam elvégzése után Vas Gereben Sopronba ment patvaristának, utóbb Pestre jurátusnak.⁵ A soproni patvaria időszakáról a *Jurátusélet*-ben is megemlékezett. „Az Úrnak 1845-ik esztendejében szabad királyi Sopron városába kerültem, hogy a herceg Eszterházy-féle felső uradalmak főügyésze mellett tanuljam meg, miként vesznek mértéket az igazságnak.” Pesti tartózkodása idején nemcsak az ügyvédi vizsgára készült fel, hanem egy időre a Pesti Divatlap belső munkatársa is lett, de írásait más lapok is közölték.

Az ügyvédi cenzúra letételét követően 1847-ben visszatért Győrbe és ügyvédi irodát nyitott. Életrajzírói szerint fiskálisként jelentős sikereket ért el. Szépirodalmi ambícióit sem kellett felhagynia. Vas Gerebent Győrben érte az 1848-as forradalom kitörése. A forradalom győzelme után népgyűléseket szervezett és nemzetőrnek állt be. A győri megmozdulásokból természetesen a joghallgatók is kivették a részüket. Alig két nappal a forradalom győzelme után, 1848. március

³ Sziklay J.: Vas Gereben emlékezete. *Katholikus Szemle* 37/6 (1923) 347.

⁴ Bánkúty E.: Endrődy Sándor kiadatlan levelei és költeményei. (Befejező közlemény). *Győri Szemle* (1938) 66.

⁵ Zsigmond F.: Vas Gereben. *Irodalomtörténet*. 8/1 (1919) 1.

17-én elhatározták, hogy csatlakoznak a Győrben is megalakuló nemzetőrséghez. A tanári kar tagjai azonban – noha méltányolták a hallgatók szándékát – elsősorban az oktatást kívánták folytatni, emiatt arra buzdították a hallgatóságot, látogassák inkább az előadásokat. Másnap a nemzetőrség ezredese azzal hátrította el a diákok felajánlkozását, hogy már elegendő vannak a nemzetőrségben. Konek Sándor professzor, Keresztessy Sándor ügyvéd, sőt még a diákként nem is annyira régen igencsak forrófejű Vas Gereben is az akadémiai köteleességek teljesítésére és a tanulmányok folytatására hívta fel a forradalmi hevülettől fűtött joghallgatók figyelmét.⁶

A '48-as eszmék népszerűsítése érdekében jelentette meg Vas Gereben az *Öreg ABC vén emberek számára* című füzeteket. A győri hétköznapi eseményeit naplójába gondosan feljegyző Ecker János figyelmét sem kerülte el ez a kiadvány. „Vas Gereben, aki Pestről Győrbe költözött s polgári őrseregünknek is egyik közvitéze, amellet, hogy ügyvédeskedik, a nép számára 'Öreg abc-t' írt, melyben átalakulásunk nevezetesebb pontjait közérthető nyelven magyarázza meg a népnek.” A kiadvány – írta – hihetetlen kelendőségnek örvend.⁷ Az „Öreg ABC” sikerére Pesten is felfigyeltek, és a Pesti Központi Választmány 1848. késő tavaszán Vas Gerebent kérte fel lapja, a Nép Barátja szerkesztésére.⁸ A forradalom ideje alatt jóformán mindvégig megjelenő lap szerkesztőjeként – Császtvay Tünde értékelése szerint – „tudálékos és csikorgó népies modorú” írásokat közölt a sajtószabadságról, az országgyűlésről, a nemzetőrsegről, valamint a nemzeti színekről és a címerről.⁹

Az 1848/49-es forradalom- és szabadságharc bukása után Vas Gereben hónapokig bujdosott, majd Pesten feladta magát a császári hatóságoknak. Rövid ideig tartó fogság után 1850-ben szabadult. Miután ügyvédi hivatását nem folytathatta, idejét a hírlapírásnak – folyóiratok, kalendáriumok és naptárak kiadásának – és a szépirodalomnak szentelte. Az elbeszélések, anekdoták, adomák mellett az '50-es évek közepétől már a regények, illetve regényes korrajzok kerültek előtérbe. Első regénye *Régi jó idők* címmel 1855-ben jelent meg. Neve regényíróként hamar ismertté vált és népszerűségben eleinte Jókaival kelt versenyre. Szinte évente jelentette meg regényeit. 1856-ban adta ki a *Nagy idők, nagy embereket*, 1857-ben a *Nemzet napszámosságait*, a következő évben az *Egy alispánt*, 1860-ban pedig a *Pörös atyafiakat*. „Ettől kezdve már kevesebb gonddal dolgozik.” – dorgálja meg Barabás Ábel. 1863-ban megjelent az „Életunt ember”, 1864-ben a *Tekintetes urak és a Dixi*. Barabás Ábel elfoglalt véleménye szerint Vas Gereben „őseredeti talentuma” csillant fel 1865-ben a *Garasos arisztokráciában*. A *Jurátusélet* című regényes korrajzát 1866-ban adta ki, és „mintha teljesen elapadna tehetsége” a *II. József császár és kora Magyarországon* című 1867-ben megjelenő korrajzában.¹⁰

⁶ Biczó Z.: A győri akadémia 1848-49-ben. *Jog-Állam-Politika* 2/1 (2010) 147-148.

⁷ Ecker János naplója. Győr 1973. 66. (1848. március 30.-i bejegyzés)

⁸ Urbán A.: A Pesti Központi Választmány lapja: a Nép Barátja 1848-ban. *Aetas* 18/3-4 (2003) 155-158.

⁹ Császtvay T.: Vas Gereben (1823-1868). In Körömczi K. (szerk.): *A márciusi ifjak nemzedéke. „Nem küzdünk mi sem dicsőség – sem díjért”*. Budapest 2000. 452.

¹⁰ Barabás Á.: *Vas Gereben (II. Kiadás)*. Budapest 1906.

Vas Gereben a kiegyezést követő évben, Bécsben hunyt el. Váratlan és gyors halála volt. Holtan esett össze egy patikában.

Vas Gereben a termékeny és hosszabb időn keresztül a népszerű írók közé tartozott. Húsz év leforgása alatt huszonegy önálló kötetet adott ki. Regényeinek, korrajzainak, elbeszéléseinek szerkezeti fogyatékosságait és esztétikai ingadozásait már a korabeli irodalomkritika is kifogásolta, jóllehet a prózai művek nemzeti irányát, egyes karakterek és részletek szociográfiailag hiteles és értékes ábrázolását, illetve kidolgozását jólesően könyvelték el. Egyik méltatója, Szinnyei Ferenc a prózai művekben felvillanó politikai nézetek eklektikusságára mutatott rá. Politikai és világnézeti tekintetben Vas Gerebent egyfajta kettősség jellemezte, amennyiben nemcsak a szabadelvűség és a haladás eszméit, hanem a régi magyar erkölcsök és szokások fontosságát is buzgón hirdette. Miközben lelkesedett a demokrata eszmékért és a népért, magasztalta a magyar nemesség kiváló érdemeit is. A frappáns összegzés szerint Vas Gereben volt „a legkonzervatívabb liberális, vagy a legliberálisabb konzervatív.”¹¹ E kettősség érzékelhető a Vas Gereben által megrajzolt jogászkaraktereknél is.

2. A táblabíró-világ éthosza

Vas Gereben prózai művei a tovatűnő táblabíró-világnak is emléket állítottak. De kik is voltak a táblabírók? A táblabíró eredendően a vármegyei törvényszéken a rendes esküdt-ülnökök mellett a vármegyei birtokos középnemesség tagjai közül megválasztott rendkívüli ülnökként, illetve táblai ülnökként vett részt a jogszolgáltatásban. A nem-nemesek hivatalviselési jogainak biztosítását követően már polgári jogállásúakat is megválaszthattak táblabírává. A tiszteletbeli táblabírók száma ugyanakkor vármegyénként akár a százat is elérhette, tehát a táblabírók összességében egy létszámban tekintélyes réteget jelentettek hazánkban. A vármegyei táblabírákon kívül a felsőbb-bíróságok, miként a kerületi táblák, valamint a hétszemélyes tábla és a királyi ítélőtábla bíráit sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hiszen őket szintén táblabíráknak nevezték. Ám ez a szűk réteg, a hétszemélyes, valamint a királyi tábla bírái nagyjából a főpapság és főnemesség – nem pedig a birtokos vármegyei középnemesség – soraiból rekrutálódott.¹²

A táblabírók azonban távolról sem kizárólag az ítélkezésben vettek részt. Olyannyira nem, hogy a táblabíró kifejezés idővel az eredeti jelentéséhez képest jóval árnyaltabb jelentést öltött magára. Miként Jókai fogalmazott, a táblabíró volt „az ország közigazgatása, közigazdászata, mérnöke, vízszabályozója, törvényhozója, bírása, ügyvéde, orvosa, költője, tudósa, könyvcsinálója és könyvmegvevője”.¹³ A táblabíró-világot bemutató reformkori szépirodalmi alkotások jellemzően a rendi-

¹¹ Szinnyei F.: Vas Gereben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 51/1 (1941) 14–15. továbbá Nagy M.: Ükapánk mulattatója. A regényíró Vas Gereben. In Nagy M.: *Virrasztók*. Szépirodalmi, Budapest 1987. 269.

¹² Stipta I.: *A magyar bírósági rendszer története*. Multiplex Media – Debrecen U. P., Debrecen 1998. 68.

¹³ Jókai M.: *A régi jó táblabírók. Első kötet*. Franklin-Társulat, Budapest 1909. 6.

feudális kor metaforikus alakjának tartott táblabírók maradiságát és tunyaságát gúnyolták ki. A táblabíró ennek megfelelően a szatíra eszközeivel mutatták be.

A táblabíró-világot pellengérre állító írásában Czuczor Gergely már önmagában a *Maradi Marady táblabíró úr beszéde* címválasztással is állást foglalt. Ez az ábrázolás a '48-as forradalom és szabadságharc idején teljesedett ki. A táblabírákkal szemben ekkor mondták ki legsúlyosabb vádpontként az aulikuság és ennek velejárójaként a hazaárulás vádját. Ezt a felfogást tükrözte Szigeti József *Egy táblabíró a márciusi napokban* című színművének Nyakasi néven szerepeltetett táblabírája is.

A forradalom és szabadságharc bukása változást idézett elő a táblabírók megítélésében, amennyiben a szatirikus karaktereket az idealizált egyéniségek váltották fel.¹⁴ A neoabszolutizmus korában a táblabíróknak tulajdonított nemzeti elkötelezettség fel is értékelődött. Vas Gereben prózai műveiben jellemzően már ez az idealizált táblabíró típus jelenik meg. A múlt felidézésének jegyében tűnt fel az öreg Baltaynak az író szándéka által kegyelettel megrajzolt alakja a *Nagy idők, nagy emberek* című korrajzban. Vas Gereben azt is hangsúlyozta, hogy az öreg Baltay alakjával egyáltalán nem a táblabírákat kívánta kigúnyolni. Egy másik korrajzában, *A régi jó időkben* tűnik fel Tapadó uram, aki szűk látóköre és korlátoltsága ellenére is a letűnő táblabíró világ rokonszenvesen ábrázolt szereplője.¹⁵ A Földváry Gábort, Pest-Pilis-Solt vármegye alispánját idealizáló *Egy alispán* című regényben Vas Gereben egy kedélyes „nótával” tisztelgett a nemzetért áldozatot hozni mindenkor kész táblabírók előtt.

Akarjátok hallani azt a régi nótát, mely úgy kezdődik, hogy mi táblabírók voltunk? Igenis, táblabírók voltunk, s minthogy helyettünk senki sem tett meg semmit, kénytelenek voltunk a dologhoz nyúlni, és a világ csudájára. 1-ször is voltunk pénzüresek, megalapítottuk a takarékpénztárakat, például a pestit, (...). 2-szor. Még furcsább dologba kaptunk, művészeket teremtettünk, építettünk Pestvármegye egy színházat az ország fővárosában, e ház növéndékei a pesti koszorúval Európában is híresek lettek. (...). 3-szor. Még furcsább munkába kaptunk, csináltuk a híres dunai átvágást Paks körül, elkezdtük a Tisza szabályozást, és hogy be nem végezhetjük, Istenemre, az sem mi rajtunk múlt. 4-szer. A vakoknak házat építettünk stb. stb. mindazt ismét más korszakokban elmondom, elég az hozzá: látva, amit maradandót tettünk, büszkén elmondhatjuk, hogy igenis mi táblabírók voltunk! S mint-hogy az érdemnek megjutalmazására sem elosztogatandó javadalmaink, sem érdemeink nem voltak: ha valamely jeles emberünknek megismerésünket akartuk tudtára adni, megkértük, legyen jó barátunk, legyen táblabíró! S e cím olyan volt, hogy még a legmagasabb cím mellett is megfért; hisz még a portugali királynak apja is táblabíró volt.

A táblabíró tehát azt tette, amit a nemzet és a haza érdekei megkívántak. Vas Gereben a *Tekintetes urak* című regényben sem mulasztotta el az önzetlenségben

¹⁴ Szombathely E.: *A táblabíró alakja a magyar irodalomban. (A táblabíró-világ rajzaival)*. Attila Nyomda Rt., Budapest 1928. 20.

¹⁵ Uo. 37.

testet öltő táblabírói ethosz dicséretét. „Becsületére vált a táblabírói világnak, hogy a hivatalból élést szégyennek tartá, nehogy a gyanúsítás ráfogja valakire, hogy a nyomorult fizetés mellett az igazság rovására hízik. - Őseink büszkén viselték a hivalt; mert nem éltek abból.” A táblabíró-világ két idealizált figurája jelent meg a *Jurátusvilág* lapjain a „maradi párti” alispán, Faragó Péter és a „haladó párti” főjegyző, Csillag Pál személyében. Noha az iskolapadban egymás mellett ültek és mindketten a nemzet szolgálatát tartották legfőbb kötelességüknek, Faragó a múlt, Csillag pedig a jövő embere. Faragó az ősi nemesi alkotmányosság fenntartását kívánta, Csillag viszont az elkerülhetetlen reformok mellett érvelt. Felfogásbeli különállásukat jelzi, hogy amíg „Faragó a törvény szavai szerint ítéletet mondott, mint alispán”, addig „Csillag, mint főjegyző azon tűnődött: mi lenne jobb törvény a jövőre?” Világnézeti különállásuk ellenére abban megegyeztek, hogy mindketten a mérsékletet tekintették irányadónak. A történet végén Faragó alispán végül a haladás hívévé szegődött: „Mogorvaságom velem született, beleástam magamat a múltba, csoda-e, hogy az új világot későn ösmertem föl?”

3. Patvaristák és jurátusok

Jól érzékelt Vas Gereben az 1860-as évek közepén, hogy emléket kell állítania a régi idők jogászainak.

Igen szépen kérem az olvasót, minthogy a múzeumba elfeledtünk a múltból táblabírót, jurátust és patvaristát kitömetni, higgye el emberséges szavamra, hogy ilyen kétlábúak is jártak a magyar földön az 1848-iki vízzőn előtt, mikor az ügyvéd még nem volt doktor, s nem is tanulta, miképen kell embert nyúzni; sőt oly együgyű volt, hogy a pörlekedő félnek becsületére bízta megítélni, mit ért a fejbéli munka? És nem adott be árjegyzéket, mint most, hogy a fél hirtelenében nem tudja, az egyetemi négy éves tanfolyamban mikor tanítják a csizmadiakurzust a kontócsinálásban?

– fogalmazott a *Jurátusvilág*-ban. A személyes élményeket felidéző regényes korrajzban nemcsak a táblabírák, hanem a patvaristák s még jellemzőbben a jurátusok is fontos szerephez jutnak. Az akkoriban divatozó szokás szerint a jogi alapképzést két esztendeig tartó ügyvéd, vagy bíróság melletti gyakornokoskodás – patvaria, illetve jurateria – egészítette ki. Az ügyvédi vizsga letételére ezt követően kerülhetett csak sor. Míg az iskolapadban a tételes jogot, addig a patvarián, vagy a juratérián a gyakorlati ismereteket lehetett elsajátítani.

Persze csak akkor, ha ezt a principális is így gondolta. Természetesen az is előfordulhatott, hogy a patvarián eltöltött időszak szakmai szempontból haszontalannak bizonyult. Kazinczy Ferenc azt állította a visszaemlékezéseiben, hogy bizony nem sok hasznát látta az eperjesi Toperczer Zsigmond prókátor mellett töltött patvariának. „Tanultam én éjjel-nappal, de sohasem törvényt”, hanem táncot, fuvalázást és festést.¹⁶ A Kassán lakó Milecz Sámuel fiskális melletti patvaria idején ugyanakkor „félcelédként” asztalt terített „a vén prókátorné” szobájában,

¹⁶ Kazinczy F.: *Az én életem*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1987. 13.

pakolt és párnaszakot kötött. Principálisa egyedül a csizmáját nem engedte kistisztíttatni vele.¹⁷ Vas Gerebennek azonban nem lehetett oka panaszra. Soproni patvaristaként alapos betekintést nyerhetett a szomszédos kismartoni úriszéki bíráskodás menetébe. A jogtudományban is járatos Juhász uram személyében pedig „igen okos” principálist tudhatott magáénak. Vele mondatna ki elsőként, hogy a haladó és a megtartó – azaz a szabadelvű és a konzervatív – politika csak akkor lehet eredményes, ha a két tábor mérsékeltjei összefognak. „En elengedem a pártok szélsőségének bogarait, szemeim azon pontot keresik, hol a két pártnak mérséklete már egymáshoz közeledik, – egymással szemközt állnak ugyan, de mégis egymás mellett, s a miben a két mérséklet megegyezett, az már kész törvény, mely józan haladást képes előmozdítani.” Vas Gereben számára egészen nyilvánvalóan ez a fajta „józan haladás” jelentette a kívánatos politikai és világnézeti irányt.

A *Jurátusélet* emblematisztikus helyszínékként feltűnő Hollinger kávéház ugyanazt jelentette a pozsonyiaknak, mint amit a Pilvax kávéház a pestieknek. Ez a kávéház volt az ifjúság gyűlhelye – a jurátusoké és, tegyük hozzá, a nem jurátusoké is. A Hollinger különösen a diéták idején értékelődött fel, hiszen az országgyűlési követek mellett sürgölődő jurátusok ezt a kávéházat szemelték ki főhadiszállásuknak. Miként Vas Gereben fogalmazott, a Hollinger maga volt a jurátustanya. „Ott fejezte be a fiatal ember a szenvedélyes biliárdozást, ott kurjongatott utoljára, ott csömörlött meg a nagyhangú beszédől, ott volt még egyszer pajtás azon értelemben, hogy megosztotta mással erszényét, sőt ingét is, ráadásul eltúrte, hogy vállára könyököljenek, s reggeli kávéjából felét kimártogassa a pénztelen czimbora.” A Hollingert igen sokan látogatták. A kávéház törzsközönségéhez Vas Gereben emlékezete szerint legalább 3-400-an tartoztak. Ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy országgyűlési követ mellett akár 10 jurátus is segédkezhetett, távolról sem tűnik magasnak ez a létszám. A jurátusok fölött – ezt Vas Gereben szükségesnek tartotta megjegyezni – ekkor már nem uralkodott iskolai törvény, hiszen fegyelmi ügyeik a személynök (personalis) illetékességi körébe tartoztak. A jurátusok magánviszonyaikban szabadok voltak, korlátot „a társadalmi élet” elvárásai, nem pedig a „testületi törvények” szabtak a számukra. A közügyek iránti érdeklődés teremtette meg ugyanakkor a Hollingerben a „közvélemény asztalát”, ahol a jurátusok, egyebek mellett, Montesquieu és Benjamin Constant műveiről vitatkoztak.

A biliárdozáson és kurjongatáson kívül a *Jurátusélet* hősei természetesen megismerkedtek a reform- és szabadelvű eszmékkel, pártolták a magyar nyelv hivatalossá tételét és szorgalmazták a véleménynyilvánítás szabadságának biztosítását. A korrajz lapjain tehát Vas Gereben a reformkor progresszív törekvéseit villantja fel. Az elbeszélés hitelét az egykori jurátusok naplói, illetve visszaemlékezései támaszthatják alá. A Vas Gerebennél valamivel idősebb Pulszky Ferenc 1834/35-ben jurátuskodott Pozsonyban. Visszaemlékezéseiben nemcsak az országgyűlés, hanem a Hollinger kávéház légkörét is felidézte. A jurátusoknál megvolt az összetartás: „együtt mulattak, dorbézoltak, hencegtek és hébe-korba dolgoztak s tanultak, mindenesetre ismeretségeket kötöttek, szélesebb légkört nyertek, s az egymás

¹⁷ Kazinczy F.: *Pályám emlékezete*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1956. 48.

közi súrlódás által is művelődtek.”¹⁸ Hogy zöldfülű jurátusként ismeretségekre tegyen szert, a Hollinger kávéházat kereste fel.

Az országgyűlési ifjúság jobb módú része a Hollinger-kávéházban reggelizett, s újságot olvasott, tíz órakor elment az országházba, ülésbe, ott éljenezte az ellenzéki szónokokat, s lepisszegte az aulikusokat, (...) délután elment ismét a Hollingerbe, biliárdozott, pletykázott, kártyázott, s egy zárt mellékszobában makaózott.

Komoly szó a kávéházban csak azok részéről hangzott el, akik az ügyvédi cenzúrára készültek és a magánjog kazuisztikájából adtak fel kérdéseket egymásnak. A jurátusok ekkortájt a politikai és közéleti kérdéseket óvatosságból nem is a Hollingerben, hanem szűk baráti körben vitatták meg. Ilyenkor szigorú bírálatot mondtak a követek magaviseletéről és beszédeiről, egyúttal sopánkodtak az ország sanyarú sorsa felett.¹⁹ Hasonló gondolatokat örökölt meg naplójában Szűcs Sámuel is, aki 1839-ben a Borsod vármegyei reformellenzék vezéregyéniségének, Palóczy Lászlónak az egyik joggyakornokaként vett részt a pozsonyi országgyűlésen. Naplójában a Hollingert az ifjúság kávéházaként örököltte meg. Az országgyűlésen megjelenő ifjúság, azaz a jurátusok nagyobbik része ugyanakkor „szabad szellemet” mutatott – vagyis a szabadelvű eszmékkel rokonszenvezett –, amit leginkább a gyűléseken nyilvánítottak ki: „a jó hazafiak beszédét harsány éljenekkel, a nemzet boldogulása ellen dolgozókét morgással, s pisszegéssel” kísérték.²⁰

A Vas Gereben által eszményített Hollinger kávéház már a saját korában is kultikus tiszteletnek örvendett. Aki Pozsonyban járt, nem mulaszthatta el, hogy felkeresse a kávéházat. A patvaria és juratéria világát belülről jól ismerő fiatal Borsod vármegyei fiskális, Szűcs Miklós 1843 tavaszán járt Pozsonyban. Látogatása során a Hollingert sem hagyhatta ki. „Az ifjúság most csendesebb, mint volt, a múlt diétán, nem is csoda, mert nyugodtabb az egész hon hangulata mostan. Hollinger kártyázó szobái azonban most is tömve.”²¹ Ha tehát nem a diétai karzaton, akkor a kártyaasztal mellett folytak a szócsaták. Amennyiben fennáll a korreláció a jurátusok és a civilizatórikus funkciót is betöltő kávéház között, úgy igazoltnak tekinthetjük Vas Gereben *Juratúselet*beli kijelentését, miszerint „a jurátus-fészek mindig a kávéház volt.”

★

Vas Gereben a polgári átalakulást közvetlenül megelőző időszak jellegzetes alakjait vonultatta fel prózai műveiben. Ezt a világot, amelynek nélkülözhetetlen szereplői közé tartoztak a táblabírák, jurátusok és fiskálisok is, meglehetősen jól ismerte. Ebben a kissé archaikus, már-már anakronisztikus közegben mozgott otthonosan. Számára ugyanakkor idegenül csengett az új korszak jogászait

¹⁸ Pulszky F.: *Életem és korom. I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1958. 95.

¹⁹ Uo. 96–97.

²⁰ Szűcs Sámuel *Naplói (1835–1864)*. A bevezető tanulmányt írta, jegyzetekkel ellátta és a kéziratot sajtó alá rendezte: Kilián I. Miskolc 2003. 70.

²¹ Szűcs Miklós *naplója 1839–1849*. Sajtó alá rendezte és a tanulmányt írta: Kilián I. Miskolc 1981. 165.

megtestesítő „doktor-ügyvéd” kifejezés. Halálának ideje ebben a tekintetben akár szimbolikusnak is tekinthető. Vas Gereben akkor távozott az élők sorából, amikor a kiegyezés tájékán a „doktor-ügyvédek” kérték bebocsátást a jogászság közé. A táblabírák és jurátusok ezzel végképp a szépirodalom lapjaira szorultak vissza.

Ügyvédi karakterek Jókai Mór műveiben

HORVÁTH ATTILA

Az új kor folyamán Magyarországon nem alakult ki külön jogászrend, hanem a nemesség vált jogásszá. A kor gondolkodására jellemző, hogy Kitionich János¹ Mucius római jogtudóst idézte: „*turpest patritio et nobili vivo jus, in quo verstatum ignorale.*” („Szégyen az előkelő és nemes emberre, ha jogát nem ismeri.”) Szinte mindegyik nemes ifjú, ha tehette, jogot tanult. Mocsáry Lajos írta: „...minden kissé jobb módú nemes ember fiánál egyenesen a tisztesség és rang kérdése volt végig járni az iskolát s lehetőleg *praeclarummal* tenni le a prókatori címet; e nélkül, bár nem volt törvénybe iktatott képesítvény, senkit se választottak megyei tisztviselőnek. Nem fogadtatott volna el gentlemannek sem.”² A jog művelése a XVII. században soha nem látott lendületet vett. Az 1667-től működő, Pázmány Péter által alapított egyetem jogi kara, mellé a XVIII. században felsorakoztak a Katolikus, Református és Evangélikus Egyházak által alapított: kassai, pozsonyi, egri, pécsi, eperjesi, debreceni, kecskeméti, máramaros-szigeti, sárospataki jogakadémiák.³ Mivel a hallgatóság jelentős részét a közéleti pályára készülő nemesség tette ki, ezért egész Európában egyedülálló módon, az államtudományi stúdiumokra jóval nagyobb hangsúlyt helyeztek.

A nemesség legnagyobb része nem praktizált, hanem jogi ismereteit birtoka igazgatásában, a vármegyei és az országos politikában hasznosította. A jogászok lettek a lelkészek mellett a magyarországi értelmiség legszélesebb rétege. Már a XVIII. században Magyarországot a prókátorok országának nevezték.⁴ Jogi végzettség révén a szegényebb sorúaknak is megadatott a karrier, a meggazdagodás lehetősége. Még a tehetséges nem nemesi származású ifjak is, egyetemi végzettségük révén honoráciorok, majd nemesek lehettek. Erről a pályafutását szintén ügyvédként kezdő Jókai Mór így írt: „Az ügyvédi diploma abban az időben olyan

¹ Kitionich János (1560–1619) jogász, Moson vármegye alispánja majd királyi jogügyi igazgató és korona ügyész. A perjogról írt munkáját a Corpus Juris Hungarici-hez csatolták.

² Mocsáry L.: A régi magyar nemes: észrevételek Grünwald Béla „A régi Magyarország” című munkájára. In *Régi magyar nemes*. Franklin Nyomda, Budapest 1889. 129.

³ Pauler T.: *A budapesti magyar királyi tudományegyetem története*. Egyetemi Nyomda, Budapest 1888. Eckhart F.: *A Jog- és Államtudományi Kar története*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest 1936. 41. Horváth Ö.: Jogakadémiák. In: Márkus D. (szerk.): *Magyar Jogi Lexikon*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest 1903. IV. kötet, 436–450.

⁴ Horváth M.: *Magyarország történelme*. Heckenast Nyomda, Pest 1871–73. VIII. k. 499.

volt, mint Aladin csodalámpája, ki mit kívánt, azt kapta meg tőle. Ezzel mehetett az ember fel a szeptemvírségig,⁵ a personálisságig,⁶ aztán meg maradhatott vele egyszerű prókátor, ügyvéd.⁷

Az ügyvédség kiterjedt számaránya révén befolyásolni tudta a magyar társadalom értékrendjének alakulását.⁸ A latin nyelv, a római, hazafias eszmerendszer mellett a magyar nemesség mindig jogrendszerben gondolkodott, az évszázados rendi küzdelem mindig jogi síkon folyt. A vármegyék voltak a magyar alkotmány védőbástyái. A nemzetet ért sérelmeket mindig itt tárgyalták meg először. A vármegyei önkormányzatoknak minden problémát saját magának kellett megoldaniuk. Itt törvénykeztek és a vármegyei statútumok a társadalom szinte minden fontosabb élethelyzetét szabályozták. A nemesi állapot tehát birtokosi, adóztási, bírói, igazgatási jogkört is eredményezett.

A magyar nemesség a bécsi kormányzattal szemben is igyekezett a jog fegyverével harcolni.⁹ A kor ügyvédei (Deák Ferenc, Kölcsey Ferenc, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan stb.) történelmi hivatásukat abban látták, hogy nem csak a felek perbeli képviselőt kell ellátniuk, hanem az alkotmány és a jogeszmé védelmét is.¹⁰ Érdekes, hogy a Habsburg-ház a legtöbb esetben elfogadta ezt a harcmodort. Amikor a bécsi kormány mégis a túlerőben levő fegyveres erejét vetette be, Deák Ferenc így összegezte a magyar politikai irányvonalat: „Mellettünk jog és törvény állnak és a szerződések szentsége, ellenünk az anyagi erő.”¹¹ Deák Ferencnek egy másik mondását Palugyay Imre jegyezte fel: „Hazánk ügyvédei, e tiszteletre méltó osztály, melynek egyedül köszönheti alkotmányunk maiglani fennállását.”¹² Ezért nevezte a magyar nemzetet Kossuth Lajos „jogásznemzetnek”.¹³

⁵ A Hétszemélyes Tábla bírójának a neve 1869-ig. Nevét onnan kapta, hogy a legfőbb bíróság eredetileg hét fős tanácsban ítélkezett.

⁶ Személynök, aki a rendi országgyűlés alsótáblájának és a Királyi Táblának volt az elnöke. A kiegyezés után ez a tisztség megszűnt.

⁷ Jókai M.: *A pénz betegségei. Elbeszélések.* Franklin Nyomda, Budapest 1883. 62.

⁸ Horváth I. S.: *Bibliotheca jurisconsultorum Hungariae.* Typ. Weber: Stahel: Krauss, Posonii – Viennae 1786. Králik L.: *A magyar ügyvédség: az ügyvédi kar.* Franklin Kiadó, Budapest 1903. Králik L.: *A magyar ügyvédség: az ügyvédség múltjából.* Franklin Kiadó, Budapest 1906. Kún L.: *A magyar ügyvédség története politikai és társadalmi tekintetben, a legrégibb időkől máig, párhuzamban a bírósági szervezet fejlődésével.* Szerző Kiadása, Budapest 1895. Medvigy G.: *A magyar alkotmányfejlődés és a magyar ügyvéd: Kossuth – Kölcsey – Deák.* Athenaeum Nyomda, Budapest 1936. Nagy D.: *Bíró és ügyvéd.* Márkus Nyomda, Budapest 1904. Oppler E.: *Az ügyvédkedés művészete.* Grill Kiadó, Budapest 1929. Vészi M. – Wagner L.: *Az ügyvédi hivatás művészete.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest 1929.

⁹ Hankiss J.: *A magyar génius.* Kráter Kiadó, Pomáz 2009. 66.

¹⁰ Földvári B.: *A magyar ügyvédség és a magyar közélet.* Rózsavölgyi Kiadó, Budapest 1920. I. k. 67.

¹¹ Kónyi M.: (szerk.): *Deák Ferenc beszédei.* Franklin Nyomda, Budapest 1889. III. k. 16.

¹² Ifj. Palugyay I.: *Ügyvédek. Korszerű tervezet ezeknek ügyében.* Magyar Királyi Egyetem, Buda 1841. (Cenzúrai kézírata a Magyar Nemzeti Múzeumban.)

¹³ Horváth M.: *Magyarország történelme.* Hecenast Nyomda, Pest 1871–1873. VIII. k. 499.

1. Az ügyvédi rabulisztika

Bár az ügyvédi oklevéllel rendelkező nemesek jelentős része nem praktizált, vagy csak egészen kivételes esetekben látott el ügyvédi képviselőt, mint Kölcsey Ferenc vagy Kossuth Lajos, még így is a XIX. század első felében több mint 4000-en vitték a végeláthatatlan pereket. Csak Pesten kétszerannyi ügyvéd élt, mint Cseh és Morvaországban, Galíciában, Stájerországban és Dalmáciában együttvéve.¹⁴

A korabeli magyar anyagi- és eljárásjog egyaránt a birtokon belül lévőket védte. Végső eszközként pedig önkéntelenül adódott a perek elhúzása. Nem volt ritka a 10-15 évig is elhúzódó per. A magyar ügyvédek Mária Teréziának az alábbiakban foglalták össze a legfontosabb okokat:

Az ügyek sokasága inkább az ország törvényeinek rendszeréből nő ki, mint az ügyvédek sokaságából. Ebben az országban ugyanis sok oly per van, melyet másutt, hol szabad az adásvevés, nem ismernek. Van *juris* per; van *ad aequalitatem juris*; van *ad exclusionem feminarum*; van az elvitt okiratok kiadására; van *invalidatorius* per; van *ad dandum vel rel recipiendam rationem contradictionis*; van a fiscusnak *nota* vagy magszakadás folytán való igénye; van a régi successiók pere. Mindezek a perek, melyekben sokszor vissza kell menni az ország keletkezésére, évszázadok actáit kell átnézni, csak nálunk vannak; ismeretlenek más tartományokban, a hol szabad az adásvevés, a hol a fiscusnak örökjoga nincsen. Ezekről a perekről már Werbőczy mondta, hogy hosszan tartó perek, úgy hogy egy ember életében le nem lehet őket járni és az, hogy sokáig tartanak, nyilvánvaló... Annyi csapás között elpusztultak az ország nyilvános levéltárai. Innen van, hogy Albert király törvénye alapján egy év halasztást kap, a ki elvesztett okiratokat allegál. Innen van, hogy az özvegyek, egyházak, de még a nők is szintén egy évet vehetnek igénybe. Innen van, hogy a pervesztesnek annyi jogorvoslata van, a *prohibitiók*, *repulsiók*, *novum simplex*, *novum cum gratia*.¹⁵

Különösen nagy számban vittek ösiségi pereket, hiszen az erre alapított jog nem évült el. A magyar felvilágosodás egyik meghatározó írója, Bessenyei György erről az alábbiakat írta:

A széles világnak minden nemzetiségei között per annyi seholsem találtatik, mint Magyarországon. Nincs birtokos nemes olyan, kit per tíz-husz felől ne húzzon, cibáljon, rángasson. Minden teleknek más-más száz részre elágazott örököse, osztályosa van. Minden veszi, minden adja, húzza-vonja, használja s emiatt egymást üti-veri, szidja, vádolja, mely atyafiságos csata és háború után magukat perbe fogják, jönnek-mennek, utaznak, leveleznek, bírót, prókátort nyomoznak, gyomroznak, ajándékkal duggatnak, ígéretekkel biztatnak, azért, hogy magukat elpusztítva nyerhessenek meg attyokfián hat sing földet, melyért inkább a bosszúállás és irigység perel, mint haszonvételének kívánása. Örökké perelve mindenből kiszorul. Minekutána nem bír annyit, hol

¹⁴ Szabó I.: *Jobbágyok - parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. 243.

¹⁵ Králik L.: *A magyar ügyvédség: Az ügyvédi kar.* Franklin Nyomda, Budapest 1903. I. k. 193–194.

talpára állítván, felegyenesedhessen, egy abrakos tarisznyát veszen társszeke-rének hátára; továbbá oldott táskáját elenyészett örökségének füstös leveleivel megtömi; botot keres, elindul, mint régi örökségének mutatván ki, amennyi várost, falut, kastélyt talál Budáig, mely felé éhen, szomjan vonszolja holt reménységét, hogy majd pusztákat, falukat nyer.¹⁶

Jókai Mór ironikus nosztalgiával tekintett vissza erre a korra:

Könnyű most ügyvédnek lenni. Mai világban csak jó emlékező tehetség kell hozzá, a paragrafusok bő ismerete, megfelelő stílus curialis, jó két talp, mely nem fárad el a járás-keelésben; a többi mellékes dolog.

Hajdan művészet, virtuozitás volt az ügyvédség, a pör hasonlított egy gyönyörű lovagjátékhoz, egy szellemi tornához, hol ügyesség, merészség, tárgyszerű helyismeret nagy előnyöket adott; mikor már lováról le volt verve a hős, még akkor is felülkerekedhetett, s megesett, hogy az alperes egzekválta a felperest, ha ügyvéde bátor és nevének megfelelő dalia volt. Az igazi ügyvéd kezében jó eszköz volt minden világi tényező, a tisztújítástól kezdve fel az országgyűlésiig; a kitérések, kifogások, mellékutak gyakorlatában alkalma volt remekelni; egyszerűen, minthogy már benne vagyok a klasszikus hasonlításokban, a hajdani ügyvéd oly viszonyt képez a mostanihoz, mint a négy szilaj paripát kormányzó kocsis nyaktörő utakon a lokomotívon ülő tendervezetőhöz, kinek egyéb gondja nincsen, mint hogy ki ne menjen a kerékvágásból.¹⁷

2. Ügyvédi taktika a reformkori politikai perekben

Az új kormányzati politika 1835 februárja és 1838 júniusa között 22 felségsértési, hűtlenségi pert indított magyar politikusok közéleti személyiségek sora ellen. A cél nyilvánvaló volt. Koncepciós perekkel akarták félreállítani a reformok kezdeményezőit. A magyar főnemesség reprezentánsaként báró Wesselényi Miklós ellen indítottak hűtlenségi pert. Kossuth Lajos és az ún. országgyűlési ifjak elleni vádak pedig a köznemesség és a fiatal jogász értelmiség megfélemlítésére irányultak.

Hűtlenség és felségsértés esetén a korabeli büntetőjogi szankció fej- és jószágvesztés volt. A vádlottak tehát nagy veszélynek voltak kitéve, mégis legtöbbjük csak a kor közhangulatának hatására sajátos védelmi taktikát alkalmaztak. A kor legnagyobb jogásza vállalták a perbe fogottak ügyvédi védelmét: Kölcsey Ferenc, Deák Ferenc, és amíg őt magát is le nem tartóztatták Kossuth Lajos is közreműködött Lovassy László és társainak védelmében.¹⁸

¹⁶ Bessenyei Gy.: Magyar Országnek törvényes állása. In Bessenyei Gy.: *Prózai munkák (1802–1804)*. Sajtó alá rendezte: Kókay Gy. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986.

¹⁷ Jókai M.: *Régi jó táblabírák*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1961. 209.

¹⁸ Wesselényi Miklós peréről: Jakab E. (sajtó alá rendezte): *Báró Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpöre. Történeti bevezetéssel*. Papp Nyomda, Kolozsvár 1878. I–II. Trócsányi Zs.: *Wesselényi Miklós hűtlenségi pere. Abszolutizmus vagy liberalizmus?* Helikon Kiadó, Budapest 1986. Balogh A.: *Hűtlenségi per országgyűlési beszéd miatt*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1944. Kardos S.: *Báró Wesselényi Miklós élete és munkái. (1896–1850)*. Légrády Nyomda, Budapest 1905. Pajkossy G.: *Wesselényi politikai pere*. In Takács P. (szerk.): *Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról*. Erdélytörténeti Alapítvány, Debrecen 1997. Országgyűlési ifjak. Wertheimer Ede: A jurátusok felségsértési pöre

A védelem természetesen kihasználta – ameddig ez lehetséges volt – a perhalasztó kifogások (*exceptio*) széles tárházát: Wesselényi perében pl. a bíróság illetékességét, a kereset, illetve a kereset címének megválasztása ellen tiltakoztak. Az ügyvédi taktika többek között arra irányult, hogy bizonyítsák, ha a vád nem hűtlenség, ezért nem a Királyi Tábla, hanem egy alacsonyabb bírói fórum előtt kell tárgyalni. Sikerült is évekig elhúzni a pert, Wesselényi ellen az eljárás 1835. május 5-én indult meg és 1839 elején ért véget. Kossuth perében a vád és a védelem 9-9 szóváltásban csapott össze és a Királyi Tábla két közbenszóló ítéletet is kénytelen volt meghozni.¹⁹ Végül a Királyi Tábla a kormányzat nyomásának engedve 1838. január 16-án kimondta, hogy hűtlenségi perben nem lehet alaki kifogásokkal élni.

A védelmet egyéb eszközökkel is korlátozták és kétségbe vonták a vádlottak szabad védőválasztásának jogát. Például Lovassy Lászlónak megtiltották, hogy Kossuth Lajos legyen az ügyvédje.

A vádlottak, illetve védőik a „kormányzati terrorizmus”²⁰ ellenére a bíróság előtt valóságos alkotmányjogi vitákat folytattak. Wesselényi perében pl. kifejtették a szólásszabadságról vallott nézeteiket, illetve, hogy a kormány nem azonos az uralkodóval. Elismerték a király szent és sérthetetlen voltát, de egyúttal a kormány felelősségét hangsúlyozták. Ennek az álláspontnak a képviselőéhez az ügyvédek részéről is nagy bátorság kellett, hiszen akár ellenük is vádat emelhetek volna hűtlenség vagy felségsértés miatt. Kossuth emellett védekezése során az egész magyar közvéleményhez intézte gondolatait, melyet Schillerrel együtt az emberi cselekedetek legfőbb ítélőszékének tekintett.

A védelem taktikája az adott körülmények között sikeresnek bizonyult. Az ellenzék heves ellenállása, a vármegyék tiltakozásának hatására az ítéletek a tényleges szankcióhoz képest (fej- és jószágvesztés) meglehetősen enyhék lettek. Különösen a Martinovics és társai peréhez viszonyítva. Sőt a Királyi Tábla bírái közül Wesselényi perében egy, az országgyűlési ifjak ügyében pedig kettő egyenesen felmentésre szavazott.

3. Jókai Mór jogi tanulmányai

A reformkorban a nemesi származású írók és költők jelentős része tanult jogot. Csak néhány közismertebb példa:

Kisfaludy Sándor jogakadémiára Pozsonyban járt, majd apja hazavitte Tétre és további jogi tanulmányokra kötelezte. Kisfaludy éjjel, titokban olvashatott

(1834–1837). *Budapesti Szemle*, 1908. Rédei J.: *Magyar tragédia száz év előtt. Lovassy László pere és rabságának titkos iratai*. Századunk Kiadása, Budapest 1938. Pompéry A.: Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története, kapcsolatban Wesselényi Miklós báró hűtlenségi s az Ifjak felségsértési perének történetével. In *Kossuth Lajos pere*. Szent István Társulat, Budapest 1913. Sík F. (szerk.): *Kossuth Lajos, az ügyvéd*. Országos Ügyvédi Tanács, Budapest 1978. Pajkossy G.: Kossuth és a kormányzati „terrorizmus” politikája, 1835–1839. *Századok*, 1994.

¹⁹ Varga E.: *A Királyi Curia 1780–1850*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1974. 122–123.

²⁰ Pajkossy G.: A kormányzati „terrorizmus” politikája Magyarországon 1835 és 1839 között. In: *Századok* 2007/3. 683.

csak kedvére való irodalmat, így szinte megváltásként jött, amikor felvették nemesi testőrnek.²¹ Kölcsey Ferenc Debrecenben tanult jogot, Pesten volt patvarista, de az ügyvédi vizsgát nem tette le, mert az irodalmat választotta.²² Fáy András sárospataki jogi tanulmányok után 1804-től Pesten lett joggyakornok, ahol aztán kitűnő képesítéssel ügyvédi oklevelet szerzett, majd visszavonult gombai birtokára gazdálkodni, hogy mellette életét teljes egészében az irodalomnak és a társadalmi tevékenységnek szentelhesse.²³ Bárány Jósika Miklós is elvégezte a kolozsvári jogakadémiát.²⁴ Szemere Pál Patakon fejezte be jogi tanulmányait, 1805-ben királyi táblai jegyzőnek esküdött fel. 1808-ban ügyvédi vizsgát tett, de soha sem folytatott jogász praxist.²⁵ Vörösmarty Mihály magánszorgalommal két év s egypár hónap alatt tanulta meg a három évre szabott jogi tanulmányokat és kitűnőre vizsgázott a pesti egyetemen, Görbőre ment, Tolna megye egyik alispánjához patvariára, majd Pesten lett a Királyi Táblánál jurátus, letette az ügyvédi vizsgát, de soha sem ügyvédkedett, legfeljebb menedékként tartotta fenn ezt a lehetőséget.²⁶ Bajza József művelt kisnemesi családban született, Pesten '23-ban jogot hallgatott, ám már az egyetemen jobban izgatta az esztétika, filozófia, irodalom, mint a törvénykönyvek. 1824-ben végzett Pozsonyban. 1828-ban tett ügyvédi esküt.²⁷ Eötvös József Pesten végezte el az egyetemet, majd Pozsonyba tette le az ügyvédi szakvizsgát, de mind világosabb lett előtte, hogy oklevelét nem fogja használni.²⁸ Kemény Zsigmond Nagyenyedén tanult jogot és a marosvásárhelyi királyi táblánál volt jurátus.²⁹

Jókai Mór polgári környezetben és polgáriasodott körülmények közt élő komáromi nemesi-értelmiségi család fia volt; apja jogász, és maga is annak készült. 1842-ben két esztendőre jogot tanulni ment Kecskemétre, ahol Tatai András 1831-től nem csak filozófiát, hanem jogot is tanított. Az első rendes jogtanárt Vállaji Sipos Imrét 1835-ben hívták meg a jogtudományi szakra, majd a következő évben már rendes jogtanárként oktatta a magyar köz- és magánjogot, a büntetőjogot, illetve a váltó- és kereskedelmi jogot. Ezekben a jogágakban számos kéziratot írt, a Törvénytudományi Kis Tükör című munkája 1846-ban nyomtatásban is megjelent.³⁰ Jókai egyik írásában arról is megemlékezett, hogy a fenti tanárok előadásain túl még Kövy Sándor (1763–1829) híres sárospataki jogász professzor

könyvéből tanulta a magánjogot.³¹ „Közbe-közbe aztán just is tanultunk. Az bizony nem volt valami nehéz. Két kis kötet Kövy.”³²

Jókai ezután 1844-től előbb Komáromban, később 1846 végéig Pesten folytat jogi gyakorlatot. Saját elbeszéléséből tudjuk, hogy pesti patvariát³³ hol végezte: „Két híres ügyvéd tartott egy irodát Pesten. M...r József és W...y Sándor, ezeknél praktizáltam én, mint jurátus.”³⁴ Az irodalomtörténet kikutatta, hogy kik rejtőznek a rövidítések mögött: az egyik Molnár József,³⁵ a másik Wrhowsky Sándor, szabolcai származású ügyvéd.³⁶

És mégis mozog a föld című regényében szereplő Jenőy Kálmán alakjában saját magát mutatta be patvaristaként. Mindketten laudabilére végezték a jogot, mert az írásbeli vizsga rontotta el a végeredményt,³⁷ egyikük sem bírta az egzekuciót,³⁸ a derest,³⁹ mindketten szépen festettek.

[Jenőy (Jókai)] Amint főnöke eltávozott a háztól, bezárkózott annak irodájába, s onnan azután csak enni és aludni jött elő. Egész nap a pöriratokban búvárkodott.

Hanem ezek a pörök őbelőle nem csináltak prókátort.

Érdekelte bennök a lélektani szemlélet, az emberismeret tanulmánya; a magánviszonyok: a történelmi bonyolultság: de ezek mind azt tanították neki, hogy őbelőle nem lesz jó ügyvéd.

A költő missziója mindig az igazságot védelmezni; az ügyvéd kötelessége a bűnöst, az igaztalant védelmezni - ha ez a védelem; oly melegen, oly erővel, oly furfanggal, mint ahogy az védelmezné magát; mert ő a bűnös 'alteregó'-ja, s erre esküje, hivatása kötelezi, s ez is becsületes, szent hivatás. Hanem a költői igazságszolgáltatásnak meg kell halni benne.

Aztán minő lélektani tanulmányok ezek az óriási perek.

Testvérek vesznek azon a vagyonon, amit jámbor szülők azért kurgattak össze, hogy gyermekeik boldogok legyenek. Átkot hagytak nekik.

Nagyurak pörlekednek szegény emberek ellen, kik éhezve, nyomorogva költik a pörre az utolsó szántóföldecskéik árát.

Szegény árvákat ravasz rokonok kiforgatnak minden vagyonukból.

Világos követelések elnyújtatnak két emberöltő időn keresztül.

A pörbe fogott fillér megnő tallérrá a végén.

Furfangos szerződések kétséges pontjai miatt nagyurakból koldusok lesznek.

Vagy pedig saját hihetetlen bolondságaik miatt lesznek azokká.

³¹ Kövy S.: *Elementa jurisprudentiae Hungaricae*. Typ. Landerer, Cassoviae 1807.

³² Jókai M.: *Írások életéből*. Athenaeum Nyomda, Budapest 1960. 40.

³³ Boda E.: *A hazai jog oktatása a patvarián*. Sylvester Nyomda, Budapest 1939.

³⁴ Jókai M.: *Utazás egy sírdomb körül*. Franklin-Révai, Budapest 1932. 186. Valójában ügyvédek mellett patvarista volt, nem jurátus.

³⁵ Szabó L.: *Jókai élete és művei*. Budapesti Hírlap, Budapest 1904. 74.

³⁶ Mikszáth K.: *Jókai Mór élete és kora*. Révai, Budapest 1910. 1. k. 91. Szalatnai R.: *Juhász Gyula hatszáz napja*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1962. 37.

³⁷ Szabó L.: i. m. 79.

³⁸ Halálos ítélet végrehajtása, kivégzés.

³⁹ Váli M.: *Emlékeim Jókai Mórrol*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1955. 39. Jókai M.: *A tengerszemű hölgy*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1972. 35.

²¹ Császár E.: *Kisfaludy Sándor*. Franklin Kiadó, Budapest 1910.

²² Jancsó B.: *Kölcsey Ferenc élete és művei*. Aigner Lajos, Budapest 1885. 51.

²³ Pándi P. (szerk.): *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 500.

²⁴ Dézsi L.: *Bárány Jósika Miklós 1794–1865*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1916.

²⁵ Pándi P.: i. m. 292.

²⁶ Gyulai P.: *Vörösmarty életrajza*. Franklin Kiadó, Budapest 1900. 41.

²⁷ Pándi P.: i. m. 524.

²⁸ Ferenczi Z.: *Eötvös József, 1813–1871*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1903.

²⁹ Nagy M.: *Kemény Zsigmond*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1972.

³⁰ Bálintné Mikes K.: *A kecskeméti Református Jogakadémia évkönyvei, Repertórium*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét 1983. Dezső Gy.: *Centenáriumai visszaemlékezések: a nagykorosi református tanítóképző intézet százéves évfordulóján*. Egyetemes Református Jogakadémia, Kecskemét 1939. Joó Gy. (szerk.): *A kecskeméti református jogakadémia története*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda, Kecskemét 1925–1939. Orosz L.: *Jókai Kecskeméten*. Tiszatáj, 1954/2. 114–119.

Jőnek emberek, akiknek elemük a veszekedés; s nem élhetnek anélkül, hogy minden velük érintkező halandó ügye bíró elé ne kerüljön.

Határvillongások százesztendő folyamán a bíró nem bírja végét vetni.

Márkális, urbárialis perekben torlatot képez a hatalmasabb sérelme a gyöngébbek fölött.

És végül „plus valet favor in iudice, quam lex in codice”. (Többet ér a bíró kegye, mint a törvény hegye.)

Hát még a bűnvádi perek! Mily iszonyú tanulmány! Mily sötét országa a föld alatti világnak! A hamisítások, végrendelet-sikkasztások, másvilágra küldések bonyolult tragédiái, mik a magasabb művelt körök selyemfüggönyös ablakai mögött játszottak le: alacsony birtokhajszavgyak rémeseményei.

És aztán az a nyelv, amin a prókátorok maguk beszélnek egymásról – ott a papíron! Mikor már kifogytak egymás klienseinek földig való ócsárlásában, akkor nekiesnek egymásnak kölcsönösen, mint két gladiátor, aki egymást szétmarcangolja bérért. Méregbe mártott tollal szurkálnak egymás májába. Elmondják, ki mi rosszat tud az ellenfél ügyvédéről. Nem maradhat olyan pici kis bűne titokban, amit valaha gyermekkorában elkövetett, hogy szemére ne vetnék. Ha kisdíák korában szilvát lopott: rásütik, hogy tolvaj; ha egy közönyös levelét megkapták, melyben a dátum ki volt igazítva: rámondják, hogy hamisító, ha szüleit sokat keserítette: kiderítik, hogy apagyilkos; ha a mézarszékből a szolgálójának egy hamis húszast adtak vissza: hamispénzverő a neve; ha liberális nézetei vannak, akkor rebellis; ha a kormányhoz szít, akkor hazaáruló; ha templomba jár, akkor farizeus; ha nem jár, akkor ateista; ha kártyázik, akkor ‘spiller’; ha nem kártyázik, akkor ‘schnorrer’; ha van felesége, akkor ‘hahnrei’; ha nincs felesége, akkor nőcsábítót; ha van pénze, akkor uzsorás; ha nincs pénze, akkor csirkefogó; ha szép ember, akkor festi magát; ha nem szép, akkor madárijesztő; ha a kéménye kigyulladt, akkor gyújtogat; ha az orra veres, akkor részeges; s jaj annak, amelyiket egyszer valaha valami iskolából kicsaptak! Bizonyos lehet róla, hogy mindegyik ellenfele azon fogja kezdeni a replikáját, hogy ámbár köztudomású dolog, miszerint az ellenfél érdemes ügyvédjét az iskolából kicsapták stb. – Néha aztán annyira megy a kölcsönös nyájaskodás, hogy a bíró nem állhatja tovább a dolgot, s veszi a veres plajbászt, s ‘bíróilag’ kitörli a gorombáskodásokat; sőt némelykor odáig megy a dolog, hogy egyik félnek ‘emendát’ (nyelvváltságot) kell fizetni; de legtöbbször kölcsönbe esik.

Kálmán mindent megkísértett, amit főnöke rábízott. Csinálta a kivonatokat a hosszú perekből; de azért mégis azon vette észre magát, hogy mikor este, a hosszú napi munka után lefekszik, nem bír aludni; valami nyugtalan vágy, valami határozatlan érzet felkölti; nincs kielégítve, nincs kifáradva; gyönyörei követelnek; s újra papírt, tollat vesz kezébe, és amikből nappal kivonatokat írt, a csodaperekből, éjjel regény- és drámatörödékeket teremt.

Mert ez gyönyör!

Jenőy (Jókai) ezután jurátusként folytatta tovább ügyvédi gyakorlatát, aminek szintén hiteles leírását találjuk az *És mégis mozog a Föld* című regényében.⁴⁰ (Bár a vonatkozó törvénycikk számát eltévesztette. Az 1723. évi 25. és az 1723. évi 30. tc. helyett az 1723. évi 50. tc.-t hivatkozta.) 1846-ban letette a cenzúrárt,

⁴⁰ Jókai M.: *Eppur si muove. És mégis mozog a Föld*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 272.

ügyvédi oklevelet nyert. Jenőy (Jókai) mivel irodalmi kísérletei közben készült fel a vizsgáira, az írásbeli résznél ki is felejtett „itt-amott” egy-két dolgot. Akkoriban háromféle értékelést adtak az ügyvédi szakvizsgának: *praeclarumot* (kitűnő), *laudabilem* (dicséretes) és *sufficienst* (elégséges). Jókai is, akárcsak hőse, dicséretes lett.

Ügyvédként egyetlen pert vitt, melyet szerencsésen megnyert. Jókai a nevezetes eseményre így emlékezett vissza:

elmondom magam az egész történetét első és utolsó ügyvédi működésemnek.

Tehát a Nagy Komló tulajdonosa, aki serfőző volt, indított kárpótlási pert a Nagy Komló korcsmárosa ellen, azon vád alapján, hogy bérlője, a korcsmáros, édes ételeket ad fel a vendégeknek, amire azok inkább kívánnak bort inni, mint sert, s így a serfőző sere nem fogy elég mennyiségben. Én voltam a korcsmáros ügyvédje. Én tehát megesküdtem hat jurátust és tíz mesterlegényt, mint kompetens tanúkat, arra, hogy édes ételre éppen sert kíván az ember inni, ámde a felperes ügyvéd megesküdtetett tizenkét jurátust és húsz mesterlegényt arra, hogy az édes ételre bort kíván az ember. Persze hogy mind arra a kérdésre, hogy ki ihatnék sert? mind arra, hogy ki ihatnék bort? tanút annyit lehetett kapni, ahány seres és boros pohár van a világon. Végre ítélet alá került a processzus. Az első bíróság azt ítélte, hogy édesre bort kell inni. Vesztettem, de nem csüggedtem. Megapellámtam. A királyi tábla jobb ízléssel bírt, ott a sernek ítélték oda az igazságot. Győztem. Hanem akkor az ellenfél megfellebbezte a perét a hétszemélyes táblára. Akkor aztán megharagudtam: „Nem bánom, igyatok akár sert, akár bort, én jóllaktam, nem veszekedem tovább!” És soha többet engem a magisztrátus nem látott.

Elhatároztam, hogy író leszek és semmi más.⁴¹

Így aztán az ügyvédi pályával csakhamar szakított, és az írásnak szentelte életét. 1846-ban, első regényének, a *Hétköznapiaknak* a sikere után már fölismerhetőek művészetének jellegzetességei, képzeletének gazdagsága, fordulatos mese-szövése, lebilincselő stílusa és humora.

Jókainak és kortársainak számtalan regényében szerepelnek jogászok, jogi processzusok is. Jókai legtöbb művében a szereplők nemcsak párbajoznak, hanem pereskednek is. Jogi ismeretei révén pedig rendkívül hitelesek a perek leírásai. Még arra is ügyel, hogy mindig az adott kor hatályos jogszabályaihoz igazodjon.

Az ügyvédek is általában ún. beszélő (leíró) neveket kaptak:⁴² például Maszlaczky prókátorról mégis megtudjuk, hogy teljes titulusa: „Tekintetes, nemes, nemzeti és vitézlő Maszlaczky Gábor táblai ügyvéd.”⁴³ Hasonlóan hosszadalmas Lávay Béla „hites ügyvéd” levélbeli címzése, amelyben még a Füzitői előnév is megtalálható.⁴⁴ Más nevekben a dallamos csengés a lélek összhangjáról, nemességéről tanúskodik: Jenőy Kálmán, és választékosan cseng az Áronffy Dezső neve is. Ritkaság terén Fenyéry Endre viszi el a pálmát, hiszen *cognomenjének* jelentése: gyér növényzettel borított terület. ||

⁴¹ Jókai M.: *Az én kortársaim: 1848-as emlékek*. Révai, Budapest 1913. 17.

⁴² Nagy M.: Mikszáth írói névadása. In *Klió és más műzsák*. 1997. 57.

⁴³ Jókai M.: *Kárpáthy Zoltán*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. II. k. 77.

⁴⁴ Jókai M.: *Politikai divatok*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1963. 49.

Jókainál a fentiekben bemutatott kétféle ügyvédtípus hiteles bemutatását több művében is megtalálhatjuk:

1. A hagyományos nemesi mentalitású ügyvéd, aki ideális hős, független egzisztenciaként nem függ a foglalkozásától, bátran dacol a hatalommal. Egy-egy bravúros és bátor védelemmel bizonyítja szakmai kiválóságát. Fenyéry Endre *A régi jó táblabírák* című regényben, aki önfeláldozó módon segít az éhezőknek, ha szükséges még nyomozást is folytatott, így mentve meg az ártatlanul megvádoltat és leleplezve a valódi bűnöst.⁴⁵ A politikai divatok című regényében is önarcképet is állított magának Lávay Béla személyében. Illavai Ferenc, *(Akik kétszer halnak meg)* igazi Jókai alak – csúnya, de rettenthetetlenül bátor, művelt, szerény, okos és jószágos. Jókai Mór jelentős részben gróf Ráday Gedeonról mintázta *A lélek-idomár* című regényének idealizált címalakját, a hajlíthatatlan akaratú Lándory Bertalant, aki a gonosztevőket vallomásra bírja, és az önkényuralom alatt hatalmassá duzzadt betyártársadalmat felszámolja, nemzetközi szélhámosokat pedig detektívregénybe illő izgalmak közepette leplezi le. Ügyvédi tanácsra hiúsítják meg két nemzetközi szélhámosnak azt a tervét, hogy külföldre magával hurcolja a szerencsétlen hősnőt, Evilát (*Fekete gyémántok*) és Blankát (*Egy az Isten*). A polgári házasság semmis volta menti meg a szélhámos karjaiból mind a kettőt.⁴⁶

2. A másik típusú ügyvéd alakoknál olyan negatív sztereotípiákat találhatunk, amelyek manapság is ismeretesek. A *Kárpáthy Zoltán* című regényben Maszlaczký a leghitványabb alak, akik még a saját ügyfelét, a csalót is a legaljasabb módon átveri. Maszlaczký ősi földbirtokot, nemesi rangot szerzett a parvenü Kőcserepynek. Így lett Cserép Dániel úrból, Keőcherepy. Miután mint „jó pszichológ” rávette Kárpáthy Abellinót unokaöccse elleni per megindítására, Kőcserepy részére cessziót⁴⁷ kötött ki. Természetesen Jókainál a rosszak a regény végén mindannyian elnyerik méltó büntetésüket. Maszlaczkýt kivetette magából az ügyvédi kar, és uzsorás lett.⁴⁸

⁴⁵ Hankiss J.: *A detektívregény*. Csáthy, Budapest 1928. 101–102.

⁴⁶ Buday D.: Jókai lelke. *Nyugat* 1925/5–6. 332.

⁴⁷ Vagyondíj mellett felvett hitel. Az ügyfél saját követelését adja át fedezetként a kölcsönt adó félnek.

⁴⁸ Fábri A.: *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Skiz, Budapest 1991. 202.

Magyar dioszkuroszok. Bibó István államelméletének és Szabó Zoltán nemzeteszméjének összehasonlítása a jog és irodalom módszerével

FALUSI MÁRTON

1.

A jog és irodalom kutatások egyik legfőbb apóriája a modernség és a posztmodern között fennálló filozófiai vitában ütközik ki. Habermas – aki a modernséget „befejezetlen projektumként” határozta meg – rendre kimutatta, hogy a nyugati észt radikálisan kritizálók elméletei – Nietzsche-től Foucault-ig – milyen fogyatékoságokban szenvednek.¹ E habermasi modernséget – amit Hegel és Max Weber fémjelez – két oldalról kezdi ki a filozófus szerint. Az Arnold Gehlen-i formula úgy foglalja össze az elsőt, hogy „a felvilágosodás premisszái halottak, csak a felvilágosodás konzekvenciái hatnak tovább”.² A társadalom modernizálódik, megállíthatatlanul halad a maga útján, ám le kell mondania a kulturális önmegértésről, mert a modern kultúra „kristallizálódott”, vagyis kimerült: „a benne rejlő lehetőségek valamennyi alapvető elemükben kifejlődtek”.³ E – neokonzervatívnak hívott – attitűd mellett dívik a másik, „anarchista” kritikai viszony, mely arra épül, hogy „az ész felfedi igazi arcát – mint elnyomó és egyben mint elnyomott szubjektivitás, mint az instrumentális hatalomra kerülés akarata lepleződik le”.⁴ Habermas modernségét azonban a kritikai iskolák egyik oldalról sem emésztik fel: őt sem az nem bizonytalanítja el optimista célracionalizmusában, hogy a társadalmi objektivációkat, így a jogot – mely természetesen nem pusztán társadalmi objektiváció, ahogy erről a továbbiakban szólok –, „a liberális joguralom eszméjét” kulturálisan nem tudjuk kritizálni; sem az, hogy a hatalom valójában „önmagát hatalmazza fel”,⁵ normativitását saját magától nyeri. Habermas eltökélten hisz abban, hogy az észelvűség – mint szcientizmus – kialakította szaknyelvi diskurzusait, e „konkrét életformák” leszakadnak az általános életvilágról, s a differenciálódás és pro-

¹ J. Habermas: *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Helikon Kiadó, Budapest 1998.

² Uo. 8.

³ Uo. 9.

⁴ Uo. 9.

⁵ Utalás Martin Heidegger Nietzsche-kommentárjára.

fesszionalizálódás tökéletesíti a kommunikatív cselekvők konszenzusát a kultúra tudáskészletében. Ha a társadalom mint legitim rend az ész működése okán egyre legitimebb és egyre rendezettebb, a konszenzus a kultúrában magától értetődően egyre teljesebb, ami kárpótolja a személyiségeket az életvilágban elvesztett totalitásért.⁶

Ily módon a jog és irodalom szemléletmódja, amely két – vagy több – szaknyelvi diskurzust vonatkoztat egymásra – hacsak túl akar lépni az illusztratív, a jogászokat erényesebbé igazító funkcióra –, *ab ovo* magáévá teszi a posztmodern felvilágosodás-kritikák valamelyikét, és megkérdőjelezi a liberális jogállamiság pozitívista ethosát. De hol van itt az apória? A jog és irodalom akkor képes sikerrel fellépni – vagyis az irodalmi szövegek segítségével interpretálni a jogi szövegeket, esetleg *vice versa*, és ezáltal pótolni a nyugati ész, így a liberális jogállamiság normatív deficitjét –, ha az irodalmat mimetikusnak fogja fel, úgy, mint a valóságra referáló „látszatot”.⁷ Másikülönben az irodalomnak semmiféle releváns, normatív mondanivalója nem lenne a jog számára, melynek valóságartikuláló funkciójához kétség sem férhet. Ezen a ponton azonban a jog és irodalom könyvelhet el teoretikus deficitet. Föl kell tennünk a kérdést, hogy „milyen irodalom” és „milyen jog”. Sőt, sokkal inkább azt, hogy „milyen kultúrfilozófia”. Ha Derrida posztmodern elméletéhez folyamodunk, arra döbbenünk rá, hogy „a jelnek transzcendentális elsőbbsége van a jelentéssel szemben”,⁸ a retorika pedig előbbrevaló, mint a logika. Ez a nyelvfilozófiai aspektus a valóságot teljesen az adott nyelvi készlet rabjává alacsonyítja; nem logo-, hanem fonocentrikus. Ha nem teszünk különbséget a filozófia, a tudomány és a művészetek univerzumai, az irodalom műfajai, a valóság és a fikció között – ahogy Derrida ajánlja –, s csak az általános szöveg, az intertextualitás marad, hogyan is olvashatnánk irodalmi *opusként* a jogi instrumentumot, és *vice versa*? Persze, könnyedén elfogadhatjuk, hogy éppen azért releváns a jog és irodalom, mert valamennyi személyiség szövegekben létezik, s nem különíti el tudatában az irodalmi, a jogi és az egyéb textusokat. Csakhogy ezzel elvénénk a lényegét, eleve lemondanánk a normativitás igényéről, s feloldódnánk a miszticizmus homályában, vagy megelégednénk annyival, hogy hangzatos maximákat puffogatunk az erényes jogászi hivatásgyakorlás követelményéről, ahogy azt valamely literátor ábrázolja. Hiszen miben is állt modernitás-kritikánk kiinduló tétele? A nyugati ész megfosztott bennünket a kulturális önismeret és a normatív felülvizsgálat lehetőségétől, mivel az eszmék és korstílusok története lezárult. Attól, hogy rávilágítsunk a liberális jogállamiság uralkodó teóriájának mítoszi, tehát irracionálisan sorsszerű, sőt ráolvasásszerűen

⁶ Habermas értelmezésében használom itt a kultúra, a társadalom és a személyiség fogalmait. Lásd: uo. 278.

⁷ Schiller és Marcuse filozófiáját Habermas kapcsolja össze azáltal, hogy „a művészet nem engedelmeshedhet a szürrealista imperatívuszaknak, nem léphet át deszublímált módon az életbe. [...] A kései Marcuse megismétli azt a schilleri intelmet, amely az élet közvetlen esztétizálásától óv: az esztétikai látszat csak mint látszat fejt ki békítő erejét [...]” (Uo. 45.) Nem érhetünk azonban egyet Habermas elhamarkodott következtetésével, amely a tudomány, a morál és az erkölcs öntörvényűségére mutat rá ebben a kontextusban.

⁸ Uo. 135.

mágikus vetületére. Ha az irodalmi és a jogi szöveget dekonstruáljuk, határaikat összemossuk, mindkettőt lényegükben tesszük harcképtelenné, előbbiből a referencialitást, utóbbiból a normativitást füstölve ki. A nyelvi műalkotás és az írott jogi instrumentum normatív szempontból akkor sem korrelatív, ha mindkettő autonóm, de akkor sem, ha egymás intertextusai. Az uralkodó szkepticista nézetek szerint a művészet feloldódik a kultúratudományokban: vagy azért nem formálhat igényt a kommunikatív cselekvő szolidaritására, mert – *l'art pour l'art* – önmagát magyarázza, vagy azért, mert maga is eltudományosodik. A jog szintúgy kikristályosodott: nembeliségére való tekintet nélkül normalogikailag zárt, hézagmentes és konzisztens; s ha akad is joghézag, azt semmi más nem töltheti ki, mint a jog *per se*. A művészet kiszakítása a modernista episztéméből csupán esztétikai zűrzavart okozott, amennyiben nem legitim megismerési forma többé, ám a jog posztmodern kritikája érvényességi erővel, úgy látszik, nem rendelkezhet.

2.

E tanulmány megkísérli, hogy feloldja az előbbieken röviden explikált ellentmondást, a jog és irodalom kutatások legégetőbb paradoxonát, méghozzá a jog és irodalom módszereivel, Bibó István államfogalmának és Szabó Zoltán nemzeteszmejének összehasonlítása során. Be fog bizonyosodni, hogy a karteziánus ismeretelmélet nem szükségszerűen tévedt arra a vakvágányra, amely a mai kultúrába, kulturális állapotunkig hatol, s amely fölött Jürgen Habermas világszellem lebeg. E hangsúlyozottan modernista felvilágosodás-kritikával egyidejűleg pedig fontos következtetéseket vonunk le a kultúráról, a jogról, az irodalomról és a magyar nemzeteszmeről, tisztogatva nemcsak jogtudatunkat és jogérzetünket, de nemzeti önismeretünket is.

Bibó és Szabó életművében és gondolkodói arcélében nem nehéz közös vonásokat felfedezni. Mindkettejükre kiemelt figyelem irányult születésük centenáriumán (2011-ben, illetve 2012-ben); s mindkettejükre igaz, hogy munkásságuk legalább annyira feltáratlan, reflektálatlan a maguk szubtilis mélységében, mint amennyire gyakran keveredik egy-egy szállóige alakjában magasztos vagy gyanús érvelésekbe. Bibót alapvetően társadalomtudósként tartjuk számon, s mondanójának – legyen az mégoly oldottan politikusi – jogbölcseleti jártassága, egyetemi tanári katedrája ad rangot, ötvenhatos parlamenti helytállása pedig erkölcsi aranyfedezetet. Bár a tudományos folyosói pletykák hajlamosak elismerni, hogy Bibó írásait nem pusztán a finnyás erkölcsi pedantéria csinosította, hanem a praxispolitika instrumentalizmusa is, életművére akként tekintünk, mint a nyugati ész progressziójának megnyilvánulására, történeti és jogelméleti érveket, fogalmakat mozgósító, apodiktikus okfejtések láncolatára. Bibó közkeletűen az a magányos, erkölcsileg makulátlan génusz, aki megelőzte korát, nyugatos tájékozódása túllátott kortársai feje fölött; ekképpen a rendszerváltás utáni liberális politika előszeretettel hivatkozik rá, megelégedve mindarról, ami őt a népi progresszióhoz, különösen pedig Németh Lászlóhoz köti. Nem szokás kétségbe vonni, hogy Bibó a magyar eszmetörténetben a liberális jogállamiságot testesíti

meg, annak nem pusztán emancipatorikus, hanem technicista jellegzetességeivel együtt. Szabó Zoltán ezzel szemben a virtigli esszéista, aki – ha szociografikusan okadatolt terepmunkát végez is – merőben személyes benyomásainak, beidegződéseinek, származásának foglya; s ha távlatosan, „helyes egyensúlyérzékkel” bánik is a közösségi ügyekkel, azt elsősorban annak köszönheti, hogy idejében emigrált (1949).⁹

A dialektikusan járó nyugati ész besorolása alapján Bibót a – „dezanropomorfizáló” – tudományos, míg Szabót az inkoherens hétköznapi megismerés jellemzi. András Sándor ilyesmire céloz, amikor „dioszkuroszoknak” hívja őket;¹⁰ Bibóhoz az „általánosságok, elmélet és egyenlőség”, Szabóhoz a „partikularitás és testvériség” címkéket ragasztva. Ha Bibó száraz, faforgács ízű – egyelőre műfajilag né minősítsük – elemzéseit olvassuk, a stiláris megformáltság is befolyásolja olvasói elvárásainkat, s mint értekező prózát *ab ovo* meggyőzőbbnek, jobban alátámasztottnak véljük, mint Szabó leleményes, hajlékony nyelvalakítását; jóllehet sem tematikailag, sem szemléletmódjukban nem térnek el számottevően. Úgy tesz, hogy retorikailag Bibó azért meggyőzőbb, mert a műveihez való viszonyunk inkább szcientista, Szabó pedig azért kikezdehetőbb, mert befogadói élményünk esztétikai; noha utóbbit szívesen tartjuk időtállóbbnak, egyetemesnek, hiszen a művészet mibenlétéről ezt is megtanultuk. Mint jó kantianusok vagy hegelianusok valószínűleg úgy fogalmaznánk, hogy Bibó hasznavehetőbb, ha a politikai közönség alkatát, az állami berendezkedés mikéntjét fürkesszük, ám Szabó – érdekek fölött álló, puritán fennkölsége miatt – morálisan romlatlanabb, csak éppen gyakorlati szempontból nem hoz semmit a konyhára.

De vajon szétválasztható-e ennyire élesen kettejük szubjektum-filozófiai megismerése? A nyilvánvaló stiláris differencia vajon tényleg ekkora szakadékot képez a normatív konzekvenciák tartományában? Elintézhethetjük-e annyival a kérdést, hogy Bibó István értekező nyelve az állam-, jog- és történettudományok, esetleg a szociológia diszciplínájában kutat, kognitív, asszertorikus és normatív; Szabóé azonban művészi, érzelmileg motivált, s a kulturális nemzetről vall? Hol van átjárás kettejük eszmefuttatásai között? Ha nincs, miért mondjuk mégis, hogy *ugyanarról beszélnek*; ha van, miféle hozadéka lehet a liberális jogállamiság számára a művészetnek, *horribile dictu* a művészet számára a liberális jogállamiságnak? Ha azt állítjuk, hogy mindketten másik diszkurzív térben mozgó kommunikatív cselekvők, elzárjuk őket egymás elől; ha a tanulmányt és az esszét feloldjuk valamilyen szövegtengerben, megsemmisítjük normativitásukat. Vajon miféle közvetítő nyelven, miféle köznyelvi diskurzusban hasonlíthatjuk össze érvényesen Bibó István államfogalmát és Szabó Zoltán nemzetieszméjét, ha az egyik teoretikus, a másik artistikus? Csak akkor tehetünk értelmes komparatív megállapításokat, ha a liberális jogállamot nem pusztán intézményrendszernek fogjuk fel, hanem kulturálisan befolyásoltnak, az írásművészetet pedig nem pusztán fonocentrikus retorikának, hanem autoritás-igényű beszédaktusnak; s ezzel mintegy fellazítjuk a

⁹ Lásd erről bővebben: Petrik B.: A lélek szabadságharca. *Hitel* 25/4 (2012) 3–28.

¹⁰ Lásd: Szabó Z.: Előszó. In Szabó Z.: *Nyugati vártán*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem 2011.

közjóról és a társadalmi igazságosságról normatív kijelentéseket tevő nyelv iránti elvárásainkat. Mivel pedig nincsen semmiféle hipotetikus közvetítő nyelv, amelyen beszélhetünk, dolgozatunk legyen részben tudományos, részben belletrisztikus, és hívjuk – jobb híján – filozofikusnak.

3.

Ennélfogva mindjárt fontossá válik, hogy e két gondolkodó élete milyen szövevényesen kuszálódott össze. Bibó már Szegeden kapcsolatba került az agrársettlemment mozgalommal és a tanyasiak életmódját vizsgáló, azon javítani szándékozó Bethlen Gábor Körrel; köztudott, hogy Erdei Ferenc *Futóhomok* és *Parasztok* című szociográfiai gyakorolják rá a legnagyobb hatást. Igaz, hogy Szabó Zoltán botránykönyve, *A tardi helyzet* mélyen megrendíti Bibót („a parasztság nagy tömegeinek az életnívója a szoros szükség és a tehetetlen nyomorúság között mozog”)¹¹; ám az Erdei munkásságáról írt összefoglaló recenziója azzal indokolja választását, hogy „az inkább publicisztikai jellegű falukutató irodalomban az ő munkássága nagyobb tudományosságával tűnik ki”.¹² Bibó a „válságirodalom” műfajával jelöli a falukutatók írásait, mely „sem irodalom, sem tudomány, sem politika magában, hanem egyetemes érvényű megtámadása az irodalom, tudomány és politika világában egyaránt jelentkező és egyaránt válságba vivő illúzióknak”.¹³

Bibó ebben az esszéjében sorolja a „válságirodalom” szerzői közé Németh Lászlót, Spenglert, Ortega-t és Huizingát, s e névmutatónál érdemes elidőznünk. Mielőtt ugyanis szemügyre vesszük, miféle jogbölcseleti tradíció indította útjára Bibót, hogy a tudományos értekezésről fokozatosan áttérjen az esszé műfajára (ezt a korai Bibó még – némi rossz szájjázzal – „publicisztikának” minősítette volna), három gondolkodót ki kell emelnünk, mint akiknek a szemléletmódja nyomot hagyott az életművön. Közülök kettő – kiváló szépírói képességekkel megáldott! – történész: a korstílusok határait spiritualizáló, a felvilágosodás eszkatológiáját radikális kritikával illető Huizinga és Guglielmo Ferrero, aki Bibónak mestere is volt, s akitől mottót is választ. A harmadik pedig az esszéista Németh László. Huizinga *A középkor alkonyában*¹⁴ *explicite* arra vállalkozik, hogy a túlrett francia és németalföldi középkori kultúrát bemutassa, s egyszersmind azt is, mennyire élő az antikvitas hagyománya, miközben már a reneszánsz stílusjegyek is eklatánsan megmutatkoznak. *Implicite* azonban Huizinga válságirodalmat művel azáltal, hogy a feudális kötöttségektől sújtott, patriarchális fegyelemben élő középkori individuum és a felvilágosult szabad polgár ethosát nem ábrázolja feltétlen minőségi alá- s fölérendeltségben. A – különben jogtörténésznek induló – Huizinga szellemtörténeti nézőpontja biztosan ösztönzőleg hatott Bibóra, hiszen a történész innovációja abban rejlett, hogy a lélektan és az esztétikai vi-

¹¹ Bibó I.: Erdei Ferenc munkássága a magyar parasztság válságának irodalmában. In Bibó I.: *Válogatott tanulmányok. I. kötet*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1986. 187.

¹² Uo. 186.

¹³ Uo.

¹⁴ J. Huizinga: *A középkor alkonya*. Helikon Kiadó, Budapest 1978.

szony felől vizsgálódott, s nem a birtokszerkezetre vagy a termelési kapacitásokra összpontosított. Rá kell mutatnunk azonban a Huizinga és Bibó között feszülő ellentétre, amelyet szintúgy a történész inspirálhatott: a magyar gondolkodó számára a nyugatias, demokratikus fejlődés ideáltípusa éppen az a Hollandia, amit a holland történész mint az európai történelemben kivételes esetet dolgoz föl. Bibó – mint látni fogjuk – alapvetően lélektani fogalmakkal, irodalmi kreativitással és könnyedséggel elkeresztelt prototípusok segítségével magyarázza, hogyan jutott a magyar nemzet zsákutcába; ennek ellenére kitart a normális európai társadalomfejlődés törvényszerűségeinek katalogizálása, a holland, az angol – és talán az észak-európai – modell példaszerűsége mellett. A felvilágosult ész a hegeli-habermasi világszemlélet dinamikáját követi Bibó szerint, aki mégsem talál a jogelméleti nyelvben fogódzót a nyugati ész üdvtörténetének megmintázására, és a mélyebb okok fölfedezéséhez inkább esszéírással kezd. A Huizingánál közelebb áll Ferrero történelemszemlélete a Bibóéhoz. Az *ókori civilizáció bukása*¹⁵ – mely úgyszintén historikus határhelyzet – a Római Birodalom, a latin civilizáció kímülését az elit tekintélyvesztésével és meggyengülésével magyarázza, mely a császárokat választó illetve megerősítő – szenátus háttérbe szorítását idézte elő; végső soron a problémákkal szembenézni képtelen vezető réteg szellemi kudarca – „hiányos műveltsége” – vezet egy arisztokratikus jogintézmény (amilyen például a modern alkotmánybíráóság is) elsorvadásához, a legitimációs válság és az autoritásvesztés a jogbiztonság megszűnéséhez. Ferrero nem rest e történelmi parabolát könyve végén egyértelműsíteni: ott, ahol sietve, kívülről vagy felülről vezették be a demokratikus intézményrendszert, a politikai közösség nem tud vele mit kezdeni; az értékelvű politikai kultúra hagyománya nélkül a társadalom barbarizálódik. Bibó tehát valószínűleg Ferrerótól veszi át azt a módszertant, amely a zsákutcás történelem és a kelet-európai kisállamok nyomorúságának felismeréséhez vezet.

Németh László gyakorta félreértett kitételét a magyar és a magyar nyelvű irodalomról hasonlóképpen a Dilthey-féle szellemtörténet metodológiája ihlette. A magyar irodalom, amelyet a magyar (nemzeti) kultúra szellemisége jár át – s ekként nincs köze a genealógiához –, egy hagyományközösség értelmi rendszere: a szabadság, egyenlőség és testvériség eszméit juttatja érvényre. Hogy a *Kisebbségben* írója a magyar irodalomtörténet mely auktoraikat sorolja az emelkedő nemzet szempontjából a (progresszív) magyar szellemiségűek, melyeket a (retrográd) magyar nyelven alkotók közé, nyilvánvalóan önkényes kategorizálás eredménye; de éppen ilyen szubjektív megalapozású Bibó válaszkísérlete is arra, *hol vesztettünk utat*. Ily módon a „magyar irodalom” megakadályozza a magyarságot, hogy a bibói „eltorzult alkat” monstrumává formálódjék. Németh László azonban a jogot – mint az értékektől elrugaskodott, pozitivisták kényszerét! – is pellengérré állítja: „De míg a valóság nevel, s az eszme legalább nyugtalanít: az egyoldalú jogi szemlélet merevít. Deákban egy áldottan nem jogász harminc év után megint a werbőczyzmus ül vissza nádori székébe [...] téveszme, mely minden bajt és megváltást közjoginak lát [...] [Kemény Zsigmond] többre becsült egy egészséges közszellemű

¹⁵ G. Ferrero: *Az ókori civilizáció bukása*. Holnap Kiadó, Budapest 1993.

nemzetet egy hibátlan alkotmánynál.”¹⁶ Az idézet első jelentésrétege a Kiegyezés kritikája – amit Bibó hangsúlyosan visz tovább –, amiért a népet nem emelte be a nemzetbe, fölalta a függetlenség ideáját és a nyugati típusú államfejlődést; ám második jelentésrétege arra világít rá, hogy a kulturális alapú nemzeteszmét nem pótolhatja az alkotmány.

4.

Állam és nemzet e Németh László-i dichotómiájával küszködnek Bibó István és Szabó Zoltán is. Pályájuk először akkor kereszteződik, amikor a Márciusi Front alapításában tüsténkednek (1937); személyesen 1940-ben ismerkednek meg Budapesten, tagjai lesznek a Nemzeti Parasztpártnak (1945-ben). Valódi harcostársakká akkor válnak, amikor Szabó Zoltán – a cenzúra és Révai József ellenében – kiáll *A magyar demokrácia válsága* című Bibó-esszé publikálásáért a *Valóságban*, majd a londoni emigrációban (mindhiába) szervezkedik Bibó kiszabadításáért (ő csak 1963-ban szabadul), és elindítja a félreállított gondolkodó életműkiadását az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem gondozásában.¹⁷ Szabó Zoltán tehát nemcsak kiváló ismerője a Bibó-oeuvre-nek, de bátor helytállásával tanúsítja, hogy barátja, egyetért vélekedéseivel. Nem elméleti alkatú, de művei olvasásakor – legyen szó akár a *Cifra nyomorúság* szociográfiájáról, a *Szerelmes földrajz* vallo-másokban artikulálódó kultúrtájairól vagy a *Szellemi Honvédelem* publicisztikai hadmozdulatairól – szembeötlő, mennyire szívesen alkalmazza Bibó szóeleményeit, s igyekszik empirikus úton igazolni a deduktív bizonyításokat. A szociográfus stratégiája a valóságirodalmi tényfeltáráson és személyes élményanyagon alapuló következtetések levonása. A nyelvi műalkotás a valósághű tényközlés és az esztétikai átszellemítés folyamatában alakítja az „irodalmi nemzettudatot”.

Bibó István módszerét – akkor is, mikor nem az államról és a jogról ír – Horváth Barna szinoptikus jogfilozófiájából meríti, a német neokantianus filozófia speciális (magyar) válfajából. E szinoptikus látásmódra – amit egyébként Horváth Barna általános társadalomtudományi módszertannak szánt – már korai jogfilozófiai munkájában rátalált Bibó (*Kényszer, jog, szabadság*);¹⁸ de az későbbi, esszéisztikus konceptuális törekvéseit is meghatározza. Bibó István valójában egy komplex államfogalommal akarja felölelni a nemzeteszmét is, s ehhez – a kultúrába ágyazott állam és jog szemléletéhez – mesterének, Horváth Barnának az elmélete segíti hozzá.

Takács Péter *Államelmélet* című könyvében¹⁹ az államot a „sokféleség egységének” (*unitas multiplex*) nevezi; s ahhoz, hogy mint valóságot és eszmét, társadalmi tény és normát, hatalmi viszonyt és jogviszonyt, tevékenységet és intézményt, rendet és funkciót, állapotot és folyamatot, gyakorlatot és gondolatot

¹⁶ Németh L.: *Kisebbségben*. In Németh L.: *Kisebbségben*. Magyar Élet Kiadó, Budapest 1942. 39.

¹⁷ Lásd erről bővebben: Noszkai G.: Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története I. *Beszélő* 14/11-12 (2009) 35–47.; Noszkai G.: Barátok közt. Bibó István és Szabó Zoltán barátságának története II. *Beszélő* 15/1 (2010) 25–33.

¹⁸ Bibó I.: *Kényszer, jog, szabadság*. In Bibó: i. m. I. kötet. 5–149.

¹⁹ Takács P. et al.: *Államelmélet*. Szent István Társulat, Budapest 2012. 173–177.

egyaránt megragadhasa, a Horváth Barna-féle szinoptikus módszert eleveníti fel. „E felfogásban tehát az állam gondolati egység, s nem [...] ontikus. Mivel nincs ontológiai alapja, nem szintézis-alkotással, hanem folyamatos szinopszis révén hozzuk létre.”²⁰ Bibó államfogalmát ebből a szemléleti kiindulópontból érdemes rekonstruálnunk. Amíg ugyanis a „Kényszer, jog, szabadság” ifjú szerzője még közel áll Hans Kelsen módszertisztaságához, addig az egyre esszéisztikusabb hangot megütő bölcséleti magatartás felfogható úgy is, mint amely egyre több meta-jurisztikus elemet épít be szemléletmódjába, s végül – ahogy Karácsony András rámutat²¹ – nemzetközi jogi monográfiája már Verdross nyomdokain halad. Persze már a „Kényszer, jog, szabadság” is alkalmazza a szinoptikus módszert, a jog ott sem pusztán norma. Bibó ifjúkora – ezt Zsidai Ágnes hosszan fejtegeti²² – az axiológiai fordulat ideje, amennyiben az újkantianizmus a természettudományos módszer abszolutizálásának és a „historicizáló beállítódás” relativizálásának egyidejű meghaladását célozta meg. Emil Lask a jogtudományt „empirikus kultúrtudománynak” állította be,²³ és Horváth Barna a tényeket az értékeken, az értékeket a tényeken szelektáló szemlélete is erősen hatott. Ő úgy vélte, hogy a jog egyszerre társadalmi, történeti és processzuális; tény és érték nem kauzálisan, hanem funkcionálisan kapcsolódik össze. Zsidai monográfiája kiemeli – ami számunkra igazán fontos –, hogy ezen „Bibó továbblép, és a jogot elsősorban mint lélektani jelenséget fogja fel”.²⁴ A jog tehát már az ifjú Bibónak sem pozitív norma, hanem: *szemléletmód*, nem képez önálló ismerettárgyat; a legobjektívebb kényszer és a legobjektívebb szabadság szinopszisa. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a kényszer és a szabadság *szubjektív élmények*, mindkettőt a kauzalitás és a spontaneitás törvényszerűségei vezérlik. Az sem véletlen, hogy a „spontaneitás” fogalmát Bergsontól, a művészek filozófusától kölcsönzi Bibó, attól, aki a deduktív fogalmi bölcsélet helyett az intuitív megismerést tartja elsőrendűnek. Amit Nicolai Hartmann a létretegekről és az erkölcsi szabadság antinómiáiról ír,²⁵ szintén döntően meghatározta Bibó gondolkodását, s ahhoz a tudományelméleti konklúzióhoz juttatták, hogy a társadalmi leírás (szociográfia), a társadalomtörténet és a társadalmi értéktan szétszálazhatatlanul összetartozik.²⁶ Bibó a Horváth Barna-i processzuális jogelmélet folytatója annyiban, hogy a jog mint a mindenkor legfejlettebb eljárás valamennyi társadalmi tény leghatékonyabb összeszervezője.²⁷ Zsidai mindazonáltal túlságosan kesztyűs kézzel bánik a bibói koncepció legnagyobb fogyatékosságával, hogy nem határozza meg, a szubjektív élmények miként

²⁰ Uo. 174. „[Az értékek és tények kettőssége] egy olyan módszer révén haladhatók meg, amely a dualizmus két elemét *egyszerre és együtt* szemléli, miáltal lehetőségessé válik az, hogy a szemlélő az értékeken megpillantsa a tényeket, a tényeken pedig az értékeket.”

²¹ Karácsony A.: Jog és erkölcs. In Karácsony A.: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Pallas Stúdió/Attraktor Kft., Budapest 2000. 75–99.

²² Zsidai Á.: *Jogbölcséleti torzó. Bibó István jogelméletének rekonstrukciója*. Szent István Társulat, Budapest 2008.

²³ Uo. 45.

²⁴ Uo. 47.

²⁵ Uo. 60–62.

²⁶ Uo. 71.

²⁷ Uo. 111.

objektívalódnak: „nem világos, hol az a kritikus pont, amikor az egyéni élmények objektívalódása eléri a társadalmi minőség szintjét, és hol az a társadalmi limit, amikor a valóságos élmények oly mértékben megfogytatkoznak, hogy az objektívációk elvesztik realitásukat”.²⁸ Anélkül, hogy hosszan elemeznénk a „Kényszer, jog, szabadság” fejtegetéseit, meg kell állapítanunk, hogy Bibó jogbölcsélete nem is annyira „torzó”, sokkal inkább virtuózan csapongó. A monográfus sem rejti véka alá, hogy Horváth Barna szinopszis-szemlélete mint „életérzés és problémalátás” Bibó egész munkásságát végigkíséri, és – tehetjük mi hozzá – maradandóbb megállapításokat indukál az esszéíró fantázia tágas birodalmában, mint a jogbölcselében.

Arról, hogy Bibó mennyire soványnak érzi Kelsen értékmentes, pozitivistá jogképét, Karácsony András ír a legmeggyőzőbben. Ő idézi egy Erdeihez címzett Bibó-levélből, hogy „a Kelsen tiszta jogtanaival valahogy úgy van az ember, mint a vékony sárgarépa pucolásával; addig kaparjuk róla a földnek piszkát, míg minden húsa is lemegy, s csak a rostja marad meg”.²⁹ Karácsony *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai* című, az érett Bibó eszmevilágát tükröző monográfiát boncolgatva kifejti, hogy Bibó egyértelműen a természetjogi fordulat egyik úttörőjének számító – amúgy Kelsen-tanítvány – Verdross jogfilozófiájával kacérkodik, amennyiben az államjoggal szemben a nemzetközi jog primátusát fogadja el a „civilizált emberiség erkölcsi normáinak” mértékéig. A saját szabályait megalkotó – s ekként valamiféle „nemzetközi alkotmánybíráskodást” végző – „nemzetközi politikai döntőbíráóság”³⁰ felállításának szorgalmazását Karácsony úgy értékeli, hogy – bár Bibó kitart a tudomány és a politika heteronómiája mellett – a tudományos módszertannak és a politikai értékítéletnek az ész nevében együtt kell munkálkodniuk. Ezt az ellentmondást, amelyet Karácsony tanulmánya végül elegyenget, és – Zsidaihoz hasonlóan – afféle relatív természetjogi és szabadjogi látómezőbe ültet, nekünk *hic et nunc* – a jog és irodalom szemszögéből – érdemes fölbingatnunk. A formális objektíváció a jurisprudentia, míg a materiális objektíváció a morál és a politika területére ugyanis nehezen korlátozható. Mondhatjuk, hogy a nemzetközi döntőbíráóság politikai, *ergo* – a pozitivistá joghoz képest – kulturális természetű, meta-jurisztikus elemeket is hatókörébe von, de ezzel korántsem oldottuk meg az alapkérdést. Mitől lesz e testületnek – mégoly limitált – autoritása az államok felett? Úgy vélem, hogy Bibó – ne féljünk elismerni! – eredendően beoltotta morális tartalmú követelményekkel tudományos koncepcióit; így vagy elvetjük a modernista szemléletmódot, vagy kénytelenek vagyunk bevallani önmagunknak, hogy Bibó elsősorban és eredendően nem jogbölcselő volt. A jogfilozófia nyelvét újra és újra fölhasználta jobbító szándékainak kivitelezéséhez, s egyszersmind újra és újra meg kellett állapítania, hogy az nem kielégítő. „[...] nemcsak a politika gyakorlati művelőjének, de a politika elméleti művelőjének is szükségképpen meg kell őriznie a politikai állásfoglalás, a politikai

²⁸ Uo. 112.

²⁹ Karácsony: i. m. 87.

³⁰ Ezt az intézményt megkülönböztette Bibó a „nemzetközi jogi döntőbírásgtól”.

cselekvés ki nem iktatható, intuitív, szuggesztív, művészi elemeit” – veti papírra *Az európai társadalomfejlődés értelmében*.³¹

Ha nem is tartjuk meggyőzőnek, hogy Bibó – Kelsenén túllépve is – fenntartja a sein és a sollen, a jog és az erkölcs szétválasztásának és a tárgykonstituáló módszertisztaság preskripcióját, még mindig nem értünk el érvelésünk döntő pontjához. A politika ugyan nem tudomány, és intuitív képességeket is mozgósít, azért még nem feltétlenül irodalom. A magyar közéleti esszé (ahogy Mezei Balázs nevezné³²) hagyományát azonban szépírók teremtették meg, hiszen Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvossága*, Bessenyei György, Berzsenyi és Kölcsey – ma úgy mondanánk – társadalomelméleti írásai, Széchenyi István *Hitel*, *Világ*, *Stádiuma* ugyanúgy ide sorolhatók, mint Németh László, Kovács Imre, Szabó Zoltán és Bibó István művei. Bibó a jogi ész felvilágosító erejét vetette latba, ám rögtön beszippantotta az az irodalmi tradíció, amelynek forgószeleiből beszélgető- és vitapartnerei megszólaltak. Bibó nemcsak elégtelennek találta a liberális jogállamiság fogalmát a helyes államrend, az igazságos társadalom előmozdításához, de – Leo Strauss „ezoterikus” hermeneutikáját kölcsön véve³³ – jogbölcseleti okfejtéseiben is folyton a jog gyenge teljesítőképességét bizonyítja. Ezért játszik központi szerepet már a „Kényszer, jog, szabadságban” a bergsoni spontaneitás, a szabadon cselekvő egyén életlendülete; s hiányzik az elméleti konstrukció magva, a szubjektív tudattartalmak objektívalódásának értelmezése. Bibó szinoptikus szemlélete a szociográfusokéhoz vonzódik, akik valamely idealista előfeltevés (kb. a nagybirtok feudális elmaradottságot konzerváló hatása gátolja a társadalmi progressziót) fedezékéből gyűjtötték adataikat. A jogász a jogi fogalmi nyelvet és az ékesszóló irodalmi esszényelvet szelektálta, szűrte át egymáson, a tény és az értéket, a peformatívot és a konstatívot. Természetesen a jog is funkcionálhat értékmérőként, nemcsak stabilizál egyfajta normatív struktúrát, de belőle értéktételezések is eredeztethetők. A joghoz tapadó legfontosabb attribútum, hogy *kikényszeríthető*: „az erkölcs színe előtt folytatódik az egész jogvita anélkül, hogy az erkölcs birtokában lenne annak a technikai eszköznek, amellyel a jog rendszere a jogvitát megnyugtatóan lezárni képes: ti. a formális jogerős ítéletnek” (*Etika és büntetőjog*).³⁴ E kijelentés nyomatékosan ellenáll annak a törekvésnek, mely Bibóban a jogot és erkölcsöt, a tudományt és politikát szétválasztó pozitivistát látja. Ha „az erkölcshez való fellebbezés sikere így csak a történelem vagy az eszmék távlatában dől el”,³⁵ normatív kötőerővel csupán a jog rendelkezik, ezért – szinoptikusan! – a jogban kell feloldódnia az irodalomban konstituálódó s a „helyességről” szóló várakozásoknak, miközben persze azoknak formálisan is objektívalódnuk kell a jogi szubuniverzumban. „Az etikai megítélés nem jogilag transzcendens értékelése jogi tényeknek, hanem oly normatív tényező, mely elevenen részt vesz abban, hogy

³¹ Bibó I.: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In Bibó: i. m. III. kötet. 10.

³² Mezei B.: *Az Egyesült Államok-beli konzervatív esszé kialakulása I. Kommentár 8/3 (2013) 33–48.*

³³ L. Strauss: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Budapest 1994. Bibót észrevétlenül is ezoterikusan olvassuk, elharapott szavaival korrigálva azt, amit a történelem engedett megírnia.

³⁴ Bibó I.: *Etika és büntetőjog*. In Bibó: i. m. I. kötet. 169.

³⁵ Uo.

bizonyos tények jogi tényekké alakulnak-e vagy sem.”³⁶ Ez alapján okkal állapítja meg H. Szilágyi István, hogy „Bibó – hasonlóan Szókratészhez, illetve Platónhoz – hitt az abszolút értékek létében, de úgy vélte, hogy ezek nem racionálisan, hanem csupán intuitíve megragadhatók”.³⁷ De miként alakul objektív jogi tényé a szubjektív erkölcsi élmény? E valóban perdöntő kérdésre már Bibó pszichologizáló történelmi és politikai esszéi felelnek.

5.

Miként írja körül Bibó a helyes állam- és jogrendet? Alapvetően a tiszta nemzettudatban horgonyozza le értékes valóságát, és az európai történelemben azzal egyidejűleg kifejlődött demokratikus-pluralista politikában. Az egészséges nemzeteszme összefonódik a demokratikus politikai közösséggel. Nagy ívű történelmi esszéiben Bibó egyfelől a testvériség eszméjét kibontó nemzettudatot, másfelől az egyenlőség eszméjére alapított jogtudatot „nézi együtt” szinoptikusan mint a demokrácia előfeltételeit. A hatalmi technikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása az európai társadalomfejlődés értelme: „több mint kétezer éves európai erőfeszítés áll mögöttünk az állam céljának a közösség, az összesség, a tisztesség, a jó szolgálatba való állításáról, az államnak az erőszak csökkentésére irányuló funkciójáról”.³⁸ Ahogy az inherens jogelméleti apóriákat – a kauzalitást és spontaneitást, a jogot és erkölcsöt, a hatalomkoncentrációt és jogbizonytalanságot –, az állammá szerveződő népek történetét is szinoptikusan szemlélve Bibó kijelenti, hogy „a nemzet kész tény”.³⁹ A nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme az állam – mint politikai keret – létesítésére és fenntartására irányuló törekvés; a modern nemzetalakulás lényege pedig az államszervezet erőszakos jellegének megszüntetése.

A szabad beleegyezés, a megegyezései közösségi szervezet, egyszóval a „demokratizálódás” útján válik a nép modern nemzetté. Ily módon a magyar nemzetté válás ősbűne a nemzetiségek iránti türelmetlenség, a demokratizálódás megkésettisége. Nehéz e frázisok mögé a nyugati ész hegelianus logikája szerint, pozitivisták módon verifikálható tartalmakat gondolnunk. Bibó olvasásakor ambivalens érzések kerekednek felül: írásainak a retorikája egyszerre hat meggyőzőnek és síklík át erős megállapításokon mindenféle magyarázat nélkül. Ami a jogelmélet terén felróható, az esszéikben is az: Bibó úgy alkalmaz lélektani fogalmakat, hogy hiányzik az őket alátámasztó értelmi rendszer. A népképviselő történelmi horderejű eszméjét magával hozó „modern nacionalizmus” egyszerű „tömegérzelem” (*A kelet-*

³⁶ Uo. 181.

³⁷ H. Szilágyi I.: *Etika, erkölcs és jog Bibó István bölcseletében*. <http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/hszilagyiweg.zsa.pdf>

³⁸ Bibó I.: *Az európai társadalomfejlődés értelme*. In Bibó: i. m. III. kötet. 121.

³⁹ Bibó I.: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. In Bibó: i. m. II. kötet 191. „[Minden demokrácia], bármennyire is az ember szabadságát hirdeti is meg, ezt a szabadságot mindig egy adott közösségben valósítja meg, s ez az élmény a szóban lévő közösség iránti érzelmeknek nem a lanyhulását, hanem a fokozódását, erősödését jelenti.” Érdemes e gondolatot összevetni az európai politikai közösség és demokrácia létezéséről elmélkedő nézetekkel.

európai kisállamok nyomorúsága), amelynek mibenléte bővebb kifejtést igényelne. „A nemzet modern gondolata *par excellence* politikai fogalom: kiindulópontja egy állami keret, melyet a nép a demokratizált nemzeti tömegérzelme erejével birtokba akar venni”.⁴⁰ A gyakran körmönfont okoskodások efféle axiomatikus tételmondatai csak első hallásra evidensek. A nemzet akkor egészséges, ha alkatának megfelelő állami keretek (pl. „jó, megszokható határok”) között él; az állam akkor demokratikus, ha egészséges alkatú nemzet lakja; a megfelelő állami keret a demokrácia, mely nem államforma, hanem az egészséges nemzettudat derivátuma. Ehhez mérhetően homályos a kelet-európai nemzetekről szóló következő ítélet: „ezekben az országokban arisztokrata nagybirtokosok, monopolkapitalisták s katonai klikkek olyan hatalmat és befolyást gyakoroltak, melyet szabad szellemű és egészséges felődésű ország el nem viselne”.⁴¹ Vagy egy másik példát hozva fel: „komoly tömegérzelem csak indulatból származhatik, indulat pedig csak valóságos élményből”.⁴² Közép- és Kelet-Európa népei „egyensúlyozatlan lelkiütlek”, akik fogékonyak a féligazságokra és a hazug propagandára. De vajon mi jellemzi az egészséges népszellemet, a szabadságvágyó nemzettudatot? A hisztéria, a görcsös félelmi állapot, az antidemokratikus nacionalizmus legalább annyira lehetne eredmény, mint az úttévesztés kiváltó oka. A soknyelvűség, a multikulturalizmus Bibónál akként jelenik meg, mint ami a jó határrendezés gátja, ám arra nem kapunk kielégítő magyarázatot, hogy a Nyugaton *előremutató* nemzeti érzés miért „deformálta” a keleti nacionalizmusokat. A Monarchia kontójára írható, hogy a dualizmusból nem lett trializmus (sem a csehek, sem a horvátok irányában), de a – lakonikus tömörséggel említett – *par excellence* etnikai türelmetlenség biztosan nem. Ha sokat töprengünk Bibó eszmefuttatásain, végül oda konkludálhatunk, hogy Nyugat azért demokratikusabb, mint Kelet, mert ott kellő időben állam-nacionalizmusok alakulhattak ki; ez a sablon azonban sem méltányosnak, sem tényszerűnek, sem termékenynek nem nevezhető. Kulturális sokszínűséggel indokolni népek gyarlóságait pedig módszertanilag meglehetősen otromba. Érti ezt Bibó is, ezért *ultima ratió*s érvként nem az asszimilációt *per se* kárhoztatja, csak a magyar asszimilációt, mely egy defektus lelki alkatú közösséghez asszimilált, mely történetileg veszítette el „ép reagálóességét”; s így nem akart és nem is tudott valós rémlátomásaival konfrontálódni.

Ferrero történetfilozófiáját alkalmazza Bibó, mikor az elit válságával hozza összefüggésbe az „eltorzult magyar alkatot” és „zsákutcás magyar történelmet”.⁴³ Mindenekelőtt a meggyáult, kontrasztelektált vezető intelligencián veri el a port, s ez az elmélet leginkább azon bukik meg, hogy bajosan jelölhető meg a sorsdöntő történelmi pillanat: mikor, miért és hogyan veszítette el a magyar vezető réteg tájékozódási képességét, omlott össze mentális immunrendszere, mondtak csődöt a bölcs belátáson nyugvó cselekvési stratégiák. Innen nézve csaknem frivol, hogy a kritika homlokterében a Kiegyezés áll. E közjogi berendezkedés könnyen

nevezhető „hamisnak”, hiszen ellentmondásos, valóban konzervált olyan feudális viszonyokat, melyeket éppen a népi mozgalom panasztolt föl (joggal!) és katalogizált, ám – ha kényszerűen rossz egyezséget szilárdított is meg – mégis az a nobilis reformkori szellemiség hatotta át, amit közkeletűen oly nagyra becsülünk – a kiváltságaikat önként csorbító arisztokrácia *egyéni* teljesítményei miatt. Ha található kor, midőn az egyéni teljesítmények túlszárnyalták az adottságok szabta határokat, a magyar reformkor és Kiegyezés bizonyára ilyen. Pedig ekkor – Bibó szerint – „a közösség ferde viszonyba kerül a realitással”, amiért „a birodalmiság hamis mítoszért cserébe a függetlenség hamis mítosza” jutott osztályrészül.⁴⁴

A bibói „hamis helyzetek” az esszéíró irodalmár szubjektív megérzéseit tükrözik, semmiképpen nem a történetészt, az államjogászt vagy a jogbölcslőt. Nem *ennek ellenére*, hanem *éppen emiatt* érdemlik ki figyelmünket a bibói eszmefuttatások; a közvetlen „élmény pátosza” felléphet olyan igazságigénnyel, mint az apodiktikus érvelés racionalizmusa; akkor is, ha a – nyugati ész dialektikája szerinti – „tudományosság” mércéjéről cserébe le kell mondania. Tény és érték horváthi „összenézése” – különösen, ha a humaniorák egyetemes módszerévé avatjuk – mindenképp elmozdítja vizsgálódásainkat a – hegeli, Max Weber-i és habermasi – értékmentes észelvűségtől az ésszerű értékelvűség felé. Azzal, hogy Bibó Horváth Barnát radikalizálja, szükségképpen váltott át a tanulmány műfajáról az esszé műfajára. Németh László „mélymagyar” és „hígmagyar” dichotómiáját – revideálva persze – fogalmazza újra Bibó, amikor „túlfeszült lényeglátókról” és „hamis realistákról” elmélkedik. Előbbiek – mint Ady Endre és Szabó Dezső – „írási és tételei kétségbeesett szenvedéllyel, máig is érvényes hatóerővel [...] megfogalmazták a fennállott konstrukciók hazugságát és kibírhatalanságát, akiket azonban politikai vezetőknek [...], az exigenciák tudóinak alig lehet elképzelni”.⁴⁵ Ezzel kontrasztban az utóbbiak – Deák Ferenc, Tisza István, Szekfű Gyula – „a lehetőségeket józanul vették számba”, de amit képviseltek, „az mind arra volt felépítve, hogy koruk mozdulatlan és hazug politikai konstrukciói, amelyek elég hosszú ideig valóban érvényesülni tudtak, egyenlőek magával a politikai és társadalmi realitással”.⁴⁶ Ahogyan Németh László – az ő helyzetelemzését nem vizsgálva alaposan – eredendően irodalmias logikája alapján (*Kisebbségben*) a mélymagyar (pl. Kemény Zsigmond) és a hígmagyar (pl. Jókai Mór) írók egyike sem alacsonyabb- vagy magasabbrendű esztétikai minőségük tekintetében, s csak a retrospektív szemlélő mondhatja utólag, melyikük tapintott rá jobban a kor, a közösségi problémák ütőerére; ugyanúgy Bibó sem ítéli el retroaktívan a hamis realistákat, jöllehet mind Németh, mind Bibó a mélymagyar, illetőleg a lényeglátó típusát *képviselik*. E mandátumos beszédaktus révén, a realisták értékeit a lényeglátókén – és *vice versa* – szelektálva, tehát a performatív írásművészet gyakorlásával tesznek arra kísérletet, hogy a köztesség, a különösség médiumában feltárják az igazságot. A Kiegyezés egyszerre volt zseniális és hazug kompromisszum, mert a realitásokkal számolt és a közösséget megóvta a katalizmatól; ám az „úriemberek”, a „beam-

⁴⁰ Uo. 195.⁴¹ Uo. 214.⁴² Uo. 215.⁴³ Bibó I.: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In Bibó: i. m. II. kötet. 569–621.⁴⁴ Uo. 585.⁴⁵ Uo. 605.⁴⁶ Uo.

terek”, a „keresztény középosztályi réteg” strukturálisan és mentálisan gátolta a polgári fejlődést (így a parasztság középosztályba emelését), a társadalmi mobilitást és az egyéni teljesítményen alapuló kiválasztódást. Bibó az irodalmi esszé műfajában ragadta meg szintetizáló erővel – sőt, a Takács Pétertől idézett szinopszison keresztül – az állam fogalmát, mely közjogilag hiába oly stabilan aládúcolt, ha szociológiai (lásd az Erdei-féle „torlódott társadalmat”!) és pszichológiai (lásd a szabadság bergsoni eredetű felfogását!) oldalról alá van aknázva, politikai aspektusból pedig már omladozik (lásd a nemzetiségek önállósulási törekvéseit!).

„A politikai jellem deformálódása” – Bibó szerint – abban mutatkozik meg, hogy „nincs egészséges egyensúly a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok között”.⁴⁷ Mi mást tükröz ez a mondat, mint a szinoptikus társadalomelméletet? A valóságos szférája a közjogi berendezkedés, a lehetségesé a lényeglátó nemzeti intelligencia „csillagokba mutató” ujjá, a kívánatos pedig a két szubuniverzum állandó oscillációjában képződik, ami elsősorban a „kegyelem érettségén” és a „mezei jogászaton” kontraszelektált értelmiség impotenciáján bukik meg: a „közönségi hisztériákba bonyolódott” nemzeti materializmuson, a „legádázabb nemzeti célszerűség alá rendelődt” öndokumentáción, a zűrzavaros publicisztikán. Ezzel szemben tesz hitet Bibó a deliberatív demokráciát kibontakoztató állam modellje mellett,⁴⁸ amelyben az értelmiségi szakszerűség dominál,⁴⁹ s nem a rendies, úri középosztály származási privilégiuma; a vagyoni presztízst felváltja a teljesítményen alapuló kiválóság; az úri öntudat és a „jobbágyi alaphelyzetek” felszámolódnak. A demokrácia lényege: „a műgonddal alkotó ember” ethosza a hatalmi helyzetben lévő ember helyett, a bensőséges és békeszerető érzelmek túlsúlya az uralmi és agresszív érzelmek helyett, a joguralom általános elveinek érvényesülése, az elvek és törvények uralma az államapparátusé helyett, a hatalomgyakorló személytelen szerepfelfogása, a hatalommegosztás, a közigazgatásban a közszolgáltatóság eszméje.

Most, hogy bőségesen felvonultattuk Bibó fogalmait, láthatjuk, a liberális jogállam koncepcióját mennyire átfűti egy – meglehetősen plauzibilis – esszéstílus. Nem ejtettünk azonban szót a „harmadikutasságról”, mely a népi mozgalom egyik legproblematisabb, mégis legtöbbet emlegetett kulcsszava; s a nyugati kapitalizmust a keleti szocializmussal – fennköltebben szólva: a szabadság eszméjét az egyenlőség eszméjével – tárgyalja szinoptikusan. Mivel Bibó a holland jogtörténetet és társadalomszerkezetet fetisizálja, a nyugati ész fejlődését pedig felstilizálja – anélkül, hogy megjelölné, mitől is működőképes az a közjogi-politikai-társadalmi modell, amely nem veszített utat –, csak akkor nyílik alkalmá, hogy a harmadik útról peroráljon, mikor – a koalíciós időszakban – a függetlenségi törekvések és a szovjet befolyás között lavírozott, s ekkor is csak a praxispolitikus instrumentálizmusával közelített hozzá. Figyelemre méltó, hogy Bibó abban a szituációban a legesendőbb, kiegyensúlyozottsága pedig a legsérülékenyebb, mikor a liberális

⁴⁷ Bibó I.: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Bibó: i. m., II. kötet, 224.

⁴⁸ E koncepcióban komoly szerepet szánt az önkormányzatiságnak, ahogy „Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció” „című” munkája demonstrálja. In Bibó: i. m. III. kötet, 141–295.

⁴⁹ Bibó I.: Értelmiség és szakszerűség. In Bibó: i. m. II. kötet. 505–523.

demokrácia unalomig ismert formalizmusából a legtöbb elemet hajlandó lenne kiiktatni. Azokat a kitételeket, hogy a „Habsburg-restauráció” – mely a történeti jogfolytonosságot jelenti lényegében – veszélyesebb a Szovjetuniónál, továbbá a „szocialista vívmányokkal” (vajon miféle *acquis-kra* célozhatott?) kell megszelídíteni a liberális jogállamiság piacközpontúságát, nyilvánvalóan csak a diplomatiakusság elegáns jelzőjével mentegethetjük.⁵⁰

Bibó államelméletében tetten érhető egy – a montesquieu-i intézmény-centrikussággal dacoló – markáns carlschmittianus vonzalom. Beszél ugyan a „hivatásos reakció” és „a hivatásos forradalmár” egyaránt elutasítandó ideáltípusairól, ám axiológiájának szerves komponense, hogy a „demokratikus játékszabályok” (ti. a liberális jogállamiság mint olyan) csak a sikeres forradalom, az – alkotmányos jogrendet megelőző – „harc állapot” eredményes lezárultával kérhetők számon. S a harci – „kivételes” – állapotban nyilván a szuverén manifesztálódik teljes fegyverzetben. Ez persze nélkülözhetetlen ahhoz, hogy Bibó morálfilozófiája és államelmélete ne kerüljön kollízióba. Az államjog csúcán, az alkotmányosság *lex imperfectáiban* (A szankció kérdése a nemzetközi jogban)⁵¹ ugyanis nem lendül működésbe a – normatív szempontból deficites – erkölcs; azon a szinten, ahol a legfőbb hatalom joggyakorlata már nem sújtható hátrányos jogkövetkezményekkel, a hatalomnak azért kell jogkövetőnek lennie, mert enélkül saját legitimitációját számolná fel. De vajon mitől legitim az autoritás, ha nem csupán a demokratikus intézmény *működtetésétől*, és a szubjektív erkölcsi érzés sem köti? Emlékezzünk, hogy Bibó nem azért vetette el az erkölcs használhatóságát, mert nem objektíválható (hiszen számára a jog is „élmény”), hanem mert az erkölcsstelenség nem szankcionálható. Nos, a választ a jogelmélet és a közéleti esszé szinoptikus szemléletéből kapjuk meg, a jog és irodalom jogbölcseleti módszerével. Bibó István deliberatív demokráciaelméletében a műgonddal alkotó esszéisták diszkurzív tere formálja azt a politikai moralitást, amely a kiegyensúlyozott nemzeteszmeiben spiritualizálódva a processzuális jogállamot legitimálja. Ez a diskurzusetika megfoghatóbbá teszi az alkotmányosság kritériumrendszerét, mint Kelsen hipotetikus alapszabályát, nem ejti csapdába Carl Schmitt decizionizmusa, és nem kényszerül arra, hogy a jogba erkölcsi tartalmakat elegyítsen, mint a természetjogot újjáélesztő Verdross. Az erkölcs mintegy az irodalmi hagyomány mitikus narratívájaként előfeltétele a demokráciának, s csupán a játékszabályok konszenzuális elfogadása előtt intertextusa. Talán ezért gondolja Bibó tehertételnek „a kultúra elpolitizálódását”, a félelmi helyzetből megszólaló nemzeti intelligencia öndokumentatív – Jászi Oszkár kifejezésével élve – „tudományos publicisztikáját”. Bibó azonban – Jászival ellentétben – a politikai esszét nem kívánja a tudományos társadalmi tervezés státuszával felruházni. A jog: jog, az irodalom: irodalom; mindkettő normatív a maga szubuniverzumában, egyik sem oldódik föl a másikban. S ahogyan az állam sem ontikus kategória (lásd Takács Péternél!), a közéleti esszé sem az; hiszen ahhoz, hogy normatív ambíciókat dédelgethessen, az esszéistának bizonyos kompetenciákkal kell rendelkeznie a jogbölcseletben, a

⁵⁰ Bibó I.: A magyar demokrácia válsága. In Bibó: i. m. II. kötet. 13–81.

⁵¹ Bibó I.: A szankció kérdése a nemzetközi jogban. In Bibó: i. m. IV. kötet. 5–47.

történettudományban, a szociológiában (stb.) – és persze az irodalmi techné világában.

6.

Bibó irodalmi és szociológiai kompetenciáit a népi mozgalomtól szerezte – sajnálatosan elsősorban e szellemi áramlat legkevésbé vállalható figurájától, a kommunista Erdei Ferenctől –; Szabó Zoltán a személyes tapasztalatainak zsáuzásához nélkülözhetetlen elméleti öntőformát azonban mindenekelőtt Bibótól kölcsönözte. Míg Bibó a nemzetet „kész tényként” kezelte – Nyugaton mint a nyugati világszellem organikus kisugárzását, Keleten mint a „nyelvi nacionalizmusokkal”, határrendezési vitákkal, félelmi komplexumokkal terhelt lelki tünetegyüttest –, addig Szabó „irodalmi nemzet” koncepciója folytonosan alakuló kulturális mintának, episztémének láttatta azt. Voltaképpen Bibó legnagyobb teoretikus balfogásával kell számolnunk. Hiába ismeri be ugyanis – jogbölceleti tanulmányaiban ezoterikusan, politikai esszéiben exoterikusan is –, hogy az államjog túl szűkös keretrendszert biztosít, és lényegi kérdéseket hagy parlagon, mégis mindig a jogtörténet és a jogelmélet menedékébe húzódnak vissza – a naiv pszichologizáláson túlmutató – bizonyításai. Számára a nemzet inkább *politikai közösség*, az államalkotó szubjektum, s nem az a pezsgő kulturális emlékezet, amely Szabó Zoltánt inspirálja. Bibó tudatában az a magyar nemzet él, amely 1514-ben utat téveszt, államalkotó ereje meggyengül, érdekelismerési képessége megromlik; Szabó „diaszpóranemzetét” viszont Kölcsey „haza és haladás” programja konstituálja. Szabó Zoltánnál a helyes államrend nem organikus fejlődés eredménye, hanem a nemzeti kultúra hagyományának folytonos rekonstrukciója, közvetítése, vállalása, átértelmezése: *a haza* mint a múlt öröksége és *a haladás* mint az örökség újragondolása. Hasonlóan magyarság és európaiság kettősségéhez: egyik sem abszolútum, mindkettő tény és érték szinoptikusan „együtt nézve”.

Szabó Zoltán részben átemeli Bibó fogalompárjait, részben – anélkül, hogy tudatában lenne a szinoptikus társadalomelméleti módszertannak – újakat talál ki, úgy mint a „népvesztő nemzetmentő” és a „nemzetvesztő népmentő”, az ország és a táj, az európaiság és a magyarság. Szabó leginkább bibói ihletettséggű dichotómiája a „népvesztő nemzetmentő” és a „nemzetvesztő népmentő”, amelyek mindegyikét a balítéletek közé sorolja. A népvesztő nemzetmentők („a kormányképes konstruktív fejek”) a népet (a harmincas évek parasztságát) kiszorították a nemzetből, „ez az eszmei gondolkodás a nemzet tartalmát [...] kizárólag a területben jelölte meg”; a nemzetvesztő népmentőknek viszont „kiment a fejükből, hogy a nemzet, miként a nép se, nem kizárólagosan parasztokból tevődik össze”.⁵² Tanulságos intés ez számunkra is, hiszen a „város” és „a vidék” szembeállítás, egymás ellen való kijátszása politikai kultúránkba máig szervezett hamisság.

⁵² Szabó Z.: Szellemi Honvédelem. In Szabó Z.: *A magyarság Európában, Európa a magyarságban*. TTKF – Kortárs Kiadó, Budapest 2002. 17.

Cs. Kiss Lajos *A génusz perét* elemezve ír a szinoptikus jogelmélet esztétikájáról és metafizikájáról.⁵³ Horváth Barna génuszának „szublimációjaként” is értelmezi az elbeszélőt, s ekként a Szókratészről és Szent Johannáról költött narratív struktúra „Horváth Barnának mint filozófusnak és életművének egyfajta ezisztenciális helyzetdiagnózisa és a szerző nyilvánosan végrehajtott logoterápiája”. Ha egy jogfilozófusnak a dráma mint egzisztenciális modell, „a génusz utópiája és mítosza az emberileg lehetetlennek látszó lehetségessé válásának örök problémájáról szól”,⁵⁴ akkor igaz ez fordítva is: az irodalmi esszé szerzője – így Szabó Zoltán is, aki államról és nemzetről gondolkodik – a művészi és a tudományos alkotáslelektan mozzanataiban szikráztatja össze a *sein* és a *sollen* ellentétes töltésű pólusait. A szinoptikus látásmódot mozgósítva az állam nemcsak a „földi királyság”, s a nemzet sem csupa ideál, a politikai teológia „*rex sacerdotiuma*”, a demokratikus jogállamnak is azonosíthatók immanens értékei, amint a nemzet sohasem „befejezett projektum”, hanem transzcendentálisan nyitott a jövő felé. A szociográfus Szabó, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* szerzője, nemcsak adatokat összegez és tényeket közöl (a megrekedt fejlődésről és a merev hierarchikus viszonyokról), hanem véges-végig az után tudakozódik, hogy hol mutatható föl az „értékes valóság”, vagyis – Németh Lászlót idézve – „hol veszett el a magyar a magyarban”. A palóc falvakból pusztulófélben van a hagyományos népi kultúra, mert azt a „műmatyót” utánozzák, amit a felületes városi ember a folklórból ellesve kimódolt. Matyó népviselet helyett „műmatyóberendezések”⁵⁵ bántják a szociográfus szemét, népzene helyett sirva vigadó cigányzene üti meg fülét. Szabó cikksorozata, melyben a *Szellemi Honvédelem* hirdeti meg (1939 nyarán a Magyar Nemzet hasábjain), szintén nemcsak a totalitárius rezsimek fenyegetése ellen szól, hanem a kulturális értékrombolás ellen is felemelte szavát.

Szabó esszéiben a teljesítménycentrikus értelmiség nem a radikális elitváltásból alakulna ki, mint Bibónál (akinel ez, láttuk, osztályhelyzet vagy társadalmi státusz kérdése), hanem a hagyományelvű írástudókból, akik elsajátítják a nemzeti kultúrát; ő az úri középosztályt is azért kárhoztatja, mert kultúrájuk silány, népszínművekből ismerik a társadalmat, ami alattuk van, „idegen óbégatású cigányzenéért”⁵⁶ rajonganak, „szvettért és micisapkát” viselnek. A sokat kárhoztatott „kontraasszimilációt” úgy értelmezi az író, hogy a magyarság eltorzult kultúrájához asszimilálja az asszimilálódni kész nemzetiségeket („germán szellemben asszimiláltunk”),⁵⁷ s ez némiképp különbözik Bibó álláspontjától, aki az asszimiláció hibájaként azt rója föl, hogy egy *rendi társadalom* asszimilált, kasztokhoz és osztályokhoz, s nem egy polgári, mely az *egész* társadalomhoz asszimilált volna. Bibó szociológiai érve áll Szabó kultúrfilozófiai érve mellett. „[...] A középosztálybeli [...] mivel államhoz kötődnek a képzei, s nem a nemzethez, ami emberek, mindenkor hajlik a nemzetiségről gondolkodásban helyett a területi gon-

⁵³ Cs. Kiss L.: A szinoptikus jogelmélet esztétikája és metafizikája. *Jogelméleti Szemle* 4/1 (2003). <http://jesz.ajk.elte.hu/cskiss13.html>

⁵⁴ Lásd: Horváth B.: *A génusz pere. Szókratész, Johanna. Attraktor*, Máriabesnyő – Gödöllő 2003.

⁵⁵ A *Cifra nyomorúság* egyik kulcsszava.

⁵⁶ Szabó Z.: Szellemi Honvédelem. In Szabó: *A magyarság Európában...* i. m. 20.

⁵⁷ Uo. 18.

dolkodásra⁵⁸ – veti papírra Szabó; s az ő irodalmias perspektívájából az állam (általában mint „ország”) inkább negatív konnotációkat hordoz, amiért határai összfüggő kultúrákat elszeparáló limesek, a közjog pedig szentesíti a csonkolást, a diaszpórákba szétszóródott magyarság pusztulását.

Mindezzel áll szemben a nemzet, a kultúra, a *táj* (*Szerelmes földrajz*), utóbbi mint a politikai térség kulturális vetülete: „Magyarország több sikerrel asszimilálta Európa latin, germán és szláv tájait a Kárpátok kebelén magyarrá, mint amilyen sikerrel a magyar társadalom asszimilálni tudta a nemzetiségeket”.⁵⁹ A „territoriocentrikus szemlélet” szintén egy Bibótól átvett Szabó Zoltán-i idolum. Nem annyira a jó békekötés izgatja Szabót (ezt Bibó hosszasán fejtegeti, megkísérelvén tudományosan egzakt posztulátumokat támasztani), mint a kulturális minőség, ami emigráns léthelyzetéből is fakadt. A „zöm” és a „diaszpóra” egyenrangú, a valódi magyar szellem („a szellemi törzsekösség”) mindenütt szórványokban él, helytől és származástól függetlenül; ily módon nem szabad nacionalista (irredenta) követelőzéssé transzformálni azt a letargikus lelkiállapotot, amely szellemi hiánybetegségeink szövödménye. Szabó nem bíz a nemzetközi szervezetekben sem, ahogy írja: „nacionalista meghatározottságú lojalitásokat kiválthatnak”.⁶⁰ azok is. Bár az író gyakran megidézi Eötvös József *Uralkodó eszméit*, s a demokratikus szabadságjogok – melyek érvényesülése a liberális jogállam telosza – iránt egyáltalán nem közömbös, az államjogtól sokkal kevesebb jótétet vár, mely a politikai közösség javára válhatna és a *res publicat* helyes irányba terelhetné.

Forradalom és organikus fejlődés relációját is másként ítéli meg Szabó Zoltán, mint Bibó. Az író szerint „ötvenhatban a magyar nemzet jött létre”,⁶¹ az 1918 óta kiélezett nagy társadalmi megosztottság e kegyelmi pillanatban összefogássá békült; Bibó viszont a harmadikutas (se nem szocialista, se nem nyugatias) államfejlődés lehetőségét látta benne. A jogász – mint utaltunk rá – a nyugati demokráciákat csak az „egyenlőség” terén látta fogyatékosnak, ahol pedig a szocializmus teljesítene jobban. Szabónál a forradalom alulról bontakozik ki, Bibónál mindig felülről (lásd a francia forradalom interpretációját!). Szabó különbséget is tesz kétféle forradalom között; egyik az abszolútumból indul ki, s ahhoz igazítja a valóságot (Bibóé kétségtelenül ilyen volt), másik „lábát a valóságban veti meg, hogy szüntelen tusakodásban törjön utat az igazság felé”. Remekül diagnosztizálja Szabó azt a csapdahelyzetet, mely a kicsorbult fejlődés ívét forradalommal hajlítaná vissza: „forradalmiság nélkül nincs remény eredményre”, viszont „forradalommal nincs remény sikerre”.⁶² Ha úgy hisszük, hogy a magyar történelemből a vérpadra hullt koronás fő kiváltotta katarzisz hiányzik, bizonyára tévedünk. Bibó inkább dialektikus-materialista logikával „olvassa” a forradalmat: „[...] Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve sze-

rint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti”.⁶³ Világos a különbség aközött, hogy „a magyar nemzet jött létre” (Szabó), és aközött, hogy a polgárok „csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit” (Bibó). A forradalmiság mint olyan Bibónál mindig – a francia forradalom értelmezésekor is – az elitrétegekből robban ki, ám a plebejus Szabónál a leszorítottság indukálja. Gyurgyák János is kiemeli, hogy „Szabó Zoltán Camus nyomán különbséget tett *révolution* és *révolte* között”,⁶⁴ s a népi mozgalmat ez utóbbihoz sorolta.

Szabó Zoltán állam és nemzet összefüggését Bibónál cizelláltabban ragadja meg: „Az még egy egynemzetiségű országban is igazolódik, hogy az állam és a nemzet ellentétes erőként működik, s az államhatalom a nemzettudat megsemmisítésére törekszik a hatalom koncentrációjával fokozódó mértékben, még akkor is, ha más nemzetiségűek nem lévén, csak a saját nemzetiségének nemzeti tudatát ronthatja vagy pusztíthatja, fölösleges buzgólkodással”.⁶⁵ Ez a kijelentés sokat köszönhet annak, amit az író Eötvöstől és Bibótól elsajátított, de nem a jogász logika vezérli, hanem a belletristáé. A „hatalomkoncentráció” tipikusan bibói motívum (a hatalommegosztásról írta akadémiai székfoglalóját), csakhogy a jogbölcselő az államhatalom visszacsapását, a diszpozicionált nemzettudatot roncsoló potenciálját már nem vizsgálja. Bibó képlete egyszerűbb: ha az egészséges nemzet létrehozza a demokratikus államot, készen áll a nyugati észelvűségnek a köz javát szolgáló kollektivitása. Hatalomkoncentráció azonban fordított irányú reakcióként is előállhat, sőt akár látszólag demokratikus intézményi feltételekkel is, ha az állam nem a proszociális folyamatok centripetális mozgását erősíti. Erről Szabó másutt is tanúbizonyságot tesz: „A totalitarizmus nem Hitler és Sztálin *fideicommissum* [hitbizománya ...], s nem is despoták vagy diktátorok monopóliuma – rendkívül jóindulatú, határozottan demokratikus, parlamentáris és szabadelvűséggel szembe nem szegülő rendszerek is válhatnak egyben-másban többé-kevésbé totalitáriánussá”.⁶⁶ Vajon hogyan? Nyilvánvalóan akkor, ha a „teljes közösség” nemzeti kultúrája nem ellensúlyozza az állam „kényszeralkalmazását”; vagyis a közösség tagjainak tudatában – a szellemi régiókban – az igazság nem egzisztál.

Közös vonás Bibó és Szabó szemléletében, hogy az igazságos társadalomszerkezetet formáló demokratikus politikai közösség konstrukciója nem mondhat le a kiegyensúlyozott nemzeteszemlétről, amelyet a műgonddal alkotó, szabad polgárok magas minőségű kultúrája kristályosít ki. Szabónál líraibban és pregnánsabban fogalmazódik meg ugyanaz, ami Bibónál: egyfelől – a szinopszis tényállásának oldalán – főként boltozódik az állam és az ország (tehát a liberális jogállam és annak univerzalizisztikus szervezeti megoldásai), másfelől – a szinopszis értékszuppozíciós oldalán – köröttünk és bennünk ott a kultúrtáj és hagyományaink otthonsága. Idézzük az író: „az állammal szervezett ország sokszor szegényesebb és kevesebb, mint a tájjal megtöltött haza”.⁶⁷ A közösséget megtartó, létező és

⁵⁸ Szabó Z.: Egy nép, több nemzet. In Szabó Z.: *Diaszpóranemzet*. Osiris Kiadó, Budapest 1999. 45.

⁵⁹ Szabó Z.: *Szerelmes földrajz*. Osiris Kiadó, Budapest 1999. 43.

⁶⁰ Uo. 45.

⁶¹ Szabó Z.: Ezerkilencszázötvenhat: forradalom, történelem, valóság. In Szabó: *A magyarság Európában...* i. m. 101.

⁶² Uo. 102.

⁶³ Bibó I.: A magyar demokrácia válsága. In i. m. II. kötet, 78.

⁶⁴ Gyurgyák J.: „Ezzé lett magyar hazátok...”. Osiris Kiadó, Budapest 2007. 405.

⁶⁵ Szabó Z.: Egy nép, több nemzet. In Szabó Z.: *Diaszpóranemzet*, 105.

⁶⁶ Uo. 185.

⁶⁷ Szabó Z.: Táj és magyarság. In *A magyarság Európában...* i. m. 126.

toleráns, identitást képző és befogadó nemzeteszmet a – magyar kultúra hagyományából adódóan – az írók elevenítik meg újra és újra műveikkel: „A területen népek laktak, de a terület fölfe magyar hazát fogalmaztak a magyar írók. [...] *Kifejezni* annyit tesz, mint meghódítani. E kárpátaljai Európát *mi* fejeztük ki.”⁶⁸ Szabó hitvallása a „magyar génusz”, kulturális csúcsteljesítmény közép-európai küldetéséről eltér Bibóétól, aki a nemzetiségek iránti türelmetlenségben rögzíti a magyar közép-európaiság bűnbeesését, és nem foglalkozik a magyar akkulturáció „hellenizmusával”, mely nem be-, hanem egybeolvasztott.

Amikor arra a konklúzióra jut Szabó Zoltán, hogy „a haza gondja a költőké, akik ennek kifejezői lehetnek, a politikusé a hatalom”, szintúgy szinoptikusan szemléli haza (nemzet) és hatalom (állam) viszonyát. A „jó kormányzás” (a demokratikusan megosztott hatalom) kényszeraktusai nélkül nem normatív a nemzet, mely a politikai moralitás hordozója; és a hatalomgyakorlás sem legitim (nem a szabadság-egyenlőség-testvériség eszméit bontakoztatja ki), ha nem a nemzet „értékes valóságára” (Rickert), a szellemi létréteg „konstitutív priuszára” (Hartmann) épít. A szabadság formálisan az államban, materiálisan a nemzetben objektíválódik. A közjó, a *bonum communis* sem a reáliákból, sem a szubjektumokból nem származik; egyének feletti finalitás.

7.

Szabó az irodalmi nemzeteszme értékeit a kultúrhéroszok példaadó magatartásából, beszédaktusaik illokúcióiból párolja le; a hagyományokat elsajátító, gondolkodó ember eszményét helyezi az államélet piedesztáljára, akinek „nevelőatyja Zrínyi, mentora Széchenyi, fenyítője Ady”.⁶⁹ El is jutottunk az esszéírás szinoptikus modelljéhez: ahogyan az esszéista a nyelvi regisztereket és stiláris megoldásokat retorikailag összeegyezteti, a nemzet éppígy hangolja össze a különféle szemléleti antagonizmusokat, vitákat, a nemzetiségek kulturális diverzitását, az államélet feloldhatatlan dilemmáit: *esszét írni annyit, mint nem félni...*

Tagadhatatlan, hogy ekképpen a jog és irodalom romantikus reminiscenciákat táplál. Schiller juthat eszünkbe: „Az erők félelmes birodalma és a törvények szent birodalma közepette az esztétikai alkotóosztón észrevétlenül dolgozik egy harmadiknak, a játék és a látszat vidám birodalmának felépítésén; ebben leveszi az emberről a bilincseket, amelyek minden viszonyában feszélyezték, s megszabadítja mindattól, aminek kényszer a neve, mind a fizikai, mind a morális életben”.⁷⁰ A művészet az objektív (jog, morál) és szubjektív (félelem) kényszerrel szembeni szubjektív szabadság létrétege, de mint objektíválódott kollektív kultúra, értelmezői közösség az objektív szabadságé is. S milyen igaz, ha hozzátesszük: bizony, Bibó tudományos gondolatai legalább annyira intuitívek, szuggesztívek, partikulárisok és élményszerűek, mint Szabó látletele, mely szépírói elokvenciában oldódik föl. Schiller így folytatja: „A közlésnek minden más formája [a művészet]

⁶⁸ Szabó Z.: Magyarság és Közép-Európa. In *A magyarság Európában...* i. m. 50.

⁶⁹ Szabó: Szellemi Honvédelem. i. m. 36.

⁷⁰ Habermas idézi Schillert. In Habermas: i. m. 42–45.

kívül] elválasztja a társadalmat, mert kizárólag az egyes tagoknak vagy egyéni befogadóképességére, vagy egyéni készségére vonatkozik, tehát arra, ami különbséget tesz ember és ember között; csak a szép közlés egyesíti a társadalmat, mert arra vonatkozik, ami közös valamennyiben”.⁷¹ A törvény és a vers is szép közlések, ha „közös érzékben” (*Gemeinsinn*) egyesítik a társadalmat – fordíthatjuk visszajára Schiller tézisét. A törvény csak akkor szép, ha a vers is az, s a vers sem szép, ha nincs értelmező közössége, amelyet a törvények abroncsolnak össze.

Szabó Zoltán „a kelet-európai kisállamok nyomorúságának”, a „hazugságok rendszerének” legsúlyosabb következményeként tartja számon, hogy „a politikai moralitásnak e költészetbe utalása s jelenléte a verskötetekben, bár fenntartja az igényt az igazra, elviselhetőbbé teszi például a dolgok nevén nevezésének teljes hiányát a közélet fórumain: megvan másutt”.⁷² Hogy ne lehessen egy kézlegyintéssel elintézni az irodalom normatív igénybejelentését, az a jogbölcséleti attitűd szükséges, amely a jogot és az erkölcsöt nem választja hermetikusan ketté; irodalmat és jogot nem – dekonstruktív módon – intertextuálisan vizsgálja, hanem transzcendálja, s egy közös értéktartományból – a nemzeti kultúra konstrukciójából⁷³ – eredeztetni ontikusan. Ily módon tudomány és művészet, állam és nemzet, jog és irodalom szinoptikusan „összenézhető”. Gyurgyák János nagy, összegző monográfiájának („*Ezzé lett magyar hazátok...*”)⁷⁴ zárszavában azt a megdöntetlennek tűnő vélelmet állítja föl, hogy a magyar közéleti esszé – mely nemcsak irodalmunk nemes vonulata, de politikai kultúránk („a magyar politikai filozófia”) kristályosodási pontja – a rendszerváltás után nem folytatható hagyomány, sőt már korábban is kudarcot vallott Csoóri Sándor esszéisztikája. Ez a sommás vélemény nemcsak az irodalom szuverenitását vonja szűkebbre, s ültet köré tilalomfákat, hanem szabadságélményünket is lefokozza. Van-e mozgástere a műgonddal alkotó értelmiséginek, hárul-e még feladat rá, oszt-e még szerepet neki a professzionizálódott politika, melyet elnyelnek az állami kényszeraktusok? Nagy Tamás a 18. századi Amerika republikanizmusáról és a klasszicista korstílusról alapította meg, hogy „az irodalom a köztársaság szolgálatában áll, éppúgy, ahogy a jogrend is annak fennmaradását hivatott biztosítani”.⁷⁵ Efféle kiszolgáló személyzeti feladatra, szolgálattevésre az irodalom ma már nem vállalkozhat, a jogászok mégsem hagyhatók magukra törvénykönyveikkel. Habermas kommunikatív cselekvésemélete megbicsaklott azon, hogy az állam a nyugati ész nevében totálisan uralma alá vonta a médiát. Az irodalmi esszé, mielőtt a hétköznapi és a tudományos megismerés – a világot bekebelezni vagy kívülrekeszteni szándékozó – territoriocentrikus szemlélete győzelmet arat, rést üthetne a szükségletek és szükségszerűségek rendszerén. *Csak a szép közlés egyesít minket.*

⁷¹ Uo.

⁷² Szabó Z.: Az el nem ismert törvényhozók. In *Diaszpóranemzet* i. m. 182. Az írós Shelley-t idézi: „A költők a világ el nem ismert törvényhozói”.

⁷³ Ennek pregnáns, identitásközpontú megfogalmazását lásd: Papp E.: *Azonos önmagával*. Hítel Könyvműhely, Budapest 2013.

⁷⁴ Gyurgyák: i. m. 543.

⁷⁵ Nagy T.: „S ő levelemre városunkba jön.” – *avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak?* (kézirat).

*Szövegutcákon: séták A fűtővel, Máraival & Co.
(aka: valóság és fikció határvidékén)**

NAGY TAMÁS

„A törvényszéki tudósító mindenkinél közelebb van az emberi nyomorhoz és abszurditáshoz, és e tapasztalatot élethossziglan nem, hanem természetesen csak rövid ideig gyűjtheti anélkül, hogy megbolonduljon. Előtte, aki azzal keresi kenyerét, hogy tényleges vagy csak feltételezett, de természetesen mindig szegénytelen büntettekről tudósít, a bíróságon nap mint nap vonul fel a valószínű és valószínűtlen, a lehetetlen, sőt a leghihetlenebb, és hamarosan már természetesen semmin sem lepődik meg.”

Thomas Bernhard¹

– indul –

Hajnóczy Péternek sok mindenről volt a hivatalos Magyarország által kiállított, aláírt, pecséttel ellátott papírja: arról, hogy nehezen illeszkedik be a szocialista társadalomba; hogy elkövető; hogy politikailag éretlen; hogy nincs kifizetődő munkája; hogy veszélyezteteti testi épségét a gyalogos forgalomban; hogy *nem* alkoholist *stb.* Ha valaki, ő pontosan tudhatta, mindebből mennyi igaz és mennyi nem, hol számolódni fel a határok valóság és fikció, a felfogható és az abszurd között.

* Szerzői jegyzet: a jelen írás befejező része annak a tanulmányosorozatnak, amelyben Hajnóczy Péter prózai műveinek példáján keresztül próbáltam – még ha részlegesen is – bemutatni, hogy a jog és az irodalom szövegvilágai milyen összetett intertextuális kapcsolatrendszerben állhatnak egymással. Az előzmények: Nagy T.: Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésének egy lehetséges olvasata. In Fekete B. – H. Szilágyi I. – Könczöl M. (szerk.): *Iustitia kirándul*. Szent István Társulat, Budapest 2009. 9–40; „Vörös zászló leng, lengeti a szél...” A jog szövege Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésében. In Fekete B. – H. Szilágyi I. (szerk.): *Iustitia modellt áll*. Szent István Társulat, Budapest 2011. 105–119; Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni. In Hajnóczy Péter: *Jelentések a sülylesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Magvető Kiadó, Budapest 2013. 5–29.

¹ T. Bernhard: Példa. Ford. Adamik L. In *Egy innsbrucki kereskedőfiú bűne. Összegyűjtött elbeszélések*. Kalligram, Pozsony 2012. 57.

Talán ezért is őrizte meg azokat a jegyzőkönyveket és határozatokat, amelyek a vele szemben folytatott igazságszolgáltatási és egyéb bürokratikus eljárásokban keletkeztek (s amelyek ma is megtalálhatók a hagyatékában, több közülük most lát először napvilágot), és azok nem véletlen maradtak fenn – talán úgy olvasta őket, ahogy emlékvésében Petri György megjeleníti. „Pusztulás vén inyence, húznád a szád, mint mikor egy önki választékát olvastad már tizedszer.”²

Az alábbiakban arra próbálok kísérletet tenni, hogy kapcsolatot találjak a Hajnóczy-hagyatékban fennmaradt bürokratikus döntésszövegek, az ezekkel „azonos műfajú” – leginkább a wittgensteini „családi hasonlóság” viszonyában álló³ – egyéb dokumentumok és a Hajnóczy-próza több darabja (a *Márai*-novellák, *A fűtő*, *Az elkülönítő* stb.), illetve e szövegek azon karakterisztikumai között, amelyek többek szemében az íróat a „legnagyobb magyar groteszk szerzővé” avatják.⁴ Továbbá: kiegészíteni, pontosítani és illusztrálni szeretném néhány korábban megfogalmazott állításomat: mindenekelőtt azokat, amelyek Hajnóczy prózájában a valóság és a fikció közötti, látszólag természetesen adódó átjárhatóságot (mint e próza egyik legtöbbször tárgyalt, legjellegzetesebb és leginkább zavarba ejtő sajátosságát) az önéletrajzi motívumokra való rájátszáson és a sajátos Hajnóczy-látomásokon túl a joggal és annak szövegvilágával hozzák összefüggésbe; illetve próbálok alátámasztani azt a feltevést, hogy a fentiek tekintetében Hajnóczy példája nem egyedüli, sőt: a jogi és az irodalmi szövegek intenzív kölcsönhatása több olyan írói életmű esetében is dokumentálható, amelyek egyik központi problémája és/vagy sajátossága a valóság és a fikció közötti határoknak az olvasót folyamatos bizonytalanságban tartó átlépése (oda és vissza), vagy épp eltörlése, *felszámolása* stb.

– a túravezető: Kolhász Mihály –

„Baromi nehéz – mer az ember csak egy végső esetben tud leugrani az ötödik emelet-ről, csak nagyon-nagyon szorult helyzetbe tudja megtenni. Amíg normálisan eszik, alszik, működik a szervezete, addig az ösztönei nem engedik meg az ilyesmit, addig nem juthat el egy ember ideig. Mondjuk lehet hogy véletlenül elüti valami, mer meglátott egy izét a túlsó oldalon, megpróbált odamenni, de már nem volt elég fontos hogy körülnézzen mielőtt lelép – így még igen. De hogy saját ép akaratából – hát az kurva nehéz! De viszont a másik oldala a dolognak az, hogy – hát ahhoz hogy éljünk, valami kell. VALAMI kellENE! Hogy csak azért éljek, mer valakik épp a világra hoztak, az úgy nem megy!”

Ezek egy élő, eleven ember szavai, a történetmesélés idején harminc felé közeledve, Csalog Zsolt *Én voltam a ló* című, 1978-as keltezésű szociográfiájának

² Petri Gy.: In memoriam Hajnóczy Péter. In *Petri György munkái I. Összegyűjtött versek*. Magvető Kiadó, Budapest 2003. 218–221. 220. (Kiemelés tőlem. N. T.)

³ Vö. L. Wittgenstein: Filozófiai vizsgálódások. Ford. Neumer K. Atlantisz Kiadó, Budapest 1992. 57.

⁴ Reményi József Tamás fogalmazott ekképpen. Vö. Hajnóczy Péter: *Jelentések a süllyesztől c. kötetéről* Darvasi Ferenc, Nagy Tamás és Reményi József Tamás beszélget, Írók Boltja, 2013. nov. 7. http://www.youtube.com/watch?v=5yh6VYA_Nyk (Utolsó megtekintés: 2013. nov. 25.)

elbeszélője s egyben főhőse, közsörűsként dolgozó szerszámkészítő szakmunkás, szintén az „...-i gyár dolgozója”, mi történt vele azóta: nem tudni.⁵

A *hangja* megvan, néha ilyennek képzelem Kolhász Mihályét, s talán a Hajnóczy-novella⁶ fiktív szereplője és a Csalog-szociográfia valódi hőse attitűdjükben, társadalmi reflexeikben is egyeznek, sőt, elképzelhető, hogy szuicid gondolataik forrásvidéke is azonos. Az olvasót ugyanakkor nehéz értelmezői feladat elé állítja az a nyilvánvaló eltérés, ami a két hang között, minden hasonlóság ellenében, mégis eltéveszthetetlenül fennáll. Különösen a szociografikus portré által megőrzött *létező* munkás-szereplő szókimondása és stílári nyersesége mellett hathat zavaróan valami *A fűtő*-ben: leginkább az a visszafogottság, csendesség, ami Kolhászból árad – nem fojtott düh, nem konok elszántság, nem a vihar előtt csendje, csak egyfajta szerencsétlenség, lemerülő Szokol táskarádió. Nem illik a tetteihez, miként a megszólalásai sem: nem beszél más nyelvet, mint a főgépész, a főmérnök, a szakszervezeti bizalmi vagy az ügyvéd – ugyanaz a sablon-nyelv (talán ezt nevezte Balassa Péter *anno* „csenevész nyelvi atmoszférának”⁷), lehetett volna akár tanácselnök is.

Kolhász Mihály szövegbéli identitása egyébként is majdnem üres hely: nevét kölcsön kapta, nincs arca, sem termete, egy-egy jelzőre elég a mosolya, a tekintete, nincsenek indulatai, néhány markáns gesztus csupán az egész ember, valamiért mégis fontosnak tűnik, hogy szavát is alig hallani – *nem emeli fel* –, s mintha azok sem a sajátjai lennének. Nem realizmust, pláne nem lélektanit kérnék számon, olyasmit sem feltétlen szeretnék olvasni a novella főhőséről, hogy például – Németh Gábortól kölcsönözve – „erős nyak, az arányosnál gondolattal kisebb fej”, és végképp irrelevánsnak tartom, hogy a képzeletben olyanként jelenik-e meg, mint az ifjú Robert de Niro *A taxisofőrből* (néha igen), netán a fiatal Deák Bill Gyula a *Kopaszakutyából* (néha igen) vagy esetleg „tisztára a Kukorelly”.⁸ Ez csak egy rossz olvasó fantázia-játéka, ám attól a feltevéstől sosem tudtam szabadulni, hogy egyrészt Kolhász hallgatása (már-már némasága), másrészt megszólalásainak jellegtelen sutasága mögött kell legyen valami.

A *hallgatáshoz*: a főgépész „kissé emelt hangon vágott közbe”, a főmérnök *kiáltás* kíséretében vesz ki egy papírköteget az íróasztal-fiókból, a szakszervezeti bizalmi három porontya „ordítva követeli az ennivalót”, a feleség „fojtott hangon” kérdez, majd *kiált és felemeli a hangját* – mindeközben Kolhász: hallgatag, a gyárból kilépését „kásás”, igaz, „jól érthető” hangon közölte, egyedül feleségével tudatja mindezt „szinte vidáman csengő hangon”. A többi *néma* csend és stb.

A *megszólalásokhoz* pedig, csak illusztrációként, találok: Kolhász kéri a főmérnököt, hogy „»mint az ügyben döntést hozó személyek egyike«, segítsen tisztázni »ezt a nyilvánvaló és jóhiszemű tévedést«.” Vagy: „a védőitalügyben hozott igazságtalan ítéletet igenis az emberi faj elleni merényletnek és gáztettnek minő-

⁵ Csalog Zs.: *A tengert akartam látni – Négy munkásportré*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1981. 275–421. 420.

⁶ Hajnóczy P.: *A fűtő*. In *Hajnóczy Péter összegyűjtött írásai*. Osiris Kiadó, Budapest 2007. 49–61.

⁷ Balassa P.: Hajnóczy Péter: *A fűtő*. In Reményi J. T. (szerk.): *A véradó. Hajnóczy Péter emlékezete*. Nap Kiadó [h. n.] 2003. 63–66.

⁸ Vö. Németh G.: *A jövő irodalma*. In *A tejszínről*. Kalligram, Pozsony 2007. 22–36. 23.

síti, és mint az ügy bírāja, az emberi faj felelős megbízottjaként fog eljárni". És így tovább – ember így nem beszél.

A kérdés továbbra is a miért: miért hallgat és miért így szólal meg?

Többféle anyag szolgálhat magyarázattal a fentiekre, a valóság irányából az irodalom felé közelítve: (1) a hagyaték által megőrzött határozatok és jegyzőkönyvek; (2) Az *elkülönítő* című szociográfia dokumentum-együttese; és (3) a „korai” Hajnóczy-írások „meztelen szociologikumának” a korábbiaktól eltérő megközelítése. *Induljunk erre*, s remélhetőleg a nyomkövetés mindhárom útvonala tágabb összefüggésekhez is elvezethet bennünket.

– Hajnóczy a tilosban: részletek –

Hajnóczy Péter hagyatéka a megszámlálhatatlanul sok szépirodalmi szöveg – az ismert művek kéziratjai és vázlatai, novella kezdemények, töredékek, regény- és filmforgatókönyv tervek, szociografikus feljegyzések stb. – mellett tartalmaz három olyan dokumentumköteget is, amelyek lenyomatokként az 1970-es évek Magyarországnak sok szörnyűségét őrzik (ha messze nem is mindet): az ún. Teleki-dosszié, amelyre tekinthetünk akár úgy is, mint Hajnóczy megfáradt jogszociológiájára, amennyiben az író egyetlen megjegyzése nélkül a magánjogi iratok, ügyvédi levelek, gyámügyi és bírósági akták egyes darabjai sorjáznak és beszélnek önmagukért a főhős kétségbeesett és dühös levelei mellett⁹; Az *elkülönítő*t alkotó és ahhoz kapcsolódó dokumentumok (ezekről később); és olyan eljárások iratainak egy kisebb gyűjteménye, amelyek közvetlenül Hajnóczy Péter – a hatóságok előtt: Hajnóczy Béla – személyéhez kapcsolódnak.

S bár valamennyi dokumentum valóságos, mégis mintha sokszor valóság és fikció határvidékén járnánk, hadd idézzek ezekből.

⁹ A dosszié gyámügyi és bírósági eljárások iratait, dokumentumait (ügyvédi levelezés, szakértői vélemények stb.) tartalmazza, továbbá magánjogi dokumentumokat (adásvételi szerződés, lakáscsere szerződés stb.), ill. leveleket, kevés kivételtől eltekintve másolati formában, 1971. 03. 14. és 1980. 08. 18. közé eső dátumokkal. Valamennyi dokumentum közvetlenül vagy közvetve Teleki László személyéhez kapcsolódik, aki a szentgotthárdi elmeszociális otthon – s korábban hasonló intézmények – ápolója volt. 1923-ban született Budapesten. Gyermekkorától fogva pszichés betegségekkel (epilepszia, oligofrenia) küzdött, szülei elváltak még a háború idején, apja meghalt 1969-ben, édesanyja (aki jobbára eltartotta, ápolta fiát, s akinek a lakásában éltek) pedig 1971 februárjában elhunyt. Teleki – aki addig édesanyja szabó kisiparosi tevékenységében segédkezett, ill. alkalmilag virágkertészként dolgozott – jövedelem és munka nélkül maradt. Állapotát, helyzetét „kihasználva” egy ismerőse Teleki számára hátrányos adásvételi és lakáscsere szerződést kötött vele. Elmeállapotára tekintettel Teleki számára rövidesen (1971 végén) ideiglenes, majd végleges gondnokot jelöltek ki. A szerződéseket bíróság előtt megtámadták, ill. párhuzamosan Teleki szociális otthonban történő elhelyezésének eljárását kezdeményezték, amelynek eredményeképpen a gondnokolt előbb a pomázi (dolnai), majd a szentgotthárdi elmeszociális otthonba került. Ez utóbbi helyről, Az *elkülönítő* helyszínéről szeretne szabadulni (legalább az előző otthonba visszakérülni), ennek érdekében éveken át levelezik különböző hatóságokkal és gondnokával, de törekvései eredménytelenek maradnak. Későbbi sorsa ismeretlen. A dokumentumokon Hajnóczytól semmilyen feljegyzés, jelölés stb. sem látható. (Zárójelben: a „főhős” egy elmebeteggé nyilvánított és gondnokság alá helyezett virágkertész, aki sötét sorsának rácsai között ül egy zárt intézetben, s hosszú éveken keresztül vár és vár és csak vár, hogy levelei nyomán jön majd egy felsőbb utasítás, amely végre áthelyezi, ha nem is szabadlábra, de legalább egy másik intézetbe. Soha nem merném állítani, hogy A parancs századosáról lenne szó, de a motívumok: ismerősek.)

Van köztük már ismert – Szerdahelyi Zoltán tette közzé – Örkény-szövegre emlékeztető.¹⁰

Egy eljárás irataiból:

A. Az ügyész: „[V]ádlott a második gimnáziumból kimaradt, és 1960 októberétől, a vádbeli eset alkalmáig 8 munkahelye volt [...], de a vádbeli eset alkalmával vádlott már hosszabb idő óta munkaviszonyban nem állt. Ebből megállapítható, hogy vádlott olyan személy, aki nehezen illeszkedik be a szocialista társadalomba. És ez a tény már választ ad arra, miért követte el a vád tárgyává tett bűncselekményt”. [...]

B. A vádlott: „Én rövidlátó vagyok, nem tudom, magyar vagy vörös zászlót téptem-e le. A zászlót virtusból rántottam le, ezután döbbsenem rá, mit tettem. [...] Munkahelyeimet változtattam azért, mert tanulni akartam. Szerződéses munkaviszonyaim voltak. Jelenleg angolul tanulok.”

C. A bíró (PKKB 15. B. 21551/1964/9. sz. ÍTÉLET): „A bíróság a vádirati és az ügyész által is indítványozott ígatus helyett Hajnóczy Béla I.r. vádlott magatartását [...] közösség megsértésének minősítette. [...] [A]z elkövető [...] olyan egyéniségként áll a bíróság előtt, aki tettét inkább »politikai elmaradottsága, s a fiatalabbak politikai éretlensége« miatt követte el [...]”.

Budapest, 1964. szeptember 30. – Deák László (a tanács elnöke), Pataki Sándor és Kovács Győzőné (ülőkör)

Van majdnem mulatságos.

284/1974 szabs. számú

HATÁROZAT: Hajnóczy Béla [...] író foglalkozású, Bpest. XII. Zsámbéki út 4. szám alatti lakost rendőr feljelentése alapján a Budapesten, 1974. május 18-án elkövetett [...] közlekedési szabálysértés miatt [...] tárgyalás mellőzésével 150.- Ft (egyszázötven forint) pénzbírsággal büntetem.

INDOKOLÁS: A rendőri feljelentésből megállapítottam, hogy nevezett 1974. május 18-án a VIII. ker. József körúton a forgalomirányító lámpa tilos jelzése ellenére az úttesten átmént. Cselekményével veszélyeztette testi épségét. ... A pénzbírság kiszabásánál figyelembe vettem az elkövetett cselekmény súlyát, elkövető keresetét és azt, hogy hasonló szabálysértés miatt egy éven belül bírságolva nem volt. Felhívom, hogy a jövőben a szabályokat tartsa be, mert ismételt feljelentés esetén súlyosabb bírságot fogok kiszabni.

Budapest, 1974. június 21. – Szatmári Sándorné r. alez.

Van szívszorító, tartozik hozzá magánlevél is, fél évvel korábbi.

A. A címzett: Országos Széchenyi Könyvtár, Fehér et., Budapest VIII. Múzeum krt. 3. A szöveg: „Elvállalnám Önöknél – amennyiben igényt tartanak rá – a könyvtár valamennyi részlegeiben a nagytakarítást. Várom szíves válaszukat. Budapest, 1972. március 13. Hajnóczy Béla, kisiparos.”

B. 8146/1972/2. ügyiratszámú

HATÁROZAT (előadó: Polónyi): Tudomásul veszem Hajnóczy Béla Bp. XII. ker. Zsámbéki u. 4. sz. alatti lakosnak azt a bejelentését, hogy lakástakarító iparát – amelyet a XII. ker. Tanács VB. Ipari és Kereskedelmi osztálya által 1972. április hó 8. napján kiadott 8146/1972. sz. iparigazolvány alapján a XII. ker. Zsámbéki

¹⁰ Szerdahelyi Z.: A letépett vörös zászló. *Beszélő* 14/1 (2009) 48–72.

u. 4. alatt gyakorolt – 1972. október 9. napjától nem kifizetődő tevékenység miatt megszüntette. ... A visszaadott iparigazolványt irattárba teszem. Határozatom ellen a kézhezvételtől számított 15 napon belül fellebbezéssel lehet élni, melyet a Főv. Tanács VB Ipari Főosztályához címezve, 30 FT-os illetékbélyeggel ellátva osztályomnál kell előterjeszteni.

INDOKOLÁS: A rendelkező részben foglaltak szerint határoztam..., mivel megszűnik az ipargyakorlásra való jog, ha a kisiparos iparigazolványát visszaadja és arról lemond. Az ipargyakorlás megszüntetésének törvényes akadálya nincs.

És van megrázó, az egyik utolsó határozat.

Budapest. XII. ker. Tanács Egészségügyi Osztálya

Szám: 5127/1980. Ügyint. dr. Szabó. Tárgy: Hajnóczy Béla Péter kötelező gondozás és gyógykezelés iránti ügye.

HATÁROZAT: Hajnóczy Béla Péter (Bp. XII. Zsámbéki u. 4.) ügyében a kötelező gondozás és gyógykezelés elrendelése iránti eljárást megszüntetem. Határozatom ellen a kézbesítést követő naptól számított 15 napon belül illetékmentesen lehet fellebbezni....

INDOKOLÁS: Az ügyfél (Hajnóczy Béla Péter) meghallgatása, a környezeti-nulmány, a szakrendelés vezetőjének véleménye, valamint a tanúk meghallgatása (köztük a család tagjai) során nyilvánvalóvá vált, hogy Hajnóczy Béla Péter nem tekinthető alkoholistának, s így... kötelező gondozás és gyógykezelés elrendelése nem indokolt.

Budapest, 1980. április 14. – dr. Balogh László, ker. vez. főorv.

No comment.

– kanyar –

A határozatok és jegyzőkönyvek sora – amelyek meggyőződésem szerint nemcsak Hajnóczy életét, de számos ponton a prózáját is alakították – korántsem nevezhető teljesnek a fentiekkel, még akkor sem, ha a most felidézendők nem vagy nem közvetlenül az író személyére vonatkoznak.

Az életmű kétségtelenül legterjedelmesebb és legnagyobb jelentőségű szöveggyűjteménye *Az elkülönítő* című szociográfia, ami az azonos címen 1975-ben a *Valóságban* megjelent írásból sarjadva Hajnóczy szinte rögeszmés igazságkeresésének és gyűjtőmunkájának eredményeként – és önmaga utóéleteként – dokumentumregénnyé terebélyesedett („úgy nőtt, éveken át” – írja a szerző egy feljegyzésében), s aminek több mint 30 évet kellett várnia a megjelenésre.¹¹ Mint ismeretes, a szentgotthárdi elmeszociális otthon életének megbocsáthatatlan és jóvátehetetlen szörnyűségeit feltáró s mindenekelőtt az ápoltak és az intézeti gyógykezelésre egyébként nem szoruló, ám hivatali beutalók következményeként ott fogva tartott otthonlakók teljes jogfosztottságát bemutató szociográfia botrányt kavart és pert eredményezett az írást nyilvánossága hozó folyóirat – és közvetve Hajnóczy – ellen. Politikai nyilatkozatok, újságcikkek, olvasói levelek – a fenyegetéstől a felhá-

¹¹ Hajnóczy P.: *Jelentések a sülyesztőből. Az elkülönítő és más írások*. Magvető Kiadó, Budapest 2013.

borodáson át a segítségkérő könyörgésig –, hatósági és vizsgálati jegyzőkönyvek, periratok sokasága keletkezett az ügy kirobbanását követő hónapokban (nagy-részt ezekből állt össze *Az elkülönítő* hagyatéki változata, nemcsak terjedelmében, de jelentésében is megváltoztatva az eredeti művet, Jánossy Lajos kifejezésével: „a kiszolgáltattott és az igazságkereső ember metaforájává” téve azt).¹²

Ha mindezek közül csak a minisztériumi (értsd: *általuk* rendelt) és a bírósági eljárásra, illetve ezek dokumentumaira vetünk pillantást – a sürgősséggel kiküldött, közigazgatási és egészségügyi *alkalmazottakból* álló bizottságok jelentéseitől kezdve a sajtóhelyreigazítási pernek álcázott elsőfokú eljárás felperesi beadványain át egész a végig, a Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága döntéséig, amely a saját elnöke által előterjesztett törvényességi óvás szövegét gyakorlatilag szó szerint megismétli –: egyik sem mentes (*understatement*) az abszurditás elemeitől, mint azt talán az alábbiak illusztrálják.¹³

A Fővárosi Bíróság három tárgyalási napot tartott: 1976. január 20-án, 26-án és 30-án. Az első tárgyalási napon a felperesek jogi képviselője által előadottak a keresetlevélben foglaltaknak feleltek meg. A későbbiek során legfontosabbnak Bedi Ferenc (a szentgotthárdi intézményt vezető – és ott ekként is szólítandó: Bedi vezető – egészségügyi középkezelő, „a gondnok”) felperes azon állítása bizonyult, hogy sem Hajnóczy Péternek, sem másnak nyilatkozatot nem adott. Ezzel szemben az alperesi indítvány úgy szólt, hogy a *létező* magnetofonfelvételeket a felek hallgassák meg. A Bíróság a tárgyalás folytatását elrendelő határozatában kötelezte a feleket a felvételek közös meghallgatására. Ez meg is történt, s a következő tárgyalási napon a felperes elismerte, hogy a felvételek valóban léteznek, és a folyóiratban megjelent szöveg nem tér el 5 százaléknál nagyobb mértékben a rögzítettektől. Az utolsó tárgyalási napon a felperesi nyilatkozat módosult: „valószínűnek tartja, hogy a felvétel rejtetten történt, áttéve utóbb nagyobb magnószalagra”. A *Valóság* jogi képviselője szerint négy tanú jelenlétében, asztalra kitett magnetofonnal készültek a felvételek. A Fővárosi Bíróság ítéletében mintegy igazolta Hajnóczynak *Az elkülönítő*-ben tett kijelentését, mely szerint: „Az alábbi szöveg a Balázs Béla Filmstúdió anyaggyűjtő csoportja segítségével készített magnetofonfelvételek felhasználásával készült. A helyenkénti javítások kizárólag stílárius célzatúak.”¹⁴ Megállapította, hogy „a hangfelvételeket a felek a tárgyalási időközben meghallgatták, s annak eredménye szerint is híven

¹² Jánossy L.: Befutóra I. Hajnóczy Péter: Jelentések a sülyesztőből. *Litera*, 2013. szept. 4. <http://www.litera.hu/hirek/hagyatek-73102> (Utolsó megtekintés: 2013. nov. 27.)

¹³ Valamennyi irat megtalálható teljes terjedelmében a Fővárosi Levéltárban a *Valóság* c. folyóirat elleni per (Fővárosi Bíróság P.28 104/1975/10. sz.) aktáiban. A jegyzőkönyvekből nem derül ki, de – Nácsa Klára, a *Valóság* akkori szerkesztőjének visszaemlékezése szerint – Hajnóczy Péter is jelen volt a tárgyaláson, a folyóirat szerkesztőségének minden tagjával együtt.

¹⁴ Hajnóczy P. i. m. 65. A dolog különös ironiája, hogy Hajnóczy ez utóbbi kijelentése nem igaz. A hagyatékban fellelhető kéziratvariánsok és az egyetlen fennmaradt magnetofonfelvétel is arról tanúskodnak, hogy a szerző ugyan egy pillanatra sem lépett ki a szociográfia mint az igazságköteles beszéd egyik válfajának keretei közül, azaz tényszerű valóságreferenciákat valóban nem változtatott meg, ám jóval túllépve az egyszerű „stílárius célzatú” javításokon, Hajnóczy komoly szerkesztői munkát végzett a nyilatkozatok szövegén, s ez – mint minden szerkesztői tevékenység –: beavatkozás.

tartalmazza a közlemény a hangfelvételre felvett nyilatkozatokat”.¹⁵ Azaz – ha úgy tetszik – Hajnóczynak bírósági pecséttel ellátott papírja volt arról, hogy szociográfiát írt, és nem csak kitalálta az egészet; egy olyan eljárásban, amely ha nem is direkt politikai perként indult, ám mélyen átpolitizált lett, s épp azt a folyóiratot volt hivatva ellehetetleníteni, amely az írást megjelentette. Abszurd és valóság: *játék határok nélkül*.

Hasonló benyomásunk keletkezhet azon vizsgálati eljárásokban született jegyzőkönyvek olvastán is, amelyeket az Egészségügyi Minisztérium – konkrétan dr. Schultheisz Emil miniszter – rendelt el egyrészt még 1974-ben, Hajnóczy első, figyelemfelhívásnak szánt jelentkezésekor,¹⁶ másrészt közvetlenül a botrány kitörte után, s amelyek szintén megtalálhatók a periratok közt (azaz: a Fővárosi Bíróság nyilván mindkettőt figyelembe vette – s vélhetően vette volna még inkább, ha nem kerül elő a Hajnóczy által rögzített és perdöntővé lett hanganyag – ítéleti indoklásának megfogalmazása során, anélkül, hogy külön hivatkozott volna bármelyikre).

Az első, meglehetősen szűkszavú jegyzőkönyv – ami a *JELENTÉS az 1974. 06. 24-25-i szentgotthárdi fővárosi elmebetegeket ellátó szociális otthonban végzett ellenőrzésről* címet viseli – még igyekszik „rövidre zárni” a dolgot, a lehető leggyorsabban elejét venni minden további kérdésnek. „Hajnóczy Péter budapesti lakos Miniszter elvtárshoz írt bejelentése alapján Tóth Lajosné min. főelőadó, dr. Villányi Piroska belgyógyász szakorvos és dr. Iván László pszichiáter végzett vizsgálatot a szentgotthárdi szociális otthonban. [...] Összefoglalva: a szentgotthárdi elmebetegeket ellátó szociális otthonban a gondozás színvonala kielégítő. [...] Nem az otthon hibája, hogy a beutalást indokoló dokumentációk nagymértékben hiányosak.”¹⁷ Ugyanilyen határozottan és kevés szóval utasítják vissza az író kérését, amikor – a kapott szóbeli tájékoztatást követően – szerette volna megismerni a jegyzőkönyv egészét. „A Szentgotthárdi Szociális Otthon gondozási munkájával kapcsolatban tett bejelentést kivizsgáltuk, és ennek alapján a szükséges intézkedéseket megtettük. A vizsgálat eredményéről Önöket szóban tájékoztattuk, ezzel az ügyet lezártuk. A vizsgálatról készült jelentésünket, mint hivatalos ügyiratot, nem áll módunkban kiadni. A szociális otthonok a fővárosi és megyei tanácsok közvetlen felügyelete alá tartoznak. Amennyiben az Elmebetegeket Ellátó Otthonok mindennapi munkáját kívánja megismerni, ehhez az otthon felügyeletét ellátó szakigazgatási szerv engedélyét kell kérnie.”¹⁸

Arra nyilván nem számíthatott a minisztériumi apparátus, hogy Hajnóczy – jellegzetesen egyedi sakklépéssel – abból is tud szociográfiát írni, miként nem olvashatott el egy vizsgálati beszámolót.¹⁹ Talán másként gondolták volna, ha ismerhették volna *A nagy jogi légzés* vagy a *Karosszék, két virággal* című elbeszélések – igaz, akkor még talán el sem készült – kéziratait, amelyek szövegpárjai az említett szociográfia-részletnek, amennyiben a szentgotthárdi riport megírhatat-

lanságáról és publikálhatatlanságáról (is) szólnak. „A Mi Hatalmunk riportrovatvezetője, nagydarab, ötven év körüli nő: uborka nagyságú, belapult, bokszoló orral. Kb. öt perc alatt olvasta el a kéziratot. [...] – Ez itt nem elmeegógyintézet; kedves Pista, itt ez a maga doktora nem vállalhat semmiféle felelősséget; a Mi Hatalmunkban közölt írásokért a főszerkesztő a felelős, a riportrovat munkájáért pedig én vagyok a felelős. [...] – Én magától fejjörcsöt kapok! Nekünk minden riportot, amely az egészségüggyel foglalkozik, megjelenés előtt be kell mutatnunk az Egészségügyi Minisztérium Sajtóosztályának – most azt akarja, hogy ezt a maga rendgöthárdi gondnokát mutassam be az Egészségügyi Minisztérium Sajtóosztályán, és fejjörcsöt kapjak?” (*A nagy jogi légzés*)²⁰ „Mindennek ellenére elhatároztam, hogy mégis megírom a riportot, ha nem másnak, magamnak. De halogatom a munkát, máról holnapra; egyszer azt álmodtam, hogy bezárkóztam a vécébe, és ceruzával a falra firkáltam: SZAR. A szívem a torkomban kalapált, de egy pillanatig könnyűnek és szabadnak éreztem magam: mintha megírtam volna a riportot.” (*Karosszék, két virággal*)²¹ (S ennyiből is látszik, mennyire igaza van Reményi József Tamásnak, amikor *Az elkülönítőt* ismertetvén ekként fogalmaz: „Az író, bár évekig készült rá, nem adhatta ki kötetben munkáját az elő- és utóélet dokumentumaival, széljegyzeteivel együtt, miközben az ügy motívumai, abszurditásai átsugároztak szinte valamennyi művére.”)

A második jegyzőkönyv – *Felügyeleti vizsgálat a Szentgotthárdi Szociális Otthonban* címmel ellátva – lényegesen beszédesebb kordokumentum (utánozhatatlan, mondanám, ha nem épp arról volna szó, hogy Hajnóczy ezt a nyelvet is tökéletesen „beszélte”: a *Márai-novellákban*, *A fűtőben*, *A veradóban* stb.). 1975. nov. 13-án íródott, azaz két nappal a 168 óra c. rádióműsor adása előtt, ami *Az elkülönítőt* tárgyalta országos szinten ismertté tette (maga a vizsgálat november 4-5-én zajlott – az apparátus meglehetősen gyorsaságról tett tanúbizonyságot, *ők* már nyilván tudták: balhé lesz). A jegyzőkönyv tételesen igyekszik áttekinteni a szociográfia által tárgyalt kérdéseket, és minden negatív tartalmú állítással szemben cáfolatot megfogalmazni. A következő hosszabb – a nyilvánvaló gépelési és értelemzavaró hibáktól eltekintve betűhív – idézetek a jelentés lényegi megállapításai.

„Tárgy: A Valóság 1975. évi 10. számában, Magyar Világ rovatában Hajnóczy Péter: *Az elkülönítő* című cikkében foglaltak.

Jelen vannak: Dr. Földi Mária, Dr. Gábor József, Dr. Varró János, Dr. Várady Géza.

Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy [...] az intézet az utolsó évtizedben igen nagymértvű fejlődésen ment keresztül.

Gazdaságilag, úgy a lakoszobák, mint a szociális helyiségek otthonossá, izléses modern bútorokkal berendezetté, a padlózatnak műpadlóra és parkettára cserélésével, függönyök, dekorációk, zöld növények elhelyezésével kellemes benyomást keltő hellyé alakult. 1969-71-ben megépült kazánház és mosoda korszerű olajtűzelésű ka-

¹⁵ Uo. 233.

¹⁶ Hajnóczy levelét dr. Schultheisz Emilhez ld. uo. 58–59.

¹⁷ Uo. 356.

¹⁸ Uo. 100.

¹⁹ Vö. uo. 93–100.

²⁰ Uo. 305–330.

²¹ Uo. 331–335.

zánokkal és gépekkel van felszerelve, ezek ugyancsak biztosítékai a kulturáltságnak és kényelemnek. Az intézet egészében példás tisztaság és rend uralkodik.

Szakellátás: [...] Vizsgálatunk során megállapítottuk, hogy a szóban forgó cikk állításaival ellentétben a betegeknek nemcsak rendszeres elmeszakorvosi, hanem több lényeges szakot illetően rendszeres helyben történő ellátása megnyugtatóan megoldott. [...]

Állami gazdasági vezetés hatásköre: [...] Egyértelműen és bizonyossággal megállapítható, hogy az intézet állami és gazdasági vezetése (intézetvezető és gondnoknő) a legcsekélyebb mértékben sem szól bele a betegek szakellátásába. Az intézet orvosi kara és gazdasági vezetése között ideális összhang tapasztalható. Ugyancsak ez mondható el a középkader dolgozókról [...].

Ápolás színvonala: Mind ennek eredményeképpen a betegek körülményei és ellátásuk színvonala teljesen megfelelő. [...]

Rendtartás: [...] Ez az ápoló személyzet és az orvosok folyamatos, türelmes munkája során valósul meg. [...] Súlyos esetekben (nagyon ritkán) átmeneti elkülönítés, végül zárt elmeosztályra történő átszállításra is sor kerül.

Dokumentáció: [...] Ami a dokumentáció egészét illeti, véleményünk szerint az adott lehetőség között a gyakorlat céljára teljesen megfelel. Hiányosságok mutatkoznak egyes betegek kórlapjainak kitöltésében, és a beutalási szakorvosi javaslat néhány igen régen (1952-55) kezelt betegnél, valamint néhány más szociális otthonból áthelyezettől nem található a kórlapban.

Van-e »büntetés injectió« és büntető elkülönítés? [...] Az úgynevezett »büntetés injectió« nem létezik, és minden megkérdezett orvos és nővér nevetséges koholmány-nak tartja a cikk ezen állítását. Számos beteggel is elbeszélgettünk, mely beszélgetések összbenyomása arra mutatott, hogy elégedettek, jól érzik magukat és provokálva a kérdést, csupán egy beteg, Barát Anna mondta el csaknem szó szerint a cikkben leírt, büntetésből történő elkülönítés és injectiózás szövegét. [...]

Munkatherápia, 12 órás munka? [...] A munkára alkalmas betegeket kizárólag az intézet orvosa jelöli ki [...] A betegek alkalmasságuk megállapításától függetlenül kizárólag önkéntes alapon végzik munkájukat, tetszés szerinti munkaidőben. [...]

Hová került a pénz? Az összeg az intézet egyszámlájára érkezik. Innen »munkajutalom« címen kerül elosztásra. A foglalkoztató nővérek a végzett munka és pszichés ösztönzés szempontjait figyelembe véve osztják el a rendelkezésre álló pénzt a munkában résztvevők között. [...]

Verni hagyják a beteget? Antiszemizmus? [...] Ezt a vádat az összes megkérdezett teljesen egybehangosan és határozottan visszautasította. A betegek állapotából adódik, hogy előfordulnak összeszólalkozások és verekedések is. [...] Az ápolók minden esetben, tőlük telhetően mindent megtettek szétválasztásukra.

Levelek cenzúrázása: A betegek által írt leveleket nem cenzúrázzák. [...] Számos levél érkezik vissza a legkülönbözőbb fórumoktól és személyektől az intézetbe, melyeket a betegek adtak fel, és vagy külalakjuk miatt olvashatatlanok, vagy tartalmuk miatt érthetetlenek. [...] Ezért a nővérek megpróbálják a különböző nótórius levélírókat rábeszélni arra, hogy ismert téveszméikből fakadó témákkal ne zaklassák és terheljék feleslegesen a hatóságokat.

Elkülönítő: Az egész intézet megtekintése alkalmával meglátogattuk a két kétágyas elkülönítő kórtermet is. Az egyikben két dysentériában megbetegedett, járványügyi szempontból elkülönített nőbeteg, a másikban két fiatal férfi, erotikus nyugtalan idióta volt elhelyezve. Az elkülönítések indokoltak voltak, ellátásuk megfelelően biztosítva volt. Ezen betegeket külön ápolónő gondozta. Az elkülönítő helyiségekben központi fűtés működött, a helyiségeknek udvarra néző hatalmas ablakai vannak, világosak, példásan tiszták, kézmosásra neomagnolos víz van biztosítva.

Szexuális visszaélések? [...] Minden megkérdezett felháborodott cáfoló választ adott. [...]

Bedi Ferenc intézetvezető »nyilatkozata«: Bedi Ferenc kijelenti, hogy semmiféle nyilatkozatot nem tett, és senkinek nem adott felhatalmazást az általa mondottak sajtóközlésére. Elmondja, hogy évekkel ezelőtt filmesek jártak nála, és kérték, mivel Szentgotthárd régiségeit filmezik, engedélyezze, hogy az eredetileg régen dohánygyárként működő épületet, annak tornyát filmezhessék. Ehhez hozzájárult, s ilyen szempontból megmutatta az épületet. Ezek után a megjelenők egyike közölte, hogy egy rokona az intézetbe fog kerülni, és ezért őt közelebből érdekli a téma. Végül kijelentették, hogy elmebetegekről szóló filmet készítenek, és kéri, hogy az intézet betegeit és dolgozóit szerepeltethessék. Az intézetvezető ehhez nem járult hozzá, közölte, hogy a Fővárosi Tanács VB: Egészségügyi Főosztályának engedélyét kell ehhez kérni. A filmesek megemlézték, hogy ha módjuk nyílik a film készítéséhez, az anyagi haszonnal is jár. Az intézetvezető ragaszkodott az előzetes engedély megszerzéséhez. A filmesek csak nehezen voltak hajlandók távozni, és három nap múlva telefonon érdeklődtek, nem változtatta-e meg Bedi Ferenc a véleményét. Az alkalommal is közölte, hogy a Fővárosi Tanács engedélye nélkül nem áll módjában velük tárgyalni. Más alkalommal sem tett senkinek nyilatkozatot, csupán lehetségesnek tartja, hogy megbeszélései közben az intézetben járva, tudtán és beleegyezésén kívül esetleg, működő magnetofonnal, szövegrészletek birtokába jutottak a nála jártak.

Megjegyezzük, hogy az intézetvezető helyesen tagadta meg az engedély adását, mivel betegekről van szó, és ez sértette volna az orvosi titoktartás szempontjait.

Formális ellenőrzés, 3-4 fogásos lakomák? [...] Noha váratlanul érkeztünk, mi is három fogásos ebédet kaptunk (leves, főzelék hússal és sütemény). [...] Az általunk fogyasztott három fogásos ebédet az intézet dolgozói és betegei is fogyasztották. Az ellátásunkat szabályos térítés ellenében kaptuk. [...]

A helyi pártszervezet véleménye: ott tartózkodásunk alatt, dr. Gábor József osztályvezető elvtárs felkereste Mesics Imre elvtársat, a Szentgotthárdi Nagyközségi Tanács párttitkárát. A párttitkár elvtárs elmondta, hogy az intézet kollektíváját jónak minősíti, és elismerően nyilatkozott az intézetvezető vezetői munkájáról, valamint a párttitkár munkájáról. Mindkét embert a megalapozatlan és a viszonylag kis létszámú nagyközségben széleskörű visszhangot keltő vádaskodás miatt sajnálják."

No comment.

– *aluljáró avagy a szociologikum meztelensége?* –

Nemcsak a Hajnóczy életét alakító és *Az elkülönítő* teljes, hagyatéki változata által magában foglalt dokumentumok valóságosak, de a szerző korai novellisztikáját is a Kádár-kor Magyarországnak – az egyébként a szociológia és az irodalmi szociográfiák révén megragadható – viszonyaira vonatkoztatva értelmezték a korabeli kritikák. A recepciónak az efféle értelmezésekkel jellemezhető első fázisa az 1970-es évek közepétől az 1980-as évek végéig tartott. Ezzel szemben az 1990-es évek és az ezredforduló irodalomtudománya – összhangban a kortárs irodalomelméleti trendekkel – az irodalmi művek közvetlen referencialitását és a szövegek ilyenén interpretációit (a modernség korszakhatárait immár átlépve) meghaladható hagyományoknak tekintette. Ennek szellemében a Hajnóczy-életmű egyes darabjait is radikálisan más írói törekvések és prózapoétikák megnyilvánulásai-ként kezelte, akár a posztmodern szövegirodalom, akár a kísérletező avantgárd jellegzetességeit kutatva az ekkoriban épp a szükségszerű irodalomtörténeti felejtés és a kanonizálódás köztes terében továbbélő textusokban.

Újabb változásokat az elmúlt évtized Hajnóczy-olvasása hozott. Túl azon, hogy – remélhetőleg – az *oeuvre* esetében valóban „végleg eltelték a purgatóriumi idők”,²² és a helyére kerül; valamint azon, hogy a befogadástörténet egyre erősebb irányának tűnik a „lírai minimalizmus eljárásainak azonosítása” az egyes szövegekben,²³ a Hajnóczy-szakirodalomban újra felbukkantak olyan vélemények, amelyek szerint bizonyos művek valóságelvű megközelítéseinek a lehetősége is fenntartható, azaz nem teljességgel idegen a szerző prózájától, hogy azt egy valaha ténylegesen létezett „társadalmi szöveg” kontextusában helyezzük el. Magam is érveltem hasonló álláspont mellett: túltéve magunkat a *jog és irodalom* kutatások tekintetében egyébként is fennálló és megkerülhetetlen kényszeren, hogy gyakran úgy kell tekintenünk szépirodalmi művek fiktív világára – helyzeteikre és szereplőikre –, mintha reálisan létezők lennének, Hajnóczy írásait elemezve láthatjuk, hogy *maguk a művek* nyitják meg a valóságelvű interpretáció horizontját, legyen ez a valóság nyelvi természetű vagy a nyelv – s jelentős részben épp a jog nyelve – által teremtett „objektív” társadalmi valóság.²⁴ *Horribile dictu*: megpróbáltam igazolni, hogy *Az elkülönítő* szociografikus dokumentum-gyűjteményén kívül Hajnóczy olyan írásaihoz – mindenekelőtt *A fűtő* című kötet elbeszéléseihez – is érvényesen társíthatók azokat a jogszociológia felől szemügyre vevő olvasatok, amelyek egyébként (*alapjáraton* és Reményi József Tamás kifejezésével) „egzisztencialista” novellák.²⁵ (Ezt a vélekedést erősítik – igaz, csak *Az elkülönítőre* vo-

²² Szörényi L.: Bazdmeg, van Epiktétoszod? Emlékidéző beszéd Hajnóczy Péterről. In Cserjés K. – Nagy T. (szerk.): *Énekelt, és táncolt mint egy szatír. Nem szűnő párbeszédben. Hajnóczy tanulmányok* IV. Lectum Kiadó, Szeged 2012. 9–15. 15.

²³ Vö. pl. Reményi J. T.: *Egy nyelvi díszlet természetrajza. Hajnóczy Péter: A pad*. In Cserjés – Nagy i. m. 19–25., ill. Szkárosi E.: *A kopt nők tartózkodási helye. Montázs és fluiditás Hajnóczy szövegében*. Uo. 26–33. Sth.

²⁴ Nagy T.: *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban*. Ld. fent szerzői jegyzet, ill. Jog, irodalom, intertextualitás. In Gerencsér B. – Takács P. (szerk.): *Ratio legis, ratio iuris: ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából*. Szent István Társulat, Budapest 2011. 38–47.

²⁵ Nagy T.: *Mintha Dániát ki lehetne szellőztetni*. Ld. fent szerzői jegyzet.

natkoztatva – Fekete Balázs szavai is. „Hajnóczy műve [...] jogszociológiai rétegein túl haszonnal forgatható a jogi kultúrák vizsgálatánál is. [...] Így közelebb kerülhetünk a szocializmus jogi kultúrájának olyan dimenzióihoz, melyek a korszak hivatalos forrásait – jogszabályok és tudományos munkák – forgatva hozzáférhetetlenek. [...] [N]em lehet nem észrevenni a szocialista jogi viszonyok mögött megbúvó tudathasadásos társadalmi állapotot. [...] Túl nagy a szakadék a jog látszata és a valóság között, és így a jog gyakorlatilag képtelen betölteni rendező, szabályozó funkcióját.”²⁶)

Ugyanakkor: a valóságelvű értelmezések elvi lehetőségének a védelme nem jelentheti azt, hogy visszatérünk az 1970-es és '80-as évek vélekedéseihez, azokhoz a legerősebben talán Balassa Péter kritikája által megtestesített megközelítésekhez, amelyek Hajnóczy elbeszéléseiben legfőképp „novellisztikus valóságmintákat” láttak, amelyeket a „szociologikum meztelensége” jellemez, s amelyek kapcsán mintegy figyelmeztették a szerzőt, hogy „művészi formát kell találnia okos szociológiájához”.²⁷

Anélkül, hogy meg akarnám ítélni, tévedett-e Balassa – *szerintem: igen* – amikor „okos szociológiaként” azonosította *A fűtőt* és a *Márai-novellákat*, érdekesnek találok a kérdést, mi vezethette a neves kritikust – s bárki mást – hasonló vélekedésre?

A szövegrokonság ténye az elbeszélések és a közvetlen valóságábrázolás szociografikus darabjai között könnyen igazolható és szemléltethető.²⁸ Egy efféle szembesítés (rész)eredményeként megállapítható, hogy Hajnóczy elbeszélései – függetlenül attól, hogy egzisztencialista novellákként vagy a kritikai realizmus hagyományaihoz illeszkedő „szociologikus-ideologikus” frásokként olvassuk őket – túlnyomórészt a legapróbb részleteikben is pontos ábrázolását nyújtják a korabeli társadalmi viszonyoknak.

Amire azonban Balassa és mások nem figyeltek fel: az elbeszélések szociológiai hitelessége nem helyettesíti a „művészi formát”, hanem épp ellenkezőleg – *tézis-mondat* – poétikai eszköz Hajnóczy kezében ahhoz, hogy megteremtse az olvasó számára a valóság és a fikció közötti határok akadálytalan átjárásának lehetőségét, oda és retúr egyaránt; mindezt pedig azért, hogy érzékeltesse: maga a valóság – az 1960-as, '70-es évek Magyarországaé – sem más, mint az abszurd egyfajta megtestesülése.

S így kanyarodhatunk vissza a hagyatéki határozatokhoz és Kolhász furcsa hallgatagságához.

Ugyanis ennek a valóságnak az egyik legfőbb konstituense – *teremtő ereje* – a jog és a bürokratikus döntéshozatal nyelve volt, a törvényhozás, a bíróság, a hivatal nyelve, s mindené, ami ezekkel rokon: a kaszárnya, az iskola és a kórházi protokollok, a napilapok, a tévéhíradók és déli krónikák átideologizált sablonnyelve. Ezek az intézmények és közös szavaik és nyelvtanuk hozták létre azt a

²⁶ Fekete B.: Hajnóczy Péter. Jelentések a sülyesztőből. *Az elkülönítő és más frások. Állam- és Jogtudomány* 54/3–4. (2013)

²⁷ Vö. Balassa P. i. m.

²⁸ Vö. Nagy T.: *Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban*. Ld. fent szerzői jegyzet, 29–38.

sajátos nyelvi valóságot, ami *élethazugság*ként volt leleplezendő a Petri György megfogalmazta poétikai program szerint.²⁹

Hajnóczy prózai művei (s úgy vélem: *mindvégig*, azaz nemcsak a korai frások) pedig összhangban voltak és vannak ezzel a *költői* programmal. Ráadásul: azokkal a nemzetközi jogszociológiai és jogelméleti vizsgálódásokkal is, amelyek a mindenkori alul lévők, elesettek, kismizmizettek *stb.* joghoz jutásának esélyeit vizsgálják, ill. amelyek – narratív juriszprudencia vagy jogi történetmondás címszó alatt – azt mutatják be, hogy a bármilyen szempontból hátrányosan megkülönböztetett társadalmi csoportok tagjai miként *nem* kapnak szót a jog eljárásaiban. Ők azok, akiknek nincs szavuk a törvényhozásban, s akik helyett mások beszélnek a tárgyalótermekben. Számomra Kolhász Mihály csendje: ugyanez a hallgatás, azoké, akik nem szólhatnak bele a jog általi valóságteremtés nyelvi folyamataiba, akiknek a szájából – *szó szerint* – kiveszik a szót a hatósági jegyzőkönyvek.

Említettem Kolhász megszólalásai kapcsán, hogy szerintem ember így nem beszél. Jegyzőkönyvek viszont igen és jegyzőkönyvekben emberek. A jegyzőkönyvek soha nem saját szavakat tartalmaznak: túl azon, hogy *per definitionem* minden függő beszéd (*reported speech* – ami egyébként Hajnóczy prózájának is bravúrosan alkalmazott technikája³⁰), a rendőr, a bíró, az ügyintéző *diktál*: a kisasszonynak a gépbe vagy diktafonba, amelyről a – jelen sem lévő – leírója majd leírja a szöveget. A *fűtő* elbeszélője is efféle leíró: nem csak a történetet mondja el egy jegyzőkönyvvezető módjára, de hőseit is így beszélteti. Az ilyesfajta leírás pedig soha nem hagyja érintetlenül a valóságot: egy preformált nyelv szűrőjén át jutnak rögzített léthez a legegyszerűbb tények is, miként a szándékok, indulatok, emlékek, vallomások *stb.*, nem egyszer eredményezve azt is, hogy a jegyzőkönyvezett valóság: fikciónak tűnik – holott a hivatali döntések, *mint tudjuk*, nem azok, következményeiknél nincs valóságosabb.

– panoráma fentről: jegyzőkönyv a fikcióban –

A jelen szövegrész eme paratextusa természetesen most nem arra utal, hogy az elemzés Hajnóczy Péter elbeszéléseinek a valóságreferens értelmezéseihez szeretné visszavezetni az olvasót – azaz nem arról van szó, hogy a fikciót úgy próbálnánk meg olvasni, mintha élet volna. Sokkal inkább értendő ez a belső cím („*jegyzőkönyv a fikcióban*”) a szó szerinti jelentéshez közelítő értelemben, vagyis a Hajnóczy-szövegek azon kérdései és jellegzetességei kerülnek a figyelem közé-

²⁹ „[E]gy szemantikai anómiát kellett megszüntetni, leszámolni egy *nyelvi élethazugsággal* [...]” Petri Gy.: Politikai költészet a '80-as években. In *Petri György munkái IV. Próza, dráma, vers, naplók és egyéb*. Magvető Kiadó, Budapest 2007. 563. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁰ „A halál kilovagolt Perzsiából sajátos grammatikai feszültség-mezőben játszódik: egy végsőig redukált, partikularitásának kiszolgáltatott tudat vívja harcát az önnön létét meghosszabbító, általánosabb érvényű emlékeivel és rémlátásaival, valóságos és fantasztikus vízióival. Témája most is a cselekvésképtelenség, a kisregény egyetlen kétségbeesett tudatállapotot ábrázol, ahol a dráma tétje már csak a tudat pusztá fennmaradása. Az írói teljesítmény attól bravúros, hogy Hajnóczy két idő-sík egymásra vetítésével *történetet*, a függő beszéd kvázi szentviten leírásaival pedig *főlényt* imitál: megteremtí az epikus látszatot.” Beládi M. (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975. A próza. III/1–2.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 1267–1268. (Kiemelések az eredetiben.)

pontjába, amelyek valamilyen módon összefüggésbe hozhatók a fentiekben idézett igazságszolgáltatási és egyéb bürokratikus dokumentumokkal. A szövegek – minden irodalmi szöveg – intertextuális létmódjának állításából kiindulva olyan nyomok, szövegviszhangok utáni kutatást jelent ez, amelyek szorosabb kapcsolat meglétét mutatják egy-egy történelmi periódus irodalmi és jogi textusai között, mint azt általában feltételezzük.³¹

Egy efféle intertextuális jellegű – és véglegesen soha le nem zárható – *nyomozás* során a szerzői szándék azonosítása aligha lehet a segítségünkre: az *intentio auctoris* és *intentio operis* elválásának motívuma e vizsgálódások körében újfent visszatér.³² Így nem szükséges eldöntenünk, amit *bizonyítékok hiányában* amúgy is lehetetlen volna: Hajnóczy műveinek intertextualitása mennyiben tudatos komponálás eredménye és mennyiben nem szándékolt folyamatok eredője. Az utolsó alkotói korszak művei esetében a helyzet egyértelmű: az olyan frások, mint *A parancs*, létre sem jöhettek volna másként, mint a tervezett intertextualitás példaként; de a korábbi alkotások közül is számos felfedi – a szerző *tetten érhető* – önmaga szövegelőzményeit, legalábbis részlegesen (lásd a *Ki a macska?*, *A hangya és a tücsök*, *Az unokaöcs*, az *M* című elbeszéléseket *stb.* vagy *A fűtőt*). Bizonytalanság marad elég – erre utalnak Cserjés Katalin szavai is. „Hajnóczy nyomokat hagy frásaiban, jeleket helyez el kíváncsi és értő olvasója számára. De, megítélésünk szerint, e jelhagyás nem szándékos, nem titkos kódú üzenet, mint Krasznahorkai Lászlónál vagy Tandori Dezsőnél, hanem egy öntörvényű, invenciózus író nemtörődömsége. Olvas, feltöltekezik a befogadott mű motívumaival, közben maga is ír, s az olvasott mű világa rávetül, elemeiben beleszövődik a születő primer szövegbe. Gyakran felismerhetően; még gyakrabban: azonosíthatatlanul, de érezhetően.”³³

A kompozíció szándékoltságának problémáját félretéve, a bizonytalanságnak ebben a terében mindenképp van létjogosultsága annak a kérdésnek, hogy a jog szövegvilága mennyiben és milyen módon „vetül rá” *A fűtőre* és az életmű más darabjaira, az ellene folytatott eljárások jegyzőkönyveinek és ítéleteinek szövegele-

³¹ A jog és különösen a jogalkalmazói döntések szövegei *egyébként* maguk is evidensen intertextuális vagy még pontosabban hypertextuális jellegűek: tanúvallomásokban foglalt történetekből, felsőbbrendűségi döntések (szintén hypertextusok) szövegeiből, jogszabályok és kapcsolódó kommentárok textusaiából *stb.* fonódnak egygyé. A hypertextualitás fogalmát Genette irodalmi művekre vonatkoztatja, de nem látom akadályát, miért ne lehetne jogi szövegek kapcsán is használatba venni. Olyan szövegkapcsolatról beszél, amelynek keretében „[...] a hypotextustól a hypertextusig vezető deriváció egyszerre erőteljes (egy egész B mű származik egy egész A műből) és – többé-kevésbé – hivatalosan bevallott.” Ami az irodalomban a hypotext, az a jog szövegvilágában a precedens és/vagy a jogszabály-szöveg, a hypertext pedig: a későbbi döntés. Vö. G. Genette: *Transztextualitás*. Ford. Burján M. *Helikon* 42/1–2. (1996) 82–90. 86–90. József Attila pontosan fogalmazott – *a törvény: szövedék*. Feslik vagy sem, akkor is. És így lesz ismételtlen egy költő: *a világ el nem ismert törvényhozója*.

³² Vö. U. Eco: Az intertextuális ironia és az olvasat szintjei. Ford. Barna I. In *La Mancha és Babel között. Irodalomról*. Európa Könyvkiadó, Budapest 2004. 317–352. 346. „Ha a szövegben idézetszerűség bukkan fel, és ez az idézetszerűség illeni látszik a szöveg egészéhez (benne pedig a többi idézethez), akkor az empirikus szerző szándékai vajmi keveset számítanak. Jól teszi hát a kritikus (vagy az olvasó), ha citationizmust és [...] »szövegviszhangot« emleget, mert a szöveg igenis feljogosítja rá.”

³³ Cserjés K.: „Lőj! Ne félj semmitől!... Nézd meg, hogy hal meg egy igaz ember!” *Appropriation art*. Hajnóczy Péter és Kelemen Károly Che Guevara-képe. In Cserjés K. – Gyuris G. (szerk.): *Hová lettem. A párbeszéd helyzetébe kerülni... Hajnóczy-tanulmányok*. Lectum Kiadó, Szeged 2006. 71–99. 73.

mei miként „szövődnek bele” Hajnóczy irodalmi textusaiba. Ez utóbbi lehetőség fennállt azonban semmiképp nem magyaráznom az író „nemtörődömségével”; Roland Barthes egy megjegyzése jobban segíti a vizsgálódást. „Az intertextualitás, mely minden szöveg létfeltétele, természetesen nem korlátozódik a források és a hatások problémájára; az intertextus anoním formulák, tudattalan vagy automatikus, idézőjelek nélkül alkalmazott idézetek általános mezeje. Epsztemológiai szempontból nézve az intertextus fogalma biztosítja a szöveg elméletének a szocialitás irányába való kiterjeszthetőségét: a megelőző és a kortársi nyelvezet egésze részt vesz a szövegben, nem a feltárható leszármazás vagy a tudatos imitáció, hanem egyfajta disszemináció, szétszóródás útján [...]”.³⁴ Akár így, akár úgy: feltételezésem szerint a Hajnóczy-szövegeknek van köztük a megidézett jogi dokumentumokhoz, a szövegépítkezés általános és konkrét jellegzetességei tekintetében egyaránt.

„[A] szövegköziség gondolatának felvetődése egy tágabb, filozófiai és ideológiai problémaszövevénybe ágyazódott bele” – írja Angyalosi Gergely az 1960-as évek döntően francia irodalomelméletének a kristevai intertextualitás-gondolattal induló új irányának bemutatása során. Megállapítja, hogy a később nemegyszer radikálisan különböző álláspontokat elfoglaló szerzők gondolatvilágainak 1968 májusát megelőzően létezett valamiféle „közös horizontja”, amely problémakör ontológiai, episztemológiai, antropológiai, esztétikai és poétikai elemeinek a vizsgálata egyként „[...] az intertextualitás elvének előtérbe kerülését segítette elő”. „Nagy általánosságban elmondhatunk annyit, hogy a fő kérdések: a szubjektum identitása, az emberi lényeg rögzíthetősége, az értelem, az igazság és a nyelv egymáshoz való viszonya, a különböző diskurzus-típusokra jellemző eltérő jelhasználati módok leírása körül forogtak.”³⁵ Éppúgy, mint Hajnóczy prózája (*annak ellenére*, hogy a szerző az akkor legújabb francia filozófia és irodalomelmélet szövegeit nemigen ismerhette); és éppúgy, mint a büntető igazságszolgáltatás eljárásai (*annak ellenére*, hogy ez utóbbiak esetében a megismerő folyamat pragmatikus szempontokhoz igazodik: a döntéskényszer vezérli). A kortárs Hajnóczy-recepció a szerző elbeszéléseinek és drámáinak alapproblémáit lényegében ugyanezen kérdések vizsgálatával – és prózapoétikai válaszainak a megfogalmazásával, illetve ezek kikísérletezésével – azonosítja. A szubjektum, a szerző és a művész identitása; az Én megkonstruálhatósága és szerepe a szövegben, beleírhatósága és -íródása a műbe, továbbá – „mint oldott kéve, széthull” – szóródása az intertextualitás mezején; történet és elbeszélés viszonya, a valóság és a fikció diskurzusainak határmegvonása, a szubjektumot inkorporáló vagy az attól megszabaduló „objektív” írásmód lehetőségei stb.³⁶ Sem az irodalomtudomány megállapításainak további ismertetésére; sem részletesebb jogelméleti fejtegetésekre nincs szükség ahhoz, hogy belátható legyen: ha van ahol ezek a kérdések a lehető legélesebben – *all-in!* – felvetődnek; ha van ahol ezek mindegyikével és különféle formákban szembesülnie kell annak,

aki kénytelen: az a *per*. A rendőrségi kihallgatás, az ügyészségi vizsgálat, a bírósági tárgyalás. Nemcsak – „*mond meg ki vagyok, mond meg mi vagyok*” – Szókratész és Shylock, Villon és Michael Kohlhaas, Dosztojevszkij és Dmitrij Karamazov, Verlaine és Billy Budd, Varlam Salamov és Josef K. stb. teremődik újra (*vagy: meg-*) ezekben az eljárásokban, de Hajnóczy Béla I. r. vádlott, a leendő Hajnóczy Péter empirikus szerző, a Hajnóczy-szövegek mintaszerzője és – tárgyalás nélkül – Kolhász Mihály is.

De nem csak a gyanúsítottól és a vádlottról van szó. Kihallgatótiszt, vádló, védő, bíró, tanú, bírósági tudósító, szakértő, jogtudós stb.: másként és másként, de mindannyiuknak ugyanazokra a kérdésekre kell válaszokat találniuk, ugyanazok körül forog minden eljárás, minden kaffai *prozess*. Identitások, cselekedetek, szándékok, tudatállapotok, látottak, hallottak, történetek, valóság(uk), igazság(uk), meghatározások, elhatárolások, minősítések, megnevezések. Mindenki játéka ugyanaz a jog birodalmában. A tétek pedig nagyok, ehhez képest – *szól közbe Petri György* – minden más csak „méznyalás”.³⁷

– falfirka –

Az antropológiai kérdés: ki ez az ember?³⁸ „Ismertesse önéletrajzát!” „Figyelmeztetem: minden lényeges.” „Ön szobafestő?”³⁹ Személyigazolvány? Mit tett? „Sem a párt-nak, sem a KISZ-nek tagja nem voltam és nem is vagyok.” Miért? „Semmiféle ellenforradalmi cselekményben nem vettem részt.” Mivel magyarázza? „A vádlott olyan személy. És ez a tény már választ ad arra, miért.” Hogyan indokolja? Mire gondolt? „Ezután döbbsentem rá, mit tettem.” Igazolás? Valóban úgy történt, ahogy a tanú eladja? A másik miért úgy? „Felesége orosz nő.” Mi az igazság? Izgatás vagy közösség megsértése? Melyik fogalommal írható le? „Ellenséges érzület?” Le-

³⁷ Vö. „Én nem az ellenzék bárdja voltam”. Interjú Petri Györggyel (kérdő: Kisbali László). In: *Petri György munkái III. Összegyűjtött interjúk*. Magvető Könyvkiadó, Budapest 2005. 126–139. 127.

³⁸ „A filozófia kérdése [...] az antropológiai kérdés nem válaszolható, de nem is válaszolandó meg a maga általánosságában. »Mi az ember?« – ennek a kérdésnek csak akkor van értelme, ha alapjaiban átértelmezzük. [...] A »Ki az ember?« mint kérdés azonban csak abban a formában tehető fel, hogy »Ki ez az ember?«. Ezt a kérdést azután látszólag kétféleképpen válaszolhatjuk meg. Vagy felmutatom az illető személy helyét a világban: Ő az »Amerikai Egyesült Államok elnöke«, »Ő a fiam tanítónője«, »Ő a legjobb barátom« stb., vagy elmesélek egy történetet. Nem feltétlenül a szóban forgó személy élettörténetét. Elmesélek valamilyen történetet, amely megvilágítja az ő karakterisztikumát, azt, ami ránézve sajátos. / Az első lehetőség különben fenn sem áll. Ha arra a kérdésre, hogy »Ki ez az ember?«, úgy válaszolok, hogy az Amerikai Egyesült Államok elnöke, akkor a valóságban a »Mi ez az ember?« kérdésre adtam választ, s ez a válasz semmivel, vagy szinte semmivel sem járul hozzá az illető személy megismeréséhez.” Vajda M.: *Ilisszozs-parti beszélgetések*. Jelenkor Kiadó, Pécs 2001. 8. (Kiemelések az eredetiben.)

³⁹ „Nos hát – mondta a vizsgálóbíró, belelapozott a füzetbe, s olyan hangsúllyal mondta K.-nak, mint ha tényt állapítana meg: – Ön szobafestő? – Nem – mondta K. –, hanem egy nagy bank első cégvezetője. – Erre a feleletre lent, a jobb oldal partján olyan szívből jövő nevetés tört ki, hogy K. is velük nevetett.” F. Kafka: *A per*. Lásd fent 152. jegyzet, 38. (Mellékesen: úgy tűnik, a vizsgálóbíró és Josef K. is elhibázták az antropológiai kérdést. S lehet, hogy ez a felvilágosodott Nyugat igazságszolgáltatásának alapvető gondolata: nem az antropológiai kérdést teszi fel, csak úgy jár el, mintha.)

³⁴ R. Barthes: *Texte (théorie du.)* In *Oeuvres complètes*. Seuil, Paris 1994. 1683. Saját fordításában idézi Angyalosi G.: Az intertextualitás kalandja. *Helikon* 42/1–2. (1996) 3–9. 6.

³⁵ Angyalosi G.: i. m. 4–5.

³⁶ Vö. Németh M.: *Hajnóczy Péter*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony 1999. 11–12.

írható bármelyikkel? Ön ezentúl. „ÉN RÖVIDLÁTÓ VAGYOK...!” „A bíróság [...] Hajnóczy Béla I. r. vádlottat [...] bűnösnek mondja ki.” „Jelenleg angolul tanulok.”

– útítársak és körforgalom –

És ezen a ponton történni látszik valami érdekes.

Hajnóczyról írják (Németh Marcell). „[...] Hajnóczyt legelső írásaitól kezdve az identitás problémája foglalkoztatta. Az identitás azonban már a legkorábbi szövegeiben sem pusztán az önmeghatározás kérdéséhez volt köthető. [...] A hatvanas évek példázatai az Én rögzíthetőségének és megragadhatóságának kérdését a megrendült és elbizonytalanodott identitás szerepjátékaiba, szimulációiba, ön-álcazásaiba írják be [...]. A hetvenes évek elejétől mutatkozik meg egy másik tendencia: Hajnóczy az Én egyre redukáltabb szerepéhez, távollétéhez alkalmazkodó, hangsúlyozottan személytelen, maximális objektivitásra törekvő írásmóddal kísérletezik [...] A két tendencia az M-ben találkozik: [...] az önreflexió egyre inkább feloldódott az írásba beledolgozott idegen szövegelemek kölcsönös referenciális és tükrözviszonyaiban, ami végül oda vezet, hogy eltörlődött a határ a szöveg »szubjektivitása« és az azt előállító Én »szubjektivitása« között [...]: az Én átíródik a szövegbe.”⁴⁰ Stb.

E. T. A. Hoffmannról (Günter Sasse). „Hoffmann irodalmi műveiben megfigyelhető bizonyos állandóság: művei a felszín valóságának utánzásáról való lemondásukban újra és újra két különálló tartományra hasadnak [...]. Az irodalmárok különböző fogalom párokkal próbálták jellemezni Hoffmann műveinek e sajátosságait: valóság és képzelet, külső és belső világ, illetve élet és művészet ellentétével. [...] [S]ok hőse számára nem megfogható belső és külső, test és lélek, én és te különbsége. Átszakadnak a realitás és az irrealitás, a tényleges és a fantasztikus megszokott határai, amelyek általában arra szolgálnak, hogy az ember berendezkedjék a magától értetődő dolgok közös világában, mindez pedig rendszerint olyan alakok esetében történik meg, akik nem érzik otthon magukat a társadalmi lét szabályozott rendjében. Örület szállja meg őket, [...] szinte varázserővel vonzzák őket az öntudatlan csábítások mélységei, illetve alteregókra hasadnak. Így előlegezi meg Hoffmann az elszemélytelenedés és az én széthullásának a modernségben újra és újra tárgyalt problémáját. [...] Hoffmann életműve következetesen dekomponálja a szabályos életrajzról, az egységes énről, a szilárd műfaji mintákról és az általános érvényű fikciós síkokról alkotott elképzeléseket.”⁴¹

Kleistről és mondatairól (többen).

„[H]iába érvelnek különféle irodalomtörténeti és elméleti iskolák, hogy a művet önmagába bezáruló autonóm rendszerként szabad csak olvasni, mindig akadnak regényhősök, akik könnyedén átlépnek a könyvek fedelén, s szabadon közlekednek valóság és fikció között. [...] [A] híradás és a dokumentáció Kleist életét végső

soron éppolyan fiktívvé tette, mint Kohlhaasét [...], a dokumentálás a szerző életét óhatatlanul történetté stilizálta át.” (Földényi F. László)⁴²

„Kleist elbeszélő nyelve egészen sajátos jelenség. [...] Kleist korában sem írt úgy senki, mint Kleist. [...] Az író líraiatlan, vasszigorú tárgyilagosságba kényszerített impetusa bonyolult, görcsös, agyonterhelt mondatokat produkál [...]; ezek a türelmes művességgel formált mondatok lélekszakadva, hajsolt tempóban száguldanak. Kleist képes egy huszonöt nyomtatott sorból álló »függő beszéd«-et egyetlen pont nélkül papírra fektetni, a mondatban tizenhárom »hogy« száguld egymás nyomában, a vége felé »egyszóval, hogy« kecsegtet, ám ez még mindig nem a vég, mert egy »és hogy« következik utána. A tömör expozíció példaként méltán lett világhírű *A chilei földrengés* kezdő mondata, mely fölényes tárgyilagossággal minden szükségeset tetszetős tagolással tömörít [...]. Ilyen rendkívüli stílusban olyan történeteket beszél el az író, amelyekben csakis rendkívüli események fordulnak elő.” (Thomas Mann)⁴³

„Így teremt sajátos feszültséget a kleisti narráció a kezdőmondat és az azt követők között. Az elbeszélő a felütésben a tények, a történetek megismerhetőségével, leírhatóságával hízeleg magának, talán éppen azért, hogy később annál fájdalmasabb legyen a teljes kudarc beismerése.” (Szekeres Szabolcs)⁴⁴

⁴² Földényi F. L.: Kleist meghal és meghal és meghal. 2000 13/9 (2001) 66–72.

⁴³ T. Mann: Heinrich von Kleist elbeszélései. Ford. Szöllőssy K. In *Válogatott tanulmányok 1.* Magyar Helikon, Budapest 1970. 375–395. 386–387.

⁴⁴ Szekeres Sz.: *Kleist-nyomok Hajnóczy Péter: A fűtő című novellájának narratív struktúrájában.* In Cserjés – Gyuris i. m. 43–53. 47. Szekeres mindezt azzal egészíti ki, hogy „Hajnóczy több novellájában átvette és megpróbálta magyar nyelvre alkalmazni ezt a módszert”, elsősorban Szabó Ede kétnyelvű fordítását útmutatóként használva, és végső soron a Kleist iránt érzett tisztelettől és hódolattól vezelve. Uo. 47–49. Nem tartom maradéktalanul ezt a magyarázatot. Egyrészt: egy németül egyáltalán nem beszélő, s a hagyatéki papírok tanúsága szerint az iránt érdeklődést sem mutató ember számára – s Hajnóczy minden bizonnyal ilyen volt: az angol nyelv iránti vonzalma és az azzal folytatott „küzdeme” jól dokumentált, ám nyoma sincs a némettel való foglalatosságnak – egy kétnyelvű fordítás vajmi kevés segítséget jelenthet. Másrészt: mélyebb összefüggést vélek látni Hajnóczy és Kleist és Hoffmann és Kafka és Bernhard és még sokan mások szövegei közt. Egyelőre vegyünk csak egy csonka gúlát, illusztrációként, az említett kezdőmondatokat. Kleist. „Szt. Jagóban, a chilei királyság fővárosában, éppen az 1647. évi nagy földrengés pillanatában, amikor is sok ezer ember lelte pusztulását, egy Jeronimo Rugera nevű, fiatal, büntetett vádlott spanyol férfi állt az egyik pillér mellett a börtönben, ahol fogva tartották, és föl akarta akasztani magát.” (*A chilei földrengés*) Hoffmann. „Áldozócsüörtök napján, délután három órakor egy fiatalember futott át Drezdában a Schwarzes Tor alatt, pontosabban egyenesen beleszaladt egy öreg, csúf kofaasszony almás és süteményes kosarába; ami szerencsésen megmenekült a széttagozástól, szanaszét repült és az utcagyerekek vidáman osztogattak a zsákmányon, amelyet a heves úr szórt közéjük.” (*Az arany virágcserep*) Kafka. „Valaki megrágalmazhatta Josef K.-t, mert noha semmi rosszat sem tett, egy reggel letartóztatták.” (*A per*) Bernhard. „Nyolcéves koromban egy régi Steyr kerékpáron, a gyámomén, aki abban az időben Lengyelországban szolgált, és a német hadsereggel éppen Oroszországba készült bevonulni, Traunsteinben, a lakásunk alatti Taubenmarkton, egy öntudatos vidéki délután néptelenségében tettem meg az első körömet.” (*Egy gyerek*) Hajnóczy. „Kohlász Mihály, harmincegy éves kazánfűtő; aki hét éve volt az ...i gyár dolgozója, 197... szeptember 9-én, délelőtt tíz óra előtt öt perccel, miután jól hallhatóan kopogott a főgépész ajtaján, az irodába lépett, hogy átvegye a fél liter tejet, a »védőtalt«.” (*A fűtő*) S akkor tegyük mindezek mellé egy pillanatra: „Hajnóczy Béla [...] író foglalkozású, Bpest. XII. Zsámbéki út 4. szám alatti lakost rendőr feljelentése alapján a Budapesten, 1974. május 18-án elkövetett [...] közlekedési szabálysértés miatt [...] tárgyalás mellőzésével 150.- Ft (egyszázötven forint) pénzbírsággal büntetem.” Q. E. D.?

⁴⁰ Németh i. m. 11–12.

⁴¹ G. Sasse: Előszó. Ford. Kelemen P. In Uő (szerk.): *E. T. A. Hoffmann. Regények és elbeszélések.* Lava Kiadó, Budapest 2006. 9–10.

Kafkáról (Milan Kundera).

„Nem lehet tovább menni, mint amilyen messzire elment Kafka *A perben*: elképesztően költői képét alkotta meg az elképesztően költőietlen világnak. A »költőietlen világ«-gal azt akarom mondani: olyan világ ez, amelyben már nincs helye az egyéni szabadságnak, az egyén eredetiségének, ahol az ember csupán eszköz az emberen kívüli erők kezében: a szépséguralom, a technika, a történelem kezében. Az »elképesztően költői kép«-pel azt akarom mondani: anélkül, hogy változtatna ennek a világnak költőietlen lényegén és jellegén, hatalmas költői fantáziájával Kafka átalakította, átformálta ezt a világot.”⁴⁵

„Gyakran felmerül a kérdés, hogy Kafka regényei vajon az író legszemélyesebb magánéletének konfliktusait vetítik-e ki, avagy az objektív »társadalmi gépezet«-et írják-e le? A karkai nem korlátozódik a magánszférára vagy a közsférára: mindkettőt magába öleli. A közsféra a magánélet tükre, a magánszféra a közsféra visszfénye. [...] »A hivatal nem ostoba intézmény: inkább a fantasztikum, mint az ostobaság birodalma.« Ez a mondat Kafka egyik legnagyobb titkát fedi fel. [...] Hála a bürokratikus világban meglátott fantasztikumnak, Kafkának az sikerült, ami előtte elképzelhetetlen volt: a mélységesen költészettelens nyersanyagot, a teljességgel bürokratizált társadalmat nagy regényköltészetté, a teljességgel hétköznapi történetet, egy olyan ember történetét, aki képtelen megkapni az ígért állást (mert *A kastély* voltaképp erről szól), mítosszá, eposszá, sohasem látott szépséggé lényegítette át.”⁴⁶

Thomas Bernhardt (Manfred Mittermayer).

„Öt önéletrajzi kötetében [...] Bernhard tovább folytatja az én felfedezésének már korábban megkezdett projektjét. A kutatók joggal utaltak a stilizálás elemire ezekben a szövegekben: »Bernhard önéletrajzi írásai ugyanolyan mértékben fikcionálisak, mint amennyire a regényei önéletrajziak« (Marquardt); »a nemfikcionális önábrázolás éppúgy inszenírozott, mint a fikcionális« (Huntermann). Bernhard önéletrajza mindeközben sok szempontból a 'passiótörténetek' sémáját követi (vom Hofe) [...]: »jelentőségteljes életmozzanatokra, szinte kizárólag betegség-stádiumokra, szenvedésteli tapasztalatokra, katasztrófákra és krízishelyzetekre összezsugorított vita«. [...] Az önéletrajzi írások első emlékezetrétegének [...] egyetlen témája van: az én önmegvalósításának nagyszabású forgatókönyve a külvilággal szemben, amely kezdettől fogva igyekszik őt ebben megakadályozni, feltárva egyúttal azokat a stratégiákat, amelyeket az én mindennek során alkalmaz. [...] Az önéletrajzi írások első négy kötete következetesen ábrázolta az én meghódítását, amely minden oda-nem-tartozónak az én saját hatóköréből való kizárásával ment végbe. Az emlékezet második rétegében ezt követi az elbeszélő azon próbálkozása, hogy a hozzá tartozó dolgokhoz való kapcsolódások révén határozza meg pozícióját, hogy elszigetelt jelenét betemetett eredetéből vezesse le.”⁴⁷

⁴⁵ M. Kundera: Utak a ködben. Ford. Réz P. In *Elrúlt testamentumok*. Európa Könyvkiadó, Budapest 1996. 183–221. 204.

⁴⁶ M. Kundera: Mindenek mögött. In *A regény művészete*. Ford. Réz P. Európa Könyvkiadó, Budapest 1992. 125–148. 142–144.

⁴⁷ M. Mittermayer: *Thomas Bernhard*. Lava Kiadó, Budapest 2006. 84–91.

S egy utolsó idézet.

„A Hajnóczy Péter műveivel foglalkozó kutatásnak minden esetben reflektálnia kell az író más szerzők szövegeire vonatkozó utalásait. Aligha akad még egy író, akivel kapcsolatban a filozófia- és irodalomtörténet, illetve az egyéb művészeti ágak ismert neveinek emlegetése intertextuális utalások olyan sűrű szövedékét eredményezte volna, mint Hajnóczy esetében. Különösen feltűnő »intertextuális jelzésnek« tekinthető a számos mottó, amelyek »irodalmi klasszikusok egyéni kánonját hozták létre«, és így »lényegi rendezőfaktorként« biztosítják Hajnóczy *oeuvre*-jének egységét.”

Aligha vitatná bárki ezt a kijelentést a Hajnóczy-szakirodalomban. Még akkor sem, ha felismernék, hogy eredetileg ez is Thomas Bernhardtól szól (csak én – a fentiek után: ki más? – a *Thomas és Bernhard* szavakat kicseréltem a *Hajnóczy és Péter* szavakra).⁴⁸ A játék nem – egészen – öncélú: túl azon, hogy illusztrálni szerettem volna, a fenti idézetek mondataiban milyen feltűnően gyakran felcserélhetőek lennének a szerzők nevei anélkül, hogy igazságtartalmuk megroppanna, talán könnyebben láthatóvá is teszi a szövegrokonság tényét az említettek életművei között. Mielőtt azonban végleg összekeveredne, ki kicsoda, vessünk egy pillantást újra a névsorra.

Kleist, Hoffmann, Kafka, Bernhard, Hajnóczy.

Egy államigazgatási feladatkörében bírósági eljárások előkészítő iratait is fogalmazó kamarai hivatalnok; egy porosz ügyvéd dinasztiaiából származó jogász, aki éveket töltött varsói és berlini felsőbíróságok alkalmazásában, majd élete végén vele szemben kezdeményezett perek szorításában; egy biztosítási jogász, aki egész életében a prágai Munkásbaleset-biztosító Intézet hivatalnokaként dolgozott; egy szerző, aki írói pályáját törvényszéki tudósításokkal kezdte; és egy „sokszorosan eljárás alá vont személy”. Mindannyian mélyen bent jártak abban a „sötétlő erdőben”, amit jognak és igazságszolgáltatásnak nevezünk.

Hajnóczy „hősei” (Kleist, Hoffmann, Kafka) és kortársa (Bernhard)⁴⁹ esetében azonban ezek csak életrajzi adatok, írásaik értelmezéseihez nem ezek fogják a kulcsot a kezünkbe adni. Mit bizonyítanak? Semmit. Ám egy feltételezést talán megengednek.

Nevezetesen – még egy tézismondat – prózájuk közös vonásai származhatnak ugyanarról a forrásvidékről: a jog és annak nyelve köti össze őket. Mindannyian megélhették ugyanazokat az egzisztenciális és nyelvi tapasztalatokat, amelyek a jog eljárásaihoz és írott dokumentumaihoz köthetők, és megérezhették, hogy – Rilke „iszonyú angyal”-ainak létehez hasonlatosan – az igazságszolgáltatás is egyfajta „erősebb lét”.⁵⁰ Identitások teremődnek vagy épp válnak semmivé pil-

⁴⁸ Vö. uo. 15. Hajnóczyt illetően pedig: Cserjés Katalin egy teljes monográfiát szentelt annak, hogy felderítse a szerző szövegeinek intertextuális viszonyrendszerét. Cserjés K.: *„A lebegő orgonagyökér”. Egy Hajnóczy-prózakalauz első fejezetei*. Yes-Press, h. n. 2009.

⁴⁹ Nem tudni, Hajnóczy ismerte-e Bernhard műveit. Ugyanakkor: az osztrák szerző több regénye és elbeszélése megjelent magyarul még Hajnóczy életében, komoly visszhangot kiváltva, így könnyen elképzelhető, hogy Hajnóczy olvasta kortársát.

⁵⁰ „Hogyha kiáltanék, ki hallana engem/ az angyalok rendjéből? és ha netán a szivére/ vonna hirtelen egyik: én belepusztulnék/ az erősebb lét közelébe. Mert hisz a Szép nem/ más,/ mint az iszonyu

lanatok alatt (vagy évek gyötrelmei során); megkérdőjeleződnek szándékok, indulatok, érzelmek (vagy kerülnek mások a helyükre); a megélt múlt eltűnik és egy másik tolakszik elé (ami kelleténél gyakrabban olyan, mintha csak kitaláltak volna, *rémálom*, holott minden eljárás azzal az ígérettel indul, hogy pontosan elmondja majd, mi történt; hogy híven felidéződik minden apró részlet); a szembenálló történetek kavalkádjában (káoszában), melyekből végül egy ítélet megfellebbezhetetlenül egy még újabbat rak össze, a szavak mások szavai lesznek, a felismerhetetlenségig; ahogy más lesz a nyelv is, idegen fogalmak kiismerhetetlen szótára – és mégis az beszél. *Stb.*

Nem hiszem, hogy bármelyikük – és még sokan mások – írásai megkerülhették volna ezeket a *kényszerű* felismeréseket, ahogy bírósági munkájára való visszaemlékezésében ezt Thomas Bernhard be is vallja.

„Felbecsülhetetlen tőke. Azt hiszem, oda nyúlnak vissza a gyökerek.”⁵¹

Szerintem is.

– hovatovább? –

Nem tudom. A fenti szövegutcák – a kleisti, a hoffmanni, a kaffai és a bernhardi is – még hosszan járhatók, s az is biztos, hogy az *utazás* Hajnóczy Péterrel sem ért véget ezzel. Remélni pedig annyit: hátha Kolhász Mihálynak egyszer tényleg sikerül a hajnali sétáin – „*kiskabátban, vacogva, zsebre dugott kezekkel*” – testével felmelegítenie a levegőt, és „*korábban köszönt ránk a tavasz*”.

kezdeté, mit még elviselünk, / s mennyire bámuljuk, mert megveti szenvtelenül, / hogy / összetiporjon. Iszonyu minden angyal.” R. M. Rilke: Duinói elégiák. Az első elégia. Ford. nemes Nagy Ágnes In Rilke versei. Európa Könyvkiadó, Budapest 1983. 233–236. 233.

⁵¹ S. Dreissiger: *Von einer Katastrophe in die andere. 13 Gespräche mit Thomas Bernhard*. Bibliothek der Provinz, Weitra 1992. 146. (Idézi Mittermayer i. m. 24.) Angolul: *From One Catastrophe to the Next*. Interview with Asta Scheib. Trans. Anja Zeidler. <http://www.thomasbernhard.org/interviews/1986intast.shtml> (Utolsó megtekintés: 2013. dec. 6.)

Szembenézés a múlttal? Információs igazságtétel dokumentumfilmen és jogban

GÁRDOS-OROSZ FRUZZINA

1. Előkérdés: összekapcsolható-e a dokumentumfilm, a jog, és az irodalom

Szőnyei Tamás 2011 őszén megjelent *Titkos írás* című munkája (*Állambiztonsági Szolgálat és irodalmi élet*) bepillantást enged az állambiztonság működésének mindennapjaiba. Tar Sándor *Az áruló* című könyvében szembenéz a múlttal, szépirodalmi eszközökkel. Esterházy Péter pedig *Javított Kiadása* kapcsán mondja egy interjújában, hogy az írás számára az esztétika világa, de néhány helyzetben a téma etikai feldolgozása megkerülhetetlen. Ha ezt az író nem veszi észre, akkor nem irodalmat csinál, hanem történelemhamisítást követ el.

Az ún. „ügynökügy” az irodalomban általában sem az író, sem az olvasó részéről nem marad meg az esztétika szférájában, ám mégsem mondhatjuk, hogy a szépirodalom elsődleges célja a dokumentálás, az értékelés, vagy az iránymutatás volna. A témát feldolgozó dokumentumfilmek azonban elsősorban a tényeket kívánják megörökíteni, de a filmek és egyes képek utóéletét vizsgálva megállapítható, hogy nem kizárólag a tényeket hangsúlyozzák, hanem a képi világon keresztül a racionális mérlegelésen túlmutató üzeneteket is közvetítenek.

Első felindulásból azt gondolhatjuk, hogy ha az irodalom vagy a film foglalkozik is egy témával, más síkon teszi, mint a jog, és az értelmezési keretek is teljesen mások az irodalmi, képi és a jogi olvasat esetében. Közismert, hogy amit Esterházy ír, az a valóság és a fikció határán mozog. Ha azt szeretnénk szemléltetni, hogy az egyes témák feldolgozása esetében a leíró, dokumentarista olvasat mellett – akár író, költő, akár filmes a szerző – megjelenik az etikai olvasat, vagy az etikai mellett az esztétikai, kiváló példát találunk az állambiztonsági múlt személyes feldolgozására tett szépirodalmi, dokumentarista és jogi kísérletek összeolvasásával.

Ez egy olyan terület, ahol a három műfaj, három szempontból, három különböző eszközzel próbálja a problémát értékelni, és a végső olvasat kialakulását – látni fogjuk – hatékonyan befolyásolják a személyes, egyedülálló ábrázoló kísérletek. Az irodalmi és dokumentarista kísérletek mellett létező jogi szabályozás

pedig csak úgy érthető meg, ha megkeressük a kontextust. A kontextus felismerésében, a normaszöveg világának feltárásában pedig nagy segítséget nyújthatnak az irodalmi művek mellett a dokumentumfilmek. A szépirodalom és a film emberi történeteket, történéseket mutat be, és a történetek – író, filmes által befolyásolt – olvasatai hozzájárulhatnak ahhoz, hogy hitelesebben értékeljük a múlt feltárására tett jogi kísérleteket is. E történetek még a normaszöveg tartalmát is befolyásolták.¹ E tanulmány a dokumentumfilmek kontextusteremtő hatását szeretné bemutatni, az irodalom hozzájárulása a téma megértéséhez újabb tanulmány feladata lehet a jövőben.

2. Bevezetés

1990. január 5-én, néhány hónappal a köztársaság és a tartalmilag új alkotmány születése, valamint közvetlenül az első demokratikus választások előtt, két ellenzéki part képviselői bejelentették, hogy a Belügyminisztérium III./III. számú, belső elhárítással megbízott csoportfőnöksége egyes személyeket még mindig megfigyelés alatt tart, közöttük az ellenzék vezetőit. Az így szerzett információt pedig a belső elhárítás összegyűjti és felhasználja. Az ellenzéki pártok arra kérték a miniszterelnököt – Németh Miklóst –, hogy magyarázza meg a helyzetet és tárja fel, hogy a kormánynak volt-e tudomása a titkosszolgálatok tevékenységéről. Az ellenzék kérte az érintettek felelősségrevonását is. Németh Miklós azonnal elhatároldott a feltárt visszaosságoktól és nyomozást rendelt el. Két nappal később parlamenti bizottságot állítottak fel, amely megerősítette az ellenzék vádjait a III./III. csoportfőnökség illegális tevékenységéről, majd a vezetők lemondtak.²

Milyen bizonyítékokkal támasztotta alá az ellenzék az állításait? Csúpan egy rövidfilm (a továbbiakban: a Film) állt rendelkezésükre, amelyet Lovas László, újságíró és operatőr forgatott a Belügyminisztériumban. Ő Végvári Major József segítségével jutott be a minisztérium épületébe. Végvári hivatalnokként dolgozott a minisztériumban és felfedezte, hogy a minisztérium hazudik a titkosszolgálatok tevékenységéről. Ebből arra következtetett, hogy a demokrácia felépítésére való törekvés is hazugság. Csalódottságában felkereste az ellenzéki vezetőket, hogy bizonyítékokat mutasson be arról, hogy milyen tevékenységet végeznek a titkosszolgálatok, illetve hogyan semmisítenek meg egyes iratokat. Leglábbis ez volt a hivatalos magyarázat.³

¹ Nagy Tamás munkája helyezte számomra kontextusba a jog és irodalom összekapcsolására tett gondolati kísérleteket. Nagy Tamás: „S ő levelemre városunkba jön” avagy hány életük van a jog és irodalom kutatásoknak. Budapest 2013. *Kézirat*.

² A részletes történetet lásd pl. Révész B.: Dunagate I. *Beszélő* 9/12 (2004) 46.; Dunagate II. *Beszélő* 10/1 (2005) 40.; Dunagate III. *Beszélő* 10/2 (2005) 46.; Varga L.: Gergő és az ő árnyéka: *Beszélő* 7/9–10 (2002) 30.

³ Vö. Horváth B.: A Dunagate felvételek dezinformációk lehettek. 2004. december 13. Este. *tévéadás*.

Mindezek után a belügyminiszter lemondott.⁴ A nemzetbiztonságot éppen újjászervezték, így az ezzel megbízott miniszternek is le kellett mondania. Hamarosan megtörtént a nemzetbiztonság tényleges, jogszabályokon alapuló átalakítása.⁵ A dokumentumfilm kiváltotta botránynak valószínűleg nagy hatása volt az első szabad választások kimenetelére is.

★

E tanulmány célja példákkal alátámasztani azt a tézist, hogy a jogi normaszöveget érdemes a kontextus – személyes értelmezéseket is magába foglaló ismeretanyag – fényében értelmezni.⁶ Ehhez az ismeretanyaghoz egyaránt hozzájárul a tudomány mellett a publicisztika, a film, a dokumentumfilm és az irodalom, akár tényeken alapul, akár a fikció a maga eszközeivel. Esettanulmányként azt vizsgálom meg, hogy a fent említett Film és utóélete hogyan befolyásolhatta a ma is hatályos jogi szabályozás kialakítását, és hogyan járulhat hozzá pontos megértéséhez. Továbbá megvizsgálom, hogy a képek, a Film egyes mozaikjai hogyan, milyen céllal jelentek meg később a tévéműsorokban, és milyen magyarázó vagy félremagyarázó erejük lehetett. Erősebb lehet-e az üzenet, ha a mondanivalót képekkel támasztják alá?

A jogi szabályozás könnyebben értelmezhető az emberek számára, ha annak normatív tartalmát történetek, képek, arcok veszik körül. Az esettanulmányon keresztül láthatjuk, hogy a normativitás igényének és tartalmának kialakulását hogyan befolyásolja a képi világ, hogyan uralkodik azon a jogalkotók, a jogalkalmazók és a társadalom tagjai személyes olvasatának meghatározásával.

Minden művészi alkotás önálló életre kel – szokás mondani. Láthatjuk, hogy sok évvel születése után a Film a Fekete Doboz produkciójával együtt⁷ önálló életre kelt, elszakadt az eredeti szerepétől. Ez talán a természetes folyamat egyes jogi szövegek esetében is: a jogi szövegek is elszakadnak az alkotójuktól és az alkotójuk céljaitól, a mindenkori mában értelmezzük azokat.⁸ Párhuzamot vonhatunk-e egy alkotás folyamatos értelmezési és felhasználási lehetőségei és a jogszabály szövegének folyamatos és akár folyamatosan változó értelmezési és felhasználási lehetőségei között? Mi a különbség a két „szöveg” természete között?⁹

A sok kérdés mindegyikére jelen írásban lehetetlen, és talán nem is kell válaszolni. A következőkben megvizsgálom, hogy a film, és annak képei hogyan keltek önálló életre, és hogyan formálhatták, vagy éppen deformálhatták a társadalom megértését és értékelését a múlt rendszer és a rendszerváltás állambiztonsági te-

⁴ Horváth István belügyminiszter lemondó nyilatkozata is jól rávilágít a helyzet ellentmondásaira: Elhangzott az Országgyűlés 74. ülészakájában. *Az Országgyűlés Naplója* 1985–1990.

⁵ Révész B.: *Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig*. Acta Universitatis Szegediensis, Szeged 2003.

⁶ Fekete B.: Alkotmánypreambulum és intertextualitás, avagy sok szöveg között az alkotmánypreambulum. *Kézirat*. 2–5.

⁷ A Fekete Doboz egy olyan civilekből álló csoport volt, amely sokszor akár rejtett kamerával dokumentálta a rendszerváltás történéseit 1988 óta. Jelenleg alapítványként létezik, amelynek többek között a filmes anyagok megőrzése és gondozása a feladata. Lovas Zoltán a Fekete Doboz tagja volt.

⁸ Az originalista érvelésről és annak problémáiról szóló elveket lásd pl.: Sente Z.: *Érvelés és értelmezés az alkotmányjogban*. Budapest, Dialóg-Campus 2013. 146–160.

⁹ Fekete: i. m.

vékenységéről. Arra is választ próbálok adni, hogy ez az értékelés hogyan vezethet el minket a jogi szabályozásig, és hogyan befolyásolhatja például annak alapvető alkotmánybíróági értékelését.

3. Filmes sikerek a múlt feltárásában – dokumentumfilmek, a Dunagate botrány és a képek utóélete¹⁰

Elsőként Lovas László 1989. december 25-én készült felvételét vizsgálom. A készítő annak bemutatására törekedett, hogy mit lehetett a rendszerváltáskor tudni a titkosszolgálatok működéséről. Ezt követően a Dunagate botrányfilmet elemzem, amely Lovas fentebb ismertetett filmjéből és a Végvárival, a történetek kulcsfigurájával készített felvételekből áll. Ezek után áttekintem a Dunagate film bemutatása után készült televíziós beszélgetést. A Film kapcsán kirobbant társadalmi vita, amely a jogalkotást is erősen befolyásolta, nagyrészt az újságokban zajlott.¹¹

A Film utóélete kapcsán azt vizsgálom, hogy a felvételeket követő tizenöt évben a tévéműsorok és más filmek hogyan használták fel az 1989-es produciók egyes epizódjait és képeit, és ezzel hogyan formálták a múlt feltárására, az állambiztonsági iratok nyilvánosságára vonatkozó társadalmi igényt.¹² 2004-ben és 2005-ben is sok tévériport használta az eredeti felvételeket¹³ azért, hogy bizonyítsák azt, hogy a rendszerváltáskor az állambiztonsági iratok szisztematikus megsemmisítése történt. Ez az interpretáció, amelyet egyébként a felvétel ilyen formában nem támasztott alá, természetesen politikai célokat is szolgálhatott, és a jogszabályalkotást is orientálni kívánta.

Két hosszabb dokumentumfilmet is bemutatok 1997-ből és 2004-ből, amelyek szintén értelmezik a Dunagate produciót.¹⁴ E filmek azt vizsgálják, hogy az eredeti filmek készítői hogyan befolyásolják a nézőközönségüket azzal, ahogy az arcokat, a karaktereket, a szituációkat vagy éppen a történelminek mondható helyeket láttatják. Ezek a későbbi filmek azt is megmutatják, hogy az eredeti, 1989-es felvételek, amelyek a maguk idejében olyan nagy hatással formáltak a

¹⁰ A Dunagate botrány és annak következményei, illetve a filmes és szakirodalmi dokumentumok megismeréséhez alapvető segítséget nyújtott Uitz Renáta és Oksana Sariskova a Human Rights and Documentary Cinema című kurzus oktatójaként (CEU), Révész Béla és Elbert Márta sok évvel ezelőtti személyes találkozásunk alkalmával, illetve a Közép-Európai Egyetem Open Society Archive munkatársai. A tanulmányban feldolgozott filmek egy része a Magyar Televízió Archívumában is megtalálható, internetes elérhetőségük változó a <http://www.mtv.hu/hu/honlapon>.

¹¹ Lásd. pl. Balla P.: A Per. *MNEM* 1990. júl. 31.; Schmidt A.: Végvári kórházban van. *Népszava* 1990. okt. 21.; Kis Z.: Dunagate-tárgyalás. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 12.; László Á.: Németh Miklós jól aludt. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 12.; Kis Z.: Kiszuperált titkosrendőrök seregszemléje. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 17.; Kis Z.: A cég „lendkerekes autója”. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 18.; Kis Z.: A pártok nem kértek védelmet. *Reggeli kurir* 1991. ápr. 19.; Kis Z.: Huszárcsiny a kém tábornokok perében. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 26.; Csarnai E.: SZDSZ vétő. *Reggeli Kurir* 1991. ápr. 27.

¹² Rendszerváltó évek. Televíziós sorozat 1989 ősztől 1990 tavaszáig. Az Este (televízióműsor) 2004. december 10-i adása. Az Este 2004. december 13-i adása. Az Este 2005. március 9-i adása.

¹³ Gátlástalan Este. *Népszabadság* 1990. március 18.

¹⁴ Rendszerváltó évek... Kiss R.: Hős vagy áruló?

közvéleményt – és talán befolyásolták az első szabad választásokat is –, hogyan vezettek el a nemzetbiztonsági szolgálat újjászervezéséig.

4. Az eredeti Film

Lovas Zoltán, újságíró és operatőr 1989. december 25-én Végvári Major József segítségével behatolt a Belügyminisztérium épületébe. Ismeretlen eredetű megsemmisített aktákkal teli nagy zsákokat filmeztek le és készítettek néhány felvételt az ellenzék tagjairól és különféle párttalálkozókról készült állambiztonsági aktákról. A Fekete Doboz Végvári Major Józseffel készített későbbi interjút, mivel ő volt az események kulcsfigurája. A filmkészítők feladata elsősorban az volt, hogy az interjú során a néző állást tudjon foglalni Végvári józansága és megbízhatósága kérdésében. A film készítői által folytatott nyomozás valójában Végvári személyiségének a feltárásáról szólt, melyet képi eszközökkel igyekeztek elérni.

Ennek azért is volt különös jelentősége, mert a film elkészítését követő hónapokban nem tűntek fel további anyagok, amelyek a valós történet feltárását segítették volna.¹⁵ Így mindenkinek ebből a rövidfilmből kellett megalkotnia a saját olvasatát. A Fekete Doboz tehát arra törekedett, hogy meglássa és meglátassa Végvárinak azt az arcát, amely szerintük a leghitelesebb volt. Az biztos, hogy ha a Végvári Major Józseffel készült interjút nézzük, akkor úgy érezzük, hogy története hihető és valóságos, és attól kezdve, hogy egy történet, legyen az akár valóság vagy fikció – jelen esetben ezt senki sem tudta –, beépül a néző világról alkotott képébe, a film már elérte a célját.

Nem szabad elfelejteni, hogy bár a Dunagate film kapcsán kirobbant vita főképp az újságokban, folyóiratokban zajlott, magának a filmnek, a képeknek, a képeket használó tévéműsoroknak sokkal nagyobb magyarázó erejük volt, mint a cikkeknek önmagukban. Ha az arcokat és a gesztusokat nézzük, azt vizsgáljuk, hogy a beszélő nyugodt vagy izgatott-e, hogyan magyarázza ő maga a cselekedete mozgatórugóit, akkor sokkal többet megértünk a történetből, mint kizárólag a szavak által.¹⁶ Ez talán azért van így, mert a történeteket valójában az emberek maguk alkotják, és valójában egy, az állambiztonsági iratok nyilvánosságáról rendelkező normaszöveg hivatalos magyarázata helyett inkább ezek az emberek által megalkotott történetek hozzák létre a jogszabály kontextusát, és így értelmezési keretét.

Lovas Zoltán, Pesty László, Jávör István és Elbert Márta tehát készített egy 34 perces filmet¹⁷ „Dunagate” címmel, amely a hírhedt minisztériumi felvétel mellett a Végvári Józseffel készített interjút tartalmazta. A filmet a televízió az éjjeli órákban sugározott Záróra című adásában mutatta be. Az adás egyértelműen megbolygatta a békés átmenet felszínét. A Záróra adásával kapcsolatban meg kell

¹⁵ Az állambiztonsági aktákról többen is próbáltak több információt szerezni, de a kísérletek nem voltak igazán sikeresek. Vö. Varga: i. m.

¹⁶ A dokumentumfilm-tudományról lásd pl. Plantinga, C. R.: *Rhetoric and Representation in Non-fiction Film*. Cambridge University Press, Cambridge 1997.; Renov, M.: *Toward a Poetics of Documentary*. In Renov (ed.): *Theorising Documentary*. Routledge, London 1993. 12–36.

¹⁷ Fekete-doboz: *Dunagate*. 34 perces dokumentumfilm.

jegyezni, hogy a néző értelmezésében nagyon fontos szerepet játszott a riporter személye, az a szimpátia, amit felkeltett, és amely szimpátia nem utolsósorban a jól irányzott kérdéseknek volt köszönhető. A dokumentumfilm célja természetesen a valós helyzet feltárása, de a filmezés adta művészi, nagyító vagy kicsinyítő, torzító vagy élesítő stb. eszközökkel a készítő szabadon gazdálkodik.

A Dunagate film képei azt mutatták, hogy nagy erővel és nagy mennyiségben folyik az állambiztonsági akták megsemmisítése, és a titkosszolgálat az ellenzék tagjairól és tevékenységükről folyamatosan információt gyűjt.

Emellett a film hangsúlyozta, hogy nincs arra szolgáló bizonyíték, hogy az aktákat megsemmisítette volna a titkosszolgálat, ugyanis a lefilmezett nagy zsákok tartalmát a film készítői nem ismerhették meg. Végyári volt az egyetlen, aki a filmben arról számolt be, hogy az akták nagy volumenű megsemmisítése folyik azért, mert az állambiztonsági szervezet tagjai meg akarják semmisíteni az állambiztonság működésére vonatkozó információkat.

A botrány kirobbanása után felállított parlamenti vizsgálóbizottság szintén nem tudta megerősíteni Végyári állítását és nem tudott kideríteni a filmben rögzítetteknel több részletet a titkosszolgálatok működéséről. Ez tovább erősítette az ellenzék megfigyelésekről szóló gyanúját, melyet a Fekete Doboz felvételei igazoltak.¹⁸ A Fekete Doboz felvételeinek tehát azért is volt nagy jelentősége, mert abban az időben úgy tűnt, hogy valóban nem lehet többet kideríteni a titkosszolgálat 1989-es tevékenységéről.

Kérdés, hogy miért nem lehet a mai napig többet tudni arról, hogy a rendszerváltáskor mennyi akta semmisült meg, miért és mikor. Ennek oka lehet az is, hogy az a nézet, miszerint valójában rengeteg aktát megsemmisíthetett a titkosszolgálat, és így nem is lehet pontos képünk arról, hogy kit, miért és mikor figyelt meg az állambiztonság, kényelmes volt a társadalmi változások legtöbb résztvevője számára, és – ahogy alább látni fogjuk – biztos kontextusként szolgált az állambiztonsági iratok nyilvánosságáról szóló jogi szabályozás megalkotásához.

5. A képek önálló életre kelnek

A rendszerváltást követően 2004. december 10-én vetítették az első olyan dokumentumfilmet, amely kifejezetten az állambiztonsági iratok megsemmisítésével, a Dunagate botránnal foglalkozott.¹⁹ A riporter először ismertette a történelem lényegét, és aztán közreadott egy rövid összefoglalót arról, hogy más országokban hogyan szabályozták az állambiztonsági iratok nyilvánosságát és az akták hivatalos megsemmisítését. Ezek után azokat a képsorokat láthatjuk, amelyeket a Fekete Doboz készített 1989 decemberében, illetve azokat, amelyek az akták megsemmisítését kívánták dokumentálni.²⁰ A két anyagot a filmesek érezhetően

úgy kapcsolták össze, hogy megmutassák és bizonyítsák azt, hogy Magyarországon az állambiztonsági akták nagy volumenű megsemmisítése zajlott, és ez a fő oka annak, hogy nincs kielégítő jogi szabályozás az állambiztonsági akták nyilvánosságáról. A narrátor a képek bemutatása kapcsán kifejezetten említi is ezt. Kenedi Jánost, a téma szakértőjét²¹ a filmesek szintén behívták a stúdióba, hogy ő is kommentálja a filmen látottakat, és előadja a történelem tudományos magyarázatát. Kenedi kifejezetten hangsúlyozta, hogy a képek és az események félreértésén alapul az a felfogás, miszerint az állambiztonsági akták olyan mértékű megsemmisítése történt volna, amely a kutatást, a feltárást lehetetlenné teszi. Azt is megerősítette, hogy tévhit, hogy csak a III/III. Csoportfőnökséghez tartozó ügynökök lettek volna felelősök a bűnösnek tekintett titkosszolgálati munkáért, és a másik négy csoportfőnökség tevékenységét félre lehetne tenni az értékelés szempontjából.

Tény, hogy Kenedi János alapos kutatásainak hatása kevésbé érzékelhető a mai jogi környezeten, mint a narrátor értelmezéséé. A dokumentumfilmnek azonban mindenképpen fontos momentum, hogy megszólaltatta a történelem, meghallgatta és képi meggyőző erővel támasztotta alá a tudományos magyarázatot is amellett, hogy az 1989-es felvételek önálló élete nyomán kialakult „tévhitet” – vagy legalábbis olyan értelmezéseket, amelyek nem feltétlenül felelnek meg a valóságnak – továbbgondolta és erősítette. A film üzenete összességében az volt, hogy a nemzetbiztonság rendszerváltás utáni újjászervezése valójában olyan, az állambiztonsági rendszer működésével kapcsolatos megalapozatlan elképzeléseken alapult, amelyeket részben az 1989-es felvételek túlmagyarázása vagy félremagyarázása okozott.

2005. december 3-án újra feltűntek a régi felvételek a televízió képernyőjén.²² Kenedi János itt is felhívta a figyelmet arra, hogy a képek mögött álló narratíva nem a képeket magyarázza, és még a közvélemény felfogásával sem azonos. Azt hangsúlyozta, hogy a felvételeken látható iratmegsemmisítések a titkosszolgálat mindennapi rendes működéséhez is hozzátartozhatnak, és nem lehet azokból messzemenő következtetéseket levonni. Nem lehet a felvételekkel igazolni azt az állítást, hogy olyan állambiztonsági iratokat semmisítettek meg akkoriban, amelyek a múlt rendszer feltárását lehetetlenné teszik.

Nem sokkal ezt követően egy új esti programot kezdett sugározni a Magyar Televízió,²³ amely szintén felhasználta a Fekete Doboz felvételeit, és újból magyarázta azokat. A narráció kiemelte, hogy a filmek készítése idején, 1989-ben az állambiztonsági akták szisztematikus megsemmisítése történt.

Kiseb botrány tört ki: az eredeti film készítői, a Fekete Doboz tagjai az újságban nyilatkozatot tettek közzé, miszerint a felvételeket elfogadhatatlan módon használták fel a Magyar Televízióban, félremagyarázva azokat. Elbert Márta, a Dunagate filmek egyik készítője nyilvános levélben jelezte a Magyar Televízió

¹⁸ Vö. Révész B.: Függelék a Dunagate III. íráshoz. *Beszélő* 10/2 (2005) 46.

¹⁹ Este 2004. december 10-i adása.

²⁰ Pártiratok a zúzában. (A Fekete Doboz felvétele) 1989. november 17–18.

²¹ Lásd számos publikáció mellett: Kenedi J.: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Magvető, Budapest 1996.

²² Este 2004. december 13-i adása.

²³ Este 2005. március 9-i adása.

számára, hogy a két film összevágásával egy olyan tartalmat hoztak létre, amely filmkészítői szándékkal ellentétes üzeneteket közöl.²⁴

Az éjszaka sugárzott sorozat esetében valóban az az ember érzése, hogy a filmkészítők a nagyobb siker és hatás érdekében talán meggondolatlanul használták és interpretálták az eredeti felvételeket. A helyreigazítási célú vita azonban rávilágít arra, hogy az egyes képek hogyan kelhetnek önálló életre, és a narráció hogyan változtatja meg közvélemény-formáló hatásukat. Egy játékfilm vagy egy irodalmi mű esetében elfogadott, hogy azt bárki bárhogy értelmezheti. A dokumentumfilm esetében – ahogy az a fenti vitából kitűnik – már nem ilyen egyértelmű a helyzet, bár itt abból indultunk ki, hogy az eredeti felvételeken sem egyértelmű, hogy mi történik, mi is a filmes alkotás pontos tárgya. Mégis – ahogy láttuk – élő igény, hogy a képi értelmezés szabadsága mellett a narratív értelmezés maradjon meg bizonyos keretek között. Kérdés, hogy itt pontosan melyek ezek az értelmezési keretek? A jogszabályok esetében talán ez az interpretatív tér még szűkebb, mint a dokumentumfilmnél, mivel az mindig szorosan kötődik a mindenkori legitim jogalkotói célhoz.

6. Hosszabb dokumentumfilmek és a Dunagate

1997-ben bemutatottak egy fontos televíziós programot, mely a rendszerváltásról szólt.²⁵ Ez volt az első olyan törekvés, mely elsősorban képi úton kívánta bemutatni a rendszerváltást. A film aránylag kis része foglalkozott a Dunagate botrányával, ahol az 1990-es Záróra műsor egy részletét láthatjuk. Azt, amely a Dunagate filmnek egy részét mutatja, illetve a résztvevőkkel készített beszélgetés egyes momentumait.²⁶ A 16×55 perces film készítői nem tettek hozzá az eseményről alkotott tudáshoz, de fontosnak tartották, hogy az eredeti narratívával közöljék az eredeti filmrészleteket. Ebből is látszik, hogy még 1997-ben sem lehetett többet tudni az 1989-es belügyminisztériumi eseményekről annál, mint amit akkor a Fekete Doboz megtudott. Az események bizonytalan értelmezhetősége is változatlan maradt.

2004-ben is készült egy hosszabb dokumentumfilm a Dunagate botrányról.²⁷ A film készítői újból elkezdtek vizsgálni a történelem szereplőit. Ha megnézzük ezt a 2004-es filmet, újból olyan érzésünk támad, hogy az akták szisztematikus és nagy volumenű megsemmisítéséről szóló értelmezés egyszerűen Végvári Major József elképzelése. Az a kérdés, hogy ez az érzésünk azért alakul ki, mert Végvári személyéről a film készítői ilyen képet szeretnének festeni a kamerájukkal és a kérdéseikkel, vagy más oka van a benyomásunknak?²⁸ Tény, hogy a történetek a filmek ereje és hatása miatt újból és újból Végvári üzenetének cáfolatával foglalkoznak.

²⁴ Gátlástalan Este. *Népszabadság* 2005. március 18.

²⁵ Rendszerváltó évek... Televíziós leletek, 1989 őszétől 1990 tavaszáig, 1997.

²⁶ Záróra 1990. január 18.

²⁷ Hős vagy áruló...

²⁸ Révész: Dunagate III... i. m.

A fent ismertetett *Hős vagy Áruló* című film készítői nemcsak Végvárit kívánták bemutatni, hanem az átmenet társadalmáról, az emberek mozgatórugóiról szerettek volna képet adni. Úgy gondolták, hogy általános következtetéseket vonhatnak le abból, amit megvizsgálnak és feltárnak egyes kisebb, reprezentatívnak mondható csoportok tagjainál.

Annak ellenére, hogy itt a képeket nem kísérte narráció – csak egymás mellé rakták az interjúkat és a Fekete Dobozos felvételeket –, ez a dokumentumfilm mégis azt közvetítette az interjúalanyok mondanivalójának segítségével, hogy a látottak, hallottak az akkori időkben tipikus viselkedésnek és véleménynek minősülnek.²⁹ Mindegyik megszólaló beszélt arról, hogy hogyan látja a társadalom állapotát, az átmeneti helyzetet és annak nehézségeit. A film tehát általánosított, általánosítható megállapításokat tett, és ez lehet talán az első lépés ahhoz, hogy egy történettől eljussunk egy általános társadalmi percepcióhoz, amely aztán intenzíven befolyásolja majd a jogalkotást is.

A film rávilágít a kép által közvetített és megfoghatóvá tett személyesség erejére. Ha hiszünk Végvárinak a filmben, akkor belátható, hogy egy ember is olyan mértékben képes formálni a film erejével a közgondolkodást, hogy a vélemény, a világlátás akár a jogi szabályozás, vagy más társadalmi szabályrendszer szintjén is megjelenhet. Ebben az esetben persze ez a dokumentumfilm a részletes pszichológiai és szociológiai elemzésével inkább pontosan Végvári hitelességét kérdőjelezi meg, de ez nem akadályoz meg bennünket abban, hogy belássuk a fentiek jelentőségét és elismerjük a film hatását.

A film szereplői állandóan hangsúlyozták, hogy ha a titkosszolgálatokat nem sikerült időben megreformálni, akkor nem volt az elvárható az ott dolgozó emberektől, hogy ne dolgozzanak. A szereplők tehát inkább a rendszert hibáztatták, a politikai döntéshozókat marasztalták el, és nem hangsúlyozták az egyéni felelősséget. Inkább kényszerhelyzetben cselekvőknek tekintették azokat, akiknek továbbra is „dolgozniuk kellett” a rendszerben. Ez a film fontos üzenete, az általános társadalmi felfogás ilyen ábrázolására és ilyen értékelése az interjúalanyok közvetítésével. Az emberek általában nem a másik emberben, hanem a rendszerben látták meg a bűnöst, még a megfigyelésekről szóló tények ismerete mellett is. A hatályos jogi szabályozás mögött álló társadalmi igény értelmezésekor ezt a felfogást is figyelembe lehet venni, mert magyarázó erővel szolgálhat.

E tanulmány feladata most nem az, hogy az eseményeket vagy a jogi szabályozást részleteiben is hűen feltárja és értékelje, hanem az, hogy felvesse, a film hogyan formálhatta a közgondolkodást, és ezáltal hogyan teremthetett meg egy értelmezési kontextust a jogi szabályozás számára. A film a személyes történeteken, a képi világon keresztül sokszor közelebb visz a megértéshez, mint önmagában az írott szöveg. Nincs olyan történet, melynek a lényege ne tudna megjelenni a filmben. A vizsgált esettanulmány is azt mutatja, hogy a Fekete Doboz egy kamerával a kezében mindent elmondott a titkosszolgálatok rendszerváltáskori tevékenységéről, amit akkor erről el lehetett mondani. Még a parlamenti vizsgálóbizottság sem tudott többet kideríteni. Ma sem tudunk többet arról, hogy mi

²⁹ Fekete Doboz: Mécs Imre beszéde. Felvette Lovas Zoltán és Roszik Gábor.

történt 1989–1990 fordulóján, és arról sem, hogy a ma rendelkezésre álló állambiztonsági iratok mennyiben tekinthetők teljes körűnek.

Konklúzióként megállapítható, hogy a film, a mozgóképek, a fénykép önmagában sokkal inkább alkalmas a manipulációra, mint a tudás, a megismerés más forrásai. Egy film az embert sokkal könnyebben befolyásolja, mint egy könyv. Az üzenet, a narratíva sokkal erősebb, ha képekkel támasztják alá. A szöveg igazabbnak hat, ha képek támasztják alá.

Láthattuk tehát, hogy akkor is megtudhatunk valamit a múltról, illetve a múlt értelmezésének lehetőségeiről, ha csak egy-egy kiragadott momentum áll rendelkezésre. A jogi szabályozásnak is kezelnie kell ezt a helyzetet: azt, hogy nem tudunk minden történetet.

7. Kapocs dokumentumfilm és jog között

Az utolsó rész célja nem az állambiztonsági iratok nyilvánosságára, az információk kárpótlásra vonatkozó jogi szabályozás értékelése, csupán annak érzékeltetése, hogy a jogi szabályozást és az azt értékelő gondolkodást befolyásolhatta az a képi világ, amelyet a fent ismertetett dokumentumfilmek, és különösen a Dunagate film megteremtett.

A rendszerváltást követő években törvény tette kötelezővé meghatározott állami tisztségviselők és más fontos tisztségek betöltőinek ellenőrzését abból a szempontból, hogy a rendszerváltás előtt végeztek-e (belső reakció elhárító) állambiztonsági tevékenységet.³⁰ Ha a vizsgálat során valakiről ezeket megállapították, akkor az ellenőrzés eredményét nyilvánosságra lehetett hozni, kivéve, ha az ellenőrzött személy lemondott a tisztségéről. E törvény tehát attól függően minősítette az ellenőrzött személy törvényben megjelölt adatait közérdekűvé, hogy a személy a politikai közéletben részt kívánt-e venni.³¹

A 2013-ban is hatályos új törvényt az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról 2003-ban alkotta meg a törvényhozó. Preambuluma szerint az Országgyűlés azért alkotta meg ezt a jogszabályt, mert hozzá kívánt járulni az elmúlt rendszer állambiztonsági szolgálatainak tevékenységének megismeréséhez és az áldo-

³⁰ Az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény.

³¹ 2007 előtt az Alkotmánybíróság több határozatában foglalkozott a 2004. évi XXV. törvénnyel hatályon kívül helyezett, az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény egyes rendelkezéseivel. Legfontosabbak a 60/1994. (XII. 24.) AB határozat és a 18/1997. (III. 19.) AB határozat. Az előbbi több ponton is alkotmányellenességet állapított meg, ám alapvetően azonban alkotmányosnak találta a szabályozásnak ezt a koncepcióját. Az Alkotmánybíróság azonban felvetette az alkotmányellenes nyilvántartások és az ezekben foglalt adatok jogi sorsa általános rendezésének kérdését, és – alkotmányellenességet előidéző mulasztást megállapítva – felhívta a törvényalkotót, hogy mind a megfigyelték, mind az ügynökök információs önrendelkezési jogát biztosítsa. Az Etv.-t ezt követően módosító 1996. évi LXVII. törvény ennek az AB határozatnak kívánt eleget tenni. A módosított Etv. alkotmányellenességének megállapítását kezdeményező indítványok többek között az ellenőrzés alá eső személyi kör szűkítését támadták, illetve azt találták alkotmányellenesnek, hogy a módosítás az ellenőrzendő állambiztonsági tevékenységet leszűkítette a BM III/III. Csoportfőnökségre.

zatok információs kárpótlásához az érintettek információs önrendelkezési jogának garantálása mellett. A törvény egyes rendelkezéseinek alkotmányosságát vizsgáló alkotmánybírósági határozat³² kimondta, hogy ellentétes a személyes adatok védelméhez való joggal, ha a törvény lehetővé teszi, hogy az operatív kapcsolat, a hálózati személy és egyes hivatásos alkalmazottak személyes és a működésükre vonatkozó adatait bárki, korlátozás nélkül megismerje. Egy későbbi határozat³³ pedig kiemelte, hogy

a törvényhozónak egyensúlyoznia kell az információs szabadságból, a személyi adatok közérdekű nyilvántartásából, a személyiségi jogok védelméből és a politikai stabilitás iránti igényből és a közélet tisztaságához fűződő érdekekből következő alkotmányos jogok és érdekek között. A feltétlen és teljes körű nyilvánosságra hozatal éppen úgy alkotmányellenes, mint a titkosítás változatlan fenntartása. A közérdek önmagában nem elég a teljes körű vagy a részleges (a kutathatóságot biztosító) nyilvánosságra hozatalhoz, s a mérlegelés során a törvényhozónak egyaránt tekintettel kell lennie a megfigyelték és az ügynökök információs önrendelkezési jogára, arra a körülményre, hogy éppen a III/III. Csoportfőnökség iratai hiányosak.³⁴

A fentiekből kitűnik, hogy az egyes jogalkotói megoldások kialakításakor és alkotmányossági értékelésekor egyaránt megjelent az, a dolgozat első részében bemutatott dokumentumfilmek által megteremtett nézet – kétely az állambiztonsági iratok teljességében és az erre alapozott teljesen racionális érvelés – miszerint a szabályozás megítélésekor figyelembe kell venni a tényt, hogy nem lehet tudni, az állambiztonsági iratok milyen körben állnak rendelkezésünkre.

A jogi dilemmák légköre és a dokumentumfilmek, illetve az azok kapcsán kirobbant viták hangulata azonos volt. Úgy tűnik, hogy sem a filmeknek sem a jogi szövegeknek nem volt egységes olvasatuk, mivel az állambiztonsági szolgálat tevékenységét, az iratok körét és sorsát – úgy vélték – homály fedi. A félig tele vagy félig üres pohár közös és egységes interpretációjához pedig hiányzott az áttörő erejű közös érdek.

Mindenhol jobban oldották meg az ügynökkérdést, mint nálunk. (...) Azt állítják ugyan, hogy az ügynöki anyagok nagy része megsemmisült, de érdekes módon mindig újra és újra kiderült, hogy a Nemzetbiztonsági Hivatalban vannak akták, és az állítólag megsemmisült iratanyag is annyira rendezetlen, hogy a kutatók csak hetente egy dobozt kaphatnak, vagy még annyit sem.³⁵

– állítja Ungváry Krisztián történész.

Az állambiztonsági iratok megismerésére irányuló törekvések 2007-es epizódja³⁶ ezt az alapproblémát kívánta orvosolni. A kormány úgy döntött, hogy füg-

³² 37/2005 (X. 5.) AB határozat.

³³ 232/B/2003-as határozat.

³⁴ ABH 2006, 1463. Ezt az álláspontját az Alkotmánybíróság a 23/1999 (V.30.) AB határozatban is megerősítette.

³⁵ El kéne dönteni, hogy volt-e rendszerváltás! Interjú Ungváry Krisztiánnal. Készítette Uj Péter és Tóth-Szenesi Attila <http://index.hu/politika/belfold/ungva070607/?print>.

³⁶ A korábbi epizódok összefoglalását lásd. Forgács N.: A rendszerváltás végnapjai. *Élet és Irodalom* 50/7 2006. február 17. <http://www.es.hu/?view=doc;12663>.

getlen szakértői bizottságot állít föl annak érdekében, hogy kiderüljön, mennyiben tettek eleget az érintettek az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény rendelkezéseinek. Az iratátadás törvényben szabályozott eljárása eredményességi szempontú értékelését egy hét főből álló testület végezte.³⁷

Sokan úgy gondolták, hogy e tanulmány első részében ismertetett dokumentumfilmek értelmezései mentén egyes érdekeltek manipulálták az információkat a rendszerváltást körül. Elterjesztették, a fontos iratok nagy részét megsemmisítették,³⁸ így már nincs is sok értelme a kutakodásnak, mert úgysem lehet objektív és teljes képet kapni a történetekről.³⁹ A félmegoldások azonban nem jutatták az állambiztonsági iratok nyilvánosságával kapcsolatos vitákat nyugvópontra.

2012. április 16-án az Országgyűlés összesen több mint öt órán át vitatkozhatott az állambiztonsági múlt feltárásáról „feltáratlan állambiztonsági múlt és az elmúlt húsz év morális adósságai” címmel.

A vita során általános támogatást kapott az a célkitűzés, hogy mindenki megismerhesse és nyilvánosságra hozhassa a rá vonatkozó, állampárti titkosszolgálati adatokat. Ezt a hatályos szabályozás is lehetővé tette, de sokak szerint az információs önrendelkezési jognak nagyobb súlyt kellenne adni a kérdés szabályozásakor. A közérdekű adatok nyilvánosságára vonatkozó alkotmányos jogot többen nem töltötték volna meg olyan széles tartalommal, hogy a jog egy ilyen szenzitív kérdésben is lehetőséget adjon az információs kárpótlásra.⁴⁰

Egy ellenzéki képviselő 2013 júniusában újra betérjesztette az állambiztonsági múlt átláthatóvá tételéről szóló törvényjavaslatát, amelynek tárgysorozatba vételét már kétszer elutasította az Országgyűlés.⁴¹ A törvényjavaslat általános indokolása szerint:

minden állampolgárnak joga van a múlt megismeréséhez. Azoknak pedig, akiket a múlt rendszerben politikai nézeteik miatt üldöztek, információs kárpótlás jár. Tekintettel arra, hogy Magyarország 1990 előtt nem volt jogállam, ezért a magyar Országgyűlés kiemelt feladata a múlt feltárásának és az információs kárpótlásnak az elősegítése. A múlt ismerete nélkül sem a morális, sem a jogi ítékezés nem lehet kellően megalapozott. Magyarországon a

³⁷ A kormányprogram kiegészítése „átláthatósági csomagként” rögzítette a következőket: „Egyetértés van a kutathatóság, az adatokhoz való hozzáférés és azok nyilvánosságra juttatása feltételeinek javításával, egyértelműsítésével, az ehhez szükséges eljárási szabályok módosításával kapcsolatban. A pártok egyetértenek abban, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában meg kell teremteni az anyagok rövidebb időn belüli feldolgozásának, megismerhetővé tételének feltételeit. (...) Egyetértenek abban, hogy a közszereplő fogalmának pontosabb körülhatárolása szükséges annak érdekében, hogy az eljáró bíróságok számára a jogszabály egyértelműbb legyen.”

³⁸ Lásd ehhez Révész Béla korábban idézett frásait ill. Orosz József beszélget Révész Bélával, 2005. március 2. <http://www.riporter.axelero.net/rendszervaltas.html>.

³⁹ El kéne dönteni, hogy volt-e rendszerváltás! i. m.

⁴⁰ http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_naplo.naplo_fadat_aktus?p_ckl=39&p_ulon=180&p_felsz=25&p_felszig=31&p_aktus=11

⁴¹ Az alkotmányügyi bizottság a kormánypárti többség tartózkodása mellett ismét nem vette tárgysorozatba a törvényjavaslatot.

rendszerváltás óta nem született megnyugtató megoldás a pártállami iratok megismerésére.⁴²

A legújabb magyarországi törvénytervezet szerint az 1989-es Nemzeti Kerekasztal résztvevőire, valamint a rendszerváltozás után az országgyűlési választásokon legalább egy százalékot elért pártok vezető tisztségviselőire, a miniszterelnökökre, a miniszterekre, az államtitkárokra, a polgármesterekre és az országgyűlési képviselőkre vonatkozó információkat külön kérés nélkül automatikusan közzé kellene tenni.⁴³

Ahogy azt a dokumentumfilmek elemzése kapcsán láttuk, ugyanúgy láthatjuk a jogi vitákban is. Valójában nagyon különböző mögöttes interpretációkat vehetünk észre az állambiztonsági szolgálat működése és a meglévő illetve megmaradt iratok, akták jelentősége kapcsán. Sok képviselő szeme előtt valószínűleg ott lebegnek az elhíresült filmképek, mely egyes értelmezési azt sugallták, hogy ma már semmi sem kézzelfogható a rendszerváltáskori titkosszolgálat tevékenységével és az állambiztonsági iratok sorsával kapcsolatban, hiszen ez az érv a jogi vitákban többször is elhangzik.

Akik azt állítják, hogy az állambiztonsági iratok nyilvánossága nagy szerepet tölthet be a múlt feltárásában, nyilván abból indulnak ki, hogy a meglévő vagy megmaradt iratok képesek arra, hogy leírják a múlt közérdekű valóságát. Ezzel szemben a kételkedők attól tartanak, hogy a meglévő és megmaradt iratok félremagyarázhatnak sok mindent, és az információs kárpótlás ténylegesen és elsősorban inkább a személyes adatok sérelméhez vezet, kevésbé szolgálja a közérdeket; a tisztázatlanság és a rendszertelenség miatt a nyilvánosság nem képes arra, hogy ténylegesen közérdekű információkkal szolgáljon.

A dokumentumfilmek vizsgálatakor megállapítottam, hogy egy személyes történetnek milyen korszakformáló ereje lehet, és a személyes interpretációk milyen meggyőző és magyarázó erővel hatnak. Érdemes megfigyelni, hogy ezzel szemben a jogi viták során milyen nagy súllyal esik latba az érv, hogy az állambiztonsági múlt teljeskörűen feltárható-e egyáltalán vagy nem. Mintha abból indulna ki a jogalkotás, hogy teljeskörűség híján a nyilvánosság az érintettek számára méltánytalan volna. A film ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy egy-egy történettől is gazdagabb lesz az ismeretünk, és ezek a történetek személyes történetként érik el valódi hatásukat. Nem biztos, hogy mindent kell ismerni ahhoz, hogy valamit ismerjünk – közvetíti a film.

8. Összegzés

Eredetileg, a bevezető sorokban említett irodalmi kísérletekről, azok jellegéről és formáló hatásával szerettem volna foglalkozni. Esterházy Péter és Tar Sándor vonatkozó műveinek összeolvasása a fent leírtakkal azonban egy későbbi tanulmány feladata marad. Abban reménykedem, hogy az alapgondolat bemutatása sem volt

⁴² http://www.parlament.hu/internet/plsql/ogy_irom.irom_adat?p_ckl=39&p_izon=7232.

⁴³ http://hvg.hu/itthon/20120911_Schiffer_a_Fidesz_nem_akar_nyilvanossagot.

haszontalan, kiindulópontul szolgálhat magam és reményeim szerint mások számára is a további vizsgálódásokhoz.

Ebben az írásban addig jutottam, hogy elemeztem, a dokumentumfilm műfaja hogyan járult hozzá az állambiztonsági iratok nyilvánosságára vonatkozó jogi szabályozás megértéséhez, illetve szerintem hogyan formálta azt. Laikusként vagy éppen kontárként közelítettem a képi világ erejének megértéséhez, igyekeztem feltárni, hogy e képi világ, a film hogyan csatornázódik be a normatív jogi gondolkodásba.

Illusztrációként, és persze a szöveges irodalom háttérbe szorítását némiképp feloldandó, egy Esterházy-idézettel zárom le ezt a tanulmányt:

A *Javított kiadásban* elmondtam apám (új, javított, rontott, egy másik, a másik) történetét, amely, hogy úgy mondjam, nem jellemző az én édesapámra, nem jellemző a családomra sem, se erre a szűkre, se ama tágra, a történelmire, nem jellemző, vagyis nem reprezentál minket. Ám a történet igenis reprezentálja az 1956 utáni országhelyzetet vagy abból valamit. („56-ban az ország lerázta magát a rendszert, mint kutya a vizet, később azonban nem lehetett tudni, meddig tart a kutya, és hol kezdődik a víz.”)⁴⁴

⁴⁴ Esterházy P.: *Javított kiadás*. Magvető, Budapest 2002. 272.

Nincs kegyelem – senkinek

H. SZILÁGYI ISTVÁN

Loss Sándor emlékére

1. Bevezetés

E tanulmány egy multidiszciplináris vizsgálódás részét képező kutatás eredménye, melynek középpontjában a Pusoma-ügy áll. Az eset-tanulmány készítésének ötlete már korábban felmerült bennem, mikor Karl Llewellyn munkásságát tanulmányoztam.¹ Llewellyn a „bajos-ügyek” (*trouble cases*) elemzését tekintette sajátos szociológiai elméletében, az ún. *law-job* teóriában a jogi jelenségek vizsgálatának legcélravezetőbb módszerének. A „bajos-ügyek” olyan súlyos viták nyomán alakulnak ki, melyek ha megoldatlanok maradnak, akkor a közösség, a csoport szétesésével fenyegetnek. Az ilyen esetek rendezése nagy erőfeszítést igényel a jogi funkciók ellátására specializálódott *law stuff* – a „jog emberei” – részéről, s az ügy megoldása éppen ezért hosszú időre hatást gyakorol a jog további fejlődésére. A „bajos-ügyek” elemzése tehát egyúttal segítséget nyújt a jog változási folyamatainak jobb megértéséhez.²

További impulzusokat nyertem Horváth Barna zseniális művének, a *Génusz perének*³ tanulmányozásából. Horváth két „nagy per” – Szókratész és Jeanne d’Arc perének – elemzésével nem csupán saját szinoptikus jogelméletét illusztrálta, hanem a jog és dráma összefüggéseire rávilágítván úttörő lépéseket tett a „jog és irodalom” perspektívájának felfedezése felé.⁴

Ezek nyomán magam is próbálkoztam efféle „irodalmi eset-tanulmánnyal”, melyben összekapcsoltam a dráma Horváth által kifejtett jogelméleti koncepcióját

¹ Ld.: H. Szilágyi I.: Karl N. Llewellyn. In Szabó M. (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből*. Bföbor Kiadó, Miskolc 1999. 245–254.

² Vö.: E. A. Hoebel & K. N. Llewellyn: *The Cheyenne Way*. University of Oklahoma Press, Norman 1941. 273–309. H. Szilágyi I.: *A jogi antropológia főbb irányai. Történeti és elméleti vázlat*. Osiris Kiadó, Budapest 2000. 74–83.

³ Horváth B.: *A génusz pere. Sokrates – Johanna*. [Acta Univ. Francisco-Josephina, Juridico-Politica 3, Kolozsvár 1942.] Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő 2003.

⁴ Vö.: Cs. Kiss L.: A tragédia metafizikája a jogban. In: Horváth B.: *A génusz pere*, 210–238. H. Szilágyi I.: Horváth Barna génusza. In H. Szilágyi I.: *Jog – irodalom. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*. SzTE ÁJK Összehasonlító Jogtudományi Intézet, Szeged 2010. 33–88.

Victor Turner „társadalmi drámára” vonatkozó antropológiai elképzeléseivel és a „sűrű leírás” geertzi módszertanával: mindezt Gabriel García Márquez *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája* című művének értelmezése köré rendezve.⁵

A Pusoma-üggyel először 2007-ben találkoztam, mikor Bencze Mátyással és Paksy Mátéval közösen tartottunk egy az igazságszolgáltatás szociológiai problémáival foglalkozó kurzust a Bíróképző Akadémián. A Magyar Elemér által az ügyből írt drámát Ragályi Elemér vitte filmre,⁶ s ennek egyik jelenetét – Bencze Mátyás javaslatára – használtuk didaktikai segédeszközként az oktatásban.

Ezt követően ébredtem rá, hogy a Pusoma-ügy számos okból kiváló anyagként kínálkozik számomra egy komplex, multidiszciplináris eset-tanulmányhoz. Először is lehetőséget ad arra, hogy a hazai román társadalmi-jogi helyzetére irányuló korábbiakban folytatott kutatásaimat összekapcsoljam a „jog és irodalom”, a jogi antropológia, a jogszociológia és a kriminológia elemzési szempontjaival.

Közelebbről, a „jog és irodalom” perspektívájából szemlélve az esetet – melynek a jelen tanulmányt szentelem – szintén számos érdekes probléma merül fel: hogyan lesz a jogi eljárás folyamán elhangzó történetekből egy tényállás, melyről később kiderül, hogy ugyanúgy merő fikció, mint egy bűnügyi regény? Hogyan lesz egy peranyagból irodalmi mű? Milyen hatása van egy irodalmi műnek a jogra és a jogász társadalomra? E kérdések megválaszolása során lehetőség nyílik arra is, hogy erősítsük a kritikai szemléletet, melynek hiánya mindeddig rányomta bélyegét a magyar jogelméletre, valamint a „jog és irodalom” hazai alakulásának eddigi fejleményeire is.⁷

E törekvést jelzi a „drámai” címválasztás. S itt e jelzőt szó szerint is érthetjük a cím első felére, ugyanis Ragályi Elemér filmjének a *Nincs kegyelem* címet adta.

Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni segítségükért mindenekelőtt Magyar Elemérnek és Komenczi Norbertnek, aki *Daráló* címmel forgatott dokumentumfilmet⁸ a Pusoma-ügyről. E tanulmány első vázlatát volt alkalmam megvitatni a 2012 májusában Szegeden rendezett IV. Jog és irodalom szimpózium résztvevőivel. Köszönet illeti Kiss Annát, Nagy Tamást és Fekete Balázst az ott elhangzott javaslataikért és tanácsaikért.

⁵ Ld.: H. Szilágyi I.: Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés. In H. Szilágyi: *Jog – irodalom*, 147–177. H. Szilágyi I.: The Chronicle of a Death Foretold: A retrospection. In M. P. Mittica (ed.): *ISLL Papers Special Issue. Dossier on LAW AND LITERATURE. A Discussion on Purposes and Method. Proceedings of the Special WS on Law and Literature held at 24th IVR World Conference in Beijing, September 2009*. ISLL 2010. 105–127.

⁶ *Fekete fehér*. A Duna Televízió, a Magyar Mozgókép Közalapítvány, az Oktatási és Kulturális Minisztérium, az ORTT és a Szociális és Munkaügyi Minisztérium támogatásával készítette a Tivoli-Filmproduktó Kft. 2006. Rendezte: Ragályi Elemér. A 39. Magyar Filmszemlére a művet a *Nincs kegyelem* címmel nevezte be a rendező.

⁷ Vö.: H. Szilágyi I.: Law and Literature in Hungary – An Introduction. *Acta Juridica Hungarica*, 53/1 (2012) 1–6. H. Szilágyi I.: Jog és irodalom Magyarországon. In *Collegium Doctorum Publikációk. Collegium Doctorum Konferencia. 2012. április 19. Miskolc*. Bíbor Kiadó, Miskolc 2013. [ISBN 978-963-9988-50-7], 6.

⁸ *Daráló*. A Nemzeti Etnikai Kisebbségi Jogvédő iroda megbízásából, a Holland Királyság Nagykövetsége, a Nemzeti Kulturális Örökség és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készítette a Filmplus Kft. 2005. Rendezte: Komenczi Norbert.

2. Egy történet

Ami alább következik az természetesen nem „a” történet. Hiszen az emberi dolgok természetéből következik, hogy egy cselekvés, társadalmi esemény soha sem ismételtető meg. Amit tehetünk az csupán annyi, hogy – felételezve, hogy valami „valóban”, objektíve így és így történt – megkíséreljük az eseményeket, cselekvéseket utólag rekonstruálni a rendelkezésünkre álló korlátozott eszközök segítségével: a szóbeli visszaemlékezések, írásbeli dokumentumok és egyéb tárgyi emlékek, bizonyítékok alapján. Csakhogy a rekonstrukció sohasem választható el teljesen az interpretáció, a magyarázat mozzanatától, s ezáltal a rekonstrukciót végző személy, vagy közösség szubjektív szándékaitól. A következő történet tehát nem a Pusoma-ügy története, ahogy az valóban történt, hanem inkább egy sor lehetséges és valószínű történet alapjául szolgáló elbeszél és írott „forrás” bemutatása. A prezentáció mikéntje persze egyáltalán nem független a jelen szerző szándékaitól és a történetre vonatkozó értelmezésétől.⁹

Ennek ellensúlyozására (és elleplezésére) ezért azt a módszert választottam a történet elbeszéléséhez, amit elsőként Bram Stoker vitt sikerre a *Drakula* című, műfajteremtő regényével, melyben nincs egy mindent tudó elbeszélő, hanem a történet naplórészletek és újságcikkek kollázsából rajzolódik ki az olvasó számára. Az alábbiakban tehát egy kivonatos „iratismertetés” következik, mely a Pusoma-ügy kapcsán keletkezett jogi dokumentumokat veszi sorra kronologikus sorrendben. Időnként kurzívval szedett beszúráások tarkítják majd a szöveget, melyekben más források – elsősorban a bevezetőben említett *Daráló* című dokumentumfilmben rögzített nyilatkozatok, valamint újságcikkekből vett információk –, és az olvasottakkal kapcsolatos megjegyzéseim szerepelnek.

Az ügy iratait Magyar Elemér bocsátotta rendelkezésemre, hangsúlyozva, hogy az nem teljes: az elmúlt években, mikor Ragályi Elemérrel a film forgatókönyvét írták és később is többször került kézről-kézre átadásra – az idők folyamán néhány dokumentum elkallódott, néhány más pedig bekerült az iratcsomóba. A hiátusokat igyekeztem más forrásokból kitölteni, de véleményem szerint egy autentikus értelmezéshez bőségesen elegendő a bemutatásra kerülő anyag.

Az elbeszélésben megjelenő személyek közül néhányat, akik a *Daráló*ban is vállalták a nyilvános szereplést, valódi nevükön említek – így különösen Pusoma Dénest (a továbbiakban: PD) és Magyar Elemért (a továbbiakban: ME) –, másokat a dokumentumfilmben szereplő keresztnevükön, a jogi eljárásban résztvevő hivatalos személyeket pedig csak a hivatalos titulussal nevezem meg.

1994.03.17. 14.00. Ivádi Általános Iskola

Manci néni (az áldozat, Rozi néni szemben lakó szomszédja) – 59 éves, nyugdíjas – tanúkihallgatása (1. menet).

Délután 4 óra körül két idegent látott a cigánysor felé távozni, majd éjfél körül látott három személyt, egy magasabbat és két alacsonyabbat, akik nem helybéli.

⁹ A problémának a történelemtudomány vonatkozásában való elemzésére ld. H. White: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest 1997.

Rozi néni → áldozat

liek voltak és szintén a cigánysor felé távoztak. (Mint később kiderült, valószínűleg köztük volt a valódi elkövető.) Nem látott zöld színű autót. Cigányok is jártak Rozi nénihez, mert segítőkész volt.

1994.03.17. 15.50 Ivádi Polgármesteri Hivatal

Pusoma Albertné (PD. édesanyja) – 73 éves, háztartásbeli, írástudatlan – tanúkihallgatása (1. menet).

PD az előző napon, március 16-án, délután 2 óráig a kertben ásott. 15.30 körül tudta meg, hogy PD Rozi nénihez ment segíteni, de Rozi néni nem adott neki pénzt. PD délután 3 óra körül ment haza, utána nem ment sehova. PD egész nap ugyanabban a ruhában volt.

1994.03.17. 17.00 Pétervásárai Rendőrőrs

PD – 28 éves, (roma) munkanélküli, nőtlen, gyermektelen – tanúkihallgatása (1. menet).

(Dezsi – PD régi barátja, akivel PD korábban együtt dolgozott Csepelen a Duna Tsz-ben, ahol Dezsi öt évig PD brigádvezetője volt – a Darálóban elmondja, hogy PD-vel együtt vitték be őket bilincsben az őrsre, és PD-t nagyon megverték, mert „nagyon sivalkodott”).

Az előző napon, március 16-án, délután kiment vízért, látta, hogy Dezsi Rozi néninél dolgozik. Elment segíteni neki. 13.00 óra körül Rozi néninek és Dezsi ebédelt. Nem hívták meg ebédre, de Beni bácsi – Rozi néni veje – megkínálta a konyhában egy pohár borral. Sem Dezsi, sem PD nem kapott pénzt a munkáért. PD 14.00 óra körül indult haza Dezsivel, útközben talált egy döglött tyúkot, amit talán egy autó ütött el. Hazavitte, az édesanyja megfőzte. Aztán már nem ment sehova.

Sötétkék overall volt rajta, gumiesizma.

Útközben látta, hogy Mancsi néni és Rozi mama lánya beszélgetnek a kapuban, a ház előtt.

PD évek óta nem dolgozott Rozi néninek, mert soha nem adott pénzt, és akkor is csak keveset, ha egész nap dolgozott. Mások is dolgoztak Rozi néninek. Mikor az előző napon Dezsitől elváltak, akkor később már nem találkoztak egymással.

1994.03.17. 19.00 Ivádi Polgármesteri Hivatal

Pusoma Albertné tanúkihallgatása (2. menet).

PD délelőtt 11.00 körül elment. 12.30 körül hazaérkezett, hozott egy döglött tyúkot. PD 12.50 körül ismét elment és este 21.00 óra körül ment haza. Azt mondta, hogy Mariéknál (PD ismerőse) volt. Kezelslábás volt rajta.

1994.03.19. 11.00. Ivádi Általános Iskola

Mancsi néni tanúkihallgatása (2. menet).

A kérdéses napon 17.30 körül távoztak Rozi nénitől a lánya és a veje, Beni bácsi. Ekkor Rozi néni odahívta magához a kapuba, ahol kb. 15 percig beszélgetett vele. Aztán Mancsi néni átment a saját szomszédjához, és ott is eltöltött

kb. 15 percet. Hazafelé menet hallotta, hogy csapódik Rozi néni veranda ajtaja, ebből gondolta, hogy akkor ment be a házba.

Mancsi elmondta továbbá, hogy van neki egy szellemi fogyatékos és beszédhibás féltestvére – Juliska –, aki az ő gondnoksága alatt áll, s a szomszédjában lakik. Juliska (a per későbbi koronatanúja) – aki folyton kinn ül az utcán, ezért mindenkit ismer, és mindent tud, hogy mi történt – még aznap este elmondta neki, hogy látta PD-t lesekedni az almafák alatt. Azóta is mindig mondja, hogy még ő Rozi néniel beszélgetett, addig PD bement a házba.

1994.03.19. 11.15 Ivádi Általános Iskola

Juliska néni tanúkihallgatása (1. menet)

PD az Éden kocsma felől jött, és még Rozi mama meg Mancsi néni a kapuban beszélgettek, addig beosont a házba hátulról, a kert, illetve a WC irányából. Nem látta kijönni PD-t.

1994.03.19. 13.00. Pétervásárai Rendőrőrs

PD tanúkihallgatása (2. menet).

Mikor Dezsivel dolgozott Rozi mamánál, akkor Beni bácsi kétszer behívta a konyhába borral kínálni. PD gereblyézett, aztán aprított kb. fél órát. Nem emlékszik, hogy mit nézett a TV-ben este, de Vágó István műsorát említi, amiben a felkiáltó jelek vannak. Rozi mama nem kínálta meg. (A kihallgatás folyamán PD egyre ingerültebbé és zavarosabbá válik. A jegyzőkönyv 6. oldalán olvasható: „vártuk, hogy megkínáljonak valamivel de nem kínáltak semmivel. elmentünk Jó Kurva Istenbe.”)¹⁰ Két éve nem járt Rozi mamánál, akkor járt a pincében is, Rozi mama megkínálta borral.

PD arra a kérdésre, hogy az eset óta járt-e Rozi mamánál, a következőt felelte (nyilván félreértve a kérdést: vagyis arra gondolva, hogy a március 16-án történt „eset” óta találkozott-e Rozi mamával): „Emlékszem, hogy álmodtam valamit, de mostnem ugrik be, hogy mi volt az. Nagyon félelmes voltam, vele álmodok; ver engemet a Jó Isten. Nem tudom, hogy nekem két fejem van, vagy hogy van ez, de van amikor látom, van amikor nem látom. Van amikor látom az egész testét mikor fekszik, van amikor csak félig. Ugy emlékezem, hogy az álmomban jobb oldalon volt véresebb az arca, feloldalon feküdt. Képzetelemben megjelenik egy asztalnak a négy lába is Róza mama mellett.”

A továbbiakban arról faggatták PD-t, hogy visszament-e később Rozi mamához pénzt kérni. PD először azt felelte, hogy visszament, és kért 300 Ft-ot. A pontosításra irányuló kérdésekre adott válaszaiból azonban úgy tűnik, hogy nem világos számára, hogy ez az álmában történt, vagy a valóságban: „AZTÁN MI TÖRTÉNT? Az egész napkezdődött előlről, ez volt, így volt, na meg ugy. Elkezdődött ahogy befejeződött erre emlékszem csak ezután.”

1994.03.20. 10.55 Ivádi Általános Iskola

Pusoma Albertné tanúkihallgatása (3. menet)

¹⁰ Az iratokból való idézésnél az eredeti lefrással egyezően szerepel a szöveg.

PD 16.00 óra körül jött haza. Hozott egy tyúkot, de az dög volt, ezért nem főzte meg. PD valamikor elment, és csak 20.00 óra körül jött haza. Azt mondta, hogy Bözsi néninél (*falubeli ismerős*) volt munkát keresni.

1994.03.20. 13.00 Ivádi Polgármesteri Hivatal

PD gyanúsított kihallgatása (1. menet) (*A jegyzőkönyv formanyomtatványán a védő igénybevételeire vonatkozó rész kitöltetlen maradt.*)

(*PD eddigi legösszeszedettebb vallomása.*) PD megismétli a korábbi vallomásaiban a Rozi néni, a munkára, a hazatérésére (14.00 óra), a tyúk-találásra-evésre a korábbiakban mondottakat. 16.00 óra után nem ment sehova hazulról.

1994.03.21. 10.55 Pétervásárai Rendőrőrs

Pusoma Albertné tanúkihallgatása (4. menet) (*PD ekkor már gyanúsított és őrizetben van.*)

PD kétszer bántalmazta őt, „de nem úgy, hogy földig levert volna, rohadjon meg Ivád!” PD-nek lehetett valami baj az agyával – volt egy balesete –, a bántalmazás után nem emlékezett semmire, megnyugodott.

PD-vel ketten 7.500 Ft.-ból élnek. A felső boltban most is van 180 Ft. tartozása (egy kenyér és egy csomag cigaretta ára), de van hitele, mert tudják, hogy ha megjön a nyugdíja, akkor megadja a pénzt.

16-án, mikor a tyúkot hozta PD, akkor volt nála egy doboz cigi, amit a Bözsi nénitől kapott pénzen vett. Délután 17.00 körül PD újra elment Sári nénihez (*másik falubeli ismerős*) és 19.00-kor jött haza. Utána megmosakodott és TV-t nézett.

Kék kezeslábas és gumicsizma volt rajta.

1994.03.21. 11.25 Juliska néni lakása, Ivád

Juliska néni tanúkihallgatása (2. menet) (*A kihallgatáskor jelen van Mancsi néni, aki helyette írta alá a jegyzőkönyvet.*)

Ugyanazt mondja el, mint az első kihallgatáson: látta PD-t beosonni Rozi mama házába.

Kék nadrág és fekete gumicsizma volt PD-n.

1994.03.21. Heves Megyei Rendőr-főkapitányság

Határozat szagnyom azonosítás végzéséről. A szagnyomokat 03.17-én rögzítették az áldozat lakásában. (*A határozatban nem szerepel, hogy a lakásban pontosan hol került a szagnyom rögzítésre.*)

1994.03.22. 11.00 Mancsi néni lakása, Ivád

Mancsi néni tanúkihallgatása (3. menet)

Juliska látta PD-t beosonni Rozi mama házába, és azt többször is említette neki aznap este, de ő nem tulajdonított akkor jelentőséget a dolognak.

PD édesanyja, „Angyal” – ahogy a faluban nevezik –, két nappal az eset után bement Juliskához kérdezősködni, hogy mit látott.

1994.03.22. 14.00 Budapesti Rendőr-főkapitányság, Budapest

Jegyzőkönyv szagazonításról

A szagazonítás során a „komód előtti területen” rögzített szagmintát két kutya 5 esetben azonosnak találta PD-ével, összesen négy – három másik személytől, akik szintén dolgoztak korábban Rozi mamának, így járhattak a házban – személytől vett minta közül.

1994.03.22. 15.50 Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

PD gyanúsított kihallgatása (2. menet)

A kihallgatás kezdetén PD megerősíti a március 20-án tett vallomását, a részleteket korábbi vallomásával egybehangzóan adja elő.

PD-t szembesítették a szagnyom rögzítés eredményével. PD kitart amellett, hogy nem járt a szobában, nem tudja hol volt Rozi néni pénze, és nem bántotta őt.

PD elutasítja a hazugságvizsgálat eredményét.

Ekkor el kezdik kérdezni egy másik, korábbi ivádi emberölésről, Joachim bácsi – gombafelvásárló – meggyilkolásáról. A rendőrök kérdései nyomán kiderül, hogy PD egy sor apró részletét ismeri az ügynek. PD hangsúlyozza, hogy nem ő követte el a gyilkosságot, mert ő irtózik a vértől és a csonkítástól.

Mindkét gyilkosság elkövetését tagadja.

1994.03.30. 13.50 Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

PD gyanúsított kihallgatása (3. menet)

(*PD kezd összezavarodni, de nem ismeri be.*) Nem emlékszik korábbi vallomására. Nem emlékszik, hogy mit csinált 03.16-án. Tagadja a gyilkosság elkövetését. Egy sor személyiségzavarra utaló kijelentést tesz: „Énnekem álmomban megjelenik az angyal és az ördög is, mindkettő én vagyok. [...] Engem már semmi nem érdekel, már a bolondok házában is jobb lenne, ott vannak nővérek, van cigi.”

1994.05.31. Büntetésvégrehajtási Intézet, Eger

PD saját kezűleg levelet ír, melyben tagadja, hogy ő követte volna el a gyilkosságot.

1994.06.01. Büntetésvégrehajtási Intézet, Eger

„Tanúból lett pandúr” címmel PD az előző napon írt levéllel egyező tartalmú levelet ír.

1994.06.17. 10.45 Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

PD gyanúsított kihallgatása (4. menet)

PD megtagadja a tanúvallomást gyanúsítottként, mert ő csak tanú.

1994.06.19. Büntetésvégrehajtási Intézet, Eger

PD „Beismerő tanúvallomás” címmel levelet ír, melyben elismeri a tett elkövetését, s kijelenti, hogy vállalja érte a felelősséget. Ez a levél azonban nem szerepel az iratok között, tartalma csak a későbbi bírói ítéletből rekonstruálható.

1994.09.12. 9.30. Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

PD gyanúsított kihallgatása (5. menet)

(PD ugyanúgy jár el, mint három hónappal korábban.) PD megtagadja a tanúvallomást gyanúsítottként, mert ő csak tanú.

1994.09.19. Ivád, Mancsi néni lakása

Mancsi néni tanúkihallgatása (4. menet)

Juliska néni szellemi fogyatékos, de megbízható tanú. Ahányszor csak kérdezi, mindig ugyanazt mondja: látta PD-t beosonni Rozi mamához.

1994.10.11. 11.20. Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

PD gyanúsított kihallgatása (6. menet)

PD elé tárják a 06.19-én kelt „Beismerő vallomás” című levelet. PD tagadja bűnösségét, és nem hajlandó nyilatkozni a levéllel kapcsolatban.

1994.10.14. Heves Megyei Rendőr-főkapitányság, Eger

Határozat Juliska néni elmeorvos szakértő általi vizsgálatáról. A szakértői vélemény szerint a szellemi fogyatékoság miatt gondnokság alá helyezés alkalmával 1986-ban már megállapították debilitását, majd 1994.07.08-án a bűncselekmény kivizsgálása során újból megvizsgálták, és imbecillisnek (közepes fokban szellemi fogyatékosnak) minősítették. Erre tekintettel megállapították, hogy vallomása nem fogadható el bizonyítékként. A kirendelt szakértő személyes vizsgálata szerint viszont betegsége „aránytalanul alakult”, ezért tanúvallomása mégis elfogadható bizonyítékként.

1994.12.05 Heves Megyei Főügyészség, Eger

PD ügyészi kihallgatása. (PD kirendelt védője most sem jelent meg. PD eddig egyetlen alkalommal sem találkozott védőjével.)

Az ügyész PD elé tárja a 03.19-i vallomásának az álomról szóló részeit. PD nem tudja, hogy ezek hogyan kerültek a jegyzőkönyvbe. A „Beismerő vallomás”-ról elismeri, hogy ő írta, de nem tudja miért. „Gondolom el akartam érni vele valamit, de nem jött össze. Nem tudom, hogy mit akartam vele elérni.” Nem emlékszik, hogy kinek adta oda a levelet. A szagminta azonosításra nem reagál, tagadja bűnösségét.

1994. 12.05 Heves Megyei Főügyészség, Eger

Vádirat.

(A vádirat meglehetősen rövidre fogja a történeti tényállás bemutatását – nem foglalkozik az előzményekkel, csupán a tett leírására, és a halál beálltának okaira koncentrál –, ezért nem világos, hogy PD miért éppen Rozi nénitől követelt pénzt a bántalmazás előtt.)

A történeti tényállás megállapítja, hogy PD március 16-án 17.00 és 18.00 óra között behatolt Rozi néni házába, és pénzt követelt tőle. Az áldozat tagadta, hogy van pénze és ki akarta zavarni PD-t a házból. PD nem hitte el, hogy az ál-

dozatnak nincs pénze, és bántalmazni kezdte: közepes és nagy erejű ütésekkel mért a fejére, aminek következtében az áldozat eszméletét veszítette. Ezt követően PD kutatni kezdett a lakásban, de nem találta meg az áldozat félretett 10.267 Ft-ját. Más értéket nem vett magához, hanem távozott. Az áldozatra másnap reggel a szomszédasszonya talált rá a konyhában az asztal alatt. Kórházba szállították, ahol orvosi ellátásban részesítették, de az életét ennek ellenére sem tudták megmenteni. Az áldozat halálát a bántalmazás okozta sérülések mellett a természetes okú betegségei – agylágyulás, érlemeszesedés, szívizom-elfajulás – elősegítették, ezért a bántalmazás és a halál beállta között csak közvetett oksági összefüggés állapítható meg. PD pszichopata, de személyiségzavara nem zárta ki, és nem korlátozta beszámítási képességét. (Ez utóbbi megállapítás alátámasztására szerepel a bizonyítékok között egy szakértői vélemény, azonban ez hiányzott az iratok közül, és csak a per anyagból rekonstruálható tartalma.)

Mindezek alapján PD-t halált okozó testi sértés büntetével és rablás büntetének kísérletével vádolják.

1995.01.20. 08.30 Heves Megyei Bíróság, Eger

PD első tárgyalása.

A bíróság PD személyi adatainak felvétele során rögzíti, hogy 1985 áprilisában PD-t a Heves Megyei Bíróság másodfokon 1 év börtönre ítélte garázdaság, súlyos testi sértés és más bűncselekmények miatt. A szabadságvesztésből 9 hónap múlva szabadult feltételeken. (Az ügyet ME úgy kommentálja a Darálóban, hogy PD egy kocsmái nézeteltérést „élesben lejátszott” az öt provokáló személlyel.)

PD tagadja bűnösségét, és kijelenti, hogy nem kíván vallomást tenni.

A nyomozati iratok ismertetése során a tanács elnöke bemutatja a nyomozati iratok borítójához tűzött bűnjelcímét, amely szerint XY-tól (PD cellatársától) lefoglaltak egy átkötött csomagot, mely a PD által kék tintával írt beismerő vallomást tartalmazza. Az eredetileg a Heves Megyei Bíróság Gazdasági Hivatalában őrzött bűnjelet az iratokhoz csatolják. Az elnök megállapítja, hogy a levél azonos azzal, amit PD XY-nak átadott. Az elnök a nyomozati iratok alapján továbbá tisztázza, hogy a szagnyom-rögzítés a komód előtt történt, ami nem a konyhában, hanem a szobában volt. Az iratokból kitűnően PD elmeállapotát szakértők vizsgálták 1994.04.11 és 05.01 között.

XY tanú kihallgatása során előadja, hogy a börtönben a rendőrök megkeresték a PD ügyében való információszerzés végett, és megfenyegették, zsarolták, illetve díjjal kecsegtették ennek érdekében. XY többek között elmondja: „Engemet május közepén keresett meg két vizsgálótiszt, hogy szeretnék tudni, hogy ennek a fiúnak milyen csínye van, úgy tudják emberölése van, mondták, hogy tudjam meg mi-
ket mond a bűncselekményről. [...] A rendőrök azt mondták, ha hajlandó vagyok közreműködni, akkor jobb elhelyezési körülményt biztosítanak. Azt is mondták, ha segíték nekik, akkor szabadlábra kerülhetek és szabadon védekezhetek. Utána azt is mondták, ha nem segíték, akkor engemet bűnpártolással vádolhatnak és 5 évig terjedő szabadságvesztéssel is büntethetnek. [...] Először a nyomozók az öregasszony megölésével kezdték, utána kérdezték a másik öregemberrel kapcsó-

latos dolgokat. Fél-millió, egy-millió Ft-ot beszéltek, hogy megkapom, ha nyomra vezetem őket.” A levéllel kapcsolatban XY a következőket mondja: „Az én meghaltalmazott védőmmel [...] beszéltem. A vádlott azt mondta, hogy neki is szüksége lenne védelemre, megkért engem arra, hogy szerezzek neki valami ügyvédet, mert az ügyvéd az ő dolgát is elintézné. A vádlott azt gondolta, hogy én előbb szabadulok. A papír valami fóliászerűségben volt, nem olvastam el, ő ezt az ügyvédnek szánta. Így nem is tudom, hogy mi volt a levélben.” XY közli, hogy a rendőrök zsarolása miatt megpróbált panaszt tenni ügyvédje útján a Nyomozóhivatalnál, de nem járt sikerrel.

Az igazságügyi orvosszakértő kihallgatása során megerősítette az áldozat sérüléseire és a halál okára vonatkozóan a vádiratban foglaltakat.

1995.01.25. 08.30. Heves Megyei Bíróság, Eger

PD második tárgyalása.

A bíróság Mancsi néni és Juliska néni az elmeorvos-szakértők jelenlétében hallgatja ki. Mindketten megismétlik a nyomozás során elmondottakat. Juliska néni megbízható tanú – sohasem hazudik –, és a kérdéses napon látta PD-t átlépni a kerítésen, bemenni a kerten keresztül Rozi néni házához verandájához.

Az elsőként meghallgatott elmeorvos-szakértő véleményét összefoglalva azt állítja, hogy Juliska nénitől szellemi fogyatékosága miatt nem várható el helyes vallomás.

A másodikként meghallgatott elmeorvos-szakértő azon az állásponton van, hogy Juliska néni vallomása az ügy vonatkozásában nagy valószínűséggel elfogadható.

(Ekkor egy eszmecsere bontakozik ki a két elmeorvos-szakértő között, melybe bekapcsolódik az előző tárgyaláson is meghallgatott orvosszakértő.) Az orvosszakértő felveti azt a problémát, hogy a tanú azért válaszol egyre határozottabban a céltartan feltett kérdésekre, mert az ismételt kihallgatások során „akaratlan betanulás” lép fel nála. Javasolja, hogy a bíróság rendelje el Juliska néni újabb pszichológiai vizsgálatát ennek tisztázása végett. A bíróság elrendeli a tanú eddigi pszichológiai vizsgálatainak felülbírálatát a DOTE Igazságügyi Orvostani Intézete által. (Ennek eredményéről majd az ítéletből értesülünk.)

A másodikként meghallgatott elmeorvos előterjeszti szakvéleményét PD beszámíthatóságára vonatkozóan. Eszerint PD-nél pszichopátiás személyiségstruktúra állapítható meg, primitív személyiség-vonásokkal. Sok elhárító mechanizmus figyelhető meg nála, „psychogén jellegű illuzionisztikus paralogiák”, melyek a nem kívánt kontaktus megszakítására való törekvés miatt jönnek működésbe. A belátási képességet kizáró vagy korlátozó elmebetegség, vagy kóros elmeállapot azonban nem áll fenn nála.

A sértett lánya kihallgatása során előadja, hogy a kérdése napon Dezső metszette a fákat délelőtt a kertben és PD segített neki. Az édesanyja el akarta küldeni PD-t, és megmondta, hogy őt nem hívta dolgozni, ezért ebédet sem fog kapni. Dezső azt mondta, hogy PD csak azért jött, hogy tanuljon metszeni. Ebédkor Dezső szólt, hogy PD szeretne bejönni a konyhába, s hogy kínálják meg egy

pohár borral. A tanú férje (Beni bácsi) ezt meg is tette. Délután 5 órakor mentek el Ivádról. A tanács elnökének kérdésére elmondja, hogy tudta édesanyja hol tartotta a pénzét, s általában meg is számolta azt, mikor ő éppen nem volt ott. Szerinte a konyhában lévő perselyből a betörés alkalmával kb. 2000 Ft. tűnhetett el. A melléte lévő pénztárcát azonban nem vitték el, sem a szobában tartott pénzt.

Dezső megerősíti a korábban már általa és PD által is elmondott történetet, beleértve a döglött tyúk megtalálásának mozzanatát is. Kérdésre elmondja, hogy az előző napon is dolgozott Rozi mamának, de akkor PD nem volt ott. Egy munkáért 2000 Ft.-ot kapott a sértettől. Kapott előleget, de aznap nem kapott pénzt, csak amikor végzett a munkával. Másnap reggel 7 órakor ment újra metszeni. Ekkor látta, hogy Rozi mama orvosa és szomszédasszonya jött kifelé a házból. A szomszédasszony figyelmeztette, hogy nem menjen be a házba, mert „Rozi mamával baj van!”. Az orvos pedig mondta, hogy hívta az orvost és a rendőröket.

A sértett szemben lakó szomszédasszonya elmondja, hogy 1994. március 17-én reggel 5.30 és 6 óra között arra lett figyelmes, hogy Rozi mama tyúkjai kinn vannak a kertben, és nem füstöl a kémény. „Ezután én átmentem, s amikor a kapuhoz értem, nyultam volna a kulcsért, de az nem volt a helyén, a kaput megnyitottam, s az nyitva volt, benne volt a kulcs. Elmentem az előszobáig, az előszoba ablakán benéztem, s ekkor láttam, hogy a sértett az asztal alatt fekszik, a kezét mozgatta. Én szaladtam [...] (a szomszédasszonyhoz), s mondtam neki, hogy jöjjön. Ezután bementünk a lakásba, s láttuk, hogy a lakás össze van dülve. Egy lavór volt a konyha közepén, a mosdó volt felfordítva, az alma szét volt szórva, a lavórban véres cseppek és haj volt, a véres törölköző a konyha közepére volt dobva. Az asztalra volt téve a konyhaszekrény üvege. A szoba is össze volt túrva. A kaszli fiókja is ki volt huzva, az össze volt turva.” Kérdésre elmondja még, hogy a sértett az asztal alatt feküdt, feje a heverőhöz nyomódva. A szomszédasszony hívta az orvost és telefonált az áldozat lányának is. Dezső közben benyitott a veranda ajtaján és megkérdezte, hogy mi történt, Rozi mama él-e még, öntudatánál van-e, de a tanú nem engedte be őt a lakásba.

Beni bácsi megerősíti a felesége által elmondottakat.

Az Éden kocsma pultosnője elmondja, hogy ismeri PD-t, aki normálisan viselkedett általában, ha volt pénze. „Ha valaki hozzászólt könnyen be lehetett idegesíteni. Nálunk volt egy „D” betű a falra festve, ez a betű a kocsmá nevében is szerepelt. (Nem tudtam rájönni, hogy ez a mondat miért került jegyzőkönyvbe.) Ha a vádlott egyedül volt magában is beszélgetett.”

Az Éden kocsma üzemeltetője előadja, hogy 1995. március 16-án éjszaka a kocsmá épületében aludta, és éjfél körül kutyaugatást hallott. A kutya hátrafelé ugattak (az áldozat kertjének irányába), másnap reggel pedig idegen lábnyomokat talált az udvaron. Ezt onnan tudta, hogy az ő emberei surranóban (katonai gyakorló bakancs) dolgoztak, az idegen nyomok pedig valami hótáposó féle lábbelítől származhattak. Talán egy, de lehet, hogy több ember nyomainak voltak. Egyébként PD-t ismerte, gyakori vendég volt. Néha ki volt tiltva a kocsmából a „szája miatt”, mert fenyegetőzött, ha nem kapott hitelt.

Dezsi felesége elmondja, hogy néha kölcsönként Rozi mamától, s azt Dezsi általában ledolgozta.

Rozi néni háziornosa beszámol arról, hogy a 1994. március 17-én reggel 8 óra körül hívta fel az egyik szomszédasszony, hogy Rozi mama rosszul van. A lakásba érve nem tapasztalt semmi szokatlant. *(A két szomszédasszony addigra már rendet tett. Erre volt kb. 2 órájuk. Tehát a később érkező helyszínelők a bűncselekmény elkövetését követően kialakult, eredeti helyszínen nem is rögzíthettek nyomokat.)* A szomszédasszonyok elmondták, hogy az idős asszony az asztal alatt volt, és ők tették fel az ágyra. A sérülésekből látta, hogy az áldozatot megverték. Az áldozattal nem lehetett beszélni, de eszméleténél volt. Dezsi jött közben, valamit motyogott, de az asszonyok nem engedték be.

A tanács elnöke – a védelem tiltakozása ellenére – felolvassa az időközben elhunyt Pusoma Albertné nyomozati szakban tett vallomását.

1995.02.24 Heves Megyei Főügyészség, Eger

Feljegyzés

XY kihallgatást kért ezen a napon, melyen elmondta, hogy PD cellatársaként információkat szerzett az ügyről, melyeket tudomása szerint fel is használtak PD ügyében, de a rendőrök által az információkért cserébe ígért, rá nézve kedvező elbírálás, illetve vádalku elmaradt. XY további információkkal is rendelkezik PD ügyével és más eddig be nem fejezett élet-elleni bűncselekménnyel kapcsolatban is, de ezeket nem „ingyen” adná át.

1995.03.03. 08.30. Heves Megyei Bíróság, Eger

PD harmadik tárgyalása.

(A tárgyalás középpontjában annak a kérdésnek a tisztázása áll, hogy hogyan került a PD által írt „Beismerő vallomás” a nyomozó hatósághoz. Ennek kapcsán meghallgatásra kerül ismételtén XY, valamint a nyomozásban részt vevő rendőrök, továbbá a nyomozást felügyelő ügyész és XY akkori ügyvédje. XY-t és a nyomozó-hatóság tagjait több ízben szembesítik egymással az ellentmondások feloldása végett: rendre eredménytelenül. Azt a kérdést a bíróság különösebben nem firtatja, hogy maga a vallomás milyen körülmények között született, és hogyan került XY-hoz. XY és a rendőrök kihallgatása közzé iktatódik a Rozi mamát megtaláló másik szomszédasszony meghallgatása.)

XY előadja, hogy ismét vallomást kíván tenni az ügyben, kiegészíteni az előző tárgyaláson elmondottakat. (Kéri, hogy védője jelen lehessen eközben, amit a bíróság megtagad tőle, mivel a tanút nem illeti meg a jogi képviselő joga.) Elmondja, hogy a rendőrség 1994. május közepe, vége felé kereste meg őt, hogy szolgáltatson információkat PD ügyében. XY május 24 vagy 26-tól volt egy cellában PD-vel. XY védője útján június közepén megkereste az ügyészt vádalku kötésének reményében. Ekkor azt mondta, hogy az irat nincs a börtön épületében már. Az ügyésztől azt a választ kapta, hogy tud a vádalkuról, és ehhez hozzájárul. Kérdésre XY elmondja, hogy nem tudja, hogy akkor miért mondta, hogy az irat kikerült az épületből, mert valójában végig nála volt. *(A Rendőrségi*

Törvény és a Büntetőeljárás Törvény [a továbbiakban: Be.] vádalkut az ügyészi szakig lehetővé tevő módosítása 1994. október 1-én lépett hatályba.) Az iratot október 10-én adta át a rendőröknek. Az irat átadásáról, és az arról szóló jegyzőkönyv aláírásáról úgy nyilatkozik, hogy az „fenyegetés és zsarolás alapján történt.” XY úgy nyilatkozik, hogy PD önként írta és adta át neki az iratot, azért hogy ő adja azt át az ügyvédjének.

A meghallgatott rendőrök tagadják, hogy XY-t vádalkuval kecsgették, vagy más módon zsarolták volna. Elmondásuk szerint XY önként ajánlotta fel segítségét, s adta át az iratot nekik 1994.10.10-én. *(Arra a kérdésre nem tudnak választ adni, hogy hogyan lehetséges, hogy XY hónapokig magánál tartotta az iratot, s ezt csak októberben adta át nekik.)* Az ügyész kérdésére a nyomozást irányító rendőr elmondja, hogy XY ügyvédje megpróbálta elérni, hogy védencét szabadlábra helyezték. Miután ez elmaradt, az ügyvéd telefonon közölte vele, hogy ebben az esetben „felmentés lesz” PD ügyében – XY közli majd, hogy kényszer alatt cselekedett.

A kihallgatott ügyész elmondja, hogy mikor XY megkereste őt 1994 júliusában megkereste őt a vádalku ügyében, akkor azt mondta neki, hogy az iratot kijuttatta a börtön épületéből, hogy az ne veszélyeztesse a vádalkut.

XY akkori védője az ügyvédi titoktartás kötelezettségére hivatkozva megtagadja a vallomástételt.

Rozi mama másik szomszédasszonya, aki jelen volt 1994.03.17-én az áldozat megtalálásakor, az előző tárgyaláson meghallgatott másik szomszédal egyezően adja elő a történeteket.

3. Jogi történetek

Az eddig ismertetett dokumentumokból áll össze a „tényállás”, vagyis azok a valóságselemek, történetdarabkák, melyeket a továbbiakban a bíróságok és az ügyben eljáró jogászok felhasználtak ahhoz, hogy különbözőképpen összegyúrva azokat jogi történeteket formáljanak, s ezek alapján döntéseket, ítéleteket, érveket fogalmazzanak meg. Persze valójában már a rendőrségi jegyzőkönyvek és a vádirat is – mely elsőként tesz kísérletet arra, hogy összefoglalja a nyomozás során megállapított tényeket, és egy összefüggő, koherens történet keretébe helyezze azokat – hasonló természetű, mint a bírósági ítéletbe foglalt tényállás.¹¹ Az ítéletben elmondott történet sajátossága azonban az, hogy képes a valóság helyébe lépni, és minden más történetet hiteltelenné tenni.

A következőkben tehát a jogi történeteket fogom ismertetni, a különböző dokumentumokban szereplő jogi érveket azonban csak oly mértékig mutatom be és elemzem, mely feltétlenül szükséges PD történetének, s a róla szóló művészeti alkotások születési körülményeinek megértéséhez. (Az ügyben keletkezett bírósági döntések tételes jogi elemzése külön tanulmányt igényelne.)

¹¹ Vö.: Szabó M.: Nyelvi átfordítások a jogban. In Szabó M. (szerk.): *Nyelvben a jog*. Bíbor Kiadó, Miskolc 2010. 9–28.

1995.04.19. Heves Megyei Bíróság, Eger

Ítélet

(Az ítéletbe foglalt tényállás részletesen foglalkozik az áldozat személyével és a bántalmazást megelőzően történt eseményekkel is, hogy világossá tegye a cselekmény motívumát.) 1994 március 16-án délelőtt 9 óra körül érkeztek Rozi mamához a lánya és a veje, hogy a ház körüli munkában segítsenek neki. Ekkor már a kertben dolgozott Dezsi, aki a gyümölcsfákat metszette. PD, aki a kútra ment vízért 10 óra körül, bekérkedett segíteni. Délben Rozi mama lánya megfőzte a levest, és megmelegített a korábban már elkészített töltött káposztát. Mikor látta, hogy az étel nem lesz elég mindenki számára, kérte az anyját, hogy szóljon PD-nek, hogy őt nem hívták. Az „erős akaratú” Rozi mama így is tett: szólt PD-nek, hogy menjen haza, nem hívták segíteni, ezért ebédet sem kap. PD délután 1-2 óra között visszatért segíteni. Ekkor a sértett lánya megsajnálta, és kérte férjét, hogy kínálja meg egy pohár borral. Rozi mama veje be is hívta PD-t a konyhába, és adott neki két pohár bort. Dezsi és PD délután 4 óra felé abbahagyták a munkát, és együtt távoztak. Délután 5 óra körül a sértett lánya és veje is haza indultak. Este 6 óra tájban PD arra gondolt, hogy visszamegy Rozi mamához és elkéri a bérét. A sértett lakását hátulról közelítette meg a kert felől, és bement a lakásba. Rozi mama eközben az egyik szomszédasszonnyal beszélgetett a kapuban, háttal a behatoló PD-nek, így azt nem vette észre. A lakásba visszatérve Rozi mama szembetalálta magát PD-vel, aki a bérét követelte. A sértett kiutasította PD-t a lakásból, mire ő bántalmazni kezdte Rozi mamát. Ezt követően PD pénz után kezdett kutatni. Felforgatta a konyhát és kihúzogatta a szobában lévő bútorok fiókjait, de a kaszli tetején eldugott pénzt nem találta meg. Ezek után PD távozott a házból. Az esti órákban tévénézés közben Juliska néni megkérdezte Manci nénit, hogy PD mit keresett Rozi mama házában, de Manci néni nem tulajdonított jelentőséget a megjegyzésnek. Másnap reggel 7 óra körül az egyik szemben lakó szomszédasszony figyelmes lett arra, hogy nem füstöl Rozi mama házának kéménye. Átment a sértetthez, benézett az ablakon, és látta, hogy Rozi mama az asztal alatt fekszik. Azonnal hívta a másik szomszédasszonyát, akivel a lakásba mentek, kiemelték az áldozatot az asztal alól és az ágyra fektették. A sértett nem volt eszméleténél, az arca és körülötte a bútorok véresek voltak. A szomszédok azonnal értesítették az orvost. Rozi mamát kórházba szállították, ahol már nem tért eszméletéhez, és két nap múlva, március 18-án elhunyt. A sértett bántalmazása és halála között csak közvetett okozati összefüggés áll fenn.

E történetet három bizonyítékra tekintettel fogadta el hitelesnek a bíróság: a szagazonosítás eredménye, a Juliska néni vallomása és PD sajátkezőleg írt „Beismerő tanúvallomása” alapján.

A szagazonosítás kapcsán a bíróság kifejti, hogy a szagnyom vitán felül azonos PD szagával, s azt a szobában lévő kaszli előtt rögzítették. Ez utóbbi mozzanat – ami nyilván arra utalna, hogy PD járt nem csak a konyhában, hanem a szobában is – magyarázatába azonban a bíró is belezavarodott. (Az ítéletben ugyanis szó szerint ez olvasható: „A vádlott az ügyészi kihallgatása során azt vallotta, hogy a kaszli a konyhában van. A vádlott védekezésével ellentétben a helyszíni szemle

jegyzőkönyv adatai és fényképmellékletei alapján kétséget kizáróan megállapítható, hogy a kaszli a konyhában van.”)

Juliska néni vallomásának – ami azt bizonyítaná, hogy este PD behatolt az áldozat házába – elfogadhatóságát illetően a bíróság kitér arra, hogy a negyedik szakértői fórum (amelytől felülbírálati véleményt kért a bíróság a második tárgyalást követően) is kétségesnek találta azt, mivel a többszöri kikérdezés tanulási folyamatot idéz elő a szellemileg fogyatékos tanúban. Ennek ellenére a tanúvallomást bizonyítékként értékelte a bíróság, mivel a tanú már azelőtt említette Manci néni-nek, hogy mit látott, mielőtt kihallgatták volna. (Akkor miért kellett négy szakértőt is meghallgatni erről?)

Az ítéletben szerepel teljes terjedelmében PD „beismerő vallomása”: „Beismerő tanúvallomás, Pusoma Dénes a következőket szeretném maguknak elmondani. Beismerem, hogy 1994 március 16-án talán, de már pontosan nem tudom, aznap, amikor a [...] Rozi kertjében metszettem, az esti órákban visszamentem, hogy fizesse ki a metszésért járó pénzt. Az is rosszul esett, hogy nekem nem adott sem ebédet, sem bort, ő azt mondta, hogy nem fizet semmit és takarodjak innen, erre én nagyon mérges lettem, arra emlékszem, hogy többször megütöttem, de csak azért, mert nagyon mérges voltam. A többire már nem emlékszem, hogy miket csináltam vele. Mikor eljöttem, úgy láttam az arca véres volt és a földre került. Azután mikor láttam mi lett vele, gyorsan elszaladtam és hazamentem aztán lefeküdtem. Ezt én amit a Rozi nénival tettem nem akartam, én csak a pénzért mentem. Tettemért a felelősséget vállalom. Kelt 1994. VI. hó 19. Pusoma Dénes” Az írásszakértő aggálytalan véleménye szerint az irat PD kezétől származik. XY vallomása szerint PD az iratot önként adta át neki, annak megírására és átadására semmiféle eszközzel nem bírta rá. „A megyei bíróság a rendelkezésre álló bizonyítékok összevetett értékelése alapján arra a meggyőződésre jutott, hogy a kézírás törvényes eljárásban került a nyomozó hatóság birtokába [...]” (Vajon milyen lett volna a nem törvényes eljárás?)

Mindezek alapján a bíróság PD-t bűnösnek mondta ki halált okozó testi sértés és rablás kísérletének büntetésében, amiért fő büntetésként 6 év börtönre ítélte. Mivel az ítélet ellen sem az ügyész, sem PD, sem PD kirendelt védője nem fellebvezett, ezért az 1995.04.24-én jogerőre emelkedett.

1996.05.30. Heves Megyei Bíróság, Eger

Végzés

A bíróság elrendeli PD szabadságvesztésének felfeszakítását, mivel Danó Alex (a továbbiakban: DA) vallomást tett, melyben elismerte, hogy ő követte el a PD terhére megállapított bűncselekményt.

1996.12.28. Heves Megyei Bíróság, Eger

Ítélet

A bíróság a perújítási eljárásban hozott ítéletével felmentette PD-t a terhére rótt bűncselekmény elkövetésének vádjá alól. DA beismerte és a pótnyomozás megerősítette, hogy a bűncselekményt DA követte el. „A perújítási eljárás során

keletkezett bizonyítékok, így elsősorban DA és [mások] vallomása, továbbá az igazságügyi orvosszakértői vélemény alapján, az alapeljárásban a vádlott terhére értékelt bizonyítékok, így elsősorban [Juli néni] és [XY] tanúvallomása, valamint a szagazonosítási jegyzőkönyv és a „beismerő tanúvallomás” címzésű tárgyi bizonyítékok bizonyító ereje megdőlt [...]”

1997.01.08. Heves Megyei Bíróság, Eger

Keresetlevél

PD meghatalmazott jogi képviselőjeként ME kártalanítás iránti keresetet nyújt be, melyben az ártatlanul elszenvedett 13 hónap előzetes fogvatartás és a 13 hónap 7 nap börtönbüntetés miatt összesen 2.260.000 forint vagyoni és nem vagyoni kár megtérítését követeli a Magyar Államtól (a továbbiakban MÁ).

A Heves Megyei Bíróság (a továbbiakban: HMB) 01.13-én végzéssel átteszi az ügyet Egri városi Bírósághoz (a továbbiakban: EVB) mint első fokú polgári bírósághoz. Innentől kezdve néhány olyan eljárási lépés következik, melynek nincs jelentősége történetünk szempontjából. Az EVB hat hónappal később, 07.03-án tűzi ki a tárgyalást 1997.10.29.-re.

1997.03.14. „Két évet ült ártatlanul” címmel jelenik meg egy cikk az ügyről a *Blikk*-ben.

1997.06.14. „Hat évre ítéltek tévedésből” címmel PD ügyéről dokumentum műsort sugároznak a *Kossuth* és a *Petőfi Rádió*-ban.

1997.08.06. Ivád. 1 év 3 hónappal a szabadrábra bocsátás, 8 hónappal a felmentő ítélet és 7 hónappal a kártalanítási kereset benyújtása után PD öngyilkosságot követ el.

1997.08.13. „Nem hagyott maga után tartozást” címmel jelenik meg tudósítás PD temetéséről a *Heves Megyei Napló*-ban. A cikkből kiderül, hogy PD halála előtt eladta mindenét, és kifizette tartozásait.

1997.09.12. Gönczöl Katalin, az Állampolgári Jogok Országgyűlési Biztosa, megküldi jelentését a Nemzeti és Etnikai Jogvédő Irodának (a továbbiakban: NEKI). Az ombudsman jelentésében ajánlást tesz az Országgyűlés Alkotmány- és Igazságügyi Bizottságának az ártatlanul elítéltek kártalanítását kizáró Be. 383. § (3) bekezdés b./ pontja első részének („... az eredményes felderítés meghiúsítása végett a hatóság megtévesztésére törekedett ...”), valamint a Be. 384. § (2) bekezdés a./ (az alapügyben elhallgatta azokat a tényeket vagy bizonyítékokat, amelyeken a perújítás során hozott ítélet alapul ...) és b./ pontjának (... az alapügyben hozott ítélet ellen nem fellebbezett ...) hatályon kívül helyezésére, mivel azok alkotmányértékek.

1997.09.23. Rendőrkapitányság, Eger

Határozat

A rendőrség megállapítja, hogy PD halálának oka önakasztás volt, és nincs semmi idegenkezűsége utaló jel.

Ezt követően ME hozzákezd az örökösök felkutatásához, ami további hónapokat vesz majd igénybe. Az EVB 1997.10.29.-én tartott tárgyalásán ME bejelenti PD halálát, a bíróság végzésében elrendeli a per szünetelését a jogutódok perbelépéséig. Egy év telik el mire sikerül tisztázni PD örökösének kilétét és beszerezni a perbelépésükhöz szükséges hagyatéki iratokat. A MÁ 1998 októberében terjeszti be első ízben érdemi ellenkérelmét az EVB-hez, melyben kéri a kártalanítási kérelem elutasítását, tekintettel arra, hogy PD nem fellebbezte meg az alapügyben hozott ítéletet (Be. 384. § (2) b./ pont), nem tett vallomást a bíróságon és írásban beismerő vallomást tett (Be. 383. §. (3) b./ pont). Egy későbbi előkészítő beadványában kéri az alapügy iratainak becsatolását.

Az EVB előtt az első tárgyalásra 1999.04.07.-én kerül sor. Az alperes MÁ kifejti, hogy PD azzal is magára terelte a gyanút, hogy erőszakosan zaklatta a sértettet. ME válaszában rámutat arra, hogy PD nem tudhatta, hogy később bűncselekmény áldozata lesz Rozi mama, tehát azzal, hogy többször megjelent a helyszínen nem terelhette magára szándékosan a gyanút. A felek indítványozzák az alapügyben keletkezett nyomozati iratok beszerzését, és addig a per szüneteltetését, amit az EVB el is rendel végzésében.

A HMB 1999.04.29.-én megküldi a kért nyomozati iratokat. Ezt követően ME kéri a per folytatását, valamint, hogy az EVB tisztázza a „Beismerő tanúvallomás” keletkezési körülményeit a korábbi iratok és XY tanúkihallgatása alapján. MÁ nyilatkozatában kéri a kereset elutasítását, elsődlegesen mivel PD nem fellebbezett az alapügyben (Be. 384. § (2) b./ pont). Másodlagosan pedig megtévesztette a hatóságot azzal, hogy nem tett vallomást a bíróság előtt, szándékosan magára terelte a gyanút a nyomozás során (Be. 383. §. (3) b./ pont). MÁ arra az esetre, ha a bíróság mégis helyt ad a keresetnek, kéri, hogy a kártalanítás összegének megállapításakor vegye figyelembe a bíróság, hogy PD munkanélküli és büntetett előéletű volt.

Az EVB 1999.07.07.-én kelt ítéletében magáévá tette az alperes MÁ elsődlegesen megfogalmazott érvelését, és elutasítja a kártalanítási kérelmet arra tekintettel, hogy PD nem fellebbezett az alapügyben. A HMB-hez benyújtott fellebbezésében ME most már csak az előzetes letartóztatásban töltött időre koncentrálsz, s a kártalanítás összegét ennek megfelelően felére csökkenti. Érvelésében azt fejtegeti, hogy a fellebbezés elmulasztása csak a kiszabott büntetés miatti károk megtérítését zárja ki. Az előzetesben töltött idő nem osztja a ténylegesen kiszabott büntetés jogi sorsát, akkor sem, ha azt utóbb beszámítják a büntetésbe, vagyis az nem „előrehozott büntetés”. ME hangsúlyozza továbbá, hogy az EVB a korábban hatályon kívül helyezett I. fokú ítéletben megállapított tényállásra alapozta ítéletét.

A HMB mint másodfokon eljáró polgári bíróság 1999.10.30.-án kelt ítéletében részben helyt ad a felperesi fellebbezésnek. Megállapítja, hogy helytálló ME érvelése, miszerint az előzetes fogvatartás nem osztja az ítéletben megállapított büntetés jogi sorsát. Új eljárásra utasítja az EVB-t, megállapítva, hogy az nem támaszkodhat a korábban hatályon kívül helyezett ítéletben megállapított tényállásra. Elrendeli, hogy az EVB-nek meg kell vizsgálnia a „Beismerő tanúvallomás”

keletkezésének körülményeit, függetlenül a korábbi büntetőügyben lefolytatott bizonyítástól.

Az EVB előtti megismételt eljárás majdnem két évig húzódik, részben mivel a bíróság nem tudja idézni XY-t, részben mivel az alapügy iratait időközben becsatolták a DA ellen folyó büntető ügy irataihoz. Az ítélet végül 2001.10.21-én születik meg, s ebben a bíróság ismét elfogadva a MÁ korábbiakban másodlagosan kifejtett érveit (PD megtévesztette a hatóságokat és tudatosan magára terelte a gyanút), elutasítja a kártalanítási kérelmet, továbbá megállapítja, hogy XY nem tett értékelhető vallomást az újabb bizonyítási eljárás során.

ME fellebbezésében kifejti többek között, hogy az EVB nem végzett bizonyítást. Nem oldotta fel a PD és az édesanyja vallomása közötti ellentmondást: nem lehet tudni melyikőjük mondott igazat, s egyébként sem lehetett PD célja, hogy vallomásával akadályozza DA elfogását, legfeljebb, hogy magát mentse. A gyanúsított álma nem értékelhető bizonyítékként. A szagazonosítás eredményéről PD nem tehetett; ennek bizonyító ereje megdőlt, és ezzel sem akadályozhatta a cselekmény eredményes felderítését. PD nem hibáztatható azért, mert a nyomozó hatóság elmulasztotta vizsgálni azokat a nyomokat, melyek elvezethettek volna a valódi elkövetőhöz (Manci néni első vallomásában megjelent ismeretlen személyek; a kocsmáros által észlelt idegen lábnyomok; valamint a szobában – attól a helytől néhány méterre, ahol állítólag PD szagnyomát rögzítették – egy másik szekrény fiókjában talált véres ruhadarab, melyen a pótnyomozás során végzett szerológiai vizsgálat kimutatta az áldozat és DA vérszennyeződését). A „Beismerő tanúvallomás” keletkezésének körülményeit a bíróság nem vizsgálta, az eljárás során XY nem tett értékelhető vallomást. PD az iratot nem a hatóságnak szánta, s nem is adta át annak. XY érdekelt volt az irat megszerzésében, és „rendőri módszereket” alkalmazott ennek érdekében. Nem lehet tudni, hogy XY hogyan volt képes három hónapig rejtgetni az iratot a zárkájában – minden valószínűség szerint az az ügyvédjénél volt ekkor. A DA ügyében hozott ítéletben a HMB külön kitért arra, hogy PD-nek miért nem jár kártalanítás – az ítélet ezt a részét a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyezte.

A fellebbezés kiegészítéseként 2002.02.11.-én írt beadványában ME még egy kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a PD ellen hozott ítélet nem csak téves volt, hanem egy alapvetően törvénysértő eljárás eredményeként született meg, ezért az abban szereplő tényállási elemeket nem lehet alapul venni a kártalanítási ügyben. Az alperes MÁ a legkirívóbb törvénysértésekről sem akar tudomást venni. Például, hogy Pusoma Albertné kihallgatása során nem tartották be a hatósági tanúk alkalmazására vonatkozó szabályokat. PD-t még tanúként hallgatták ki, mikor édesanyját már a „gyanúsított édesanyjaként” minősítették a jegyzőkönyvön. PD édesanyját nem figyelmeztették, hogy nem köteles vallomást tenni. PD-t „taktikai okokból” sokkal többször hallgatták ki, mint ahány jegyzőkönyv készült. PD-t nem tájékoztatták a hallgatás jogáról később sem, mikor már nem tanúként, hanem gyanúsítottként hallgatták ki. Az „álomfejtés” alkalmával a jegyzőkönyv felvételének kezdetén két tiszt neve szerepel, a végén azonban hárman írták alá. PD-nek gyakorlatilag nem volt védője a nyomozati eljárás szakaszában.

Az első gyanúsított kihallgatás jegyzőkönyvén ki sem töltötték védőválasztásra vonatkozó részt a nyomtatványon. PD nem a hatóságoknak szánta a „Beismerő tanúvallomást”, hanem XY védőjének, pontosan azért, mivel neki nem volt.

A HMB azonban 2002 februárjában helybenhagyja az első fokú bíróság ítéletét, s ez az a pillanat, mikor Magyar Elemér hozzákezd a dráma megírásához.

4. A szerző

Magyar Elemér két évtizedig dolgozott ügyészként Egerben, majd a rendszerváltás előtt két évvel politikai okokból kilépett a testületből. Kapcsolatba került a demokratikus ellenzék képviselőivel, köztük Kószeg Ferencével (a Magyar Helsinki Bizottság alapítója és első elnöke) és Furmann Imrével, rendszeresen publikált a demokratikus ellenzék szamizdat kiadványában, a *Beszélő*-ben. Magyar 1989 után magánpraxist kezdett, s főként büntető ügyekre specializálta magát. A Furmann által 1994-ben létrehozott NEKI területi képviselőjeként dolgozott több mint egy évtizedig, ingyenes jogsegélyt biztosítva a NEKI által felvállalt diszkriminációs ügyekben a főként roma ügyfeleknek.

Első könyve, a *Kezdő bűnözők kézikönyve*, 2001-ben jelent meg.¹² A mű tulajdonképpen humoros történetek és anekdoták füzére, egy kriminalisztikai tankönyvpamflet, mely bepillantást enged az igazságszolgáltatás „hátsó udvarának” homályába, s rávilágít azokra a visszaélésekre, amelyeket sokévi ügyészi és védő ügyvédi pályafutása során a rendőrség munkájában tapasztalt.

Magyar a NEKI képviselőjeként 1997-ben került kapcsolatba Pusoma-üggyel, melyben az ártatlanul elítélt férfit, majd annak öngyilkosságát követően az örököseit képviselte az állammal szemben indított kártérítési ügyben. A keresetet elutasító jogerős döntést követően 2002-ben fogott hozzá az ügyet feldolgozó dokumentumdráma megírásához, és az év végén interneten közzétette annak első verzióját, majd az átdolgozott művet 2005-ben könyv formában is publikálta *Fekete-fehér* címmel.¹³ Ugyanebben az évben forgatott dokumentumfilmet a Pusoma-ügyből Komenczi Norbert, és ekkoriban kereste fel Magyar Ragályi Elemér egy művészfilm forgatásának tervével. Ez utóbbi forgatókönyvét az eredeti dráma felhasználásával Magyar és Ragályi közösen írták.

A film nagy port kavart bemutatóját követően Magyar, a „cigányok ügyvédje” – hasonlóan ahhoz, ahogy egy évtizeddel korábban Pusoma Dénes a maga falujában – számkivetetté vált a helyi jogászközösségben,¹⁴ és hamarosan visszavonult a jogászai munkától. Ettől kezdve minden idejét az irodalmi tevékenységének szentelte: befejezte a *Kezdő bűnözők kézikönyvének* folytatását jelentő „Kezdő bűnözők kézikönyvét”. 2012-ben mutatták be az egri színházban a *Zárt láncolat – bűnesetek vígjátéka* című darabját.¹⁵ Az *Egy talicska pogácsa* című műve

¹² Magyar E.: *Kezdő bűnözők kézikönyve*. BBS-Info Kft, Budapest 2001.

¹³ Magyar E.: *Fekete-fehér*. BBS-Info Kft, Budapest 2005.

¹⁴ Ebben az időben akasztották rá kollégái a „Putricselli” gúnynevet. Magyar Elemér személyes közlése.

¹⁵ A komédia alaphelyzete, hogy egy nyugdíjas bírőhoz betörnek, s csakhamar kiderül, a delikvenst

7. helyezett lett a 2013-as Weöres Sándor drámapályázaton.¹⁶ Jelenleg a „Rácsos akadémia” című, a „kézikönyvekhez” hasonló hangvételű frásán dolgozik.

5. A dráma

Ha a művet a „jog és irodalom” perspektívájából nézzük, akkor leginkább a *legal storytelling*¹⁷ sajátos darabjának tekinthetjük: érdekessége, hogy a mesélő maga jogász, de a történetet egy mentálisan sérült, *under-class* férfi szempontjából meséli el.

A dráma cselekménye pontosan követi a jogi nyersanyagot, azonban helyszíne alapvetően a börtön, ahol az események javarészeről Pusoma és a cellatársai közötti beszélgetésekből értesülünk. Időről időre a főhőst kihallgatásra viszik – előbb a rendőrségre, majd a bíróságra.

A mű egyik rétege feltárja előttünk a börtön nyomasztó világát, melyben Pusoma – akárcsak a börtönön kívüli világban – a ranglétra aljára kerül. Mégis a szoros egymásra utaltság folytán kialakul egyfajta szolidaritás a „dörzsölt öregek” (visszaeső bűnözők) és a mit sem értő újonc között. Cellatársai hiába adják azonban tanácsaikat Dénesnek, aki nem érti, hogy hogyan lett ő tanúból gyanúsított a gyilkossági ügyben. Dénes mindig rosszkor beszél, és rosszkor hallgat. A rendőröknek még azt is elmeséli, hogy álmában látta az áldozatot a tett színhelyén kiterülve (pontosan úgy, ahogy a valóságban is történt), a bíróságon azonban, mikor alkalma lenne a védekezésre, inkább hallgat, az ítélet ellen nem fellebbez.

A mű cselekmény-szerkezetébe iktatódnak Pusoma álmai, amiről külön is érdemes beszélnünk. A büntető eljárás során elmeorvosi szakértők megvizsgálták Pusomát, s megállapították, hogy személyiségzavarban szenved: pszichopata személyiség primitív személyiségvonásokkal, és sok elhárító mechanizmus működik benne. Pszichogén jellegű illuzionisztikus paralógiákba menekül, ha meg akarja szakítani a számára terhes kontaktust. Pusoma a harmadik kihallgatás alkalmával – ami valójában nem a harmadik, hanem inkább a harmincadik lehetett – a fizikai bántalmazásoktól és az idegi megterheléstől elgyötörtén mesélte el, hogy álmában látta az áldozatot. Ezt később mind a vádhatóság, mind a bíróság bizonyítékként értékelte. Az álmok szerepeltetése a műben tehát „dupla csavar”: az értelmezés egyik szintjén megmutatja egy deprimált, beteg ember valóság-érzékelését, ugyanakkor egy másik szinten a magyar igazságszolgáltatás kaskai, rémálomszerű valóságát.

A dráma egy másik jelentésrétege magyarázatot ad arra, hogyan született meg a „beismerő vallomás” (ami a valóságos eset kulcskérdése is). Pusomát egy másik cellába viszik, ahol az új cellatárs elhiteti vele, hogy ha beismeri az általa

éppen a bíró ítélte el ...

¹⁶ A szatirikus komédia főhősei egy szerény körülmények között élő házaspár tagjai, akik csendes tévé-nézőkből néhány óra alatt sorozatgyilkosokká válnak egy váratlan pénzzavar következményeként.

¹⁷ A *legal storytelling* vonulatának bemutatására ld.: Nagy T.: Narratív tematika a kortárs amerikai jogelméletben. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*, LXIII/15 (2003). Nagy T.: Mesék felnőtteknek. In Nagy T.: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról*. Attraktor, Mária-nyó-Gödöllő 2010. 123–160.

el sem követett tettét, akkor az ő ügyvédje neki is elintézi, hogy szabadon bocsássa. Mindez a mű belső valóságában érthetővé és átélhetővé válik, akárcsak az a határtalan elkeseredés és csalódottság, amit a főhős a váratlan szabadulás eufóriáját követően él át. Megjelenik egy jó szándékú ügyvéd, aki milliókat ígér neki az ártatlanul elszenvedett büntetésért, s már álmodozni kezd arról, hogy majd Marlboro cigarettát fog szívni, Mozart-lemezeket hallgat, és vesz magának egy láncfűrész, hogy azzal vállalhasson munkát ... De hamarosan rá kell ébrednie, hogy a faluban mindenki gyilkosnak tartja, és szóba sem áll vele, a beígért milliók pedig egyre csak késnek:

Kedves ügyvéd doktor úr! Kölcsonért folyamodtam a Ragás Gazsihoz. Adott is először ötvenet, aztán hetvenötöt. A dupláját kell visszafizetnem, tudja, hogy van ez. Dupla vagy semmi! Hívtam magát többször is már, hogy mikor lesz meg az az ártatlansági kárpótlási jogerős határozat. Amikor nemrég telefonáltunk egymással, nagy nevetgélés közben, mert jó kedve volt a doktor úrnak, akusztikailag behallatszott, hogy biztosan névnapot tetszik ünnepelni a kedves családjával. Maga azt mondta, biztos tetszik emlékezni, hogy nyugodjon meg Dénes, nem soká, nem soká. Ragás Gazsi jött az embereivel. Közben elfagyott a lábam az erdőben. Kórházba is jutottam. Ott is megke-restek persze. Azt mondtam nekik, a Doktor úr, aki egy szavatartó ember, nagyon komolyan megígérte, hogy lesz bőven pénz nem sokára, több millió is elképzelhető, ha elég ügyesen siránkozunk. Hát velük én ne szórakozzak! De hát maga azt mondta, lesz pénz, Dénes, nyugodjon meg, mert az mindenképpen jár magának. Mert büntetlenül ült, és ami jár, az jár. Nagy pácban vagyok, a házamat is eladtam tízezerért, nem tudom mi lesz. Ha maga nem segít, hát mondja meg, ki az isten segíthetne rajtam még ...¹⁸

A dráma szövegének nagy része az eredeti nyomozati, illetve bírósági iratokból vett idézetekből áll, melyekbe a szerző a „kézikönyvekből” vett történeteket szőtt, ezáltal elevenítve meg a börtönkultúrát. A szerző irodalmi zsenialitása, hogy felfedezte azt a költőiséget, ami a folyton álmokba menekülő Pusoma eredeti beszédében rejtett.

A dráma jelentősége – túl azon, hogy elemi erővel fejezi ki a szerző elkötelezettségét az elesett, társadalmon kívül rekedt emberek sorsa és igazsága mellett – pusztán a „jog és irodalom” perspektívájából szemlélve az, hogy a dráma fiktív valósága sokkal igazabb, mint a bíróság által valóságként tételezett fikció.

6. A filmek

A Pusoma-ügyről két film is készült, melyek jelentősen felerősítették a dráma társadalmi hatását. Komenezi Norbert *Daráló* című dokumentumfilmje (2005) a jogi nyersanyagot mutatja be és gazdagítja, míg Ragályi Elemér műve (2006) a drámát adaptálja filmre. A két film így sajátosan kiegészíti egymást, „kivülről” és „belülről” egyaránt megvilágítva a tragikus eseményeket.

¹⁸ Pusoma utolsó levele. In Magyar E.: *Fekete fehér* (a szerző által átdolgozott kézirat) 2012, 66–67.

A *Daráló* erénye, hogy a rendező mindenekelőtt elfogulatlanságra törekszik. Ennek érdekében a filmben nem csupán az ügy eredeti szereplői jelennek meg, s egymásnak adva a szót mesélik el a történetet, hanem egy újságíró is, Izing Antal, aki az érdekelt állampolgár szempontját jeleníti meg.

A film nagyban hozzájárul a jogi nyersanyag jobb megértéséhez: megjelennek benne Pusoma falubeli ismerősei – s nem csupán a rasszista gyűlölettől elfogultak, hanem azok is, akik ismerték és megértették tragédiáját (Pusoma rokonai, Dezsi és egy Dénessel rokonszenvező idős falubeli férfi); az első látásra is megbízhatatlan „koronatanú”, és a vádhatóság cinikus képviselője, aki kifejti, hogy hasonló tévedések bármilyen más ügyben előfordulhatnak.

Figyelemre méltó Izing Antal meglátása, mely a film végén hangzik el. Szerinte az ügynek valójában nem is két – a meggyilkolt asszony és az ártatlanul elítélt Pusoma –, hanem három áldozata van. A harmadik áldozat a falu közössége, melynek életét gyökeresen felforgatták a tragikus események, amik fölött egy évtized múltán sem képes napirendre térni. Szintén tanulságos, ahogy a kártérítési-ügy lényegét összefoglalja: ha Pusoma képes volt szándékosan megteveszteni a hatóságokat, akkor erre egy nyúl is képes lett volna.

Ragályi filmjének esztétikai értékeit nem szükséges tárgyalnunk – 2007-ben a 39. Magyar Filmszemlén Ragályi a legjobb rendezésért járó I. díjat kapta. Szempontunkból elég itt kiemelni, hogy a film nem csupán autentikusan közvetíti a dráma mondanivalóját. Így különösen az álmok megjelenítése fokozza a jogi eljárásról alkotott kép karkai szürrealizmusát, és felszínre hoz egy sor rejtett lélektani szerkezetet, mint például az áldozatnak az agresszorral való öntudatlan azonosulást, vagy a börtönélet torzult erotikus aspektusait.¹⁹

7. Konklúzió helyett: kérdések

Mint azt a bevezetőben jeleztem e tanulmánynak nem célja, hogy a Pusoma-ügy minden lényeges aspektusát feltárja, hanem csupán hogy a „jog és irodalom” perspektívájából megvilágítsa a további lehetséges kutatások horizontjait. A következőkben ezeket szeretném röviden számba venni.

Irodalomtudomány. A „jog és irodalom” megközelítésében a jelen feldolgozásban a jog eleme dominált, de kifejezetten az irodalomtudomány számára is kínál kutatásra érdemes kérdéseket az anyag. Így elsősorban vizsgálható lenne a dráma szövege a *close reading* [szoros olvasás] módszerével és az intertextualitás²⁰ szem-

¹⁹ Ez utóbbi mozzanat szempontjából fontos dramaturgiai fogás volt, hogy a valóságos áldozat és a bírő nemét felcserélték a filmben: az áldozat férfi, míg a bírő női szereplő lett. A film egyik legemlékezetesebb jelenete, mikor Dénes álmában a bírónő leszáll a pulpitusról és szerelmi enyelgésbe kezd Dénessel, s közben megígéri neki, hogy vaskos kártérítést fog kapni az ártatlanul elszenvedett büntetésért.

²⁰ Az intertextualitás elméletének jogtudományban való alkalmazási lehetőségeiről ld.: Nagy T.: Jog, irodalom, intertextualitás. In Gerencsér B. – Takács P. (szerk.): *Ratio legis, ratio iuris: ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából = liber amicorum: studia A. Tamás septuagenario dedicata*. Szent István Társulat, Budapest 2011. 38–47. Nagy T.: Law, Literature and Intertextuality. *Acta Juridica Hungarica*, 53/1 (2012) 62–71.

pontjából is – vagyis, hogy a rendőrségi jegyzőkönyvek és a bírósági ügyiratok jogi szövegei, valamint a szerző által írt korábbi „kézikönyvek” történetei hogyan épülnek be a dráma textusába.

Kriminálisztika, igazságügyi nyelvészet. Kézenfekvő módon merül fel a kérdés a jogi dokumentumok és a művészeti feldolgozások olvasását követően, hogy vajon „mi történt valójában?” Hiszen a felmentő ítéletben csupán az áll, hogy az alapügyben szereplő bizonyítékok „elveszítették bizonyító erejüket”. Hogyan került PD szagnyoma a szobába? (Esetleg, mikor a szomszédasszonyok rendet csináltak, mielőtt az orvost kihívták Rozi mamához?) Hogyan jelenhetett meg PD álmában a tett helyszíne? (ME véleménye szerint PD talán tényleg visszatért az est folyamán Rozi mamához pénzt követelni, de akkor már a valódi tettesek elhagyták a helyszínt. Mikor PD látta mi történt, rögtön azt tette, amit ilyenkor egy büntetett előéletű roma számára a legcélszerűbb: fejvesztve rohant haza. Szerintem elképzelhető egy másik verzió is: aznap reggel, mikor a sértettet megtalálták, akkor Dezsi is megjelent a helyszínen, s mielőtt a rendőrök kiszálltak volna, már mindenről, amit látott vagy hallott beszámolhatott PD-nek. Persze az is előfordulhat, hogy a vallatás során maguk a rendőrök írták le a zaklatott, s egyébként is élénk fantáziájú PD-nek a helyszínt.)

Ami a „Beismerő tanúvallomás” keletkezési körülményeit illeti, érdemes lenne az igazságügyi nyelvészet²¹ segítségével összehasonlítani a Pusoma által a börtönben néhány héttel korábban írt leveleinek, illetve a szóban tett vallomásainak nyelvhasználatát a „Beismerő tanúvallomás” szövegével. Nekem például nagyon gyanús, hogy az a mondat nem PD-től származott, hogy „Tettemért a felelősséget vállalom”. (Elég, ha csak arra gondolunk, hogy az előző levelének címe az volt, hogy „Tanúból lett pandúr”).

Jogi antropológia. Vajon milyen jelentősége volt az ügyben annak, hogy Pusoma roma volt? Az eset vizsgálható a hazai romák jogi helyzetére vonatkozó eddigi kutatások szempontjából is, melyek felhívták a figyelmet a romákkal szembeni látens diszkrimináció különböző formáira.

Kriminológia. Az ügy a büntetőjog-tudomány számára is fontos kérdéseket vet fel. Elfogadható-e, hogy egy mentálisan sérült személy – még akkor is, ha lelki betegsége nem akadályozza büntetőjogi felelősség megállapításának – az egész nyomozati szakban meg legyen fosztva a megfelelő jogi asszisztencia igénybevétele? Ez a kérdés persze általánosságban is vizsgálható, s így eljutunk a kirendelt védő intézményének jogszociológiai vizsgálatához. Vajon valóban törvényesnek tekinthető-e a nyomozó hatóság eljárása, mellyel XY segítségével bizonyítékot szereztek PD-től? A szellemi fogyatékos tanú vallomásának elfogadása kapcsán pedig felvethető, hogy hol húzódnak a bírói mérlegelés határai? Innen pedig már csak egy lépés az az általános elméleti probléma, hogy egyáltalán a bírónak milyen szerepet kell játszania a bizonyítás terén.

Jogszociológia. Külön figyelmet érdemel az ügyből írt dráma és az annak kapcsán forgatott filmek társadalmi hatásának vizsgálata a jogszociológia szempont-

²¹ Az igazságügyi nyelvészetről ld.: Vinnai E.: A „jog és nyelv” kutatások. In Szabó (szerk.): i. m. 65–90.

jából. Sommás megítélésem szerint – rögtön leszögezve, hogy az alábbiakban előadottak még részletesebb kutatást kívánnak – a dráma elsődleges hatása a büntető eljárás fent említett szakaszainak eltörlésében jelentkezett. Mint láttuk a NEKI már 1997-ben kezdeményezte az állampolgári jogok ombudsmanjánál, hogy emeljen szót a parlament alkotmányügyi bizottsága előtt a Be. azon rendelkezéseinek – Be. 383. § (3) bek. b./ pontja és a 384. § (2) bek. a./ és b./ pontjai – eltörlése végett, melyek az ártatlanul elítéltek kártalanítási jogát kizárták, később pedig az Alkotmánybírósághoz fordult, de öt évig nem történt semmi az ügyben. Mikor Magyar a drámát 2002 végén feltette az internetre az első hónapban már több mint 50 ezren látogattak a honlapra, s jelentős sajtó visszhangot kapott a mű az országos szakmai és politikai médiában is. Nem volt hát véletlen, hogy az Alkotmánybíróság néhány hónap múlva kimondta a kérdéses szabályok alkotmányellenességét.²²

A rendszerváltást követő évtizedben a bíróságok rendszere mint „harmadik hatalmi ág” jelentős autonómiára tett szert. A kivívott függetlenség azonban hamarosan a szakmai és demokratikus politikai kontroll előli elzárkózáshoz, nepotizmushoz és a szakmai színvonal süllyedését előidéző kontraszelekcióhoz vezetett. Az ezredfordulót követően mindinkább nyilvánvalóvá vált a bírósági rendszer reformjának szükségessége.²³ A Pusoma-ügy, Magyar drámája, majd az azt követően megjelenő filmek a bírósági rendszer elkerülhetetlen reformjának szimbólumaivá váltak, melyek hatékonyan készítették elő a változásokat. A *Nincs kegyelem* bemutatását követően tehát szintén nem volt véletlen, hogy a Heves Megyei Bíróság vezetése úgy érezte, sajtótájékoztatót kell tartania a testület tekintélyének megőrzése érdekében.

²² Ld.: 41/2003 (VII. 2.) AB határozat.

²³ E kérdéssel a hazai jogszociológiában Badó Attila, Bencze Mátyás és Fleck Zoltán kutatásai foglalkoztak behatóan. A teljesség igénye nélkül ld.: Badó A. (szerk.): *A bírói függetlenség, a tisztességes eljárás és a politika: összehasonlító jogi tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest 2011. Badó A. – Bóka J.: *Európa kapujában: reform, igazság, szolgáltatás*. Bíbor Kiadó, Miskolc 2002. Bencze M. – Zsíros Zs.: A bűnösség vélelme – a „Buktai-ügy” tanulságai. In: Szabadfalvi J. (szerk.): *Amabilissimus. A legszeretelméltóbbak egyike. Loss Sándor Emlékkönyv*. Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Debrecen 2005. 151–165. Bencze M. – Badó A.: Reforming the Hungarian Lay Justice System. In Cserne P. et al. (szerk.): *Theatrum Legale Mundi: symbola Cs. Varga oblata*. Szent István Társulat, Budapest 2007. 1–13. Bencze M. – Badó A.: Területi eltérések a büntetékiszabási gyakorlat szigorúságát illetően Magyarországon 2003 és 2005 között. In Fleck Z. (szerk.): *Igazságszolgáltatás a tudomány tükrében*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest: 2010. 125–147. Bencze M.: Jogi álláspont vagy bírói műhiba? Az ítélezés színvonalának lehetséges mércéi. In Gerencsér B., Takács P. (szerk.): *Ratio legis, ratio iuris: ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából = liber amicorum : studia A. Tamás septuagenario dedicata*. Szent István Társulat, Budapest 2011. 15–21. Fleck Z.: A bírói függetlenség állapota. *Fundamentum* 6/1 (2002) 28–38. Fleck Z.: Judicial Independence and its Environment. In J. Priban, P. Roberts, J. Young (szerk.): *Systems of Justice in Transition*. Ashgate, Aldershot 2003. 121–140. Fleck Z.: A bírói függetlenség lángja és füstje. *BUKSZ* 18/3 (2006) 256–261. Fleck Z.: Igazságszolgáltatás reform közben. In Ágh A., Somogyvári I. (szerk.): *A közigazgatási reform új perspektívái*. Új Mandátum Kiadó, Budapest 2006. 145–164. Fleck Z.: Bírói tanácsok – a belső igazgatás csapdái. *Leviatán* 5 (2007) 116–137. Fleck Z. (szerk.): *Bíróságok mérlegen II: A szervezettől a jogértelmezési gyakorlatig*. Pallas Kiadó, Budapest 2008. Fleck Z.: A bírói hatalom válságából való kilépés irányai. In Virág Gy. (szerk.): *OKRI Szemle*. Országos Kriminológiai Intézet, Budapest 2009. 37–54.

II

...MESEK A NAGYVILÁGBÓL...

Ad Cosmographiam Aethici Istri.
Egy kánonjogi vita irodalmi lecsapódása

NÓTÁRI TAMÁS

A „jog és irodalom” tárgykörének alapvetően kettős megközelítési lehetőségét habilitációs előadásban H. Szilágyi István – Ian Ward és Maria Aristodemou felhasználását követve – a „*law in literature*” (jog az irodalomban) és a „*law as literature*” (a jog mint irodalom) dichotómiára tagolja.¹ A „jog az irodalomban” megközelítési mód egyik hozadéka lehet ennek megfelelően az irodalmi művek jogtörténeti elemzése, amely mind az adott műben taglalt időszak, mind a mű keletkezési korának jogrendszere, mind pedig a mű szerzőjének a jogról vallott elképzeléseire fényt deríthet.² Ezen írás az előző két aspektusnak teret adva kíván egy kora középkori irodalmi művet elemezni: egy valós kánonjogi vita irodalmi utóéletét, szépirodalmi lecsapódását vizsgálja egy, a VIII. századi Bajorországban keletkezett *Cosmographia* című műben, amelynek szerzője nagy valószínűséggel a néhány évtizeddel korábban lezajlott jogvita egyik szereplője, vesztese, Virgil, salzburgi püspök.

Virgil, Salzburg ír származású püspöke (749–784) számos ponton új fejezetet nyitott püspöksége történetében: nevéhez fűződik a salzburgi historiográfia legkorábbi műveinek, a *Gesta sancti Hrodberti confessoris*, a *Libellus Virgilii* és a *Liber confraternitatum* megalkotása, a 774-ben felszentelt Rupert-dóm megépíttetése, a püspökség és a Szent Péter-kolostor jogainak kiterjesztése és a karantánok közti misszió megszervezése.³ Virgil püspöknek a germánok apostolaként számon tartott, utóbb a frízek között mártíromságot szenvedett Bonifáccal kibontakozó vitája, amely kánonjogi relevanciája tekintetében sem alábecsülhető, szolgáltatott okot Virgilnek arra, hogy – nézetünk szerint – álneven megírja a korai középkor egyik legérdekesebb, olvasatunk szerint feltétlenül parodiszikus hangvételű, olykor a karikatúrába hajló művét, az Aethicus Ister nevével fémjelzett *Cosmographiát*, ami talán nem egyéb, mint a jogvita irodalmi síkra terelt folytatása.

¹ H. Szilágyi I.: Jog és irodalom. *Iustum Aequum Salutare* VI/1 (2010) 5–27.

² Uo. 9.

³ Virgil irodalmi működéséhez, a *Gesta Hrodberti*hez, a *Breves Notitiae*ben fennmaradt *Libellus Virgilii*hez és fordításukhoz, valamint a karantán misszióhoz lásd Nótári T.: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Lectum, Szeged 2005. 24. skk.; 81. skk.; 137. skk.; 153. skk.

Először Virgil és Bonifác konfliktusát követjük nyomon lépésről lépésre (1.). Ezt követően a Aethicus Ister nevéhez fűződő, *Cosmographia* című *opust* elemezzük (2.), és megkíséreljük kimutatni az általunk szerzőként vélelmezett Virgilnek Bonifáccal történt összeütközését a műben (3.).

1. Virgil és Bonifác konfliktusa

Bonifác és Virgil konfliktusa az adott hely és kor, a 740-es évek Bajorországának aktuális problémái körül jegecesedett ki, ám e nézetkülönbségek jóval mélyebben, kettejük eltérő származásában, világképében, az őket újukra indító kulturális közegben gyökereztek. A Theodo herceg és a Regensburgban tevékenykedő Emmeram (Haimhrammus), a Salzburgban működő Rupert (Hrodbertus) és a Freisingban ténykedő Korbinian (Corbinianus) idején újjáéledő bajor kereszténység említett központjainak püspökségek rangjára emelése a városokban nem bővelkedő Bajorország hercegei számára is jelentős előrelépést jelentett volna.⁴ Erről tárgyalásokat folytatandó Theodo herceg 715-ben vagy 716-ban Rómába ment,⁵ s ezt követően II. Gergely pápa (715–731) 716. május 15-én azt a megbízást adta Martinianus püspöknek és két segítőjének, Gregoriusnak és Dorotheusnak, hogy a Bajorországban létrehozandó három, illetve négy püspökségének határait pontosan jelöljék ki annak megfelelően, ahogy Theodo a fiai között részhercegségekre osztotta fel a hercegséget, e területeken hívják össze a nemeseket és a papokat az utóbbiak hithűségét és jogszerű ordinálását is megvizsgáló. Három püspök tanácsának kikérésével válasszanak a létrehozandó egyházmegyék élére püspököket, ám a személyeket illetően a végső jóváhagyás jogát változatlanul Róma gyakorolja.⁶ E püspöki székhelyek legjelentősebbikén alapítsanak érsekséget, s miként a püspökök esetében is, a személy felőli végső döntés a pápát illeti – ha nem talál-nának megfelelő személyt, úgy jelezzék ezt a pápának, aki ebben az esetben maga fog metropolitát küldeni e rang betöltésére.⁷ II. Gergely pápa e rendelkezése részint az 583-as Bragai Zsinat, részint a 679-es Lateráni Zsinatnak az angolszász egyházi szervezetre vonatkozó határozatait ismételte meg.⁸

A pápa, II. Gergely germán vidékekre vonatkozó missziós politikája jórészt kimerült abban, hogy 719. május 15-én Bonifácot – konkrét célterület megnevezése nélkül – missziós feladatokkal bízta meg,⁹ majd 722. november 30-án püspökké szentelve a germánok lakta országok és területek felé irányította,¹⁰ s utóbb

⁴ K. Reindel: Das Zeitalter der Agilolfinger. In M. Spindler (szerk.): *Handbuch der Bayerischen Geschichte I.* Beck, München 1967. 101–245; 196. skk.

⁵ *Liber pontificalis* 19; Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 6, 44.

⁶ Hasonló szellemben fródott II. Gergely pápa 732-ben Bonifáchoz intézett levele – vö. Bonifatius, *epistolae* 28; Padraig P. Ó Néill: Bonifaz und Virgil – Konflikt zweier Kulturen. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter.* Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 76–83; 79.

⁷ K. Reindel: Salzburg und die Agilolfinger. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter.* Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 66–74.

⁸ R. Bauerreis: *Kirchengeschichte Bayerns I.* Verlag der Erzabtei St. Ottilien, St. Ottilien 1958². 58.

⁹ Bonifatius, *epistolae* 12.

¹⁰ Uo. 17; 18; 19; 21; 25.

fogadta jelentéseit, és megválaszolta kérdéseit.¹¹ III. Gergely (731–741) idejére – noha teljes pontossággal meghatározott egyházmegyei határok még nem voltak – egyfelől véget ért Bajorországban a vándorpüspökök kora, helyüket állandó székhellyel rendelkező (apát)püspökök foglalták el,¹² másfelől a trónra lépését követő évben, 732-ben maga a pápa bízta meg a pallium adományozásával érsekké tett, ám meghatározott metropóliát nem szerző Bonifácot a bajor egyházi szervezet reorganizációjával és szükség esetén püspökök szentelésével.¹³ Bonifác már 719-ben ellátogatott Bajorországba,¹⁴ majd 733 és 735 között Hucbert herceg meghívására végigjárta a bajor egyházmegyéket.¹⁵ III. Gergely pápa legátusává nevezte ki Bonifácot, s Bajorország és Alemannia püspökeihez (Wiggóhoz, Liudóhoz, Rydolthoz, Phyphylóhoz és Addóhoz¹⁶) intézett levelében arra utasította őket, hogy a Bonifác által meghatározott, a Duna mellett fekvő helyen tanácskozára gyűljenek össze.¹⁷

Bonifác véglegesen négy püspöki székhelyet határozott meg: Regensburgot, Passaut, Salzburgot és Freisinget – e városokat nem csupán mint világi központok tettek szert jelentős szerepre, szakrális legitimációjukat Regensburg, Salzburg és Freising esetében a hittérítők, Emmeram, Rupert és Korbinian működése is biztosította.¹⁸ Az e négy székhelyen működő (apát)püspököket nem ismerte el megyéspüspökként – anélkül, hogy püspöki rangjukat kétségbe vonta volna –, s helyüket saját maga által felszentelt püspökökkel töltötte be: Salzburgban Já-nossal, Freisingban Eremberttel, Regensburgban pedig Gaubald/Gaibalddal,¹⁹ Passauban Vivilót fenntartásai ellenére meghagyta tisztségében, amit a pápa is megerősített, bár e megerősítés nem nélkülözött bizonyos dorgáló felhangot.²⁰ (A már jóval a bajor egyházszervezet létrehozása előtt megalapított Augsburgról és a csupán később a bajor püspökségek közé sorolt Säbenről nem esik szó, a részint bajor, részint sváb területeket felölelő Eichstätti Püspökség pedig csak 743/44-ben alapíttatik majd meg.)²¹ A Bonifác-féle egyházmegyei szervezet hamarosan a helyi hagyományok ápolása révén még inkább megszilárdult, Regensburgban ünnepelesen elhelyezték Szent Emmeram relikviáit, 764-ben Tasziló Passauba vi-

¹¹ Bonifatius, *epistolae* 24; 26; Th. Schieffer: *Winfried Bonifatius und die christliche Grundlegung Europas.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1980. 149. skk.

¹² H. Wolfram: Die Zeit der Agilolfinger. Rupert und Virgil. In H. Dopsch (szerk.): *Geschichte Salzburgs I.* Salzburger Landesregierung, Salzburg 1981. 121–156; 136.

¹³ Bonifatius, *epistolae* 26; Schieffer 1980. 153. skk.; H. Schmidinger: Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter.* Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 92–101; 94.

¹⁴ Willibaldus, *Vita Bonifatii* 5.

¹⁵ Uo. 6.

¹⁶ A címzetek közül Phyphyló a passai püspökkel, Vivilóval azonosítható, a többi címzett személyének meghatározása felettébb vitatott, illetve lehetetlen.

¹⁷ Bonifatius, *epistolae* 44; H. Löwe: Bonifatius und die bayerisch-fränkische Spannung. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen dem Papsttum und den Karolingern. In K. Bosl (szerk.): *Zur Geschichte der Bayern.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1965. 264–328.

¹⁸ Schmidinger: i. m. 94.

¹⁹ Willibaldus, *Vita Bonifatii* 7; Schieffer: i. m. 180. skk.

²⁰ Bonifatius, *epistolae* 45.

²¹ Reindel: Das Zeitalter... i. m. 230. skk.

tette Szent Bálint ereklyéit, 765-ben Arbeo püspök Freisingban helyezte el Szent Korbinian földi maradványait, végül pedig 774-ben Virgil püspök gondoskodott Szent Rupert és társai ereklyéinek tiszteletéről a salzburgi dómban.²²

Bonifác pályafutásának vége felé bontakozott ki egyik legsúlyosabb konfliktusa: az összeütközés Virgillel. A 745 után a Bajorországban működő Virgilt és kíséretét, Sidoniust Bonifác azzal bízta meg, hogy kereszteljék újra azokat a bajorokat, akiknek egy helyi pap „*in nomine patria et filia et spiritus sancti*” fordulat kíséretében szolgáltatta ki a keresztség szentségét.²³ Nem sokkal ezt megelőzően, 744. november 5-én Zakariás pápa Bonifácot egész Germánia és Gallia legátusává nevezte ki,²⁴ ezzel mintegy a pápaság és a frank egyház közötti közvetítővé téve.²⁵ Virgil és Sidonius megtagadták az utasítás végrehajtását, Rómához fordultak, s a pápa az ő javukra döntötte el a vitát, 746. július 1-jén pedig tájékoztatta Bonifácot parancsa helytelen voltáról, és közölte vele, hogy a hibás formulával megkeresztelteket elegendő kézrátétellel megtisztítani, s hogy a Szentháromság nevében végrehajtott keresztség még abban az esetben is érvényes, ha eretnek szolgáltatta ki.²⁶ Zakariás pápa okfejtése plauzibilisnek tűnik, hiszen a felmerülő nyelvi problémákra már III. Gergely pápa is hasonló megoldást javasolt,²⁷ ha azonban figyelembe vesszük a többi, Bonifáchoz intézett, többek között II. Gergelytől, III. Gergelytől és Zakariástól származó pápai utasítást, úgy Bonifác bizonytalansága és szigora is érthetővé válik.²⁸ Bonifác kétségkívül ismerte az eretnek által kiszolgáltatott keresztségre vonatkozó egyházi álláspontot, ám jelen esetben abból indult ki – amit ebben a korábbi pápai állásfoglalások is megerősítették –, hogy a Szentháromság megnevezése nélkül végrehajtott keresztelés érvénytelen. A Bonifác által joggal kifogásolt formában keresztelő bajor pap valójában „*a haza, a leány és a szentlélek*” nevében szolgáltatta ki e szentséget.²⁹ Virgil és Sidonius ellenszegülése annál is inkább felháboríthatta Bonifácot, hiszen a 742-ben megtartott, *Concilium Germanicum* néven ismert zsinat expressis verbis püspöki fennhatóság alá rendelte a papok által végrehajtott keresztelések ellenőrzését.³⁰ Saját szemszögéből nézve Virgil eljárása sem volt kifogásolható, hiszen az ír szokások szerint a keresztség kiszolgáltatása minden pap szuverén joga, s abba a püspöknek sincsen joga beavatkozni, valamint átlátta, hogy e különös keresztelési formulát használó pap esetében nem valámiféle eretnekséget, új tant hirdetni vágyó szellemiséggel, hanem egyszerű tudatlansággal lehet dolga.³¹

²² Schmidinger: i. m. 95.

²³ Bonifatius, *epistolae* 68.

²⁴ Uo. 58.

²⁵ Löwe: Bonifatius und die bayerisch-fränkische Spannung... i. m. 279.

²⁶ Bonifatius, *epistolae* 68; Schmidinger: i. m. 96.

²⁷ Bonifatius, *epistolae* 45.

²⁸ Uo. 12;

²⁹ H. Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Oldenbourg, Graz-Wien-Köln 1995. 256.

³⁰ *Concilium Germanicum* 2; Bonifatius, *epistolae* 56.

³¹ Wolfram: *Salzburg, Bayern, Österreich...* i. m. 256.

2. Aethicus Ister Cosmographiája

Az Aethicus Ister-i *Cosmographia* keletkezésének idejét a VIII. század második felére tehetjük, tartalma is e korszak kozmográfiai eszmerendszerével mutat rokonságot. Olybá tűnik: a szerző erősen küzd azért, hogy saját megszokott, a korong alakú Földről szóló és a korabeli irodalom, valamint a klasszikus szerzők a Földet gömbként meghatározó véleményét összeegyeztesse.³² Ennek kapcsán azt állítja, hogy a filozófusok csodálatosan éles elméjű tanításából olyan gondolatokat szűrte le, amelyeket a keresztény tanítással összhangba képes hozni;³³ megjegyzendő, hogy éppen e kompilációs tendenciát jól kifejezi szerkesztésmódjának gyakori zavarossága és stílusának homályossága. Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a *Cosmographia* földrajzi anyaga nagyrészt Melától, Plinius maiortól és Solinus-tól származik, azonban ezen auctorok tudását a szerző nem közvetlenül, hanem leginkább Isidorus Hispalensis – Aethicus Ister legfőbb forrása – közvetítésével használta fel, amint ezt a szóhasználat is jelzi.³⁴

A *Cosmographia* a korábbi, hasonló jellegű művek példáját követve kozmológiai leírással kezdődik, ám keresztény írás lévén a fizikailag is megtapasztalható univerzum rövid leírása helyett a bevezető rész kétharmadát a vallásos világkép számára kiemelkedő fontosságú tárgynak, az ördög teremtésének szenteli. A teremtéstörténet elbeszélése Augustinus Hibernicus *De mirabilibus sacrae scripturae* című művében vázolthoz³⁵ hasonló – Augustinustól kölcsönzött³⁶ – képet megjelenítő leírással kezdődik: a teremtésre ennek megfelelően két lépcsőben került sor, vagyis Isten először az alakatlan anyagot teremtette meg a semmiből, majd ezt követően hozta létre az egyes teremtményeket.³⁷ Míg az alakatlan anyag Augustinus számára nem jelentett fizikai valóságot, a *De mirabilibus sacrae scripturae* szerzője szerint Isten a hat nap alatt egy fizikailag érzékelhető, ám meglehetősen homályosan körülírható – talán a görög mitológiából ismert *khaosz*hoz hasonló – entitást hozott létre.³⁸ A patrisztikában általánosan elterjedt azon – többek között Basiliusnál és Ambrosiusnál is megtalálható – vélekedés, hogy a minden materiális létező alapjául szolgáló őanyag a négy őselem keverékéből állott.³⁹ Aethicus Ister azonban nem veszi át a négy őselemről szóló tanítást, hanem Augustinus gondolatát követi, amely szerint a szellemi létezők, vagyis az angyalok és az ördög lényege is eredetileg e masszában foglaltatott benne,⁴⁰ s találgatásokba bocsátkozik a különféle lények megjelenéséről e masszában, amelyet ugyanakkor kezdettől fogva a körülhatároltnak és a későbbi égbolt által egy adott térre korlátozotttnak tételez

³² M. Smyth: *Das Universum in der Kosmographie des Aethicus Ister*. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 170–182; 171.

³³ Aethicus Ister, *Cosmographia* 87, 6–88, 4.

³⁴ K. Hillkowitz: *Zur Kosmographie des Aethicus I.* Diss., Bonn 1934. 29. skk.

³⁵ Augustinus Hibernicus, *De mirabilibus sacrae scripturae* 1, 1.

³⁶ Augustinus, *De Genesi ad litteram* 1, 15, 29; *De Genesi contra Manicheos* 5, 9; 6, 10.

³⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 88, 13–98, 12.

³⁸ Smyth: i. m. 171.

³⁹ Basilius, *Hexaemeron* 1, 7, 20 b; 2, 33 a; Ambrosius, *Hexaemeron* 1, 20.

⁴⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 12–95, 3; 90, 4–5.

fel.⁴¹ A Paradicsomot és az angyalok kilenc karát Isten e massa legfelsőbb,⁴² a poklot és annak lakóit pedig a legalsóbb részből teremtette.⁴³ Aethicus Ister kiemeli Isten előrelátását, amely a teremtést kezdettől fogva úgy alakította, hogy a jók számára a jutalom, a gonoszak számára pedig a büntetés helye biztosított legyen⁴⁴ – e gondolat a *De mirabilibus sacrae scripturae*ben is megtalálható.⁴⁵ A *De ordine creaturarum* című mű a poklot reális helynek fogja fel, s alkalmazza rá az égtájak szerinti felosztást, amint a földi világra és a mennyboltra is.⁴⁶

A *Cosmographia* leírása szerint e massa már magába foglalta a Földet, lakóit és a fölötte elhelyezkedő levegőréteget,⁴⁷ ám leginkább egy puha, szuokszerű anyagból állott, amiből majd a tenger és annak élőlényei fejlődtek ki,⁴⁸ az ég és az égitestek pedig mintegy átlátszó masszaként azon részek felett helyezkedett el, amelyből utóbb a szárazföld és a tenger kialakult, s már valamiféle hártya akkor is gondoskodott arról, hogy hat felső ég lakói az alsó világ lakói előtt láthatatlanok maradjanak.⁴⁹ A *Hisperica Famina* hasonlóképpen szót ejt az égboltról, amely az angyalokat védi, ugyanakkor nem tesz említést az ég feletti vizekről;⁵⁰ ha a *Cosmographia* is említene az ég feletti, illetve felső vizeket – amelyeket maga a Genézis is megnevez⁵¹ –, úgy ezt a firmamentum leírása kapcsán kellene megtennie. (A firmamentum megnevezés csak a legfelsőbb, legszilárdabb és mozdíthatatlan egekre vonatkozik, ahonnan a bűnbeesés után már senki sem bukott alá.)⁵² A felső vizek említés nélkül hagyása igencsak meglepő egy keresztény szemléletű kozmográfiában, annál is inkább, mivel a *De mirabilibus sacrae scripturae* és a *De ordine creaturarum* nagy figyelmet szentelt e kérdésnek.⁵³ A VII. századi *De ordine creaturarum* ellentmondása, hogy hallgat a tűz fent elhelyezkedő zónájáról, noha az általános vélekedés szerint a tűz fölfelé tör, s ott találja meg saját helyét. Hasonlóra következtethetnénk a *Cosmographia* azon megjegyzéséből, miszerint a démonok felülről, a kénből hullottak alá,⁵⁴ s Augustinus Hibernicus okfejtéséből is, amely szerint a tűz azért szállhatott alá, s pusztíthatta el Szodomát és Gomorrát,⁵⁵ mert a kén súlya teszi lehetővé, hogy a tűz természetével ellentétes irányba mozoghasson – mindez egy felső kénréteg létét engedi valószínűsíteni, ám erről a gondolatiság hézagmentességére nem törekvő szerzők expressis verbis nem tesznek említést.⁵⁶ Miután a szerző megismétli, hogy az univerzum minden

alkotórésze a már említett formátlan masszában benne foglaltatott,⁵⁷ felteszi a kérdést, hogy e masszából Isten először melyik teremtményét alkotta meg, majd kérdésére – Isidorust követve⁵⁸ – azon választ adja, miszerint első és egyúttal legmagasabb rangú teremtményként Isten az ördögöt hozta létre, ám az azonnal fel is lázadt teremtője ellen,⁵⁹ s helye a mennyország legmagasabb pontján bukása óta üres, és Isten szentjeinek van fenntartva.⁶⁰

Aethicus Ister a *Cosmographia* első könyvének harmadik harmadában írja le fizikailag is érzékelhető világot, ám bizonyos – lényeges – elemeket elszórva ismeret a mű különböző részeiben. Röviden áttekintve a következőkben foglalhatók össze az aethicusai univerzum elemei: a Föld lapos, egy szakadékszerű mélység felett terül el, és az óceán öleli körül; az univerzumot felülről a hét égbolt határolja, amelyek közül a legalsón találhatók a csillagok, a Nap és a Hold, az e felett elhelyezkedő hat eget pedig az angyalok és a szentek lakják. A Föld széle Aethicus szerint nagy valószínűséggel összeér a buraként ráboruló éggel, s e kapcsolódási pontról erednek a szelek.⁶¹ A *Cosmographia* eredeti és – amint a szerző maga is ismeri – bizonyos pontokon megkérdőjelezhető feleletet kínál az ég formájának és anyagának kérdésére.⁶² Az éter az ég déli részén ragyog a legfényesebben, hiszen a Nap akkor halad el az ég két kapuja között – Aethicus Ister e magyarázatában átveszi Isidorus „*merum enim purum*” *meridies*-etimológiáját, s az ég kapuit *merocleas*nak nevezi.⁶³ Az ég alakjáról elmélkedve Aethicus *quasi biceps formáról* beszél, ami egyfelől akár az ég félgömbjének legmagasabb pontjaira is utalhat, másfelől azonban valószínűbb, hogy Isidorusnak a keleti égtájáról mint a világ tetejéről szóló okfejtéséből származik.⁶⁴ A Nap, miközben égi pályáját megfutja, az erőfeszítéstől túlhevül, így lenyugodván meg kell mártóznia az óceánban⁶⁵ – e gondolatot nagy valószínűséggel szintén Isidorustól vette át a szerző.⁶⁶ Az ég keleti kapujának vidékét Aethicus Ister lakhatatlannak tartja, hiszen innen elviselhetetlen forróság áramlik ki, amikor a Nap tűzgömbként tör elő az égből, mintegy a hegycsúcson kitörő vulkánként⁶⁷ – ez akadályozza meg utazása során a szerzőt abban, hogy az Édent elérje, amely a világ keleti szélén⁶⁸ található.⁶⁹ A Napról írva Aethicus Ister rendszeresen a *mensa solis* kifejezést használja,⁷⁰ amely egyfelől vonatkozhat az általa bejárt pályára, másfelől pedig arra, hogy a szerző lapos korongnak képzelte ezen égitestet.⁷¹ A *mensa solis* kifejezés az Aethicus

⁴¹ Uo. 89, 12–90, 3.

⁴² Uo. 90, 4–8.

⁴³ Uo. 90, 11–12.

⁴⁴ Uo. 95, 7–13.

⁴⁵ Augustinus Hibernicus, *De mirabilibus sacrae scripturae* 1, 2.

⁴⁶ *De ordine creaturarum* 11, 2. Vö. Isidorus, *Etymologiae* 3, 42, 1.

⁴⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 92, 6–93, 2.

⁴⁸ Uo. 93, 3–6.

⁴⁹ Uo. 93, 7–94, 5.

⁵⁰ *Hisperica Famina* 376–377.

⁵¹ *Gen.* 1, 7.

⁵² Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 5–9.

⁵³ Smyth: i. m. 172.

⁵⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 2, 29.

⁵⁵ *Gen.* 19.

⁵⁶ Smyth: i. m. 172.

⁵⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 9–11.

⁵⁸ Isidorus, *Sententiae* 1, 10, 3–4.

⁵⁹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 12. skk.

⁶⁰ Uo. 5, 21–24.

⁶¹ Smyth: i. m. 172.

⁶² Aethicus Ister, *Cosmographia* 101, 13–15.

⁶³ Isidorus, *Etymologiae* 3, 42, 3.

⁶⁴ Isidorus, *Etymologiae* 3, 41. Vö. Smyth: i. m. 172.

⁶⁵ Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 4–5.

⁶⁶ Isidorus, *De natura rerum* 17, 2.

⁶⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 104, 12–105, 1.

⁶⁸ *Gen.* 2, 8.

⁶⁹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 111, 16–17.

⁷⁰ Uo. 101, 13. 19; 102, 15, 104, 1.

⁷¹ Smyth: i. m. 173.

Ister előtti asztrológiai terminológiában alig mutatható ki, ő maga e megnevezést a Nap központi helyzetével s a többi égitest alárendelt helyzetével indokolja,⁷² amit egy Hieronymustól átvett,⁷³ ám szabadon átfogalmazott és átértelmezett szöveghellyel támaszt alá.⁷⁴ A Nap éjjeli útjáról – amiről Augustinus Hibernicus beismeri, hogy semmit sem tud⁷⁵ – Aethicus Ister igen határozott nézeteket fogalmaz meg. Szerinte a Nap egyenes úton az ég közepe fel halad arcát dél felé fordítva, miután pedig lenyugodván megmártózott az óceánban,⁷⁶ felette sűrű fellegként az éghez és a vizekhez közel, a déli vidékeket megkerülve jut vissza arra a helyre, ahonnan majd felkel.⁷⁷ Az ég és az óceán határán éjjel keletre visszatérő Nap eszméje a keresztény gondolkodásban sem újszerű, Aethicus annyiban fogalmaz meg a korábbi – általa csak összefoglalóan megnevezett – filozófusokhoz képest újat, hogy míg a Szentírásból a Nap észak felé vett éjjeli útjára lehet következtetni,⁷⁸ addig ő a déli pálya mellett foglal állást.⁷⁹

A Holddal foglalkozó fejezetet különösen zavarossá teszi az univerzum gömbalakjáról szóló, a szerző gondolkodásába valamilyen módon belejátszó vélekedés: a terminológia ugyanis a Föld körül gömb alakú pályát befutó Holdról és Napról kialakult nézetrendszert tükrözi, amit Aethicus megpróbál a földkorong és a valahogyan állandóan fölötté elhelyezkedő égitestek viszonylatára adaptálni.⁸⁰ Azon, Isidorusnál is megfogalmazott álláspontot, hogy a Hold közelebb van a Földhöz, mint a Nap,⁸¹ Aethicus Ister azzal egészíti ki, hogy napközben a Hold és a csillagok az égnek egy, a Nap alatti rétegben elhelyezkedő, sűrű és sötét részében vannak, ami követi a Nap mozgását, a Hold pedig éjjel a Nap által kibocsátott, és általa felvett fényt adja csak vissza.⁸² A Hold változását e sűrű és sötét pályán történő fordulása eredményezi, s harmincnaponként teljesen elfordul a Naptól, és teljes sötétségbe borul.⁸³ E két utóbbi vélekedés rokonságot mutat az Isidorus által megfogalmazottakkal.⁸⁴

A *Cosmographiában* bizonyos pontokon fel-felbukkan a Föld gömbalakjára utaló terminológia, ám a szerző alapvetően mégis a lapos földkorong gondolatát teszi magáévá.⁸⁵ A gömb alakú Föld eszméje hallik át a *cardines* kifejezésben is, ami eredetileg az északi és a déli pólust volt hivatott jelölni, amelyek tengelyén a Föld forog;⁸⁶ ezzel szemben Aethicus Ister a *cardines* szóval a világ északi és déli régióit jelöli, amelyekről feltételezi, hogy az ott fújó szeleknek és az egyéb légköri

⁷² Aethicus Ister, *Cosmographia* 103, 9–10.

⁷³ Hieronymus, *Epistolae* 53, 1.

⁷⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 103, 16–104, 1.

⁷⁵ Augustinus Hibernicus, *De mirabilibus sacrae scripturae* 1, 7. Vö. Isidorus, *De natura rerum* 17, 2.

⁷⁶ Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 1–6.

⁷⁷ Uo. 101, 15–19.

⁷⁸ *Eccles.* 1, 5–6.

⁷⁹ Smyth: i. m. 173.

⁸⁰ Uo. 174.

⁸¹ Isidorus, *Etymologiae* 3, 57.

⁸² Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 8–11.

⁸³ Uo. 102, 11–15.

⁸⁴ Isidorus, *De natura rerum* 18, 3.

⁸⁵ Smyth: i. m. 174.

⁸⁶ Isidorus, *Etymologiae* 3, 1, 8.

jelenségeknek köszönhetően nagyobb erővel bírnak.⁸⁷ Aethicus a Föld északi részét a Nap hátoldalának nevezi, ahol nagyon erős szelek fújnak;⁸⁸ e nézet nagy valószínűséggel Isidorusnak a világ két arcáról szóló tanításával hozható kapcsolatba.⁸⁹ A Föld szélén elterülő vidékek lakatlanok: északon az erős szelek és a napsütés hiánya, délen pedig az arrafelé lakó szörnyű állatok és a szigetek kis mérete miatt. A Föld széléről eredő szelek igen jelentős szerepet játszanak az aethicus világbán: ezek felelősek a vulkánokért, a folyók folyásáért és az árapály jelenségéért.⁹⁰ Aethicus számára az óceán nem egyéb, mint a nagy, szakadékszerű mélység egyfajta leágazása,⁹¹ s az óceán és a mélység közti kapcsolatból kiindulva ad hírt a mű Nagy Sándor azon – még a szerző számára is hihetetlen – vállalkozásáról, miszerint a hadvezér egy tengeralattjáróval leszállott a tenger fenekére.⁹² Arról ugyanakkor a szerző nem ad pontos tájékoztatást, hogy a mélység és az óceán milyen módon kapcsolódnak egymáshoz.⁹³ A mélység és az óceán azonban tüzet és villámokat rejt magában,⁹⁴ s ezek természetesen időnként – talán a szelek hatására – nagy robajjal kitörnek.⁹⁵ A mélység és az óceán kapcsolatát bizonyítja a szerző szerint a Kaszpi-tenger Cimera-hegyi vulkánjának kitörése, ahol a láva-folyamban halak is úsznak.⁹⁶ Aethicus szerint a Föld különböző pontjai bonyolult csatornarendszerrel kapcsolódnak össze, s mivel a szelek a Földet állandóan mozgásban tartják,⁹⁷ e csatornákat vízzel töltik meg, amelyekből a felszínen folyók törnek elő; a folyók vize azért édes, nem pedig sós – miként a tengereké –, mert a földfelszínre törő víz a kövekkel és a talajjal kapcsolatba kerülve elveszíti sótartalmát.⁹⁸ A tengerek vize tehát nem csupán három kontinensre (Európára, Ázsiára és Afrikára) osztja a Földet, hanem mintegy szivacsként át is lyukasztja.⁹⁹ Hasonlóképpen a szivacs példájával él a szerző akkor is, amikor azt kívánja megmagyarázni, hogy a föld hogyan képes az eső és a tenger vizét magába fogadni, majd folyók alakjában – a szelek segítségével – magából kipréselni.¹⁰⁰

3. Virgil püspök mint a *Cosmographia* szerzője?

Az aethicus isteri *Cosmographia* kapcsán a szakirodalom immáron egységesen kizárja a szerző által említett, Hieronymus által elvégzett fordítás, illetve valamilyen görög előkép felhasználásának lehetőségét, s a mű grécizáló jellegét annak tudja

⁸⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 105, 8–12.

⁸⁸ Uo. 107, 1–2.

⁸⁹ Isidorus, *Etymologiae* 3, 51.

⁹⁰ Vö. Smyth: i. m. 175.

⁹¹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 189, 3–4.

⁹² Uo. 129, 19–130, 3.

⁹³ Smyth: i. m. 176.

⁹⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 192, 2–5.

⁹⁵ Uo. 192, 11–15.

⁹⁶ Uo. 191, 9.

⁹⁷ Uo. 242, 9–12.

⁹⁸ Uo. 242, 12–243, 2.

⁹⁹ Uo. 243, 3. skk.

¹⁰⁰ Uo. 226, 12–227, 7.

be, hogy a szerző a munka megírása során gyakran forgathatta a latin–görög szótárt, hogy nyelvismeretével kérkedve adjon tudományosabb jelleget írásának – e szokás mellesleg nem volt idegen a kora középkori (kiváltképp ír származású) *auctoroktól*.¹⁰¹ Az Aethicus által használt *glossariumok* meghatározása lehetővé teszi, hogy a mű keletkezését teljes egyértelműséggel a VIII. századba helyezzük, a műben kimutatható legkésőbbi forrás, az ún. *Continuationes Fredegarii* kora alapján pedig a megírás terminus post quemjeként 768-at adhatjuk meg.¹⁰² A *Cosmographia* keletkezésének terminus ante quemjét az alapján kísérelhetjük meg meghatározni, hogy a mű legkorábbi másolata Arbeo püspök (764–783) korában, Freisingban keletkezett. A freisingi másolat alapjául egy inzularis hatást mutató kézirat szolgálhatott, mivel a másoló nem minden betűformát és rövidítést tudott feloldani, s ennek megfelelően a későbbi másolatokban is több, hasonló okokból keletkezett hibát találhatni. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy az Arbeo korában keletkezett egyéb freisingi másolatok nem mutatnak inzularis jelleget, vagyis kizárható, hogy az inzularis jegyek a másolás folyamata során kerültek volna a műbe; sokkal inkább vélelmezhető, hogy azok már az eredeti kéziratban is megtalálhatók voltak – tekintettel a szerző (utóbb taglalandó) ír származására.¹⁰³

A már említett *glossarium*használat további lehetőségként veti fel a kérdést, hogy Arbeo, Freising püspöke milyen kapcsolatba hozható a *Cosmographiával*, ugyanis *Vita Corbiniani* és *Vita Haimhrammi* című műveinek megírása során az Aethicus által is forgatott *glossariumok* némelyikét is igénybe vette. Nyelvi és stiláris szempontból számos hasonlóság mutatható ki a *Cosmographia* és Arbeo munkái között, így például az *activum* és a *passivum* bizonytalan alkalmazásában, a ragozás és általában a szövegek pontatlanságaiban; a ritka, nagy valószínűséggel szótárakból összekeresett, a szöveg túldíszítettségét szolgáló kifejezések használatában; valamint a VII. századi dél-galliai, meglehetősen megbízhatatlan, homályos és számos hamis adatot hagyományozó grammatikus, Virgilius Maro auktoritásként történő felhasználásában. Ugyanakkor épp a szóhasználat utal arra, hogy Arbeo a *Cosmographiát* elsősorban mint lexikális és stiláris forrást használta fel, s hogy semmiképpen sem lehetett ő maga e mű szerzője, tekintettel arra, hogy sem az általa írott két életrajz nem tartalmaz hangsúlyosan földrajzi és csillagászati momentumokat, sem pedig a működése idején Freisingban lemásolt művek között nem találhatunk elsődlegesen e tárgykört exponáló munkákat. Továbbá Arbeo latinsága számos Meroving-kori vulgarizmust és az itáliai nyelvhasználatból származó elemet mutat, míg Aethicus Ister felettébb egyedi nyelvhasználatával nélkülözi a beszélt latinság vulgarizmusait, ezzel szemben azonban az ír ortográfia sajátosságai nagy mértékben megtalálhatók nála.¹⁰⁴ A kézirati hagyomány azon

eleme, miszerint a mű legkorábbi másolata Freisingban keletkezett, méghozzá Arbeo idején, valamint az Arbeo műveivel kimutatható átfedések arra engednek következtetni, hogy a mű eredetije Freisingtól nem messze keletkezhetett.¹⁰⁵

A szerző ír származása mellett szól a leginkább az ír *auctorok* körében nagy népszerűsége szert tevő VII. századi grammatikus, Virgilius Maro stiláris jellegzetességeinek átvétele, valamint a *Hisperica famina* című – ír kolostori iskolai dolgozatokat összegyűjtő –, nagy valószínűséggel a VI. század második felében keletkezett művel kimutatható, a neologizmusok, a grécizmusok és az alliteráció használatában, valamint a hibás szintaxis alkalmazásában megmutatkozó átfedések. Szintén az *auctor* ír származását engedi vélelmezni azon tény, hogy a *Cosmographia* számos passzusából világosan kiderül, hogy a szerző ismerte Augustinus Hibernicus *De mirabilibus sacrae scripturae* című, a VII. század első felében írott munkáját. Mindezek alapján tehát nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a *Cosmographia* valamikor 768 után, a VIII. század utolsó harmadában, Bajorországban, egy ír származású szerző műveként született meg.¹⁰⁶

Érdemes röviden áttekinteni, hogy maga a *Cosmographia* mit árul el az Aethicus álneve alatt rejtőzködő szerzőről. A mű utolsó mondatában a következő hangzik el a szerzőről: „*natione schitica nobile prosapia parentum*”.¹⁰⁷ E kijelentés értelmezéséhez a *Historia Brittonum* Nennius-féle átdolgozásának egyik fejezetében ez olvasható: „*Qua aetate Britones venerunt ad Britanniam, et qua Scythiae, id est Scotti, qui nunc dicuntur Hibernenses, ad Hiberniam*”.¹⁰⁸ Ez alapján feltárható Aethicus szkíta eredetének rejtélye, ami nem takar egyebet, mint az ír származást.¹⁰⁹ Az Aethicus nevet egyfelől felfoghatjuk az óír Etich név latinizált alakjának, másfelől azonban az eredet megjelölésére is utalhat. Az ír forrásokban gyakorta olvashatjuk a következő helymeghatározást: „*Ethica insula sive terra*”, ami nem más, mint a híres ionai kolostor Tiree nevű, Skócia nyugati partján fekvő szigete. A Tiree név az ír Tir etha, vagyis gabonatermő vidék kifejezésből vezethető le, Aethicus tehát Heth, az Ethica insula lakója lehetett. (A *Codex Sangallensis* „*Ethicon proprium*” glosszája utalhat akár a szerző önálló, saját útját járó szellemiségére, amit a szerző *glossarium*használatában is alátámasztani látszik – ugyanakkor ezen interpretáció az eredet megjelöléséhez képest másodlagosnak tekinthető. További értelmezési síkként fogható fel az asszociációs lehetőség az *ethica philosophiára*, vagyis azon bölcselők – *ethici* – munkásságára, akik az erkölcs kérdéseit taglalják;¹¹⁰ s némi ironizáló utalást is rejthet magában az Aethicus név, tekintettel arra, hogy az ír nyelvben az *aithech* szó *hazugot* jelent, s a mű maga is – amint utóbb látni fogjuk – számos tudatos ferdítést tartalmaz.)¹¹¹

A szkíta, tehát ír származású Aethicus az Ister vidékén, vagyis Isztriában élt. A *Cosmographia* Isztriáról szóló leírása azonban – amint ez már Hillkowitznak

¹⁰¹ H. Löwe: Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister. *Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz, Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse* 11. 1951. 899–988; 906; Hillkowitz: i. m. 22. sk.

¹⁰² Löwe 1951 905. skk.; H. Löwe: Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 115 (1975) 114–143.

¹⁰³ Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 120.

¹⁰⁴ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 910. skk.

¹⁰⁵ Uo. 916. skk.

¹⁰⁶ Uo. 920. skk.

¹⁰⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 244, 9–10.

¹⁰⁸ *Historia Brittonum* 10.

¹⁰⁹ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 925.

¹¹⁰ Vö. Isidorus, *Etymologiae* 8, 6, 5.

¹¹¹ Hillkowitz 1934. 28; Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 141.

is feltűnt – nem feleltethető meg Itália általunk Isztriaként ismert vidékének, ám amennyiben az aethicus Isztriát a Histerrel, vagyis a Dunával hozzuk kapcsolatba, úgy a műbeli elbeszélés már a realitáshoz közelebb álló képet mutat.¹¹² Isztria Duna-menti lokalizálása nem egyedi a *Cosmographiában*, Pisai Guido 1119-ből származó kompilációja Karantánia mellé, az Alpoktól északra helyezte el Isztriát, Lambert térképe pedig (amelyen a Danubius a Hyster mellékfolyójaként szerepel) Bajorország, Szászország és Alemannia között határozta meg Isztria helyét.¹¹³ Ezek alapján leszűrhetjük, hogy – amint a késő császárkorban az Ister nevet olykor, ám korántsem egységesen a Duna felső szakaszának megjelölésére használták – (H)Isztriát a Duna felső folyásához lokalizálták.¹¹⁴ Ezek mellett a wessobrunni imádság szövegét tartalmazó, a IX. század elejéről származó augsburgi kódex tartalmaz bizonyos földrajzi tárgyú bejegyzéseket, amelyek az Istert a Dunával, Is(z)triát pedig Bajorországgal azonosítják.¹¹⁵ Megállapítjuk tehát, hogy – különös tekintettel a kézirati hagyományra, mivel a *Cosmographia* keletkezési helyeként Bajorországot vélelmezhetünk – a szkíta, azaz ír származású Aethicus a Felső-Duna vidékén, Bajorországban élt, és alkotta meg valamivel 768 után *Cosmographia* című művét.¹¹⁶

Mindezek alapján a szerző nem lehetett más, mint Virgil, aki legkésőbb 745 végén vagy 746 elején jött Quierzyből Bajorországba,¹¹⁷ ezt megelőzően pedig két évet a maior domus, III. Pippin udvarában töltött, s az ő nevében indult útnak Bajorország hercegéhez, Odilóhoz,¹¹⁸ amiből következik, hogy Virgil már 743 végén, illetve 744 elején, Odilo frank alávétése idején Quierzybe érkezhetett.¹¹⁹ Püspökké szentelésének időpontját az egymásnak ellentmondó források összevető elemzése alapján – Herwig Wolfram a közelmúltban megfogalmazott tézisével egyetértve – 749. június 15-ére tehetjük.¹²⁰ Így válnak érthetővé a *Cosmographia* és Arbeo művei közötti nyelvi és stílári átfelek: a *Vita Corbiniani* előszavában Arbeo köszönetet mond irodalmi példaképének, Virgilnek, akinek műveit elolvasásra és kijavításra elküldte,¹²¹ Virgil pedig nagy valószínűséggel – anélkül, hogy szerzőségét felfedte volna – példaértékű munkaként a *Cosmographiát* küldte el a freisingi püspöknek.¹²² Virgil jellegzetesen ír szellemi habitusához nagyszerűen illett a görög nyelv – olykor nem is túlságosan elmélyedt *eruditio*n nyugvó, hanem inkább ékítménykénti – használata; a görög nyelv iránti, Virgilhez hasonló elkötelezettsége miatt latinizálhatták a források ír kísérője, a vándorpüspök Dubdā-Cīch ne-

vét Dobdagraecusként.¹²³ Virgil ír kapcsolatai, illetve kötődése ír hazájához nem szakadtak meg akkor sem, amikor már Salzburg püspökeként asszimilálódott a bajorországi viszonyokhoz, ugyanis röviddel halála előtt, 784 nyarán Virgil Iona kolostorának apátjait felvettette a *Liber confraternitatumba*, hogy azt követően értük is rendszeresen imádkozzanak a salzburgi Szent Péter-kolostorban.¹²⁴

A Tíree (Tír etha) szigetén fekvő Ionával fenntartott kapcsolat amellett szól, hogy az Aethicus álnév választása saját származásának rejtjelezhető felfedéséül szolgált.¹²⁵ A *Cosmographia* meglehetősen negatív – e népet állati vadsággal és ostobasággal felruházó – állásfoglalása a szászokkal szemben, akik Aethicus szerint az írekkel azonos szigetről származnak,¹²⁶ érthetőbbé válik, ha egyfelől a szerző ír nemzeti elfogultságát is tekintetbe vesszük az angolszászokkal szemben, ám ha másfelől nem hagyjuk figyelmen kívül Virgil összetűzését a szász nemzetiségű Bonifáccal, úgy a szászokkal szembeni általánosító ellenérzésre az *auctor* személyes tapasztalatai is magyarázatul szolgálhatnak.¹²⁷

Virgil *antipodoi*-tanát nehezen tudjuk rekonstruálni, mivel forrásként csak a Zakariás pápa és Bonifác közötti levelezés bizonyos mondatait, utalásait használhatjuk fel. A pápa 748. május 1-jén kelt, Bonifáchoz intézett levele¹²⁸ alapján Virgil két tant fogalmazott meg: egyfelől, hogy a Föld gömb alakú, másfelől, hogy a földgolyó túlsó felén szintén élnek emberek, akiket egy másik Nap és egy másik Hold világít meg.¹²⁹ A Föld gömbalakjáról szóló tan nem állott ellentétben az egyházi auktoritások, így például Augustinus, Isidorus Hispalensis és Beda Venerabilis véleményével; az *antipodoi* kérdését illetően – vagyis, hogy a földgolyó túlsó felén is emberek élnek, akiket egy tűzzóna és az óceán választ el az emberiség másik felétől, s ennek megfelelően nem Ádámtól és Évától származnak –, azonban mind Augustinus, mind Bega Venerabilis óvakodott véleményt nyilvánítani, Isidorus pedig egyértelműen fantáziaszüleménynek minősítette.¹³⁰ Ugyanakkor az *antipodoi* tana magában hordozta az emberi nem egységének és ezáltal a megváltás egyetemességének megkérdőjelezését.¹³¹ Bonifác – pragmatikus és szer-

¹¹² H. Wuttke: *Die Kosmographie des Istriers Aethikos*. Dyk, Leipzig 1853. LXXVIII.

¹¹³ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 926. sk.

¹¹⁴ Wuttke: i. m. CXIV.

¹¹⁵ Vö. H. Löwe: Die Herkunft der Bajuwaren. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 15 (1949) 5–67; 21.

¹¹⁶ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 927. sk.

¹¹⁷ Bonifatius, *epistolae* 68.

¹¹⁸ *Conversio* 2.

¹¹⁹ Vö. *Annales Mettenses priores* a. 743

¹²⁰ Wolfram: Salzburg, Bayern, Österreich... i. m. 262.

¹²¹ Arbeo, *Vita Corbiniani*, Prologus

¹²² Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 928.

¹²³ *Conversio* 2.

¹²⁴ *Liber confraternitatum* 20 Ca2–c2; H. Wolfram: Virgil als Abt und Bischof von Salzburg. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 342–356; Wolfram: Salzburg, Bayern, Österreich... i. m. 254; Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 100.

¹²⁵ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 932.

¹²⁶ Aethicus Ister, *Cosmographia* 118, 10–14; 147, 18–19.

¹²⁷ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 936. sk.; Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 131. sk.

¹²⁸ Bonifatius, *epistolae* 60. *De perversa autem doctrina, quam contra Dominum et animam suam locutus est, quod si clarificatum fuerit ita eum confiteri, quos alius mundus et alii homines sub terra sint seu sol et luna, si convictus fuerit ita confiteri: hunc accito Concilio ab Ecclesia pelle sacerdotii honore privatum.*

¹²⁹ Uo. 80.

¹³⁰ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 939. skk.; J. Meuers: Die geistige Situation der Naturwissenschaften zu Virgilius' Zeiten. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 162–169; Augustinus, *De civitate Dei* 16, 9; Beda Venerabilis, *De natura rerum* 46; Isidorus, *Etymologiae* 16, 1, 1. 5, 17.

¹³¹ Wolfram: Die Zeit der Agilolfinger... i. m. 143.

vezői elme lévén¹³² – igen csekély érdeklődést mutatott a természettudományos vizsgálódások és spekulációk iránt, és Virgil bevádolásában nem csekély szerepet játszhatott az ír apáttal szembeni, nem új keletű ellenszenve.¹³³

E vádak ismeretében Zakariás pápa 748. május 1-jén kelt levelében már korántsem mutatkozott oly feltétel nélkül támogatónak Virgil és Sidonius iránt, mint korábban; s hogy Sidoniustól is némiképp elhatárolta magát, egyértelműen jelzi, hogy nézetét nem csupán a Bonifác által Virgil ellen felhozott, annak kozmológiai tévtanaira vonatkozó vádjai változtatták meg. Zakariás mind Virgilt, mind pedig Sidoniust Rómába hívatta, s levelet küldött az időközben elhunyt Odilo hercegnek is, hogy maga gondoskodjék arról, hogy Virgil valóban útra keljen, valamint elhatárolta magát attól, hogy valaha is Virgilnek ígérte volna Salzburg püspöki székét, ehelyett megkérdőjelezte Virgil papi jogosultságait, Bonifácot – akit egyúttal békülékenységre és szelídségre buzdított – pedig megbízta, hogy Virgilt és az érintett ír papokat zsinati fórum elé állítsa, s ha az eretnekségben bűnösnek találtnának, az egyházból kizárja.¹³⁴ Az ügy esetleges további következményeiről nem tudunk semmit, Virgil nem indult útnak Rómába, illetve szakadásra sem került sor, s nagy valószínűséggel a pápa beleegyezésével kapta meg Salzburg betöltetlen püspöki székét – ennek során vélelmezhetően megkerülték a pápai legátust, Bonifácot. A salzburgi egyházmegye megszerzéséhez rendelkezésre állott III. Pippin engedélye, amire a 743-ban bekövetkezett bajor vereség folytán¹³⁵ mind de facto, mind pedig de iure szükség volt,¹³⁶ a pápai *licentiát* feltehetően Odilo szerezte meg,¹³⁷ amiből az is világosan kitűnik, hogy a bajor herceg és Virgil jól együtt tudtak működni – akár Bonifác ellenében is.¹³⁸

Nem tudhatjuk, hogy Bonifác érvként hozta-e fel a Virgillel folytatott vitában az egyházi tanítás azon – erőteljes, ám mindvégig kisebbségben maradó – ágát, amely szerint az antik szerzőkre építő, világi kutatás ellentétes a keresztény szellemiséggel, ám nem zárhatjuk ki, hogy Augustinus bizonyos kozmológiai kérdések kutatását illetően kifejtett, elutasító álláspontját¹³⁹ is bevonta argumentációjába.¹⁴⁰ Szinte biztosra vehetjük ugyanakkor, hogy Virgillel szemben Bonifác az *auctoritas patrum*ra hivatkozott, ezért jó eséllyel feltételezhetjük: Virgil–Aethicus éppen azért használta fel auctoritásként Hieronymus nevét, hogy képtelen, olykor pedig egyenesen groteszk fantáziáit hihetővé és megkérdőjelezhetetlenné tegye – célját el is érte, hiszen számos középkori leírás és térkép recipiálta nézeteit.¹⁴¹

Egyedien intellektuális bosszú volt e lépés Virgil részéről a tanítását elutasító korszellemmel s annak képviselőjével, Bonifáccal szemben, hogy – a kinyi-

latkoztatásban foglaltakat nem érintő, ám éppen ezért az alapján nem is cáfolható – fantazmagóriáit Hieronymus neve alatt csempészte be a köztudatba, gúnyt űzve az auctoritásoktól a legnagyobb képtelenségeket is elfogadni kész olvasókból. Ugyanakkor Aethicus nyíltan beismeri, hogy mondanivalója lényegét nem mások könyveiből veszi át, hanem a maga által látottakra és megtapasztaltakra alapítja. Ezen, művét saját tapasztalataira alapító szerző neve kapcsán nem tűnik indokolatlannak az *ethikon–proprium* interpretációt is tekintetbe venni az Aethica insula/terra értelmezés mellett; Virgil az írói álnévvel tehát nem csak az auctor származását, hanem írói programját is jelezni kívánta.¹⁴²

Ugyanakkor a szerző a *De gentibus, quae Vetus Testamentum non habet* című fejezetben Hieronymust használva resoneurként hangsúlyozza, hogy Aethicus nem alkotja újra az Ószövetség tanítását, hiszen a Szentírást minden tudomány, a történelem és a törvények alapjának és forrásának tekinti¹⁴³ – s Virgil e kijelentését joggal vehetjük komolyan, tekintve, hogy már az *antipodoi* tanának visszavonásával nyilvánvalóvá tette, hogy nem kívánja magát az egyházi tanításon kívül helyezni. Virgil eretneknek nem minősülő, ám minden alapot nélkülöző fantazmagóriáit Aethicus műveként tárta a közönség elé, s a kritikusabb szellemű olvasót is kielégítve maga fogalmazta meg Aethicus állításaival szembeni – a filozófus nyelvezetétől stílusosan is eltérő – fenntartásait, amit Hieronymus észrevételeként közölt, megteremtve a *Cosmographián* belül saját bírálatát is.¹⁴⁴ Aethicus számos elképesztő és az olvasót riadalommal eltöltő dolgot ír le művében,¹⁴⁵ Hieronymus azonban számos hihetetlen és elvetendő elemet kigyomlált az aethicus műből,¹⁴⁶ vagyis azon igyekezett, hogy a filozófusok műveiből az igazságot átadja az olvasónak, s e cenzúrával egyúttal megakadályozza, hogy a hívő lelke kárt szenvedjen az olvasmány következtében.¹⁴⁷ Virgil szerzői koncepciójában a keresztény hittételeket ugyan meg nem ingató, ám a hagyományos egyházi szemszögből veszélyesnek ítéltető tanokat a műből kiirtó Hieronymus játszotta Aethicusszal szemben azon szerepet, amit a valóságban Bonifác játszott Virgil ellenfeleként.¹⁴⁸ Hieronymus ugyanakkor megjegyzi, hogy Aethicus megoldandó kérdések és megoldhatatlan rejtélyek elé állította a többi filozófust, s hogy olykor nem idegen tőle az ironia sem, vagyis nem minden kijelentését szabad komolyan venni.¹⁴⁹ Hieronymus Aethicust nézeteit relativizáló megjegyzései mögött jó eséllyel fedezhetjük fel Virgil szándékát, hogy olvasói ne értsék művét.¹⁵⁰ Virgil tehát maga figyelmeztette az éberebb olvasót, hogy ne bízzék Aethicusban s magában a Hieronymus által megrostált *Cosmographián* sem.¹⁵¹

¹³² Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 963. skk.; Ó Néill: i. m. 77.

¹³³ Schmidinger: i. m. 97.

¹³⁴ Bonifatius, *epistolae* 60; Wolfram: Salzburg, Bayern, Österreich... i. m. 256. sk.

¹³⁵ J. Jahn: *Ducatus Baiuvariorum. Das bairische Herzogtum der Agilolfinger*. Hiersemann, Stuttgart 1991. 186. skk.

¹³⁶ *Lex Baiuvariorum* 1, 10.

¹³⁷ Bonifatius, *epistolae* 80; *Breves Notitiae* 8, 5.

¹³⁸ Wolfram: Salzburg, Bayern, Österreich... i. m. 257.

¹³⁹ Augustinus, *De Genesi ad litteram* 1, 9.

¹⁴⁰ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 942.

¹⁴¹ Uo. 943.

¹⁴² Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 944.

¹⁴³ Aethicus Ister, *Cosmographia* 117, 10–16.

¹⁴⁴ Hillkowitz 1934. 13; Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 945. skk.; Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 125. skk.

¹⁴⁵ Aethicus Ister, *Cosmographia* 136, 5–8.

¹⁴⁶ Uo. 211, 1–6.

¹⁴⁷ Uo. 152, 5–7.

¹⁴⁸ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 950; Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 142.

¹⁴⁹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 194, 22. skk.

¹⁵⁰ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 968.

¹⁵¹ Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 140.

Noha a szerző – Virgil – igyekezett kilétét homályba burkolni, néhol azonban igen élesen körvonalazódik a közte és Bonifác között egykor feszülő ellentét. Hieronymus tollára adja azon kijelentést, miszerint ha minden, a többi *auctor* által nem hitelesített aethicus állítást az olvasó elé tárna, úgy tévedésekkel töltene meg más könyveket, vagy pedig egy pillanat alatt egy teljességgel új világot teremtené,¹⁵² s ha a filozófusok tanait így módon átvizsgálná, úgy a Szentírás igazságát szorítaná háttérbe. Virgil (tév)tanításai, amelyek ellen Bonifác oly határozottan fellépett, éppen egy önálló, másik világ és egy másik emberiség létét fogalmazták meg, s kérdőjelezték meg ezzel a történelem Istentől rendelt kiinduló- és végpontját. A Hieronymusszal kimondatott gondolattal Virgil immáron másodszor is elhatárolta magát korábbi nézeteitől, s hajolt meg a – számára is a tudományos kutatás legfontosabb bázisát képező – egyházi tanítás előtt, ám jó okkal feltételezhetjük, hogy e kijelentésével azért volt kénytelen az általánosságok szintjén maradni, nehogy szerzőségére fény derülhessen.¹⁵³

Aethicus kritikáját az antik filozófiával szemben Virgil még inkább felerősítette azáltal, hogy Hieronymust resoneurként alkalmazva kifejtette, hogy a pogány filozófusok, mint például Tullius és (!) Cicero, valamint Platón tanítása sokak számára hozott már veszedelmet, hiszen felfuvalkodott nézeteik Isten elleni lázadásba sodorták őket,¹⁵⁴ az antik szerzők közül egyedül Donatusnak biztosított Virgil méltó helyet a *Cosmographiában*: Donatusnak, Hieronymus mesterének, aki nem próbált meg szélesebb körben magyarázatot adni a világmindenség kérdéseire, mint amire képzettsége feljogosította.¹⁵⁵ A Donatus iránti fokozott elismerés nem nélkülöz bizonyos ironikus felhangokat sem, hiszen Bonifác ránk maradt művei nem mennek túl a donatusi ideálon, vagyis a grammatikai és metrikai műveken, vagyis a *trivium* követelményein, irodalmi ismeretei pedig némiképp hiányosak voltak.¹⁵⁶ Donatus dicsérete tehát egyúttal a szélesebb körű ismeretek elől elzárkózó, a földrajzi és természettudományos ismeretek felé egyáltalában nem nyitott – többek között Bonifác által is befolyásolt – környezet karikatúrája.¹⁵⁷ A *Cosmographia* Aethicust *philosophus*nak, *soficus*nak és *historicus*nak nevezi,¹⁵⁸ a mű maga pedig egy alkalommal a *historia* megnevezést kapja¹⁵⁹ – a *historia* kifejezés itt eredeti értelmében *kutatásként*, *megismerésként* és a *megismertek ábrázolásaként* szerepel.¹⁶⁰

¹⁵² Aethicus Ister, *Cosmographia* 151, 16–17. *aut novum mundum in athomo momentaneo ponimus*

¹⁵³ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 956.

¹⁵⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 170, 9–13.

¹⁵⁵ Uo. 173, 1–8.

¹⁵⁶ M. Manitius: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*. Beck, München 1911. 148. skk.

¹⁵⁷ Löwe 1975. 127. Azon természettudományos alapokhoz és vizsgálati módszerekhez, amelyek Írországból Virgilre is hatással lehettek, lásd K. Walsh: *Die Naturwissenschaften in Irland zur Zeit des hl. Virgil*. In H. Dopsch – R. Juffinger (szerk.): *Virgil von Salzburg – Missionar und Gelehrter*. Salzburger Landesregierung, Salzburg 1985. 154–161.

¹⁵⁸ Aethicus Ister, *Cosmographia* 87, 5–6; 97, 17. *philosophus*; 141, 11; 162, 1; 163, 13; 176, 18; 167, 8; 199, 3. *sophista*; 149, 6. *historicus*

¹⁵⁹ Uo. 115, 6.

¹⁶⁰ Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 129.

Virgil óvakodott attól, hogy a *Cosmographiában* eretnek nézeteket fogalmazzon meg, noha számos ponton súrolni látszott az eretnekség határát, s éppoly szilárdan a keresztény tanítás talaján maradt, mint ellenfele, Bonifác. Nem a hagyományos egyházi értékrendet kívánta megdönteni a teljes kutatási szabadság javára, hanem az antik műveltség szűklátókörű elutasítását és a tradícióhoz való görcsös ragaszkodást – olyan esetekben is, amikor az új eszmék nem veszélyeztették a hittételeket – kívánta felszámolni. Harcát – tekintve, hogy küzdőtere a nem oly régen stabil egyházi szervezetet nyert Bajorország volt – nem folytathatta teljes nyíltsággal, írói álnév mögé, műfajilag pedig a paródia mezsgyéjére kényszerült.¹⁶¹ Kérdésként merülhet fel, hogy Aethicus kritikusaként, cenzoraként miért Hieronymust választotta. Választásában egyrészt szerepet játszhatott a hajdani Hieronymus–Pelagius vita, amely során Hieronymus néhány, talán nem is egészen jóhiszemű, ám mindenképpen dehonesztáló megjegyzésre ragadtatta magát az írekkel szemben, s szerepeltetésével e tartalmában és hangvételében egyaránt groteszkbe hajló műben Virgil talán egyfajta utólagos elégtételt kívánt szolgáltatni megsértett szülőhazájának. Másrészt az írek között Hieronymus igen nagy tekintélynek örvendett, akit tudományos vitáikban auktoritásként szerettek volt idézni. Harmadrészt éppen Hieronymus művei tartoztak Arbeo idejében a Freisingban leggyakrabban másolt munkák közé, s Virgil egy fiktív hieronymusi opusszal jó eséllyel számíthatott arra, hogy a *Cosmographia* széles körben elterjed majd, és nagy visszhangra fog találni.¹⁶²

Leszögezhetjük tehát, hogy e sajátos, erősen paródiába és groteszkbe hajló műben Aethicus álarcá mögött a nyitottabb, az antik tradíciót szélesebb körben elfogadó Virgil – a hagyományos egyházi nézőponthoz és a *trivium* szellemi kereteihez inkább ragaszkodó, Aethicus cenzoraként fellépő Hieronymus álarcá mögött pedig Bonifác rejtőzik. Löwe felveti ugyanakkor a kérdést, hogy Hieronymus szerepeltetésével Virgil talán nem csupán Bonifácot kívánta megmintázni. Az ír forrásokban Hieronymus neve Cirine formában jelenik meg, Arbeo saját nevét Heresként latinizálta és Cyrinusként hebraizálta;¹⁶³ s mivel a korabeli ortográfia szerint a név Cirinus formában is megjelent, jó eséllyel feltételezhetjük, hogy Virgil a már említett szempontokon kívül Arbeóra tekintettel választotta a *Cosmographia* szereplőjéül Hieronymust.¹⁶⁴ Az Aethicus és Hieronymus közti nézetkülönbségek jól mintázhatták a Virgil és Arbeo közti kozmográfiai és metodikai párbeszédet, előszóban folytatott vitákat. Virgil e többszörös álcázása jól példázza, hogy választott hazájában, Bajorországban mindvégig némiképp idegen maradhatott – annak ellenére, hogy hivatalos ténykedésében maximálisan akklimatizálódott a bajor és frank szokásokhoz –, s legfeljebb Arbeóban találhatott ha nem is egyenrangú, de megközelítően hasonló színvonalú szellemi partnerre.¹⁶⁵

Virgil műve hatását illető reményei csak részben váltak valóra, ugyanis a korabeli Bajorországban inkább csak a *Cosmographia* stílusa gyakorolt nagyobb

¹⁶¹ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 980.

¹⁶² Uo. 981. sk.

¹⁶³ Vö. Arbeo, *Vita Haimhrammi* 84.

¹⁶⁴ Löwe: Salzburg als Zentrum... i. m. 142.

¹⁶⁵ Uo. 143.

hatást (például Arbeóra), természettudományos mondanivalója nem nyert recepciót. Bonifác és Virgil konfliktusát (amelyre az utóbbi a nagy ellenfél 754-ben bekövetkezett halálát követő évtizedekben, valamikor – röviddel – 768 után reagált intellektuális elégtételt véve az őt ért, részint vélt, részint valós sérelmekért a *Cosmographiában*) bizonyos szempontból a tradicionális és a nagyobb önállóságot igénylő szemléletek összeecsapásának is tekinthetjük, amelyből azonban Virgil nem annyira az utókorra gyakorolt hatásával, mint inkább személyes igazságának álnév alatti, irodalmi megfogalmazásával kerülhetett ki győztesen.¹⁶⁶

4. Összefoglalás

Virgil és Bonifác konfliktusa a két jól behatárolható vitán, amelyekben kicsúcsosodott, nevezetesen a hibás formulával keresztelő pap által kiszolgáltatott szentség érvényesként történő elfogadásán, és a Virgil által megfogalmazott, majd Bonifác és a pápa intervenciójára visszavont *antipodoi*-tanán kívül mélyebben húzódó gyökerekre vezethető vissza. A Bonifác képviselte konzervatív kontinentális és a Virgil által megtestesített szabadabb, a természet „tudományos” vizsgálatára is nyitott ír világnézetre. Bonifác arra kényszerítette Virgilt, hogy visszavonja nézeteit, mivel azokat a pápával összhangban ellentétben állónak ítélte az egyházi doktrínával. Virgil azonban évtizedek múltán egyoldalúan újra felvette a per fonalát, noha ellenfele már jó ideje eltávozott az élők sorából. Az Aethicus Ister neve alatt írott *Cosmographián* végigvonul Virgil azon sajátos óvatossága, amellyel Aethicust, valamint az őt kontrolláló Hieronymust az eretnekségtől távol tartva, ám az egyházi tanítást nem érintő gondolatokat közölve engedi megnyilatkozni; a kettős álca révén ugyanakkor mind az aethicus, mind a hieronymusi nézeteket idézőjelbe téve, ügyelve arra, hogy tanításával ne teremtsen – amivel korábban Bonifác vádolta – egy új világot (*aut novum mundum in athomo momentaneo ponimus*). E sajátos, parodisztikus leírás előképei kapcsán nem zárhatjuk ki, hogy Virgil más tárgykörre alkalmazva és más hangvétellel ugyan, ám bizonyos tekintetben előképnek tekintette – esetlegesen folytatni kívánta – a VII. századi Virgilius Maro munkásságát. Virgil a maga választotta irodalmi műfaj keretein belül, a maga teremtette alakok álarcában nem tett egyebet, mint folytatta Bonifáccal, illetve a Bonifác képviselte szellemiséggel évekkel-évtizedekkel korábban megkezdett perét a világra nyitottabb kutatás, a szigorúan vett hittételeket meg nem kérdőjelező, ám az intellektuális lehetőségek határaiig elmenő vizsgálat és gondolkodás szabadságáért. E műnek a „*law in literature*” szemszögéből való elemzése talán közelebb vitt egyfelől az *opus* keletkezési körülményeinek feltáráshoz, másfelől a szerzőnek azon megközelítésmódjához – illetve a műben kifejtett mondandójához –, amellyel a korábbi jogvitát az irodalom síkjára helyezte át.

Párhuzamok Ambrose Bierce és Oliver Wendell Holmes gondolatvilágában

MOLNÁR ANDRÁS

1. Bevezetés

Ambrose Bierce (1842–1914?) újságíró, író és Oliver Wendell Holmes (1841–1935) bíró, jogtudós az amerikai szellemtörténet két fontos alakja. Egyikük vitriolos, cinikus publicisztikáival tett szert egyedülálló népszerűsége, majd morbid csattanókkal ellátott háborús írásaival került be az irodalomtörténetbe, a másik pedig jogtudósként, valamint legfelsőbb bírósági bíróként gyakorolt maradandó hatást az amerikai alkotmánytanra. A két férfi nem állt kapcsolatban, talán nem is tudtak egymásról: Bierce az ország kulturális központjának számító Új-Angliától igen messzire, a nyugati partra került, Holmes ezzel szemben nemcsak Bostonban, a híres költő fiaként nevelkedett, de az ottani értelmiség számos kiváló alakjával is kapcsolatban állt, majd szakmai pályafutását Massachusettsben, illetve Washington, D. C.-ben töltötte. E különbségek ellenére felfedezhetők bizonyos párhuzamok életútjukban, munkásságukban.

A jelen tanulmány e párhuzamok ismertetését célozza. A kiindulópont az, hogy mindkét szerző életében meghatározó élményt jelentett ugyanaz az esemény, az amerikai polgárháború. A tanulmány első felében a kettejük háborús élményeire, meghatározó tapasztalataikra mutatok rá. Ezek köréből meglátásom szerint két fő tapasztalat emelhető ki: egyrészt a hirtelen „felnövés”, a harcok borzalmi közepette naiv, lelkes fiatalból felnőtté érés, másrészt a háborús sérülések.

Ezt követően a háborúhoz köthető gondolataikat helyezem egymás mellé. Ennek során párhuzamba állítom a harci hősiességről alkotott eszményeiket, valamint azon megjelenési formáit Bierce egyes novelláiban, illetve Holmes világnézetében, professzionális ethoszában. Ugyancsak e részben keríték sort a Bierce világszemléletében megjelenő, cinikusan rezignált megnyilatkozások, valamint a Holmes bírói gyakorlatában felbukkanó, bírói önmegtartóztatást szorgalmazó álláspont szembeállítására.

¹⁶⁶ Löwe: Ein literarischer Widersacher... i. m. 986. skk.

2. Holmes és Bierce a polgárháborúban

Az amerikai polgárháborúval kapcsolatban számos szerző kiemeli, hogy megelőlegezte a XX. század háborúinak borzalmait, és elsősorban a halottak nagy aránya, valamint az alkalmazott harci stratégiák tekintetében az egyik első modern háborúnak tekinthető. Egy ilyen esemény természetesen mély nyomot hagy azon, aki átélte, különösen, ha olyan fiatalon csatlakozott a sereghez, mint akár Bierce, akár Holmes. Az alábbiakban a két személy legmeghatározóbb háborús élményeinek összefoglalása, majd összevetése következik.

Holmes a polgárháború kirobbanásakor, 1861 áprilisában csatlakozott a Huszadik Massachusetti Önkéntes Gyalogezredhez. Ismert módon a háború egyik fő kirobbantó oka a rabszolgaság kérdése volt. Ez Holmes szempontjából azért releváns, mert nemcsak anyja, Amelia Lee Jackson volt lelkes abolitionista, de ismeretségi körében is akadtak olyanok, akik mélyen elleneztek a rabszolgaságot, és habozás nélkül jelentkeztek a seregbe, amint híre ment a leszakadt konföderáció elleni háborúnak. Ami azt illeti, kutatói szerint Holmes maga is kifejezetten az abolitionista elkötelezettségétől hajtva lépett be ezredébe.¹

Holmes a polgárháború során három alkalommal is sérülést szenvedett. Az első sérülést 1861 októberében, Ball's Bluffnál szerezte. A sérülés súlyos volt: a mellkasába kapott egy golyót, mely a tüdejét is átfúrta, és életveszélyes állapotban szállították hadikórházba.² Kérdésére az orvos azt is közölte vele, hogy kevés az esélye a felépülésre.³ A hírt Holmes sajátos fatalizmussal fogadja: azon morfondírozik, hogy végső soron katonához méltóan hal meg, majd gondolatban visszautasítja a halálos ágyon való megtérés lehetőségét, mondván, „Isten bocsássa meg, ha tévednék”.⁴

Első sérüléséből Holmes viszonylag hamar felépült, az élmény azonban végleg megváltoztatta a háborúról alkotott képét,⁵ és kezdetét vette a folyamat, melynek során a civilizáció terjesztésért hadba szálló ifjú a háború valóságával szembeesülve érettebben szemléli a körülötte zajló eseményeket. 1862 során Holmes több véres csatában is részt vesz, melyek közül a legemlékezetesebb a virginiai Fair Oaks-i ütközet volt. Holmes második sérülése a marylandi Sharpsburg és az Antietam-patak között 1862 szeptemberében zajlott csata során következett be. Ezúttal a nyakán lőtték meg, ám rövidesen felépült annyira, hogy hazatérjen, amíg újból harcra kész állapotba nem kerül.⁶

Harmadik sérülését Holmes 1862 decemberében szerezte, a virginiai Fredericksburg mellett. Ez alkalommal a sarkán lőtték meg. White fölhívja a figyelmet az érdekességre, miszerint noha ez a sérülés tűnt a legkevésbé súlyosnak – szem-

ben a korábbi mellkasi, illetve nyaki sérülésekkel –, ez igényelte a leghosszabb lábadozási időt: hét hónapig maradt távol a fronttól.⁷

Holmes idealisztikus mentalitással csatlakozott ezredéhez; a háborút egyfajta keresztes hadjáratként fogta fel, melyet a rabszolgaságra épülő, „romlott” Dél ellen vív az északi oldal. Derűt sugalló korai háborús leveleiben életvidámságról, emelkedett kedélyállapotról számol be. Miután azonban átéli első csatáját, s ezzel együtt első sérülését, leveleinek hangvétele drasztikusan megváltozik: a tábori élet mindennapos fáradalmairól, a sebesültek és a halottak szörnyű látványáról olvashatunk.⁸ Láthatóvá válik az is, hogy magát a háborút élesen különválasztja azoktól az eszményektől, amelyek nevében vívják őket.⁹ Ez a kételkedés vezetett oda, hogy a háború igazságosságába vetett hit idővel az ezredéhez való hűséggé alakult át.¹⁰

A háború élménye több szempontból befolyásolta Holmes világlátását. Egyrészt ekkor alakult ki benne az a szemlélet, hogy az élet nem más, mint folytonos küzdelem. Holmes szociáldarwinizmusa nyilvánvaló az öt tanulmányozók számára; noha élete későbbi szakaszában nem fogadta el kritikátlanul Herbert Spencer minden nézetét, számos végkövetkeztetését osztotta, egyebek között a rövid idő alatt hatalmas vagytonokat gyűjtő, a politikába is aktívan beavatkozó tőkések befolyásának legitim voltát. Bírói objektivitásának és önmegtartóztató elméletének egyik sarokköve volt, hogy a társadalmi változások mögött különféle embercsoportok folytonos küzdelme áll, amelyekbe az alkotmányértelmező bírák, ha lehetséges, ne avatkozzanak bele. A világ ilyen hadszíntérként való ábrázolása valószínűleg a háború közvetlen átélésére vezethető vissza.¹¹

A háború élménye azonban más szempontból is hatással volt Holmes világnézetére. Az imént említett „küzdőtér-gondolat” kiegészült egy eszménnyel: a vakon harcoló katona eszméjével, aki teketóriázás nélkül megteszi, amit a felettesei parancsolnak neki, anélkül, hogy reflektálna a harcok céljaira, mozgatóira, legitimitására. Ez a katonai ethosz eredményezte a szakmája iránt feltétel nélküli odaadással viseltető professzionális dolgozó ideáját.

Végül érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Holmes háborús élményei hatására erősödik meg benne egy sajátos kötelességtudat. Harmadik sérüléséből lábadozva lelkiismeret-furdalás gyötörte, amiért ő tehetetlen szemlélőként, biztonságos menedékből nézi, amint ezrede csatába vonul.¹² A háború után aztán – White meglátása szerint – másfajta lelkiismeret-furdalástól szenvedett. Holmes jó pár véres csatát megjárta, mire a fredericksburgi ütközet előtt ismét megsérült, és passzivitásra kényszerült. Saját bevallása szerint nehezen viselte a viszontagságokat, és titokban azt kívánta, amputálják a lábát a sérülése miatt, mivel így

¹ Ez tűnik ki Louis Menand okfejtéséből. Lásd L. Menand: *The Metaphysical Club. A Story of Ideas in America*. Farrar, Straus and Giroux, New York 2001. 23–25.

² G. E. White: *Justice Oliver Wendell Holmes. Law and the Inner Self*. Oxford University Press, New York 1993. 52.

³ S. Touster: In Search of Holmes from Within. *Vanderbilt Law Review* 18/2 (1965) 452.

⁴ Uo.

⁵ White: i. m. 66.

⁶ Touster: i. m. 456.

⁷ White: i. m. 60.

⁸ Uo.

⁹ Uo. 67–68.

¹⁰ Menand: i. m. 43–44.

¹¹ Lásd különösen A. W. Alschuler: *Law Without Values. The Life, Work, and Legacy of Justice Holmes*. The University of Chicago Press, Chicago 2000. 41–51.

¹² White: i. m. 59.

hazakerülhet.¹³ 1864-ben aztán kilépett a seregből, amit jogszerűen meg is tehetett, mert kitöltötte a kötelező szolgálati időt. Ezt követően azonban sokáig kísértette az emlék, hogy otthagyta a harcmezőt, miközben számos kiváló bajtársa életét vesztette a háborúban. A kilépés melletti döntését azzal okolta meg, hogy kiérdemelte, hogy nemet mondjon a további csatákban való részvételre.¹⁴ Vagyis míg egyfelől a kötelesség feltétel nélküli teljesítése eszményként lebegett a szeme előtt, másfelől lehetségesnek tartotta a kötelesség alóli feloldozást, ha az ember eleget vállalt. Emellett White a háború romantizálását is az említett lelkiismeret-furdalással hozza összefüggésbe.

Holmeshez hasonlóan Ambrose Bierce is 1861 áprilisában jelentkezett indianai ezredébe – valójában négy nappal Holmes előtt.¹⁵ A sereghez való csatlakozását kutatói többféleképp magyarázzák. Egyrészt, csakúgy, mint Holmes esetében, Bierce-nél is tetten érhető az ifjúkori idealizmus, amely különösen a John Brown-féle felkeléssel is szimpatizáló nagybátyja, Lucius Verus Bierce hatására alakult ki benne. Másrészt feltételezhető motiváció a szerelmi bánat is, noha ez kétséget kizáróan nem bizonyított. Akárhogy is, Bierce kapva kapott az alkalmon, és harcba szállt az északiak oldalán.

Bierce a polgárháború számos, jelentős emberáldozatot követelő csatájában részt vett. A vízvázlastót egyértelműen a Tennessee államban vívott shiloh-i ütközet jelentette számára. Az északiak győzelmével végződő, ám mindkét oldalon komoly veszteségeket eredményező csata során Bierce először tapasztalta meg a háborút a maga nyers valóságában. Habár Shiloh előtt is részt vett kisebb-nagyobb csatákban, ez volt, az alkalom, amely maradandóan rányomta bélyegét Bierce világnézetére.¹⁶

A shiloh-i ütközetet további véres csaták követték. Bierce olyan jelentős ütközeteknek volt közvetlen részese, mint a Stones River-i vagy a chickamaugai, vagy a kenesaw-hegységi. Ez utóbbi csatában szenvedte el egyetlen harci sérülését: 1864 júniusában fejlővést kapott, a golyó szétzúzta a bal halántékcsonkját, és a bal füle mögött állt meg.¹⁷ Elhúzódo lábadozást követően, 1864 szeptemberében tért vissza a seregbe, majd – nem utolsósorban a sérülés utóhatása következtében – 1865 januárjában kilépett.

A háború legnyilvánvalóbb hatása Bierce esetében az a nyers és cinikus látásmód, amely valóságos védjegyként hatotta át írásait. Ezen túlmenően azonban az ő munkásságában is tetten érhető egyrészt a végsőig elszánt, hősies katona eszménye, másrészt a háború utólagos romantizálása. Noha sohasem tagadta embertelen jellegét, olykor egyenesen nosztalgiával gondolt vissza rá, mint olyan állapotra, amelyben az ember kilép a polgári élet kényelméből, lagymatagságából, és valódi kihívásokkal szembesül.

A fentiek alapján tehát a következő megállapítások tehetők: mindkét szerző a polgárháború első napjaiban csatlakozott az uniós sereghez, elsősorban idea-

¹³ Uo. 79.

¹⁴ Uo. 70.

¹⁵ R. Morris: *Ambrose Bierce. Alone in Bad Company*. Oxford University Press, Oxford 1995. 21.

¹⁶ Uo. 38.

¹⁷ Uo. 88.

lisztikus megfontolások miatt. Háborús részvételük éveket tartott, és ez idő alatt nemcsak több jelentős és rengeteg életet követelő ütközetet éltek át, de súlyos sérüléseket is szenvedtek. A háború azonban távolról sem csupán traumák forrásaként maradt meg emlékezetünkben, ellenkezőleg, minden nehézség dacára mindkettejükre inspirálóan hatott. Az alábbiakban ezen inspiráló hatások megnyilvánulási formáit veszem szemügyre.

3. Gondolatok a háború nyomán

Ezen alfejezetben részletesebben mutatom be és állítom egymás mellé Holmes és Bierce háború ihlette gondolatait. Az előbbi esetében a bírósági gyakorlat mellett elsősorban bizonyos alkalmi beszédek jelentenek jó kiindulópontot, az utóbbinál elsősorban a releváns novellákra, illetve a háborús visszaemlékezésekre lehet támaszkodni.

A *The Soldier's Faith* című esszé, mely eredetileg a Harvard egyetem végzőseinek találkozáján 1895 elhangzott beszéd volt, Holmes talán legismertebb megnyilatkozása, amelyben nyíltan küzdelemként írja le az életet, és ezt az állapotot kifejezetten helyesli is. Szerkezetét tekintve ez az írás négy főbb egységre osztható. Az elsőben Holmes a kényelemközpontú jelent vázolja fel. A másodikban ezzel szembeállítja a bizonytalan, kiszámíthatatlan életet, mely egyszerre jelenik meg az olvasó előtt valóságként és eszményként. A maradék két – a jelen okfejtés szempontjából kevésbé jelentős – egységben Holmes történetileg is igazolja a veszélyes élet ideáját, majd személyes visszaemlékezéssel és egy hosszabb versidézettel zárja mondandóját.

Az első egységben Holmes voltaképpen leszámol azzal az általa elterjedtnek tekintett hittel, hogy a háború, és általában maga a szenvedés, a nélkülözés szükségképpen rossz, melyet a társadalomnak tőle telhetően csökkentenie kell. „A moralisták és filozófusok (...) bűnös ostobaságnak kiáltják ki a háborút, mely rövidesen a múltba vész.”¹⁸ A társadalomban egyre gyakrabban üt fel a fejüket olyan mozgalmak és eszmék, amelyek ezt az álláspontot karolják fel: „[i]dőközben magunkévá tettük a tant, miszerint a rossz egyet jelent a fájdalommal, és a fájdalom elleni lázadás minden formája egyre markánsabbá vált.”¹⁹ Nem sokkal ezután a tudományokat is bevonja az eszmeifuttatásba, felróva, hogy a rideg, személytelen, analitikus megközelítéssel szekularizálja a világ jelentéseit:

[m]ég a tudomány is kivette a részét az általunk megfigyelt tendenciákból. Sokak elméjében megingatta a lefektetett vallási tanokat. Elemzéseit addig-addig üzte, amíg végül a színek, hangok, szenvedélyek e borzongató világa végzettszerűen átfordulni látszott a céltalan hálóbba szövődő rezgések egyetlen

¹⁸ O. W. Holmes: *The Soldier's Faith*. In R. A. Posner (szerk.): *The Essential Holmes*. Chicago University Press, Chicago 1996. 87. Az idegen nyelvű forrásokból idézett szövegeket, ha másként nem jelzem, magam fordítom.

¹⁹ Holmes: *The Soldier's Faith*. i. m. 88.

mérhetetlen mintázatába, a katedrálisablakok szivárványos csillámlása pedig, melyben valaha Isten mosolyát látta a megigézett szem, lassacskán az úr sápatag iróniájába szürkül.²⁰

A harci szellemét vészített világ tehát életerejét, sokszínűségét, végső soron teljes értelmét is elveszíti.²¹

Ezt követően helyezi szembe Holmes a vázolt állapotot az általa felállított eszménnyel. Ez a gondolatmenete tematikusan két részre osztható. Egyrészt tényként megállapítja, hogy a háború súlyos áldozatokat követel, illetve a küzdelem a világ rendje. Elképzelése illusztrálására a polgárháború emlékeit idézi fel:

[a]ki (...) hallotta és látta a süvítő repeszeket, amint a szakaszába csapódnak, és tudta, hogy a következő vagy az azutáni lövés az ő sorsát is megpecsételi; aki a csatasorban előrenyomulva látta maga előtt a pontot, amelyen át kell hatolnia, és ahová záporoznak a lövedékek; aki egy sétány mentén, a sárba és a földbe csapódó golyók hangját hallva Spottsylvania holtterének tűzvonala irányába nyargalt, ahol a sánc két oldalán a katonák huszonnégy órája harcoltak, és reggelre hat láb magasan álltak a holttestek; aki ott volt éjszaka a sáncon a fekete, ismeretlen erdőben, hallotta a fatörzsekbe csapódó golyókat, és érezte, amint a lába megcsúszik egy holttesten (...) – egyszóval (...), aki megtapasztalta a háború borzalmaival és dicsőségével együtt járó viszontagságokat, tudja, hogy létezik az általam felvázolt hit.²²

Másutt kijelenti, hogy „meggyőződése szerint a létért való küzdelem a világ rendje, és emiatt hiábavaló zúgolódni.”²³ Ezek a kijelentések egyértelműen azt sugallják, hogy a háború, és ezzel együtt az élet veszélyekkel teli, kockázatos vállalkozás.

Másrészt ehhez a megállapításhoz Holmes hozzárendeli saját értékítéletét. Békeidőben a Holmes szóhasználata szerinti „gentleman” az, akinek meg kell testesítenie a rendíthetetlen hitű katona eszményét. „Katonának, vagy katonaleszarmazottnak lenni, békeidőben is készen állni arra, hogy az ember az életét adja a becsületvesztés helyett: ez a [‘gentleman’] szó jelentése; s ha e címért a fenséges halál megvetésnél kevesebbet áldozunk, a felelősség vállalása nélkül próbáljuk elorozni a jó hírnevet.”²⁴ Később a következőt olvashatjuk: „igaz és csodálatra méltó a hit, mely arra ösztönzi a katonát, hogy kötelességének vakon engedelmeskedve eldobja magától életét, olyan ügy szolgálatában, melyből keveset ért,

²⁰ Uo.

²¹ Külön érdekesség, hogy Holmes e megnyilvánulásában elvetni látszik az utilitarizmus alaptézisét, mely szerint az ember célja a boldogság keresése és a szenvedés kerülése, és az állam feladata, hogy ez a cél megvalósítása végett össztársadalmi mértékben, a lehető legoptimálisabban kiszámítva kell elosztani az erőforrásokat. Míg az utilitarizmus középpontjában a hívős kalkuláció áll, Holmes az irracionális szenvedély feltámadását kívánja. Mindez azért érdemel figyelmet, mert jogtudományi álláspontját tekintve Holmes is sok mindenben az utilitarizmust idéző álláspontra helyezkedett; ebben a konkrét kérdésben azonban az általa felállított eszmény azzal ellentétes. Holmes és az utilitarista jogfilozófia kapcsolatához lásd H. L. Pohlman: *Justice Oliver Wendell Holmes & Utilitarian Jurisprudence*. Harvard University Press, Cambridge 1984.

²² Holmes: *The Soldier's Faith*. i. m. 89–90.

²³ Uo. 88.

²⁴ Uo. 89.

olyan hadjárat során, melyet nem lát át, olyan taktika szerint, melynek haszna rejtve marad előtte.”²⁵ A holmesi eszmény tehát két tényezőből tevődik össze: egyrészt a teljes önfeláldozásból, másrészt a kötelesség gondolkodás nélkül való, feltétlen teljesítéséből.

Holmes megnyilatkozásaiból az derül ki, hogy a létért való küzdelem nem csupán az emberek egymás közötti viszonyait határozza meg, de ezzel együtt – és ezzel összefüggésben – az eszmék síkján is kifejti hatását. Erre utal a fentebb idézett megállapítása a tudomány hiteket megingató hatásáról, valamint a következő kijelentés: „[n]em tudom, mi az igazság. Nem ismerem a világegyetem célját.”²⁶ A kijelentés jól tükrözi Holmes értékrelativizmusát. Ez a gondolat kerül felszínre a természetjogról alkotott nézeteiben is. A természetjogi hagyományt kritizáló tanulmányában Holmes az igazságot az ember intellektuális korlátainak rendszereként fogja fel, melynek objektív jellegét pusztán az a körülmény adja, hogy mások sem voltak képesek meggyőzőbb megállapításra jutni.²⁷ Holmes a klasszikus természetjog-kritikáknak megfelelően tagadja, hogy bármilyen ténybeli körülményből szükségszerűen következnek bizonyos kötelező előírások. Felfogása szerint az egyes életviszonyok szabályozása (és e szabályozások elfogadása) a történeti körülményekre vezethető vissza, és azok gyakorlati célt szolgálnak. Ez a gondolat már Holmes *The Common Law* című könyvét is áthatja,²⁸ de a természetjoggal foglalkozó írásában is felvetődik: „[a] legalapvetőbb veleszületett jogot – az élethez való jogot – is teketóriázás nélkül feláldozzák nemcsak a háborúban, de bármikor, ha úgy vélik, azt a társadalom, azaz a közösség domináns hatalmának érdekei megkövetelik.”²⁹ A meglátásokból egyenesen következik, hogy nem feltételezhető semmiféle felsőbbrendű *a priori* jogosultság, ami korlátot szabhatna az érdekek által befolyásolt tételes jogi normák tartalmának. Ellenkezőleg: különböző világnézetek különböző előfeltevésekből kiindulva különböző szabályozást kínálnak ugyanarra az életviszonyokra, és a társadalmi érdekharokban ezek a világnézetek is megmérettetnek.

Holmes e nézetei bírói gyakorlatában is tetten érhetők. Ennek érzékeltetéséhez három ismert példát szeretnék kiemelni. A *Lochner*-ítélethez³⁰ fűzött különvéleményének egyik premisszája szerint „[m]inden vélemény arra törekszik, hogy joggá váljon.”³¹ A kijelentést Holmes a New York állami pékek munkaidő-maximalizálása és az annak alapjául szolgáló társadalompolitikai premissza legitimitása kapcsán tette; a szöveggörnyezetétől szolgáló bekezdésben amellet érvelt, hogy amennyiben egy racionálisan gondolkodó ember számára meggyőző véleke-

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ O. W. Holmes: *Natural Law*. *Harvard Law Review* 32/1 (1918) 40. Holmes a tömör, nehezen fordítható „*Can't Help*” kifejezéssel jellemzi az emberek azon helyzetét, amikor nem képesek a fennállónál meggyőzőbb magyarázattal szolgálni valamilyen körülmény jellemzésére.

²⁸ Lásd pl. O. W. Holmes: *The Common Law*. Little, Brown, and Company, Boston 1881. 1–39., valamint 40–76.

²⁹ Holmes: *Natural Law*. i. m. 42.

³⁰ 198 U.S. 45 (1905)

³¹ 198 U.S. 76

dés dominánssá válik a társadalomban, érvényesülését nem helyénvaló bírói úton megakadályozni.

Hasonló a helyzet az *Abrams*-ítélethez³² fűzött különvélemény esetében. A szólásszabadság jogi megítélésének jelentős történeti állomásaként felfogott döntésben egy szocialista agitátor elítélését szentesítette a Legfelsőbb Bíróság, ezt kritizálta Holmes. A kritika alapja a versengő világnézetek sokszínűsége, amelyek között nem lehet objektív módon igazságot tenni. Holmes ebben az esetben az „eszmék piaca” kifejezéssel jellemzi ezt a versengést, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy nem hatékony beavatkozni a domináns nézet kiemelkedésének folyamatába, inkább célszerű hagyni, hogy spontán módon teret nyerjen az, amelyik a legnagyobb társadalmi támogatottságot el tudja érni.³³

Röviden érdemes kitérni egy olyan döntésre is, amelynek Holmes előadó bírója volt. A *Buck v. Bell*-ítélet³⁴ mára a hírhedt amerikai ítéletek panteonjába került az ottani jogásztársadalom szemében, a *Dred Scott v. Sandford*-³⁵ és a *Plessy v. Ferguson*-ítéletek³⁶ mellé. Az ügyben a Legfelsőbb Bíróság egy virginiai törvény alkotmányosságát mondta ki, mely szerint sterilizálni kell azokat az elmebetegintézet-lakókat, akik örökletesnek tartott elmebetegségben szenvednek. Holmes gondolatmenete szerint ha a közjó érdekében a „legkiválóbb polgároknak” akár az élete is feláldozható, akkor sokkal inkább alávetethők a sterilizációnak azok, akik egyébként is csak „elszívják az állam erejét”.³⁷ A mai korszellem szemszögéből kétségkívül cinikus okfejtésből e helyütt az alapjogok végletes relativizálását kell kiemelni. Holmes abból a premisszából indul ki, hogy az alapjogok korlátozása a mindenkori közösségi szükségleteknek van kitéve, és ha még a legszentebbnek vélt alapjog, a puszta élethez való jog sem korlátlan, akkor ez sokkal kevésbé mondható el bármilyen más jogról.

Bierce-re áttérve szintén két dolgot érdemes megemlíteni: a háború romantizálását és a kaotikus világképet. Az elsőket illetően először egyes háborús visszaemlékezéseiről, majd a háború romantikus oldalának egyes novelláiban való megjelenéséről kell szót ejteni. A másodikat illetően kifejezetten a novellákra fókuszálok.

Bierce visszaemlékezéséből jól kivehető a háború borzalma és dicsősége, csak úgy, mint Holmesnál. A *What I Saw of Shiloh* című, először 1881-ben publikált visszaemlékezés naturalisztikus aprólékossággal ismerteti a háború látványát:

[d]öglött lovak hevertek mindenfelé; egy-egy löszerszekrény, ágyútaliga hogy úgy mondjam, fél könyökre dőlt; a löszerkocsik vigasztalanul ácsorogtak négy vagy hat elterülő öszvér mögött. És az emberek? Ember is volt elég; láthatóan mind halott, egyet kivéve, aki arrafelé hevert, ahol megállítottam a szakaszomat, hogy bevárjuk a lemaradókat a csatásorból – különböző sebek-

³² 250 U.S. 616 (1919)

³³ 250 U.S. 630

³⁴ 274 U.S. 200 (1927)

³⁵ 60 U.S. 393 (1857)

³⁶ 163 U.S. 537 (1896)

³⁷ 274 U.S. 207. Az érvelés precedensalapjául egyébként a *Jacobson v. Massachusetts*-ügy (197 U.S. 11 /1905/) szolgált, melyben a kötelező himmlőoltásról rendelkező tagállami törvény alkotmányosságát deklarálta.

től vérző északi hadnagy volt, jól megtermett óriás, amíg élt. Hanyatt feküdt, vonaglász kíséretében, hörgésszerűen horkantva vette a levegőt, majd tajtékot köpve fújta ki, ami krémszerűen csorgott végig az arcán, majd a nyaka és a füle mellett rakódott le. A halántéka fölött egy golyó felhasított a koponyáját; a hasadékból kövér fűrtökben türemkedett ki az agya, és tekervényes masszaként hullott alá. (...) Embereim egyike, akit nőies fickóként ismertem, megkérdezte, ne szúrja-e át a bajonettjével. A hidegvérű ötletlen mérhetetlenül megütközve azt feleltem, szerintem ne tegye; szokatlan lenne, és túl sokan figyelnek.³⁸

Ha eltekintünk az idézetben megnyilvánuló fekete humortól – mely mindazonáltal a háború kifordított racionalitását is tükrözi, hiszen irgalmas tette válik egy másik ember megölése –, pusztításról, szenvedésről kapunk képet Bierce beszámolója alapján.

Ezzel aztán szöges ellentétbe kerül a visszaemlékezés utolsó fejezete: „[s] oh, mily rég történt mindez! Ismét – homályosan, megtörtén, mégis micsoda mágikus erővel – felélednek előttem ifjúságom katonaévei!” Később a következőt olvashatjuk:

[o]h, régmúlt napok, mikor a világ gyönyörű, különös volt; mikor délen ismeretlen csillagképek ragyogtak az éjféle égbolton, és a sokszavú poszáta a holdfényes liliomfán öntötte ki szívét; mikor újdonságok vártak az új nap alatt; vajon elhamvad-e valaha szívmengető, messzi emlékek, mely most nyersebb ellentétként lebeg előttem; hagyja-e, hogy a hosszú, szelíd élet ocsmánysága felduzzadjon? Nem furcsa, mily légiesen kecsesek a véráztatta korszak fantomjai, s pillantásuk mily gyengéd; mily nehézkesen idézem fel ama kor veszedelmeit, szörnyűségeit, a sok halált, de mily könnyedén a szépet, a festőt?³⁹

Az idő megszépítette a háború emlékét Bierce számára, még akkor is, ha – mint arra McWilliams felhívja a figyelmet – a szépet és a borzalmasat mindig együtt szemlélte visszaemlékezéseiben.⁴⁰ Ez a „megszépülés” Holmes életútját idézi, aki, mint fentebb látható volt, szintén viszonylag későn kezdett el kellemes, romantikus emlékként gondolni a háborúra, akkor, amikor – White megfogalmazásával – „jogot érzett arra, hogy a ’tűztől érintettnek’ tartsa magát.”⁴¹ Emellett McWilliams szerint Bierce egész életében tudatában volt a halál közelségének, ami az élet egyéb problémáinak lekicsinyléséhez vezetett.⁴² Ilyesmi egyes kutatók szerint Holmes esetében is megfigyelhető. Stephen Diamond szerint Holmesnak az adózatás különböző formáinak alkotmányosságáról alkotott álláspontja azért annyira megengedő a tagállamokkal szemben, mert úgy vélte, semmilyen súlyos tét nem forog kockán. Amikor a szuverén megteheti, hogy életet áldoz fel, és bizonyos esetekben ennek a jogossága sem vitatható bíróság előtt, akkor vajmi kevésbé

³⁸ A. Bierce: *What I Saw of Shiloh*. <http://www.online-literature.com/poe/2037/> (utolsó megtekintés: 2013. VI. 12.)

³⁹ Uo.

⁴⁰ Vö. C. McWilliams: *Ambrose Bierce: A Biography*. Albert & Charles Boni, New York 1929. 42.

⁴¹ White: i. m. 79.

⁴² McWilliams: i. m. 42-43.

méltányolható, ha az állampolgár pusztán azért pereskedik, mert bizonyos pénzösszeget elvontak tőle.⁴³

Ha a Holmes által leírt katonaeszményt szeretnénk Bierce novelláiban megfigyelni, két íráshoz célszerű fordulnunk. A *Resaca hőse* egy északi hadnagy, Herman Brayle végzetéről számol be. A hadnagy, törzskarának „legderekből tisztje”, kiváló, sőt, egyenesen vakmerő katonának bizonyult: „modora mint egy gentlemané, esze mint egy tudósé, szíve akár az oroszlané.”⁴⁴ Bajtársai ámulattal, de egyúttal értetlenül szemlélték vakmerő hőstetteit, és tisztában voltak vele, hogy előbb-utóbb eléri őt a vég: „aki fittyet hány a valóságnak, legyűrhetetlen ellenfelet hív ki maga ellen.”⁴⁵ A vég aztán a georgiai Resaca mellett vívott csatában következett be; Brayle hadnagynak egy halált megvető akciója közben vesztét okozta az ellenfél sortűze. A történet zárásaként megtudjuk, hogy a hadnagy egyfajta bizonyítási kényszer tüzeiben égett: kedvese előtt akarta bizonyítani, hogy nem gyáva.

Brayle hadnagy már-már túlzásokba esve valószínűsíti meg a holmes katonaeszményt. Már a „gentleman” szó használata is beszédes, hiszen, ahogy a *Soldier's Faith* kapcsán szóba került, Holmes kifejezetten a hős katonai ideáljával azonosította a gentlemant. Brayle hadnagy külsőleg és belsőleg egyaránt tiszteletet parancsoló figura, és mindeme tulajdonságaival hozzájárul a szóban forgó eszmény megtestesítéséhez. A történet szerint „jó hat láb magas volt, pompás, arányos termetű, haja szőke, szeme szürkés-kék, ami a tapasztalat szerint gyakran a halált megvető bátorság jele.”⁴⁶ Bierce itt valóságos hőrosszá tette főhősét: nemcsak termetével emelkedik ki társai közül, de ragyogó, szőke haja is feltűnő, szemszíne pedig a műben ismertett sztereotípiák szerint éppen megfeleltethető jellemének. Belső tulajdonságai legszembeszökőbbike a rendkívüli vakmerőség, melyet a narrátor egyenesen kifogásolhatóként, nem katonásként értékel.⁴⁷

Szálegyenesen ült a nyergében, mint valami lovas szobor, a golyók, kartácsok záporában, a leginkább veszélyeztetett pontokon – ahová csak a szolgálat vagy parancs szólította, s ameddig csak ott maradhatott –, amikor pedig minden különösebb nehézség nélkül, s féltékenyen őrzött jó hírét semmiképp se veszélyeztetve, biztosíthatta volna magát, amennyire ez a csatamezőn egyáltalán lehetséges, legalábbis a személyes tétlenség kurta időszakaiban.⁴⁸

Ha épp gyalogosan teljesített feladatot, „[á]llt, mint a kőszál, a nyílt terepen, amikor a tisztek és a közkatona egyaránt fedezék után kutattak”.⁴⁹ A véggel farkasszemet nézve „sokszor súlyosan megsebesült, de mindig épen és egészségesen

⁴³ S. Diamond: Citizenship, Civilization, and Coercion: Justice Holmes on the Tax Power. In R. W. Gordon (szerk.): *The Legacy of Oliver Wendell Holmes, Jr.* Stanford University Press, Stanford 1992. 139., 144., valamint 147.

⁴⁴ A. Bierce: *Resaca hőse* (B. Nagy László ford.). In *Ambrose Bierce összes novellái*. Szukits Könyvkiadó, Szeged 2003. 40.

⁴⁵ Uo. 42.

⁴⁶ Uo. 40.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Uo. 40–41.

⁴⁹ Uo. 41.

tért vissza a szolgálatba.”⁵⁰ Ez a harctéri hősiesség feleleveníti a holmes eszményt a katonáról, aki teljes odaadással harcol, mit sem törődve a sebesülés vagy a bukás lehetőségével. Igaz, hogy Bierce esetében a harci vakmerőség oka nem egy fennkölt ideál követése, hanem annál sokkal prózaibb: egy nőnek való megfelelési vágy, ám fel kell hívni rá a figyelmet, hogy a történet szerint Brayle hadnagy nem szeretője unszolására lépett be a seregbe – igaz, ez a körülmény nem is zárható ki teljes bizonyossággal.⁵¹

A második említést érdemlő novella *Az őrszemek* címet viseli. A történet főhőse egy Armisted szerű férfi, egy déli – meg nem nevezett – állam polgára, aki az északi seregbe kéri felvételét déli szimpátiája ellenére. A – szintén meg nem nevezett – északi állam kormányzója végül megadja az engedélyt a seregbe lépésre. Később a kormányzó felkeresi Armistedet, aki ekkorra már sokat próbált, megbecsült kapitányként szolgált. Történetesen épp a látogatás alatt támadás éri Armisted csapatát, aki embereivel habozás nélkül kiáll a kormányzó védelmére. Sikerül megmenteni a politikust, ám a rajtaütés során Armisted kapitány is életét veszti. Az ideiglenes gyengékedőben a kormányzó megtalálja a kapitány holttestét, ám nem meri megérinteni. „Félt, hogy a holttestből felbuzogna a vér.”⁵²

A történet két szempontból is releváns a jelen tanulmány vonatkozásában. Egyrészt Armisted kapitány és emberei kétséget kizáróan megfelelnek annak a kötelességtudó ideálnak, amit Holmes is vallott. Ez esetben a kijelentés talán még inkább megállja a helyét, mint a *Resaca hőse* esetében, elvégre a fentebb elemzett novellában nemcsak szerelmi szeszély vezérelte a főhőst haditettei során – ez *Az őrszemek* esetében is fennáll, Armisted kapitányt megcsalta a felesége –, de bizonyítási vágya egyenesen irracionális tettekre sarkallja. Armisted kapitány ugyanakkor kifejezetten kötelességtudó, fegyelmezett katonaként jelenik meg az olvasó előtt, aki habozás nélkül, akár az élete árán is megvédi a civilt, akinek tulajdonképpen semmi keresnivalója nem volna a táborban. Amikor a támadók első lövedéke becsapódik egy közeli fába, a kapitány rutinos fegyelmezettséggel parancsolja maga mellé az embereit, és parancsa szinte fölöslegesnek is bizonyul: „[a] földön ülő férfiak felugráltak, és még mielőtt a kapitány erős, tiszta hangja kiadta volna a parancsot: – Viii-gyázz! –, már mindenki elfoglalta a helyét a felhalmozott fegyverek mellett. Ismét felhangzott a parancs, immár a puskaropogás robaján keresztül: – Fegyver-be! – amit a bajonettek csengése követett.”⁵³ Majd, ahogy a harc elmérgesedik, a szerző a következőképpen jellemzi a katonák helytállását: „[e]zek a nyers katonák már jól ismerték az elkerülhetetlen végzet idején felhangzó megnyugtató kántálást; alig egyéves tapasztalat után beletörődtek az átokba, és veteránokat megszégyenítő pontossággal és hidegvérrel hajtották végre

⁵⁰ Uo. 42.

⁵¹ A novellát elemezve Sharon Talley – Gerald F. Linderman történészt idézve – utal arra a körülményre, hogy a polgárháborúban a nők voltak a férfiak hadba lépésének egyik legelszántabb követelői, akik pszichés nyomás alá helyezték, gyávanak bélyegezték a szolgálatot megtagadókat. Vö. S. Talley: *Ambrose Bierce and the Dance of Death*. The University of Tennessee Press, Knoxville 2009. 71–72.

⁵² A. Bierce: *Az őrszemek* (Vándor Judit ford.). In *Ambrose Bierce összes novellái*. i. m. 70.

⁵³ Uo. 66.

feladatukat.⁵⁴ A kapitányt aztán mélységesen meghatja ez az áldozatkészség, hogy aztán meghatottságának helyét a háború valóságán való borzongás vegye át. Mindez azonban semmit nem változtat azon, hogy Armisted kapitány és csapata kétségkívül tiszteletreméltó hősként kerülnek ki, akik a nehéz, embertelen körülmények között is rendíthetetlenül helytálltak. Viselkedésük megfelel annak, amit Holmes leír. Amikor a kapitány kiadja a parancsot: „[e]lő-re... inenten! államunk kormányzó-ját!... Kettős sorban... in-dulj!”, gondolkodás nélkül teszik a kötelességüket, és megvédik a közjük keveredett közjogi méltóságot. Személyes preferenciáikat olyannyira félretolják, hogy az olvasó semmi jelét nem látja annak, hogy neheztelnének a civilre, akinek védelmében többen meghaltak, megsebesültek. A kormányzó magatartásához kapcsolódó negatív értéktételeket kizárólag a szerző közvetíti az olvasói felé gunyoros célzásaival, ám ezek mellett is plasztikusává válik a katonák rendíthetetlen hősiessége.

A második említésre méltó körülmény éppen a kormányzó magatartása és annak értékelése. Menekülés közben „úgy érezte, most már megmenekül, és hasznára lehet még a hazájának”.⁵⁵ A háború valóságával szembesülve kénytelen belátni, hogy

[m]indebben nyoma sem volt a háború pompájának, vagy dicsőségének. A tehetetlen civil még nyomorúságos aggodalmában sem tudta eltagadni, mi csoda ellentét feszült a személyének szóló fenséges parádék és a jelen között. Ott ragyogó egyenruhák, zene, lobogók, díszlépés. Ez itt undorító, az embernek felfordul a gyomra. Természet adta művészi érzéke tiltakozott a brutális izléstelenség ellen.⁵⁶

A szerző szemernyi kétséget sem hagy afelől, „kinek az oldalán áll”, kinek a magatartását tekinti becsülendőnek; és nem hagyja, hogy az olvasó maga mérlegeljen: a metsző ironia eszközeivel teszi nevetségessé a kormányzó aggodalmait. A „fenséges parádék” kicsinyes mulatságnak tűnnek, az „avatatlanok” számára fenntartott szórakozásnak. A valódi háború látványát ehhez képest jóformán befogadni sem tudja, hiszen „brutálisan izléstelen”, nem fér össze „művészi érzékével”, azzal a mesterséges esztétikai mércével, amely a civil életben segítette őt ítéletei megalkotásában. A harcok után aztán egyfajta „megigazuláson” esik keresztül. Ennek jele az, hogy nem meri megérinteni megmentője holttestét, nehogy az vérezni kezdjen. Az utalás egyértelmű: a régi hagyomány elevenedik fel, miszerint a meggyilkolt holttestből gyilkosa érintésére vér kezd folyni. A szerző – s egyúttal a kormányzó lelkiismerete is – a kormányzót tekinti felelősnek a katona haláláért.

Fentebb szóba került már Holmes azon gondolata, hogy az állam életeteket elvevő hatalmához képest „bagatellnek” tekinthetők az ennél jelentéktlenebb tárggyú perbeli követelések. Ezt a gondolatot tükrözi a *Buck v. Bell*-ügyben leírt okfejtés, valamint az adózás kapcsán tanúsított álláspont. Bierce *Az őrszemek* című novellája hasonló tanulsággal szolgál, jóllehet, sokkal élesebb retorikai eszközökkel. A kormányzó mint civil aggodalmait jelentéktelenné válnak a háború

⁵⁴ Uo. 67.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Bierce: *Az őrszemek*. i. m. 68.

viszontagságaiban, ő maga pedig nevetségessé, amiért valaha is felszínes semmiségekkel foglalkozott. Nehéz nem észrevenni a történetben az aggodalmait iránti teljes érzéketlenséget, amit jól párhuzamba állítható Holmesnak a Carrie Buck, illetve a renitens adózók iránt tanúsított ellenérzésével.

4. Konklúzió

A fentiek alapján a következő megállapítások tehetők.

Holmes és Bierce kortársak voltak, nagyjából egy év eltéréssel születtek. Ha más-más fronton is, de mindketten megjárták az amerikai polgárháborút, és viszonylag hosszú időt töltöttek a hadszíntéren: Holmes három – ha a sebesülések miatti lábadozási időt levonjuk, kettő –, Bierce csaknem négy – a lábadozási időt és az áprilisi belépés, illetve a januári kilépés miatti különbözetet leszámítva három és fél – évet. Ezen időtartam alatt nemcsak a háború kimenetele szempontjából fontos, de az emberveszteségek szempontjából is jelentős csatákban vettek részt. Mindkettejükről elmondható, hogy noha idealista megfontolásból csatlakoztak ezredükhöz, ez az idealizmus a harcok során kiveszett bennük. Mindkét személy kutatói meghatározónak tartják a háborút világnézetük kialakításában. E hatások között kimutathatók bizonyos párhuzamok.

Az első az élet kaotikus szemlélete. Jóllehet Holmes esetében a naprakész filozófiai műveltség is hozzájárult ehhez – melyet értelmiségi családba születése nagymértékben elősegített –, tagadhatatlan, hogy a háború tapasztalatai is megerősítették őt abban a hitben, hogy a világegyetem objektív, szilárd célok nélkül működik, ennek megfelelően az emberi társadalom sem rendelhető egyetlen, mindenki számára helyes és kötelező érvényű cél alá. Ellenkezőleg: az emberek világát a legkülönbözőbb célkitűzések küzdelme hatja át. Ez a gondolat olykor felszínre kerül ítélezési gyakorlatában is.

Bierce esetében a meglátás egyszerűbb, az előfeltevés azonban hasonló: az életnek nincs önmagában való értelme, semmilyen érték nem abszolút. E meglátáshoz metsző, cinikus gúny társult, mely rendre felmerült írásaiban, bármi is szolgált azok tárgyául.

A második a hősi katona eszménye, és ezzel összefüggésben a háború egyfajta idealizálása. Mind Holmes, mind Bierce egyfajta romantizáló nosztalgiával gondolt vissza háborús emlékeire. A kötelességtudó, a megpróbáltatásokat átvészelő katona mindkettejük számára egyfajta ideálként jelenik meg, anélkül, hogy bármelyikük tagadná azokat a szenvedéseket, amelyek a háború minden résztvevőjét sújtják. Holmes egyes megnyilatkozásaiból az tűnik ki, hogy egyfajta személyes életeszményként is gondolt erre az attitűdre, és ezt tükrözi a jogász szakma iránti látható elkötelezettsége. Bierce esetében, ahol ez az ideál megjelenik, nem tudható, mennyire jelent személyes példát is, noha például a shiloh-i csatára való visszaemlékezéséből tükröződő múltidézés felveti egy ilyen értelmezés lehetőségét is.

Végül párhuzam fedezhető fel kettejüknek a háborúnál csekélyebb ártalmakkal szembeni attitűdjében is. Holmes esetében különösen az adózással kapcsolatos,

valamint a *Buck v. Bell*-ügyben kifejtett álláspontja, Bierce esetében pedig *Az ōrszemek* című novella engedi sejteni, hogy a háborús élmények hatására mindketten hajlamosak voltak lekicsinyelni azokat a nehézségeket, amelyek a háborút esetleg nem, vagy nem olyan mélységben megélt polgárok számára számottevőbb problémát jelentenek.

Picasso politikai színei

TAKÁCS PÉTER

E tanulmányban¹ a XX. század egyik legjelentősebb képzőművésze, Pablo Ruiz Picasso közéleti-politikai szerepének és festményei mögöttes értékrendjének egy sajátos kérdését tárgyalom. Azt, hogy a művész politikai állásfoglalásai, legyenek azok képek, verbálisak vagy tettekben kifejeződők, miként viszonyulnak életművének percepciójához. Az elemezni kívánt problémát egy fotótörténeti utalással exponálok.

1. Picasso fényképeken

A Picassóról készült sok fotó egyikét az amerikai fényképész, Irving Penn készítette a *Vogue* magazin számára 1957-ben. A portré – mely később a fotótörténet meghatározó darabja lett – több szempontból is „stílusos”. A művész arca úgy van megvilágítva, hogy szinte csak az egyik szeme látszik. Vagyis a kép olyan (amint a szakirodalomban néha mondják: küklopsz szerű), ahogy ő szerette megfesteni modelljeit. Szeme, az egykori kubistához méltó módon, egy háromszög közepéről tekint ránk, melyet kalapjának széles karimája, hímzett köpenyének gallérja és elmosódó arcéle zár be. A portré sikerének titka azonban nem csupán a kompozíció különlegessége – a fénykép azért is telitalálat volt, mert sok mindent elmondott az akkor 76 éves festőről. Például arról is árulkodik, hogy a híres, sőt hírhedt vitalitással rendelkező férfi lassanként búcsúzik életenergiáitól. Az elmúlással szembesülve tekintete ijedt; ám ezt bőven ellensúlyozza a szemét övező ráncok nyugalma, ami azért azt is sugallja, hogy helyzetét méltósággal éli meg. Penn fotója továbbá – s ezért idéztem itt fel – azt sejteti, hogy Picasso egyik legjellegzetesebb vonása a rejtőzködés. Ő valami más, mint aminek gondolják, s valódi énje különbözik személye nyilvános percepciójától.

Ez kétségtelenül sokakat meglepett, s hangsúlyozása talán még ma is meglep, hiszen Picasso életét és műveit szeretjük explicitnek és egyértelműnek tartani. Olyannak, amiben minden az, és annak is tűnik, ami. Eszerint mindig kimondta, amit gondolt, megfestette, amit látott, elvette a világból, amire szüksége volt,

¹ A szöveg korábbi változatához tett észrevételeiért köszönettel tartozok Cserne Péternek, Fekete Balázsnak, H. Szilágyi Istvánnak, Paksy Máténak, Szabó Miklósnak és Szigeti Péternek.

és hozzáadta, amit hozzátartozónak tartott. Személyisége alapvonásaként sokan azért nem fogadják el a rejtőzködést, mert – mint közismerten önmenedzselő művész, aki ügyesen felhasználta az élete folyamán kibontakozott tömegmédia eszközeit, s egy-egy *bon mot*-val, *geggel* vagy *blickfanggal* szívesen belekarcolt ezt-azt a közvéleménybe – ő maga is alakította a róla alkotott képet.

A személyiség explicit voltát hangsúlyozó imázs ugyancsak alátámasztható ismert fényképekkel. Man Ray „álmodozó” Picassója (1931–32), George Brassai, hazai nevén Halász Gyula „kultikus művésze” (1932) vagy Robert Capa „játékos öreg udvarlója” (1948) – hogy csak a fotótörténetileg jelentősebbekre utaljak – kifejezetten ezt sugallja. A Penn-portrénak leghatározottabban Roger Hauert nyílt tekintetű Picassója (1955) mond ellent, mely a Man Ray által megörökített álmodozó fiatalember időskori „realista” változata.²

Penn szerint tehát Picasso rejtőzködött, s ezt a véleményt mások verbálisan is megerősítik.³ De hogyan rejtőzködhet az, aki több ezer művet alkotott,⁴ melyek egy része a már életében a róla elnevezett múzeumokban volt látható,⁵ vagy akiről tíz év alatt öt filmet⁶ készítettek? S ha rejtőzködik – kérdezhetjük –, mit rejtget? Tézisem az, hogy a *percepciók kérdése* a művész közéleti, s azon belül politikai szerepvállalása, pontosabban annak *módja* vetette fel, s az azért tűnik még ma is nehezen megválaszolhatónak, mert Picasso a művészetet a politikával összekötő bonyolult út *különböző* stációit járta végig, ahol alkalmasint meg-megtorpant, talán vissza is fordult, vagy legalábbis ez eszébe jutott, s egészen biztosan többször is *irányt* váltott. Alább ezt a tézist szeretném bizonyítani.

² Valamennyi hivatkozott fénykép megtalálható a Taschen Picasso-albumában: C.-P. Warncke és I. F. Walther: *Pablo Picasso 1881–1973*. Taschen – Vince Kiadó, Budapest 2004. A képek helye: borító, címnyelvény (a belső címlappal szemben), 381, 700, 711 és 716.

³ Például egyik élettársa és műzsája, François Gilot. „Emlékszem – fogalmazott rendhagyó visszaemlékezésében –, hogy egyszer ... megálltam egy újságosbóda előtt. Az egyik képes folyóirat fedőlapjáról Picasso arca bámult rám, fején vagy vállán a kedvenc galambjával. Komolyan megdöbbentem. Hisz mindig tisztában voltam vele, hogy közismert személyiség, de úgy éreztem, hogy ez csupán a külvilág felé fordult arca – emögött ott a magánember érinthetetlenül, a nyilvánosság számára elérhetetlenül.” Vö.: F. Gilot – C. Lake: *Életem Picassóval*. Corvina, Budapest 1979. 46.

⁴ Műveinek pontos számát nem ismerjük; kb. 50.000 alkotást tulajdonítanak neki, ideértve a vázlatokat, alkalmi kísérleteket és firkákat is. A Christian Zervos által 1942 és 1978 között kiadott több kötetes Picasso-katalógus 16.000 művét sorolja fel. Mindebből mintegy 1.900 festmény, 1.200 szobor; 2.900 kerámia és 12.000 rajz, *gouache*, litográfia, rézkarc. Ezekon kívül tervezett szőnyeget, színházi függönyöket és díszleteket is.

⁵ Picassóról hat múzeumot neveztek el. A legismertebb a párizsi *Musée Picasso*, a barcelonai *Museu Picasso*, és a málagai *Museo Picasso*. Ezekhez – melyek közül kettő már életében megnyílt – hozzászámíthatjuk az antibes-i *Château Grimaldi*-t (melyet ugyancsak Picasso-múzeumnak mondanak), a málagai *Fundación Picasso* (mely intézményként független a *Museo Picassótól*) és az olyan gyűjteményeket, mint a müncheni *Graphikmuseum Pablo Picasso*. Legjelentősebb alkotásai ugyanakkor nem ezekben, hanem a világ sztenderd nagy múzeumaiban láthatók.

⁶ *Van Renoir tot Picasso* [Renoirtól Picassóig] (belga, rendezte: P. Haesaerts, 1948), *Bezoek aan Picasso* [Látogatás Picassónál] (belga, r.: P. Haesaerts, 1949), *Guernica* (r.: A. Resnais és R. Hessens, 1950), *Picasso* (1955, –), *Le mystère Picasso* [Picasso rejtélye] (r.: H.-G. Clouzot, 1955).

2. Picasso és a politika

A művészet és a politika viszonya bonyolult s csak körültekintő óvatossággal megközelíthető reláció. Az egyes művészek és a politika kapcsolatát illetően azonban, ennek ellenére, sokan szeretik az egyszerű beidegződéseket és harsány kijelentéseket. Ezek Picasso esetében különösen gyakoriak, s többnyire két végtetes formájuk van. Az egyik a *lekommunizálás*, s az azzal alkalmasint együtt járó dehonesztálás, a másik a *politikumnak* az életműből való *kilúgozása*, amit olykor kimondatlan, s mellesleg kéretlen „megbocsátási” szándék motivál. Mindkét végtetes álláspont vegyülhet, és vegyül is egyéb elemekkel (tisztességes vagy sanda politikai szándékokkal, komikummal, haraggal és váddal stb.), de a hitelesség látszata érdekében mindkettőnek referálnia kell a valóságra is.

A naiv álláspontoknak a valósággal kapcsolatban álló táptalaja, vagyis a tények világa Picasso esetében közismert, úgyhogy elég itt röviden összefoglalni azokat. E tekintetben szerintem három tényező játszott fontos szerepet.

Az egyik az, hogy az *eredetileg apolitikus*⁷ festői életmű korábbi korszakait lezárva és egy minden más irányzattól független stílust megtalálva az akkor már sikeres mester 1937-ben megalkotta a XX. század egyik leghatározottabban *politikai* festményét, a *Guernicát*. Ötvenhat éves volt ekkor, s szinte minden előzmény nélkül kezdett bele egy „politikai műbe”. E festmény – melyet egyesek a XX. század egyik legjelentősebb remekművének tartanak, mások Rembrandt *Éjjeli őrjáratához*, Delacroix és Goya háborús képeihez hasonlítanak vagy „korunk *Utolsó ítéletének*” mondanak – vitathatatlanul elkötelezett és agitatív. Ám azt mégsem egy politikai irány vagy mozgalom szolgálata tette „politikaivá”, hanem a brutalitással és a háború pusztításaival szembeni *általános*, s használt szimbólumait illetően is általánosítható, mégis szenvedélyes formát öltő tiltakozás.

Politika felé fordulása a művészetét ismerők számára már önmagában is meglepetés volt, s később Picasso maga is „megkeverte” egy kicsit a dolgokat azzal, hogy egyik nyilatkozatában a „politikai” és a „propagandisztikus” szavakat szinte szinonimaként használta. „Képeimben nincsen szándékos propaganda... kivéve a *Guernicát*. Az szándékos *propaganda*; tudatosan szólítom meg vele az embereket” – mondta egy újságírónak.⁸ Tegyük hozzá, hogy ezt az interjút 1945-ben adta, s

⁷ Picasso korai korszakainak apolitikus jellege olykor viták tárgya. A viták abból erednek, hogy néhány művészettörténész a (feltételezett) fiatalkori szocialista és anarchista nézeteit kapcsolatba hozza az ún. kék korszakban keletkezett képein gyakran megjelenő szegénységgel, megalázottsággal és számkivetettséggel. Ez persze téves következtetés, hiszen a szegénység vagy a számkivetettség ábrázolása még nem politikai állásfoglalás. Ugyanígy: abból sem következtethetünk a „politikai festészetre”, amint azt egyik kritikus tette, hogy a kollázsain felhasznált újságok között politikai napilapok is voltak. Ezzel szemben barátja, Daniel-Henry Kahnweiler (az ismert művészettörténész és műkereskedő) az 1920-as években így fogalmazott: Picasso „a legapolitikusabb ember, akit valaha ismertem”. Vö. J. Richardson: *A Life of Picasso*. 3. kötet: *The Triumphant Years, 1917–1932*. Random House Digital, London 2007. 491. Az is jelzés-értékű, hogy a XX. századot megrázó orosz forradalomról (1917), melynek idején 36 éves volt, Picasso sosem nyilatkozott említésre méltó módon, sem képi, sem szóbeli formákban.

⁸ J. Seckler: Pablo Picasso. Interjú. *New Masses*. 1945. március 13. [magyarul részlete: C. Silvester (szerk.): *Szellemidzés. Nagy interjúkönyv 1859-től napjainkig*. ford. Merényi Á. et al. Biográf Kiadó, Budapest 1994.

későbbi művei közül az elemzők néhányat – kis túlzással – egyenesen „agitprop-osnak” minősítettek. Hogy azok szerinte kimerítették-e a „szándékos propaganda” fogalmát, már sosem tudjuk meg.

Picasso és a politika viszonyát formáló tények másik jellegzetes köre azzal kapcsolatos, hogy a II. világháborút Párizsban spanyol emigránsként végigélő művész (sokak meglepetésére és nagy média-csinnadrattával) 1944-ben belépett a Francia Kommunista Pártba (FKP). Sőt, nemcsak belépett, hanem mintegy tíz éven keresztül aktív szerepet is vállalt a nemzetközi kommunista mozgalomban. Amíg a *Guernicá*val csupán egy általános és eszmei politikai elkötelezettséget vállalt fel, de politikai szervezetek és konkrét ügyek irányában határozottan *tartózkodó* maradt, a párttagsággal ezt is *feladta*. Szerepvállalása elsősorban a francia munkásmozgalom anyagi támogatásában, a Moszkvából irányított ún. békemozgalom szimbólumának megteremtésében és változatos képi megformálásában, valamint e mozgalom világtalálkozóin való aktív részvételben állt.

1949-ben például – a kommunista párt napilapján, a *L'Humanité*n keresztül (s így nagy médiavisszhangot kiváltva) – egy millió frankos adománnyal támogatta a Pas de Calais-i bányászok sztrájkját.⁹ Valószínűleg még ennél is jelentősebbnek számított az a támogatás – bármennyire is vitatott volt festészete, vagy pont azért, mert vitatták –, amit a kor egyik vezető művészeinek párttagsága jelentett a kommunista mozgalom legitimálása terén. Ez még akkor is igaz, ha Picasso sohasem fogadta el a szovjet kommunisták által preferált hivatalos stílusirányzatot és – annak ellenére, hogy az FKP 1945-ös kongresszusán is ezt határozták meg kívánatos stílusirányzatként – egyetlen képet sem festett a szocialista realizmus stílusában.

A kommunista pártba való belépése egyébként csak szaporította a személye és festészete kapcsán sokszor hangsúlyozott ellentmondásokat. Közismert például, hogy sokak szemében ő volt a „milliomos kommunista”, aki mindig dolgozott, falta a nőket és kastélyban lakott,¹⁰ stb. Párttagsága okán ezek – minthogy a kommunista esztéták (néhány kivétellel) nem tartották nagyra képeit – azzal a paradoxonnal egészültek ki, hogy akik elfogadták művészetét, azok megrökönyödtek politikáján, akik viszont egyetértettek a politikájával, azokat megbotránkoztatta művésze.¹¹

⁹ Mai értékét illetően ez az összeg kb. 17 millió forint. Hogy ez szubjektíve „mekkora” volt (sok-e vagy kevés), nézőpont kérdése. Picasso szempontjából valószínűleg „tisztos” summának számíthatott, hisz ezekben az évtizedekben már sikeres festőnek számított, aki egyetlen képe eladásával lakást tudott vásárolni. Ennél szerényebb, de ugyancsak komoly adományokkal többször támogatta a kommunista pártot is, s így ő volt annak legjelentősebb egyéni támogatója, vagy ahogy néhányan mondták, „bankára” és finanszírozója.

¹⁰ Legalábbis két alkalommal. Még 1930-ban a Párizs környéki boisgeloup-i kastélyt vette meg (ahol kedvesével, Marie Thérèse Walterrel élt, s amit 1936-ban első feleségének, Olga Koklovának adott), 1959-ben pedig a sok száz éves Château de Vauvenargues-t vásárolta meg, Aix-en-Provence közelében, ahol második feleségével lakott 1962-ig.

¹¹ Vö. A. W. Levi: *Art and Politics. The Continuum of Artistic Involvement. Picasso, Brecht, and Pasternak*. In A. W. Levi: *Humanism & Politics. Studies in the Relationship of Power and Value in the Western Tradition*. Indiana University Press, Bloomington 1969. 320.

Végül, a naiv álláspontok alapját képező tények harmadik csoportja azzal függ össze, hogy Picasso 1945 után sokáig, csaknem élete végéig alkotott „politikai műveket”. Nem túl sokat, s az idő előrehaladtával egyre kevesebbet, de épp eleget ahhoz, hogy *elkötelezett festő*nek minősüljön. Kérdés persze, hogy milyen eszmék iránt és milyen intenzíven is volt elkötelezett. A két szélsőséges álláspont e képeknek értékelésekor is érzékelteti hatását. Egyesek szerint egyszerű *pártkatona* és *Moszkva-barát* kommunista volt, s ennek rendelte alá művészetét, míg mások szerint értékrendjének középpontjában valójában a *béke és szabadság* állt.¹² Az első álláspont erősítése végett olykor azt hozzák fel, hogy sosem lépett ki a kommunista pártból. Ám ha ezt nem is tette meg, az még nem jelenti, hogy kiszolgált volna a pártját, vagy élete végéig elkötelezett maradt. „Divatossá vált Picasso háború utáni korszakát – fogalmazott Pierre Daix 2010-ben – ’kommunista éveinek’ tekinteni [ti. így korszakolni], hogy Gertje R. Utley könyvének címét vegyük. Ez a címke azonban túl felszínes”.¹³ Ez valóban így van, már csak azért is, mert a francia kommunisták modern művészetekhez való viszonya 1920 és 1970 között legalább annyit változott, mint a modern művészek kommunizmushoz való viszonya. Gertje R. Utley könyve¹⁴ egyébként Picasso antikommunista indítatású elemzéseinek táptalaja lett; talán azért, mert a német származású amerikai művészettörténész Picasso „kommunizmusát” időtlen, s így történeti *kontextustól független elvek* alapján értelmezi. Mintha Utley arra csodálkozna rá, hogy aki ilyen kiváló képeket festett, az hogyan csatlakozhatott egy világuralomra törő, antihumánus, sőt erkölcstelen mozgalomhoz. Úgy tűnik: minél inkább *politikai szándékú* egy elemzés, Picasso „annál kommunistább” színben tűnik fel, miközben a tétel fordítottja (minél inkább művészetelméleti egy írás, annál kevésbé az) nem feltétlenül igaz.

Az alapkérdés (Mindent *kimondott-e* Picasso, amikor a politikáról *beszélt?*) ezek után úgy is konkretizálható, hogy mi olvasható le a politikával kapcsolatba hozható műveiről? Ehhez persze azt is meg kell kérdezni, hogy mi tesz „politikáivá” egy festményt: a vásznon ábrázoltak *témája*, a téma képi megközelítése és

¹² A művészettörténetben az első álláspont képviselője például Gertje R. Utley, akinek nézeteire alább térek ki; a második pedig – egyebek mellett – Lynda és Morris és Christoph Grunenberg kiállítási albumában jelenik meg. Az album a liverpooli *Tate Gallery* 2010-es nagy Picasso-kiállítására (*Peace and Freedom*) kapcsán készült. Érdemes megjegyezni – jelezve, hogy civilizált országokban a művészeti élet vezetői és a kurátorok így vitatkoznak egymással – 2010-ben a londoni *Gagosian Gallery* is rendezett egy retrospektív Picasso-kiállítást, szinte ugyanazon korszak (más) képeiből *The Mediterranean Years (1945–1962)* címen, az előbbiétől egészen eltérő koncepció alapján és üzenettel. Az előbbiről lásd L. Morris – C. Grunenberg (szerk.): *Picasso. Peace and Freedom*. Tate Publishing, Liverpool 2010., az utóbbiról J. Richardson – E. Cowling – C. Arnaud: *Pablo Picasso. The Mediterranean Years (1945–1962)*. Rizzoli, London 2010.

¹³ P. Daix: *Encounters with Picasso 1945–1954*. In Morris – Grunenberg: i. m. 22.

¹⁴ G. R. Utley: *Pablo Picasso. The Communist Years*. Yale University Press, New Haven – London 2000. A magyar nyelvű publicisztikából lásd (Utley könyvére is utalva): Fekete I.: Picasso és a kommunizmus. *Múlt-kor. Történelmi magazin*. 2010. március 4. [internet: <http://www.mult-kor.hu/20100304.picasso.es.a.kommunizmus>]. A hazai publicisztikában egyébként a Picasso-jelenség antikommunista megközelítése egyeseknél (lásd például a *Picassó [sic] elvtárs múltjából* című blog-bejegyzést; megj.: *Terror Magyarországon* (blogspot; 2009. szeptember 24.) antiszemitizmussal is kísérel. Ezt, ha nem lenne végtelenül szomorú és veszélyes, „Megáll az ész!” felkiáltással akár komikus intellektuális fordulatnak is tekinthetnénk.

kifejtése (vagyis a *tartalom*, illetőleg az „üzenet”), az alkotó *szándéka*, a mű *kontextusa* vagy annak *hatása*? Ami az első két szempontot illeti, a XX. században azt szokták mondani: bármi lehet politikai. Picasso maga így fogalmazott: „még egy serpenyő is tud sikítani. ... Minden sikolthat, az egyszerű palack is, s Cézanne almái is!” Az ő esetében emellett az is megnehezíti a dolgok megítélését, hogy a művei körül fellobbant viták láttán olykor hagyta azok meghatározott értelmezését, máskor meg – minden különösebb indok nélkül – ellenezte. Műveinek egyik elemzője, Amber Stitt szerint gyakran kacérkodott a polemikus tartalommal, de végül mindig kitért előle. Ezért – fogalmaz az amerikai elemző az általa vizsgált tizenöt év (1937–1952) három festményét vizsgálva – pontosabb dolog őt „nem ’politikai’, hanem olyan művésznek minősíteni, aki számára a politika egy ideig sok témát adott.”¹⁵ Ez ugyanolyan általános, s ezért szinte semmit nem mondó megfogalmazás, mint a pártkatona-tézis.

A kérdés megítéléséhez alighanem át kell tekinteni az itt szóba jöhető műveit. Ezek sorát nyilvánvalóan a Guernicával kell kezdenünk.

3. A Guernica keletkezése és „utóélete”

A közéleti kérdésekkel addig nem sokat törődő Picasso politika felé fordulását a spanyol polgárháború (1936–1939) váltotta ki.

E háború egy egész nemzetet mélyen átható konfliktusnak volt a végkifejlete. Lényegében azzal kezdődött, hogy a Miguel Primo de Rivera katonai diktatúrája után hatalomra került erők, miután XIII. Alfonz király elhagyta az országot, 1931-ben kikiáltották a második spanyol köztársaságot. A monarchisták nem törődtek bele vereségükbe, ami politikai konfrontációhoz vezetett. A számos törésvonal mentén megosztott spanyol társadalom különböző csoportjait ez egy további kérdésben, ti. az államforma kérdésében is szembeállította egymással. Az államforma ügye aztán szimbolikus problémából a különböző erők összekovácsolásának valóságos tényezője lett. A több éven át vívott küzdelemben hol az egyik oldal győzte le a másikat (1933-ban így jobboldali kormány került hatalomra), hol a másik az előbbi (az 1936-os választásokat a baloldal nyerte meg). A hadsereg politikai szerepet vállaló tábornokai ez utóbbit nem fogadták el és államcsínyt hajtottak végre, Franco tábornokot „nevezve ki” államfőnek. Ez gyakorlatilag egy polgárháború kezdetét jelentette, ami igen hamar nemzetközi kontextusba helyeződött. A *köztársaságpártiakat* – akikkel a művészek többsége, s így Picasso is szimpatizált – a sztálini Szovjetunió, a populista Lázaro Cárnedas Mexikója és a Nemzetközi Brigádokba szerveződő kommunista mozgalom tagjai támogatták; a másik oldalt pedig – mely hol *nemzetinek*, hol *konzervatív*nak, hol pedig *kereszténynek* nevezte önmagát – a hitleri Németország, Mussolini Olaszországa, Salazar Portugáliája és az ún. „fr brigádok”.

A nacionalisták „északi hadjáratának” részeként a német légierő 1937. április 26-án lebombázta a baszk kisvárost, Gernikát. Egy újfajta harci módszert kísérle-

teztek ki itt és korábban más spanyol városokban; a *szőnyegbombázást*. A három és fél órás rombolásban részt vettek a német parancsnokság alatt álló spanyol falangisták és olasz fasiszta csapatok is. A város katonai szempontból nem volt különösen jelentős, miközben a baszkok „szent helynek” tekintették. A bombázás áldozatainak száma még ma is egyfajta „számháború” tárgya: a halottak számára vonatkozó becslések százhusz főtől másfél ezerig terjed; a pusztításról készült fényképek alapján mindazonáltal a vitázó felek álláspontjának hitele könnyen megítélhető. Abban sincs egyetértés, hogy az áldozatok a bombázás következtében vagy az azt követő tűzvész miatt pusztultak-e el. További vitatott kérdés, hogy milyen szerepet játszott a nemzetközi közvélemény alakításában a külföldi *sajtó* (például az angol *The Times* közelben tartózkodó tudósítója, aki állítólag jócskán eltúlozta a történeteket), hiszen más városokat is bombáztak, de azokról nem jelentek meg olyan tudósítások, mint Gernikáról. Utólag sokan azt állítják, hogy a köztársaságpártiak propaganda-célokra is felhasználták a bombázás tényét.¹⁶ Ez nem kizárt; az ugyanakkor kétségtelen, hogy a legismertebb művészek állásfoglalásai¹⁷ nem sorolhatók a köztársaságpártiak által irányított propaganda körébe. Akárhogy is, az észak-spanyolországi kisváros, baszk néven: Gernika, a totális hadviselés pusztításának és az azzal járó szenvedésnek a szimbóluma lett. Ebben nagy szerepe volt persze Picasso festményének, a *Guernicának* is.

Miközben folytak a harcok, a törvényes spanyol kormány bejelentette: részt kívánt venni az 1937. évi párizsi világkiállításon, s – a katalán Joan Miró és az amerikai Alexander Calder mellett – az 1904-től Párizsban élő, de andalúziai születésű és katalóniai kötődésű Picassót is felkérte arra, hogy állítson ki képet a Spanyol Pavilonba. A felkérést elfogadva Picasso eredetileg a művészet szabadságával kapcsolatos képet tervezett, amikor azonban eljutott hozzá a baszk kisváros bombázásának és elpusztításának híre, megváltoztatta tervét. Úgy döntött: „háborús festményt” alkot. A *Guernica* ugyanakkor nem szokványos darabja e műfajnak. Olyan háborús kép, amely nem a győztest vagy a győzelmet ábrázolja, hanem a háborúval együtt járó szenvedést.¹⁸ A képen valójában semmilyen háborús esemény nem látható – mégis nyilvánvaló, hogy alkotója a háború elleni tiltakozik.¹⁹

A *Guernica* monumentális alkotás; mérete szerint a 3.5 méter magas és 7.7 méter széles. Mielőtt Picasso hozzálátott volna elkészítéséhez, 45 előtanulmányt

¹⁶ Lásd ezzel kapcsolatban például H. M. Southworth: *Guernica! Guernica! A Study of Journalism, Diplomacy, Propaganda and History*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles 1977. különösen 327–400. Lásd még Kopper Á.Á és Micsinai I.: *Globális politikai szimbólumok: Guernica. Mozgó Világ*. 2011. november oldalszám; különösen a „Guernica és a sajtó” c. részt.

¹⁷ Lásd például a képzőművészetben Jan Miró *Csendélet régi cipővel* (1937) című képét, Robert Capa művészi fotóit (különösen *A milicista halálát*, 1936), az irodalomban Ernest Hemingway *Akiért a harang szól* című regényét (1940), George Orwell *Hódolat Katalóniának* (1938) című írását vagy Radnóti Miklós *Első eclogáját* (1938).

¹⁸ Vö. E. Fisch: *Guernica by Picasso. A Study of the Picture and its Context*. Bucknell University Press, Lewisburg, PA 1988. 23.

¹⁹ Az anekdota szerint a II. világháború idején egy német tiszt megkérdezte a Párizsban visszahúzódva és szerény körülmények között élő, de a német hatóságoktól extra-juttatásokat el nem fogadó Picassót (mutatva neki a *Guernicáról* készült fényképet): „Ezt maga csinálta?”, mire a válasz ez volt: „Nem, maga!”

¹⁵ A. Stitt: *Dissecting Picasso's Political Identity. Three Nude Paintings*. *The University of Tampa Journal of Art* [Florida]. <http://www.journal.utarts.com/>

készített, s öt héten át festette a vásznat. A munka különböző szakaszait horvát-francia származású élettársa, a hivatásos fotós Dora Maar fényképeken is megörökítette; a dokumentációt később egy szakfolyóirat, a Christian Zervos által szerkesztett *Cahiers d'Art* közzé is tette. Az előtanulmányok, a vázlatok és a fényképek alapján az alkotási folyamatot nyolc fázisra szokás osztani; ezekből ma is megállapítható, hogy a koncepció állandósága mellett a kép egyes részletei hogyan változtak.

A képen számos klasszikus és kortárs művész hatása is kimutatható, az ugyanakkor „a modern művészetben egyedülállóan egységes és meggyőző alkotás”, mely összegzi „mindazon művészi megközelítéseket, amelyek Picasso munkásságát úgynevezett klasszikus periódusától kezdve jellemezték”.²⁰ A fekvő téglalapban elhelyezett kompozíció hét alakot ábrázol egy – az oltárkép-festészetre jellemző – triptichon szerű szerkezetben. A kompozíciónak három része van: a mű középpontjában egy háromszögben elrendezett jelenetet látható, amelyet mindkét oldalról két-két figura vesz körbe. A kép középpontjában álló főalak egy fájdalomtól szenvedő, eltorzult pózban ábrázolt *sebesült ló*. A középső háromszög egyik oldalát egy *rohanó nő*, az alsó szélét pedig egy *harcos* eldől, széttörött szobra zárja le. Az utóbbi, mely a kép korai fázisaiban még egy valóságos katonára volt, kezében törött kard; olyan fegyver, amelyet a spanyol polgárháborúban már egyáltalán nem használtak, de amely a hadakozás általános szimbóluma. A kép jobb oldali háromszögön kívüli mezőjében valamilyen alakszerű mélyedésből egy stilizált *emberfej* bukkan elő, továbbá egy ég felé tekintő *széttárt karú alak* látható, akinek kétségbeesett tekintete azt sugallja: valami iszonyatos dolog történt vele, esetleg egy égő házból zuhan alá. A bal oldalon, a háromszögön kívüli mezőben egy fehér *bikát* látunk, amely a korábbi évek számos Picasso-képén is megjelent, valamint egy sikoltó-síró *anyát*, aki halott gyermekét tartja a karjában. A kompozíció tetején, a középtengelytől kissé balra egy *szemre emlékeztető* formájú fehér alakzat van,²¹ a pupilla helyén villanykörtével. A szem alsó szélén szabálytalan fűrész-fogak láthatók. Valaki (talán az ablakmélyedésből felbukkanó stilizált ember, talán más) az egész jelenet fölé egy *fényforrást* tart; ez azonban nem a felvilágosodásra utaló fáklya, hanem egy petróleumlámpa vagy egy arra emlékeztető gyertya.

A képnek számos részletes esztétikai és kultúrtörténeti elemzése van; szinte húsz évenként írnak róla egy jelentős monográfiát.²² Ezeket lehetetlen és felesleges is volna itt összefoglalni; érdemes viszont kiemelni belőlük azt, ami a témánk

²⁰ C.-P. Warncke: i. m. 396 és 401. Az előzményeket illetően a bőséges szakirodalomban a következőkre utalnak: a kompozíciót illetően mindenekelőtt Peter Paul Rubens *A háború borzalmai* (1637–38) című képére, valamint a kortárs Otto Dix és Max Beckmann triptihonjaira; az egyes elemeket illetően pedig Raffaello *A Borgo égése* (1514) című festményeire, Frédéric-August Bartholdy *Szabadság-szobrára* (1884–85), a középkor és kora-újkor különböző *pieta* ábrázolásaira és az antik Róma ún. Pasquino-szobraira.

²¹ E részlet ilyen értelmezése nem általánosan elfogadott; egy ettől eltérő értelmezést ld. Fisch: i. m. 49. Megjegyzem, hogy a szakirodalomban nemcsak a *Guernica* egyes részleteinek jelentését illetően nagyok a véleménykülönbségek, de még az ábrázolt dolgok *mibenlétét* illetően is.

²² A legátfogóbbak talán Anthony Blunt (1969), Eberhard Fisch (1988) és Gijs van Hensbergen (2005) munkái.

– Picasso „rejtőzködése” – szempontjából lényeges. Ilyen például Picasso egyik jellegzetes alkotói módszerének elemzése: a képi megfogalmazás *konkrétumoktól való eltávolítása*. Az első fázisban például még látszik egy piactér néhány eleme, mely feltehetőleg Gernikára utal; ám ezt a festő igen hamar eltüntette a képről. Ezzel azt sugallta, hogy a jelenet *bárhol* játszódhat; a háborús pusztítás bárhon előfordulhat. Ugyancsak eltávolítás, bár nem fizikai, hanem érzelmi jellegű, hogy a rohanó nő arcáról az utolsó fázisban eltűnik az a könnycsepp, amely egészen addig ott volt látható. Ez azt jelzi, hogy a művész szerint a fájdalmat és a szenvedést az anya és a zuhanó alak üvöltése, valamint az ugyancsak üvöltő ló kifordult teste minden bizonnyal jobban szimbolizálja egy könnycseppnél. Az eltávolítás *politikai* értelemben is igaz, amennyiben Picasso tudatosan eltávolította a képet a munkásmozgalomtól is. Ennek bizonyítéka, hogy az egyik alak kinyújtott ujjú *széttárt* tenyere helyén az egyik korai fázisban még *ökölbe szorított* kéz volt látható. Az ökölbe szorított kéz közismerten a munkásmozgalom, és általában a baloldal szimbóluma volt (részben még ma is az) – annak eltűnéséből tehát arra következtethetünk, hogy Picasso nem akart a képnek *közvetlenül* politikai jelentést adni; nem akarta azt egy politikai irányhoz kötni.

Egy másik jellegzetesség – s némileg ez is összefügghet a valódi mondandó álcázásával – egy *rejtett ikonográfiai hagyomány* követése, mely már e képen is megfigyelhető (bár később erőteljesebb lesz). Az első fázisban a kompozíció tetején látható szem helyén még egy nap, illetve dicsfény volt látható; ezek azonban feltehetőleg nem sugallták eléggé, hogy valaki kívülről figyeli az eseményeket. Ennek helyére került a „villanykörtés szem”, mely – legyen bármilyen meglepő – sok elemző szerint a keresztény szimbolikából ismert „Isten szemét” jeleníti meg. Ez – mint az „Úr szeme”, a „mindent látó szem”²³ – nemcsak a gondviselésére szokott utalni (amiről itt szó sem lehet), vagy arra, hogy Isten „rábólintott valamely kezdeményezésre”, hanem Isten mindentudására és ítéletére is. Ha így van, ez annak a bizonyítéka, hogy Picasso, mint más képein is, felhasznált keresztény ikonográfiai hagyományokat.²⁴

A roppant bonyolult szerkezetű kép „üzenete” viszonylag egyszerű és könnyen feltárható. Ezt általában úgy szokták összegezni, hogy a háború szenvedést okoz és elpusztítja a civilizációt. Erre az alapjelentésre később – ti. az elmúlt 75 évben – egy másik is ráakodott, és a képnek a hidegháború idején, sőt azzal kapcsolatban is lett mondanivalója. Bár ez – mely nem ellentétes az előbbivel, hanem inkább kiegészíti azt – mindmáig nem artikulálódott egyértelműen, mégis létezik. Talán úgy fogalmazható meg, hogy a háborúk mindig folytatódnak, a hidegháború is háború, *Guernica* pedig ezek idején is képes éreztetni valamit mágikus erejéből. Akár helyes ez az értelmezés, akár nem, az biztos, hogy a kép mai jelenésének és jelentőségének értékeléséhez hozzátartozik annak 1937 utáni sorsa,²⁵ sőt számos

²³ A szimbólumot – az egyházi képek és épületek mellett – gyakran alkalmazzák világi tárgyakon is; például az Amerikai Egyesült Államok nagypécsettjén, az *Emberi és polgári jogok nyilatkozatát* közzétevő első, díszes illusztráción és különböző pénzjegyeken.

²⁴ Lád erről például G. Becht-Jördens – Wehmeier: *Picasso und die christliche Ikonographie*. Reimer, Berlin 2003.

²⁵ A kép sorsát illetően érdemes megemlíteni, hogy a párizsi világkiállítás után „nemzetközi körútra”

„kalandja”²⁶ is. E másodlagos, vagy inkább második jelentést a szakirodalomban gyakran felidézett Colin Powell féle „afférral” lehet példázni, amely azonban – természetesen hozzá (hisz erre nem szoktak utalni) – Nelson Rockefellerre keresztül igen sajátos politikai kontextusba helyezi a képet.

Sokan emlékeznek arra, hogy Colin Powell amerikai államtitkár (korábban a hadsereg főparancsnoka) 2003 február 5-én az ENSZ épületében, a Biztonsági Tanács tárgyalótermének bejáratánál tartott sajtótájékoztatóján jelentette be az Irak elleni katonai fellépést. Mögötte egy kék lepel volt látható, amely eltakarta valamit. Ez a valami – mint utóbb kiderült (hisz ki tartja fejben, hogy mi látható a BT-terem bejáratánál) – a *Guernicáról* készült mérethű falikárpit-másolat volt, amely 1985 óta díszítette az adott helyet. Mivel egy háború megindításáról volt szó (s az amerikaiak politikai okokból fontosnak tartották, hogy az ENSZ-épületben, sőt a Biztonsági Tanács termének „közeliében” tartsanak erről sajtótájékoztatót), sokan attól tartottak, hogy a *Guernica* mint háttér „rossz szellemet” fog felidézni és vitákhoz vezet, ezért letakarták. Az ügyetlenkedésben másnap még egy nyilatkozatot is közzétettek, hogy a leplet nem politikai okokból, hanem a televíziós stábok kérésére helyezték a képre, mert Colin Powell és az ugyancsak jelenlévő amerikai diplomata (korábban hírszerzési főigazgató) John Negroponte alakja nem érvényesült volna kellőképpen, a szenvedő ló pedig pont a nyilatkozó arca mellett lett volna látható. Mint ilyenkor lenni szokott, hamar kiszivárgott, hogy valójában a Bush-kormányzat képviselője kérte a kép letakarását. Tudták, hogy a *Guernica* előtt nem igen lehet egy háború mellett érvelni.²⁷ Az is különös,

vitték: bemutatták a skandináv országokban, valamint több angol és amerikai nagyvárosban. Végül – miután Spanyolországban Franco tábornok szerezte meg a hatalmat – Amerikában maradt, ahol a New York-i Modern Művészetek Múzeuma (MOMA) tartós letétbe vette (1939); egy ideig amerikai kiállításokra utaztatta, majd önálló teremben helyezte el (1944). Picasso szándéka szerint a képet csak egy szabad és demokratikus Spanyolországba lehetett visszavinni. A róla készült fényképeket eleinte becsempészték az ibériai félszigetre, később azonban a konszolidálódó hatalom szerezte volna megszerezni magát a képet is. Talán be is mutatták volna, hogy a megbékélés lehetőségét sugallják. 1968-ban Franco jelezte: azt szeretné, ha a kép visszatérne Spanyolországba, amihez Picasso nem járult hozzá. (A megbékélésnek egyébként ez idő tájt sokak szerint még nem jött el az ideje: 1970-ben egy baszkföldi sportrendezvényen valaki felgyújtotta és az oda látogató Franco lába elé vetette magát, azzal indokolva tettét, hogy Franco is érezze Gernika lángjait.) Picasso halála (1973) után a tárgyalásokat felújították, de azok nem vezettek eredményre. A *Guernica* végül is Franco halála (1975), majd az új spanyol alkotmány elfogadása (1978), vagyis a spanyol rendszerváltozást követően került vissza Spanyolországba (1981); igaz, nem a bombázás helyszínére vagy a bilbaoi Guggenheim Múzeumba (ahogyan a baszkok szerették volna annak megnyitása előtt), hanem előbb a madridi Pradóna (ahol külön termet alakítottak ki számára), majd pedig végleges helyére, a hivatalosan is nemzeti múzeumi státuszt kapott Reina Sofia Múzeumba (1992).

²⁶ A megfogalmazás a svéd Hans Alfredson és Tage Danielsson kultuszfilmjének címére (*Picasso kalandjai*, 1978) utal. A szóban forgó kép „kalandjai” közé olyan dolgok tartoznak, mint az, hogy a vietnami háború idején a MOMA *Guernica*-terme a háború elleni csendes tiltakozások színhelye volt. Ennek keretében azonban 1974-ben a fekete, fehér és szürke színek által uralt képet valaki vörös spray-vel fújta le – az ellen tiltakozva, hogy a mintegy száz civil életét követelő My Lay-i mészárlás „főszereplője”, Calley hadnagy a felelősségre vonására indult jogi eljárásban szabadságjogaira hivatkozott.

²⁷ Ez a „gondolati háttér” annak, hogy Xiaoqiang Hou kínai karikaturista – aki más esetekben is alkalmazta annak motívumait – egy 2007-es rajzán a Biztonsági Tanács üléstermékének falára rajzolta a *Guernicát*, miközben a BT tagjait katonai egyenruhákban ábrázolta.

hogy az épület felújítására hivatkozva a falikárpitot 2009-ben elvitték az ENSZ épületéből, s először egy londoni galériában (*Whitechapel Gallery*), 2012-ben pedig egy amerikai múzeumban (*San Antonio Museum of Art*, Texas) helyezték el, határozatlan ideig tartó letéti szerződéssel.

Magát a falikárpitot még Picasso készítette 1955-ben. Az amerikai Nelson Rockefeller meg akarta vásárolni tőle a *Guernicát*, amit természetesen nem adott el neki; egy franciaországi takácsműhelyben azonban legyártatott három másolatot. Ezek (melyeket a hátukon szignált is)²⁸ abban különböznek az eredetitől, hogy – feltehetőleg az eltérő anyag igényei miatt – a monokróm színvilág átmeneti színei nem a szürkék, hanem a barna különböző árnyalatai. Fontosabb ennél, hogy ki volt a vevő. A három példány közül az elsőt a „művészetek barátja és támogatója”, a MOMA egyik alapítójának²⁹ gyermeke (mellékesen milliárdos, New York állam egykori kormányzója és az Egyesült Államok 41. alelnöke, stb.), Nelson Aldrich Rockefeller vásárolta meg. Ami a dologban érdekes, az az, hogy Rockefeller nemcsak a MOMÁ-t támogatta igen jelentős adományokkal, hanem az absztrakt expresszionizmust is, mely – amint az 1990 után kiderült – a CIA által kreált, ösztönzött és mintegy húsz éven keresztül finanszírozott festészeti irányzat volt.³⁰ A Jackson Pollock, Mark Rothko és Willem de Kooning névvel fémjelzett festészeti irányról ma már (vagy inkább ma még) nehéz megállapítani, hogy természetes módon jött-e létre vagy valóban „mesterségesen kreált” stílusirányzat volt; az azonban bizonyos, hogy az ide sorolt műveket az 1950-es évek művészetpolitikusi úgy állították be, mint a szabad társadalmak szabad művészetét, amely a korabeli „propaganda háborúban” jól felhasználható. E propaganda háborúban a CIA azt kívánta sugallni, hogy az Amerikai Egyesült Államok és nyugat-európai államok által biztosított kulturális szabadság vonzóbb, értékesebb és hatékonyabb, mint azok a feltételek, amelyeket a keleti blokk totali-

²⁸ Művészek – az ismertebbek közül például Miró, Matisse, Chagall, Vasarely – gyakran hozzájárulnak ahhoz, hogy francia műhelyekben falikárpit-másolatokat készítsenek ismert munkáikról, kis módosításokkal. A másolt falikárpitot sokan önálló műfajnak tekintik. Picassónak tizennyolc képéről készültek ilyen szöttek.

²⁹ A New York-i Modern Művészetek Múzeumát – melyet Nelson Rockefeller olykor a „mama múzeumának” nevezett – három „hajthatatlan hölgy” [*the adamantine ladies*] alapította 1929-ben: Abby Aldrich Rockefeller és barátnői: Lillie P. Bliss, illetve Mary Quinn Sullivan.

³⁰ Lásd erről F. S. Saunders: *Who Paid the Piper. The CIA and the Cultural Cold War*. Granta Books, London 1999 (amerikai kiadása: *The Cultural Cold War. The CIA and the World of Arts and Letters* címen, The New Press, New York, 2000). Állításainak és egyes adatainak pontatlanságairól lásd T. M. Troy recenzióját „Intelligence in Recent Public Literature.” *Studies in Intelligence*. 2002/1. <https://www.cia.gov>. A MOMA és a CIA között egyébként voltak alkalmi személyi átfedések (például a CIA Nemzetközi Szervezetek Osztályának első vezetője 1949-ben a Múzeum főtitkára volt), a művészetek támogatásának fő intézményi fóruma azonban a Kulturális Szabadság Kongresszusa volt. E szervezetet a CIA hozta létre 1950-ben, majd pénzelte, s azt a konzervatív értelmiségiek és baloldali antikommunisták (James Burnham, John Dewey, Karl Jaspers, Arthur Koestler, Irving Kristol, Bertrand Russell, Jacques Maritain, Tennessee Williams) egyaránt támogatták. A Kulturális Szabadság Kongresszusa 35 országban tartott fenn irodát, amelyek számos lapot és folyóiratot, könyvkiadót és rádióállomást, jazz- és szimfonikus zenekart, filmet és „utazó kiállítást” támogattak. Az absztrakt expresszionizmus képeit Európa nagyvárosaiban ilyen utazó kiállításokon népszerűsítették: például *Masterpieces of the Twentieth Century* (1952), *Modern Art in the United States* (1955), *The New American Paintings*, 1958–59).

tárius államai nyújtanak. E cél eléréséhez persze számos kisebb „ütközetet” is meg kellett nyernie; ilyen volt például azon gondolat elfogadtatása, hogy a művészet központja már nem Párizs (ahol korábban Picasso élt), hanem Amerika.³¹ S ilyen volt a Picasso-percepció alakítása is: annak hangsúlyozása, hogy Picasso – aki ez idő tájt valóban a Moszkvából irányított békemozgalom ügyét egyengette – nem a „szabadság és béke” művésze, hanem kommunista. Amikor a Rockefeller tulajdonában álló falikárpit elé függönyt raktak,³² akkor az alighanem ezt a múltat is eltakarta egy kicsit.

Nos, ilyen körülmények között vált a Guernica a háborúk elleni tiltakozás „gobális” szimbólumává,³³ ami alighanem csak növeli e teljesítmény értékét.

4. Politika a képeken és a „politikai festmények”

Képeivel – mint említettem – Picasso sokáig nem politizált, ám amikor elkezdte, viszonylag gyorsan eljutott el „politikai festészethez”, vagyis olyan képek megalkotásához, amelyek tárgya, tartalma és hatása politikai. Első egyértelműen politikai tárgyú alkotása a *Franco álma és házugsága* (1937)³⁴ című rézkarc volt, mely 18 karikatúrisztikus képből áll. A művet eredetileg postai levelezőlapon való sokszorosításra szánta, hogy ezzel támogassa a Köztársaságpártot. A sorozatot a *Guernica* előtt kezdte el, de csak annak elkészülte után fejezte be; s az utolsó négy kép ez utóbbi motívumait variálja. Ezért tekintik az „első” politikai képének végül is a *Guernicát* (1937).

A *Guernicát* a spanyol polgárháború idején a *síró nők* képei³⁵ kísérték és követték. Ezek, miként a II. világháború alatt és után keletkezett más alkotásai

³¹ Picasso egyébként – bár számos jelentős festménye amerikai gyűjtők és múzeumok tulajdonában volt – sosem járt az Egyesült Államokban. 1950-ben – egy 12 tagú békeküldöttség tagjaként – szeretett volna oda menni, de nem kapott beutazási vízumot. Az FBI 1945 óta aktát vezetett róla, mely elsősorban megfigyelőinek jelentéseit tartalmazta; környezete azt feltételezte, hogy nem volt tudomása megfigyeléséről.

³² A milliomos-politikust illetően egyébként az „elfüggönyözés” más vonatkozásban is szót érdemel. A családi vállalkozásban épített New York-i Rockefeller Center épületegyüttes földszinti előcsarnokának díszítésére Nelson Rockefeller – miután Picassót vagy Matisse-t nem tudta erre megszerezni – 1933-ban a mexikói szocialista festőt, Diego Riverát hívta meg. A Manhattan közepén álló épületben aztán Rivera egy olyan freskót készített *Ember a keresztúton* címmel, amelynek egyik jelenetében Lenin portréja volt látható, és ezt a megrendelő kérésére sem volt hajlandó átfesteni. Az ezzel kapcsolatos viták idején a kép, amíg azt le nem verették a falról, el volt függönyözve.

³³ Lásd erről Kopper – Micsinai: i. m.

³⁴ Neve és művészete egy évvel korábban már politikai kontextusba került, amikor is függönytervet készített Romain Rolland *Július 14.* című színművének bemutatójára, mely vitathatatlanul politikai darab. Szemlélete valószínűleg az 1930-as évek közepén, s viszonylag gyorsan politizálódott. Az egyik visszaemlékezés szerint ebben az időben a párizsi művésztszázadban „mindenki örömmel nézte, amikor Picasso az ebédnél Hitlert, Mussolinét és Francót utánozta, mustárral, borral és gyümölcslével rajzolva portrékat az asztalterítőre”. Lásd Roy MacGregor-Hastie: *Picasso's Women*. Butler and Tanner, 1988. 147–148.; idézi: Amber Stitt, i. m.

³⁵ Legalább hatvan Picasso képnek „síró nő” a címe, melyek többsége a *Guernicához* készült, előtanulmányként. Ezekről függetlenül, de szinte ugyanebben az időszakban született például a *La femme qui pleure* [Zokogó nő] (1937), a *La femme en pleurs* [A síró asszony] (1937), a *La femme qui pleure avec mouchoir* [Síró nő zsebkendővel] (1937), a *La femme qui pleure au foulard* [Síró nő sállal] (1937),

– például, a *koponyás* csendéletek, a *bikafejes* alkotások vagy a *ragadozó állatvilág* vásznai³⁶ – annyiban „politikaiak”, hogy a háborús évek depressziós légkört és lelki állapotait rögzítették. Vagyis politikai jellegük nem a kép tartalmának, hanem a kontextusnak vagy az értelmezésnek (azon belül pedig az elemző politika-felfogásának) függvénye. Bár tagadhatatlanul „benne állnak” koruk és társadalmuk érzelmi valóságában, a magam részéről ezeket nem sorolnám a politikai szempontból *elemezni érdemes* (mert e szempontból fontos hozadékot ígérő) alkotások közé.

Nem ilyen egyértelmű a helyzet a két közismerten sejtelmes, mi több, kétértelmű alkotás esetén. Az egyik az *Éjjeli halászat Antibes-ben* (1938), mely a II. világháború kitörésének napjaiban keletkezett, s élénk színeivel és kontrasztjaival az akkortájt minden bizonnyal érezhető politikai feszültség lelki elemeinek képi megjelenítése volt. A másik a *Hajnali szerenád (Akt zenésszel)* (1942), amelyen egy mandolinon játszó ülő férfi és egy fekvő női akt látható. Sötét, elfojtott színeivel a kép már-már klausztrofóbiát sugall, s a festő rejtőzködésének egyik jellegzetes példája. Hatásáról a „legvitatottabb német író”, Ernst Jünger (aki a második világháború idején a párizsi katonai parancsnokság vezérkarának tagja volt s magánjelleggel, bár bizonyára német katonai egyenruhában meglátogatta Picassót műtermében) a következőket jegyezte fel: „Még soha nem éreztem, ilyen mélyen és kényszerítően át, hogy a *homunculus* nem a képzelet szülötte. [E képen] ágikus erővel jelenik meg az Ember, és csak kevesen ismerik fel, hogy milyen iszonyatosan nehéz döntésre szánta el magát a festő. Bár többször megpróbáltam erre a témára terelni a szót, ő mindig kitért, minden bizonnyal szándékosan”.³⁷ A képen Picasso – teszi hozzá a történetet felelevenítő Carsten-Peter Warncke – „a maga céljaihoz igazította a szürrealista technikákat: az *alcázást*, a szatirikus abszurditást és a tudatalattira ható ábrázolásmódot”, s megmutatta, hogy „miként fejezhet ki a picassói stílus kétértelmű tartalmat”. A kétértelmű tartalom lehetősége különösen akkor lesz majd fontos, amikor az *általános* politikai tarta-

a *La suppliante* [A könyörgő] (1937). A legismertebb Dora Maar-t ábrázolja [*Femme en pleurs* (Dora), 1937], aki a visszaemlékezések szerint (lásd például André Malraux: *Az obszidián fej* [1974]. Budapest, Magvető, 1975) sokat sírt, vagy ahogy mondani szokták, „sírósnő” volt. A szakirodalom alkalmi felvetése, hogy Picasso *gritói* nem véletlenek [*grito* = sírás, üvöltés, visítás, sikoltás; vö. még „doloresi kiáltás” (*Grito de Dolores*), ami a spanyol ajkú kultúrában, bár főleg Latin-Amerikában művészeti stílussá is vált], mert azokban egyszerre jelenik meg a női lélek és a politika iránti érdeklődés. A témáról lásd Judi Freeman: *The Weeping Women*. Los Angeles, County Museum of Art, Rizzoli, 1994.

³⁶ A csendéleteken a gyertya (többnyire a remény szimbóluma) szinte alig tűnik fel, a koponya viszont annál gyakrabban. A „koponyás csendéletek”, kollázsok és szobrok száma szinte végtelen: *Csendélet ökrkoponyával* (1942), *Csendélet koponyával és kancsóval* (1942), *Koponya* [eredetileg *Tête de mort*, néhány magyar kiadású albumban *Halálfej*, bronz és réz szobor] (1943), *Csendélet pór-hagymával, halálfejjel, koponyával és kancsóval* (1945), *Kancsó, gyertya és zománcserpenyő* (1945), *Csendélet koponyával és könyvvel* (1946), *Csendélet koponyával, könyvvel és petróleumlámpával* (1946), *Fekete kancsó és koponya* (1946), *Koponya, tengeri sünök és lámpa asztalon* (1946), *Vanitas* (1947); *Kecskekoponya, palack és gyertya* (1952) és *Kecskekoponya az asztalon* (1952) – hogy itt is csak a legismertebbre utaljék. Hasonló mondható el a bikafejes képekről: *Csendélet bikafejjel* (1939), *Bikafej asztalon* (1942). A békésnek tűnő állatok ragadozó jellegét felvillantó képek jellegzetes darabjai a *Madarat marcangoló macska* (1938) és a *Madarat felfaló macska* (1939). Lásd még ezekhez a *Macska és homár* (1962) és a *Homár és macska* (1965) című alkotásokat.

³⁷ Idézi Warncke: i. m. 453.

lom képi megjelenítése érdekében tőle távoli ikonográfiai hagyományból (például a kereszténységéből) kölcsönöz majd elemeket.

Egyértelmű politikai tartalmat hordoz a *Csontkamra* (1944–48) című műve, melynek esetében a kép és annak sorsa ugyancsak összetartozik, vagyis a kép „jelentésének” egy része utólag került a vászonra. Ezt Picasso 1944/45-ben festette, de csak 1948-ban „zárta le”. Alapmotívuma egy spanyol filmből származik, amely egy konyhájában lemészárolt családról szól. A hatalmas vásznon három, halomban heverő halott test látható egy asztal előtt a földön. A halottak már-már azonosíthatatlanok; s ahogyan az egymásra torló testeknek általában, ezeknek sincs személyiségük vagy önazonosságuk. Egyikük egy fedetlen felsőtestű nő, másikuk egy póznához kötözött kezű férfi, a harmadik pedig egy gyermek, aki tenyerével fogja fel a felette látható nő, feltehetőleg az anyja testéből kicsorduló vért. A képnek – melyet 1946 elején, befejezetlenül is bemutatnak a kommunisták által szervezett *Art et Résistance* című párizsi tárlaton – nem az alkotó adta a címét, hanem az úgy „ráragadt”. A rejtélyes előzményeket és körülményeket az magyarázza, hogy a festmény már körvonalazódott, amikor megjelentek az első képek a felszabadított koncentrációs táborokról. Picasso – aki mindig mesterien elegyítette az általános és egyedi, illetőleg az absztrakt és konkrét jelentést – úgy módosította a részleteket, hogy a tömeggyilkosságból tömegmészárlás lett, s a festmény a tömegek legyilkolása elleni tiltakozássá vált. Hat hónapig dolgozott a képen. Néhányan vitatták, hogy a kép valóban a náci tömegmészárlás ellen foglal-e állást. Az alkotás folyamatát a Holokauszt valódi csontkamrai befolyásolták – állította később, s nincs okunk kételkedni szavaiban. A *L'Humanité*-ben egyébként pont ez idő tájt közöltek olyan fényképeket is a Strasbourgi környéki Natzweiler-Sturthof-i koncentrációs táborról (az egyetlen olyanról, amelyet a náci francia területen létesítettek), ahol az áldozatok keze össze volt kötözve. Művészi eszközeit illetően a kép a *Guernicá*hoz hasonlít (kompozíciós háromszög, monokróm jelleg sok szürke-árnyalattal, stb.), vagy inkább – ahogy Pierre Daix fogalmazott – annak „folytatása”. Hatásában talán intenzívebb is annál. Erejét az adja, hogy egyszerre fejez ki két szögesen ellentétes érzésvilágot: a sok szürke, akár a krematóriumok füstjére is emlékeztetve, elkeseredetten üvölt, mégis benne van egy „Auschwitz utáni költőiség”. S ugyanígy: Picasso vádol, ám ezt úgy teszi, hogy egyszersmind az áldozatokra is emlékezik.

Témánk szempontjából érdekes, hogy mi változott az alkotás folyamán és miként reagált a változásra a publikum. Az első alkotói szakasz egyes elemei köréből a kidolgozás során ugyanis eltűnt a vázlatokon még szereplő két érdekes kis motívum, egy kakas és egy búzakéve. Az előbbi ikonográfiai szempontból a hajnalra és a megtorlásra, de legalábbis a törlesztésre utalhatott volna, az utóbbi pedig egy későbbi aratás révén az újjászületésre.³⁸ A „publikum” egy része, vagyis a művész kommunista környezete e szimbólumok eltűnését nem tudta mire vélni,

³⁸ Ikonográfiai érdekesség, hogy a kakas-motívum megtartása esetén – amint a szakirodalomban megjegyzi – keveredhetett, vagy esetleg ütközhetett volna a gall és a spanyol hagyomány. Amíg ugyanis a galloknál a kakas a háborús nehézségeken úrrá levő, győzedelmes állat, a spanyol hagyományban – a bikához hasonlóan (a Mithrasz kultusszal összefüggésben és a kiömlő vérről is kapcsolatba hozhatóan) – az önfeláldozás szimbóluma.

arra kissé zavarodottan reagált, aminek szerepe lehetett abban is, hogy Picasso sosem fejezte be ezt a képet.

Néhányan talán úgy gondolták, hogy újdonsült elvtársuk nem tud politikai eszméket egyértelműen kifejezni – a mester azonban erre hamar rácsáfolt. A II. világháború utáni első fegyveres konfliktus idején megfestette a *Koreai mészárlást* (1951), ami politikailag nagyon is egyértelmű volt. Sőt, talán épp ez volt a baja. A kritika akkor is, azóta is az egyik leggyengébb képének tekinti. Az expresszionista stílusú, ugyancsak a szürke különböző árnyalatait mutató kép a koreai háború egyik – megnyugtatóan máig sem tisztázott – tömeggyilkossága ellen tiltakozott.³⁹ A mérsékelt elemzők szerint a kép „formailag és tartalmilag is egydimenziós jellegű”, a vehemensebbek ugyanezt úgy mondják: „propagandisztikus”, „lajos agitpropos”. A bírálat oka, hogy Picasso az egyértelműség érdekében feláldozta a művészi értékeket, s ezzel a műalkotások sokféleképpen való értelmezésének lehetőségét. S mindebben annak ellenére is van valami, hogy a kép kompozíciója Goya *1808. május 3.* (1814) és Manet *Miksa császár kivégzése Mezi-kóban* (1868) című alkotásait idézi, sőt követi – tulajdonképpen azok parafrázisa. Picasso változata meglehetősen zsúfolt, ugyanakkor mintha mégiscsak hiányozna valami róla (a címén kívül például semmi sem utal Koreára); ami meg benne van, annak nem feltétlenül kellene benne lennie.⁴⁰ Összességében a néző azt kapja, ami „oda van rajzolva” (ti. hogy egy fejlett technikai civilizáció állig felfegyverzett katonái meztelen, azaz kiszolgáltatott nőket és védtelen gyermekeket gyilkolnak) – ami a szimpla politikai propaganda esetén olykor megtörténik, a művészet esetén azonban kevés.

A hidegháború delelőjén (1950–1960) Picasso számos „politikainak” mondott képet festett. Ezek szerintem két csoportba oszthatók. Többségük *parafrázis*, melyeket a(z) alkotó szándéka szerinti) *kontextus* tett politikaivá, ám magukon a képeken szinte semmilyen politika sincs; mások pedig olyan *formai kísérletek*, amelyeken a politikai cél közvetlenül fogalmazódik meg. Persze az előbbiek is formai kísérletek, ám azok esetén mégiscsak annak megmutatása a jellegzetes, hogy miként lehet egy-egy klasszikus képet *dekonstruálni*. Paradox, de amíg a dekonstrukciós parafrázisok az idők folyamán formailag „picassósokká” válva mintegy belesimultak az életműbe, s ezért – noha politikai üzenetük mára ellaposodott vagy jelentéktelené vált – esztétikai szempontból ma is érdekesek és hatnak is;

³⁹ A koreai háború (1950–1953) alatt számos tömegmészárlásra kerül sor; mintegy 15–20 városban történtek atrocitások, s összesen mintegy száz ezer embert (katonát és polgári személyt) irtottak ki a hadicselékményektől függetlenül. A részletek sok esetben mindmáig tisztázatlanok; az alapos kutatás és tényfeltárás, a tömegsírok feltárásával együtt csak az elmúlt egy-két évtizedben kezdődött. (A kérdéssel kapcsolatban lásd a *Kill 'Em All*, magyarul: *Vesszen mind!*, 2002, című angol filmet.) Arra az atrocitásra, amely ellen Picasso tiltakozott, a háború elején, 1950. október 17. és december 7. között került sor Szincshon városában és környékén; a mészárlásról a korabeli nyugat-európai lapok is hírt adtak. A tisztázatlanság azzal függ össze, hogy az 52 napig tartó tisztogatásban, mely a harci cselekményekben elesetteken túl 35 ezer ember életét követelte, a mai adatok szerint állítólag nemcsak az antikommunista csapatok vettek részt, hanem (katonai sikereik függvényében) a kommunista erők is.

⁴⁰ A kép többek szerint Amerika-ellenes, amennyiben sok XX. századi modern mítoszban a technikai civilizáció fejlődésének szimbóluma az Egyesült Államok, Picasso pedig e technikai civilizációra utalva úgy öltöztette be a kivégzőosztag katonáit, mintha a *Csillagok háborújának* képi világát előlegezte volna meg.

addig az eredetileg kísérletnek szánt, ám „picassói formanyelven” alkotott művek – miközben politikai üzenetük akár ma is érvényesnek tekinthető – ma már olyan hatástalanok, mint az altamirai vagy a lascaux-i barlangok falán látható állatábrázolások.

Az utóbbiak, vagyis a *formai kísérletek* körébe sorolhatók például a Vallauris-i ún. Béke-templomba festett két, *Háború* (1952) és *Béke* (1952) című monumentális faliképek. Ezek üzenete – már csak azért is, mert Picasso ekkor kísérletezett legintenzívebben a gyermekrajz mint stílus festészetbe emelésével – viszonylag egyszerűen dekódolható volna; ám mégsem az, mert a gyermekrajzi elemekkel a görög mitológia bonyolult történeteit mesélte el. Ez nem a legszerencsésebb döntés volt; s talán ez az egyik oka, hogy ezt a két képet sem sorolják a mester legjobb művei közé. Annyiban azonban mégiscsak érdekes alkotások, hogy egy különös lehetőséget is felvetnek. Nevezetesen: Picasso ekkor még akár azt is hihette, hogy bár ő nem követi a szocialista realizmust mint stílusirányzatot, de mintaadóként befolyásolhatja a szocialista elkötelezettségű festészetet. Mint tudjuk, ebben tévedett.

A parafrázis-jellegű festmények sora nem kezdődött ígéretesen (*Koreai mézszárlás*, 1951), de Picasso lassanként „kimászott a gödörből” és kinőtte magát: az évek előrehaladtával született művek – *Algériai nők* (1955), *Az udvarhölgyek* [*Las Meninas*] (*Velázquez után*) (1957), *Reggeli a szabadban* (*Manet után*) (1960–61), *A szabin nők elrablása* (*David után*) (1962–63) – egyre erőteljesebb és egyénibb alkotások. Mindegyiket több változatban, sorozat-szerűen festette meg. Úgy kísérletezgetett velük, mintha célja az lett volna, hogy totálisan átértelmezze és átrendezze (egyek kritikusok szerint: félreértelmezze és felforgassa) a klasszikus hagyományt.

A „politikai” elem e képek esetén két dolgot jelent: egyrészt a dekonstrukció motívumát, másrészt a kontextus révén megfogalmazott, viszonylag egyszerű üzeneteket.

Ami a *motívumokat* illeti, az legjobban a *Las Meninas* esetében látható. Amikor felröppent a hír, hogy Franco a monarchia intézményének visszaállításával akarja stabilizálni diktatúráját,⁴¹ Picasso rögtön kifejezte *republikánus* érzelmeit: ezt úgy tette, hogy a spanyol monarchia egyik legelkötelezettebb (mellesleg: művészi szempontból általa roppant nagyra tartott) festőjének, a barokkos Diego Velázqueznek *Az udvarhölgyek* (1656–57) című képét „festette újra” a maga stílusában, 58 változatban.⁴² Számos változat a monarchia, illetőleg a Velázquez által megjelenített monarchikus érzelmi elkötelezettség karikatúráját nyújtja. A képet „újraértelmező” változataival Picasso lassanként szétmorzsolgatta a régit és egy

⁴¹ Az 1930-ban Olaszországba távozott Alfonsz 1941-ben lemondott királyi címéről; s ezzel a monarchia mint *intézmény* politikai értelemben is megkérdőjeleződött, miközben közjogi értelemben nem lett restaurálva. Hatalmának stabilizálása után ugyanakkor Franco már az 1950-es években azt fontolgatta, hogy Spanyolország térjen vissza a monarchiához (erről később, 1966-ban népszavazást írt ki). Mivel Alfonsz fiát, Jánost túl liberálisnak tartotta, a király személyével kapcsolatos döntést elhalasztotta, bár utódjaként már viszonylag korán János Károlyt nevezte meg.

⁴² Ez az egyetlen sorozat Picassótól, amely egyben is maradt: az 58 kép a barcelonai *Museu Picasso*-ban együtt látható.

egészen új vizuális világot épített fel, amiben az udvari jellegnek és a monarchikus elemeknek nyoma sincs. Lehetetlen nem észrevenni, hogy a *politikai racionalizmus* jellegzetes attitűdje és szemléletmódja ez (pártját és mozgalmát is ez mozgatta), mely Rousseau-val szólva azt állítja: ha az ember új törvényeket akar adni a világnak, a régieket el kell égetni.⁴³ Kicsit ironikus, már-már posztmodern, hogy ez a Rousseau-i elv Picasso *Las Meninas*a esetében – tekintve, hogy közjogi értelemben és tisztán legális szempontból Spanyolország 1957-ben köztársaság volt – ellenkező tartalommal, ill. irányban is értelmezhető. Velázquez *udvarhölgyeit* egyébként sokan parafrázták (például Goya, Degas és Dalí), s az több művész (Jorge Oteiza és Manolo Valdés, Jeff Wall, stb.) számára is inspirációt jelentett. Jellegzetes posztmodern fricska az is, hogy egy angol festő és kollázs-művész tizenöt év múltán Picasso munkáját is parafrázalta.⁴⁴

Ami a kontextus révén megfogalmazott *üzeneteket* illeti, azok egyszerűek (például: a háború rossz), bár – összességükben – nem probléma-mentesek (például: a Nyugat agressziója rossz, a Kelet agressziójáról pedig nem beszélünk). Ezzel azt állítom: ha valaki az algériai háború (1954–1962) idején – Delacroix-ra utalva – egzotikus háremhölgyeket festeget, vagy az ún. kubai rakétaválság (1962) ki-robbanásakor – N. Poussin, P. Rubens és J.-L. David nyomaiban járva – a szabin nők elrablásával figyelmeztet a veszélyre, az önmagában nem jelent valami ördögi állásfoglalást. Picasso politikai pozícióját azonban egy-két „apróság” mégiscsak problémássá teszi (ha ördögivé nem is): ti. az, hogy a Szovjetunió világpolitikailag agresszív törekvései, az 1956-os magyar forradalom leverése vagy Csehszlovákia katonai megszállása ellen nem foglal állást önálló képekkel. Igaz, az 1960-as években már az amerikaiak vietnami háborúja ellen sem. Ebből arra következtethetünk, hogy 1960-as évek folyamán csendesesen és lassanként elfordult a politikától, legalábbis annak világpolitikai olvasatától, amely éveken keresztül körbefogta őt.

Kérdéses ezért, hogy az életének utolsó évtizedében (1963–1973) alkotott, gyakran erotikus tartalmú *nő- és muskétás-ábrázolások*⁴⁵ vajon politikai értékek kifejeződései-e, ahogyan azt néha állítják. Lynda Morris szerint például e képek

⁴³ A politikai racionalizmus mint világszemlélet meglehetősen régi jelenség; működésmódját már Platón leírta (vö. Platón: *Az állam*. 500e – 501c), ráadásul egy „isten mintaképe tekintő festőművészre” utalva.

⁴⁴ Lásd Richard Hamilton: *Picasso Las Meninas*a (1973). Érdekes, de Hamilton munkája nagyjából akkor keletkezett, amikor a francia posztmodern filozófus, Michel Foucault Velázquez *Udvarhölgyek* című képe alapján mutatta be a modernitás egyik fő jellegzetességét, a szubjektum diadalát. Lásd: M. Foucault: *Az udvarhölgyek*. In M. Foucault: *A szavak és a dolgok*. Osiris Kiadó, Budapest 2000. 21–34.

⁴⁵ Ide sorolható például számos ún. *Suit 347-kép* (1968), melyek erotikus jellege közzismert. Ilyen továbbá – csak néhány példára utalva itt – a *Macskával játszó fekvő női akt* (több változatban is, 1964), a *Festő és modellje* (1965), a *Hajnali szerenád* (1965 és 1967), az *Enteriőr alakokkal* (1968), a *Pipázó muskétás és virágok* (1968), a *Fekvő női akt* (1969), a *Muskétás és Cupido* (1969), a *Muskétás galambbal* (1969), az *Akt nyakláncsal* (1968), az *Akt madárral és fuvalással* (1967), a *Férfi és női akt* (1967), az *Anyaság* (1971), a *Szakállas muskétás* (1972), a *Muskétás karddal* (1972) és az *Ülő muskétás és táncoló akt* (1972). E képek némelyikén a felfokozott szexualitás annyira zavarba ejtő és provokatív, hogy az 1980-as New York-i retrospektív Picasso-kiállításon – állítólagos pornográf jellegükre hivatkozva – nem mutatták be azokat.

„ikonográfiája” Picasso nők iránti vonzalmán alapul és – *nota bene!* – a birodalmaktól való félelmét tükrözi. Ez alighanem túlzás, vagy legalábbis félreértés. Magukon a képeken egyébként borostás és vad tekintetű katonákat, valamint női aktokat látunk, a szeméremtestre helyezett, s nem ritkán a klitoriszig elmenő képi hangsúlyokkal. Ezek kapcsán furcsa érzés azt olvasni egy elemzésben, hogy „a nők, különösen az anyák a békét jelképezik, a muskétások és a katonák pedig a háborút.”⁴⁶ E naiv álláspont még akkor is megkérdőjelezhető, ha figyelembe vesszük, hogy a nők felszabadítására irányuló mozgalom, a *feminizmus* erotikával telített korszakának kezdete időben egybeesett e képek születésével. Ha valamilyen harc itt szóba jön, az – nézve például azt a rézkarcot (347 rézkarc-sorozat, 191. tábla, 1968), ahol a muskétás tekintete széttárt combú akt alsótestére, a nő tekintete pedig a férfi felsőtestére és fejére fókuszál – alighanem a *nemek harca*. Az efféle harcok, valljuk meg, ha kellő szexualitással telítődnek, már-már olyan végeredménnyel – bár sosem olyan következményekkel – zárulnak, mint egy igazi háború. A késői nő- és muskétás-ábrázolások így – amint azt Warncke sugallta⁴⁷ – sokkal inkább egy „élemedett korú vadember” alkotásai a férfi-nő viszonyt illetően, semmint politikai érték-állásfoglalások. Mindez úgy is értelmezhető, hogy élete vége felé Picasso nemcsak a világpolitikától és a pártpolitikától távolodott el, de a politikától is.

5. Két koncepció

A XX. század derekán Picasso a művészet egyik vezéregyéniségévé és ikonjává vált. Ennek hátterében nem csupán a *Guernica* elismertsége állt, hanem az is, hogy Amerikában már a II. világháború előtti és alatti években megváltozott modern festészethez való viszony. Picassót egyre inkább elismerték; cikkek jelentek meg róla a magazinok társasági rovataiban, s általában is „fogyasztható művészként” fogadták el. A MOMA nagyszabású Picasso-kiállítása,⁴⁸ mely negyven év alkotásait tekintette át, kedvező változást jelentett számára anyagilag is, s e helyzetben a politika felé fordulása is más fényt kapott.

A változás abban is kifejeződésre jutott, hogy a festészetet – egy 1945-ben adott interjú szerint – *harci eszköznek* tekintette. „Mit gondol, mi a művész? – kérdezett vissza az újságíró meglepetésére. – Tökkelütött, akinek, ha festő; csak szeme van, ha zenész, csak füle, ha költő, szívének minden zugában csak lantja, sőt, ha bokszo, csak izmai? Ellenkezőleg, a *festő egyszersmind politikai lény is* – hangsúlyozta –, aki folyamatosan megéli a megrendítő, a szenvedélyes vagy a kellemes dolgokat, melyekre minden módon reagál. Hogy lenne lehetséges, hogy ne érdeklődjön mások iránt, s hogy elefántcsonttoronyba zárkózva elszakítsa

⁴⁶ L. Morris: Mothers and Musketeers. In Morris – Grunenberg: i. m. 212.

⁴⁷ Warncke: i. m. 613 s. köv.

⁴⁸ Lásd erről A. H. Barr, Jr. (szerk.): *Picasso. Forty Years of his Art*. MOMA, New York 1939. A kiállítás közvetlen előzménye egyébként az volt, hogy a MOMA 1939-ben egy aukción 24 ezer dollárért megvásárolta *Az avignoni kisasszonyokat* (1907; első ízben kiállítva: 1916), mely Picasso éretté váló művészetének egyik csúcspontja. A legenda szerint a kép évekig a fal felé fordítva állt a műteremben, mielőtt alkotója meg merte mutatni a közönségnek.

magát attól az élettől, ami oly bőségesen tárul fel neki. Nem, a *festményeket nem azért készítik*, hogy *díszítsék a lakásokat!* A festmény támadó vagy védekező *harci eszköz* az ellenséggel szemben.”⁴⁹ Ilyen előzmények után már nem meglepő, hogy 1944-ben belépett egy politikai pártba, és az sem, hogy melyikbe, hiszen a művészet mint harci eszköz koncepciója akár egy leninista művészet-elméletbe is jól belefért. A dologban persze valószínűleg nem a leninizmusnak volt szerepe, hiszen elméleti kérdésekben Picasso meglehetősen képzetlen, mi több, kifejezetten tájékozatlan volt.

A *művészet mint harci eszköz* tétel helyi értéke persze attól függ, hogy a művész által támogatott vagy segített mozgalom *hatalmon van-e* vagy sem. Ha ugyanis hatalomra kerül, akkor kérdéses lesz a harc iránya, s az állítás helyessége is megkérdőjeleződhet. Ezért Picasso már 1948-ban módosította tételét, vagy legalábbis korlátozta annak érvényét, miáltal végül is egy egészen másfajta művészetpolitikai koncepcióhoz jutott. Amikor egy amerikai kongresszusi képviselő kirohant a modern művészet ellen (hisz tudjuk, politikusok olykor csinálnak ilyesmit), és azt veszélyesnek nevezte, a MOMA tiltakozó akciót szervezett, amelyhez különböző művészekről kért támogatást. Egy előre megszövegezett távirati nyilatkozatot küldtek Picassónak is műkereskedője közvetítésével, „a válasz fizetve” postai szelvényt is mellékelve. Az ügy kapcsán kibontakozó beszélgetés keretében – melynek végén a preparált amerikai nyilatkozat papírkosárba került – Picasso a következőképpen fogalmazott:

a *művészet* valami *felforgató* dolog. ... A művészet és a szabadság olyan dolgok, amiket az embernek – miként Prométheusz tűzét –, el kell lopnia, hogy a fennálló rend ellenében használja. Ha [a művészet] hivatalossá válik, és mindenki rendelkezésére áll, akkor rögtön új akadémiizmussá válik. ... Csak az oroszok naivak annyira, hogy azt gondolják, a művész beilleszkedhet a társadalomba. Ezt azért gondolják, mert nem tudják, hogy mi a művészet. Mit csinál az állam a valóságos művészekkel, a tisztákkal? Rimbaud Oroszországban elgondolhatatlan. Még Majakovszkij is öngyilkos lett. *Az alkotó és az állam abszolút ellentétek*. Úgyhogy az állam számára csak egy taktika lehetséges: a tiszták elpusztítása.⁵⁰

A „művészet mint harci eszköz”, valamint a „hatalom és a művészet ellentétek” kétségtelenül egymásnak ellenmondó tételek. Ebbe az ellentmondásba Picasso is belegabalyodott az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején. Emberi és művészi vonásait jól megvilágítja, s „rejtőzködő” habitusát illetően is informatív, hogy miként dolgozta fel annak egyik következményét: mivel jár az, ha a művész által pártolt mozgalom jelentős befolyásra tesz szert, netán hatalomra is kerül? Válasz helyett két jellegzetes momentumra utalok, melyek akár egymás ellenpontjaiként is felfoghatók. Az egyik, hogy Picasso az *általános* képi szimbólumokkal kapcsó-

⁴⁹ Idézi G. van Hensbergen: *Guernica. The Biography of a Twentieth-Century Icon*. Bloomsbury, [2004], 2005. 24–25.

⁵⁰ F. Gilot–C. Lake: *Life with Picasso*. New York 1965. 186–187. Kiemelés: tőlem. A mű magyar kiadásában – Gilot–Lake: i. m. (1979) – csak az idézet első fele olvasható (vö. 161–162.); az oroszokra, Oroszországra, Majakovszkijra és Rimbaud-ra, illetőleg az alkotó és az állam ellentétére vonatkozó szöveg nem.

latos tudását egy meghatározott mozgalom érdekében is kamatoztatta (ti. amikor békegalambokat rajzolgatott); a másik, hogy e mozgalom gyakorlati szempontjai miatt nem adta fel a művészettel kapcsolatos elveit (amikor megrajzolta Sztálin portréját).

6. Galambok sora és „Sztálin örökifjúsága”

Közismert, hogy a kommunizmus nemzetközi terjesztésében szerepet játszó békemozgalomnak⁵¹ 1949 után Picasso „békegalambja” lett a jelképe. A galamb először a párizsi Béke Világkongresszus plakátján tűnt fel, majd mintegy másfél évtizeden át minden kongresszus plakát- és piár-anyagában megjelent. A nagy sikerre tekintettel Picasso a lehető legváltozatosabb műformákban, stílusban és képi konstrukcióban ontotta a galambokat: olajjal és anélkül, állva és repülve, ablakpárkányon ülve és eresze szállva, szivárvány háttér előtt és női portréba applikálva, litográfiákon, tusrajzokon, grafikákon és néha olajképeken is. A jelkép viszonylag gyorsan és széles körben elfogadottá vált, s vitathatatlanul hatott. Ma az ilyesmit úgy mondanánk: bejött nekik. Mind az alkotónak, mind a mozgalomnak. A Picasso által könnyedén felvázolt variációkat milliónyi plakátra, prospektusra, levelezőlapra és újságcímlapra rányomtatták, lett belőle jelvény, kitűző, könyvillusztráció,⁵² női fej- és vállkendő, s ki tudja még, hogy mi minden más.⁵³

A galamb kommunista jelképpé válása tulajdonképpen a véletlen műve volt, annak ellenére, hogy pályája során Picasso korábban is sok „galambos képet”

⁵¹ A II. világháború után a Szovjetunió politikáját és ideológiáját nemzetközi szinten számos szervezet érvényesítette. Ezek egyike a Marshall-segélyt el nem fogadó országok által 1947-ben létrehozott Kominform [Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája, 1948–1956] volt, melynek alapeszméje szerint a világ államait két csoportra oszthatók: a békeszerető és a háborúskodó államoké. Az előbbieket a Szovjetunió, az utóbbiakat az Egyesült Államok vezeti. Ezt az ideológiai elgondolást, s vele a szovjet világpolitikai érdekeket támasztotta alá az ún. békemozgalom, melynek keretében az 1940-es évek végétől különböző világkongresszusokat szerveztek. Az első az Értelmiségiek a békéért nevű szervezet világkongresszusa volt Wrocławban (1948), amit a New-York-i kulturális és tudományos világkongresszus követett (1948). A párizsi (1949) a prágai (1949) és római (1949), majd a londoni (1950) ill. sheffieldi (1950) és varsói (1950) kongresszusokon már formálódott, a bécsi (1952), berlini (1952), a helsinki (1953) és a budapesti (1955) kongresszusok során pedig viszonylag állandó formát öltött egy sajátos szervezet is. E szervezet, bár neve sokszor módosult, Béke Világtanács néven *pro forma* máig folyamatos. Székhelye először Párizsban volt (ahonnan a francia kormány 1952-ben kiutasította), majd (rövid ideig) Prágában és Bécsben, ahol viszont az osztrák kormány 1957-ben betiltotta. 1968-ban újraalakult Helsinkiben, 1999-ben pedig Athénbe költözött. Az 1950-es években Picassón kívül számos progresszív és kommunista értelmiségi támogatta a mozgalmat: például Louis Aragon, Frédéric Joliot-Curie, aki annak első elnöke volt, Lukács György, Pablo Neruda, Diego Rivera és Jean-Paul Sartre. A mozgalom 1956 után, amikor is nem ítélte el a Magyarország elleni szovjet agressziót, diszkreditálódott, később pedig belebonyolódott a nukleáris fegyverkezés elleni küzdelembe. Ellenszervezete a Kulturális Szabadság Kongresszusa volt, melyet már érintettem.

⁵² Picasso közismerten szeretett könyveket illusztrálni. Paul Eluard egyik kötetét – *Le visage de la paix*. Párizs, Editions Cercle d'Art, 1951. – kizárólag galambokkal illusztrálta.

⁵³ A békegalamb alkalmasint a szocialista országok pénzürméin is felbukkant; Magyarországon például az alumínium 10 filléresre került rá, melyet még 1985-ben is kiadtak. A magyar pénzürméken látható kép ugyanakkor (az ábrázolás konvencionális voltából legalábbis erre következtethetünk) közvetlenül nem Picasso alkotása, csupán követte az ő mintáit.

festett. Dél-franciaországi tartózkodása idején műtermében is tartott galambokat; néhányat például Matisse-től kapott.

A békegalamb-sztori konkrétan azzal kezdődött, hogy 1949-ben a *Nők a békéért* nemzetközi folyóirat szervező bizottsága egyik korábbi festményéről, a *Gyermek galambbal* (1901) című olajképről készült reprodukciót nyomtatta rá egy levelezőlapra, amellyel – mint a lap előnyomott szövege mutatta – a háború okozta szenvedésre kívánta felhívni a figyelmet. A szöveg ezt állította: „1914–1918: tíz millió halott, 1939–1945: negyven millió, plusz gyermekek és szétépett életek milliói”. 1949-ben ez hatott. Amikor Picassót kérték fel a párizsi béke világtalálkozó plakátjának elkészítésére, a galamb tehát kézenfekvő megoldásként kínálkozott, s a kommunista vezetők elfogadták – feltehetőleg annak impresszionista ábrázolási lehetőségei miatt. Érdemes megjegyezni, hogy a XIX. század végi impresszionizmus mint stílusirányzat a modern festészet Picasso által képviselt XX. századi irányzatainál jóval elfogadottabb volt mind az egyszerű kommunisták, mind a pártfunkcionáriusok között. A sok lehetséges változatból egyébként Louis Aragon választotta ki⁵⁴ azt, ami az első plakátra került; később Picasso teljesen önállóan járt el.

A dolog érdekessége az, hogy Picasso lényegében a *Guernica* esetében már bevált módszert alkalmazta: egy *egyetemes jelentésű* szimbólumot használt fel valamilyen konkrét cél érdekében. Az egyetemes szimbólum – bár lehet, hogy a közreműködők ennek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget – a keresztény ikonográfiából bukkant elő.

A kereszténység szimbólumai körében a galamb komplex jelkép: több jellegzetes jelentése is van. Utal a *tisztaságra*, s ennek részeként az érintetlenségre és romlatlanságra. Utal továbbá a *megbocsátásra*, s az ezzel a megbékélésre, valamint a megbékélés révén lehetővé váló *békességre*, tehát közvetve a békére is. Végül utal a szelídségre és szeretetre, s ebben a kontextusban az új életre, illetőleg az élet újjászületésére. E jelentések némileg eltérnek az Ó- és az Újszövetségben.

Mózes első könyve szerint Noé annak jelzésére használta a galambot, hogy megtudja: „elfogytak-e a vizek a föld színéről”. Amikor a kiengedett galamb egy olajággal⁵⁵ a csőrében visszatért a bárkára, akkor ez Noé számára annak a jele volt, hogy Isten haragja elmúlt, sőt Isten *megbocsátott* és az élet *újjászületett* (vö. 1Móz 8,8–11). Innen lett a galamb és az olajág Isten és ember megbékélésének, valamint a földi élet újjászületésének jelképe.⁵⁶ Többek szerint az olajág általa-

⁵⁴ A párizsi békekongresszus előtt „Aragon aztán átnézte a legutóbb készült kőrajzokat tartalmazó mappát – olvasható François Gilot visszaemlékezésében (i. m. 223.) –, és mikor rábukkant a galambra, kijelentette, az szakasztott olyan, mint a bibliai békegalamb [sic!], és ez lesz a kongresszus jelképe.”

⁵⁵ A hozzáférők olykor tárgyalják, hogy milyen különbségekkel jár, ha valaki nem *olajfalevérről* (héb. עֵלֶיךָ, *alay yayit*), hanem *olajágról*, (lat. *ramum olivae*) beszél. Mivel ennek itt semmilyen jelentősége sincs, a kérdést mellőzöm. Érdemes viszont megjegyezni, hogy a keresztény szimbolika olykor nem olajágot, hanem jegygyűrűt tesz a galamb csőrébe, például az *angyal üdvözlés* ábrázolásakor. Mária mint a Szentlélek jegyese kap jegygyűrűt, melyet egy galamb hoz el számára. Ez az *Újszövetségben* adott jelentéssel függ össze.

⁵⁶ Az ókeresztény művészetekben, például a római idők katakombáiban, a temetkezési urnákon, de elsősorban még a mai temetőben is látni edény szélén álló, abból ivó galambokat. Az ilyen képek arra utalnak, hogy aki az *élet forrásából* iszik, az újjászületik.

ban is utal arra, hogy a pusztulás után új élet következik. A galamb felbukkan az *Énekek Énekében* is mint az Isten világából való szeretet jelképe. Az *Újszövetségben* Krisztus megkeresztelésekor találkozunk vele, amikor is Isten szent lelke galamb formájában szállt alá az atyától a fiúra.⁵⁷ Az ó- és az újszövetségi jelenés egyébként sok ponton és módon összekapcsolódik. Például így: Noé galambja a megújult életről hozott hírt, az Újszövetség pedig arról kezkesedik, hogy aki megkeresztelkedik, arra új élet vár.

Ma már szinte lehetetlen teljesen pontosan megállapítani, hogy minderről maga Picasso tudott-e valamit, ha igen, mit, s ha bármit is, hogyan viszonyult e hagyományhoz. Valószínűleg nem sokat törődött, vagy legalábbis nem foglalkozott tudatosan az ikonográfiai hagyománnyal; s mint más esetekben is, spontán és intuitív módon járt el. Ugyanakkor nem rontotta el. Teoretikus járatlansága a zsenik intuícijával párosult. A galamb-ábrázolások Picasso által adott kiegészítései (szivárvány, női portrék részeként való ábrázolás, stb.) inkább gazdagították a hagyományt, semmint problémát okoztak abban. Szinte lehetetlen elhinni, hogy mindennek alapjait ő maga sem ismerte volna, hisz ekkor már csaknem hatvan éve festett galambokat (gyermekkorában ti. gyakran ő fejezte be apja képein a galambos részteket). Az ismert és sokat vitatott kommunista író, Ilja Ehrenburg visszaemlékezéseiből mindazonáltal egy ilyen kép tárul elénk.

Hárman ültünk az asztalnál – írja Ehrenburg –, Picasso, Paul Éluard és én. ... Aztán a galambokról kezdtünk beszélni úgy általában. ... Picasso nevetve mondta, hogy a galambok mohó, veszekedős állatok, s valójában nem is tudja, hogy miért váltak a béke szimbólumává. Aztán a saját galambjairól kezdett beszélni, s rajzok százait mutatta nekünk, melyeket egy plakáthoz készített; tudta, hogy a madár, ami rákerül a plakátra, be fogja járni a világot [s] ... százazrek ismerik meg és szeretik majd őt kizárólag a galambjai miatt.⁵⁸

A visszaemlékezés nemcsak azért érdekes, mert a modern művésznek az elutasítottaságból kinövő elismerés iránti vágyát érzékelteti, hanem azért is, mert az adott kontextusban talán arra is utalhatott, hogy Picasso nem mondta ki mindig, amit gondolt. S ez alighanem az ikonográfiai hagyomány ismeretére is vonatko-

⁵⁷ „És Jézus megkeresztelkedvén, azonnal kijöve a vízből; és ímé az egek megnyilatkozásának néki, és ő látá az Istennek Lelkét alájöni mint egy galambot és ő reá szállani. És ímé egy égi hang ezt mondja vala: Ez amaz én szerelmes fiam, akiben én gyönyörködöm” (vö. Mt 3,15–17). A keresztény művészek ezért ábrázolják a Szentlelket igen gyakran galamb alakjában. Ez a jelentés már a *Talmudban* is megtalálható: „Isten lelke úgy lebegett a vizek felett, mint egy galamb”; vö. Gen. 1:2. A galamb-szimbólum egyébként – jegyzem meg itt – a keleti kultúrákra megy vissza; megtalálható például az ókori Mezopotámiában, valamint Japánban és Indiában is. Mindenütt viszonylag konzisztens a jelentése és – ahol van ilyen – képi megjelenítése is. (E ponton nem tudom nem megjegyezni a következőt. Bár előfordulnak furcsa ábrázolásai, de a meglehetősen különös, sőt ikonográfiai szempontból kissé zavaros „angyal és galamb” kombináció tudomásom szerint kizárólag Magyarországon látható. Siófokon ugyanis 2012-ben három, addig lényegében ismeretlen szervezet „ajándékaként” a ki-kötő keleti mólóján felállították Pjotr Tyimofejevics Sztroznickij *A Béke jóságos anyja* című szobrát. Ez az „ikonográfiai abszurd” egy (az alapzattal együtt) tíz méter magas aranyozott anygalt ábrázol galambbal a kezében. A szobrot – hogy az „abszurdisztáni” kép teljes legyen – a Finnugor Népek VI. Világtalálkozójának tiszteletére avatták fel.)

⁵⁸ I. Ehrenburg: *Post-War Years 1945–1954*. 6. kötet. London, 1966. Idézi: L. Morris: *The Dove of Peace*. In Morris–Grunenberg: i. m. 112.

zott. Miközben azt állította, hogy nem ismeri azt, s hogy a galambok mohó és veszekedős állatok, a Françoise Gilot-tól 1949-ben született lányának (akit ma üzletasszonyként, divat- és ékszertervezőként, főleg pedig az általa kreált parfümök névadójaként ismerünk) a *Paloma* nevet adta. A spanyol *paloma* galambot jelent.

Galambfestő tevékenységét egyébként elismerte a Szovjetunió is: annak Legfelsőbb Tanácsa 1950-ben Nemzetközi Sztálin-díjjal, 1962-ben pedig – a magyar Dobi Istvánnal egy időben – Nemzetközi Lenin Békedíjjal tüntette ki. A Szovjetunióban ez volt a külföldieknek adható legmagasabb kitüntetés.

A második kitüntetést annak ellenére kapta meg, hogy nem volt mindig „tisztelettudó” és engedelmes kommunista. Még ma is vitákat vált ki (igaz, ma már más okból, mint annak idején), hogy Sztálin halála után megrajzolta a szovjet pártfőtitkár portréját.⁵⁹ A képet az FKP kulturális hetilapja, a *Les Lettres françaises* felkérésére, a szerkesztő (Pierre Daix) és a lapigazgató (Louis Aragon) által tervezett Sztálin-számban való közlés végett készítette. Amikor felkérték, valószínűleg tudta, hogy a feladat szinte megoldhatatlan: a lap olvasói számára Sztálin 1953-ban „a győztes hadvezér”, sőt a bátorság és a bölcsesség félistene volt, akit vallásos tisztelet övezett Franciaországban is. Picasso festői stílusát ráadásul még a kommunisták is az emberi alakok „eltorzításaként” értékelték, úgyhogy a felkérés nem akármilyen kihívást jelentett. Minderre tekintettel úgy döntött: fiatalon ábrázolja a grúz politikust, egy 1903-as fotó alapján. A képet lapzártá előtt küldte be a szerkesztőségbe, ahol kifejezetten meglepődtek annak (amint valaki fogalmazott) „naiv és megdöbbentően magabiztos” stílusán. A portrén ugyanis Sztálin „egy kisugárzás nélküli, de barátságos, fiatal, bajszos parasztleány[ként]”⁶⁰ jelent meg. A közölhetőséggel kapcsolatban a szerkesztőségen belül heves viták voltak, melyeken Picasso nem volt jelen. A viták oka az azzal kapcsolatos bizonytalanság volt, hogy a lap olvasói, a hithű francia kommunisták miként fogadják majd a képet. Végül a közlés mellett döntöttek. A képaláírást illetően felvetődött, hogy a szöveg legyen: „Sztálin örök ifjúsága”. A lap szerkesztője végül is nem ezt, hanem a tárgyszerűnek tűnő „Pablo Picasso: Sztálin. 1953. március 8.” szöveget írta a kép alá.

Amint az várható volt, sokan és hangosan tiltakoztak miatta, néhányan egye-

⁵⁹ Picasso ritkán ábrázolt politikai vezetőket és politikusokat, s akkor is csak rajzban. Kivétel volt Franco, akit kigúnyolt (rézkarc, 1937), másfelől pedig az FKP egy-két vezetője, akikről ceruzarajzot készített (például Maurice Thorez, 1945). Portrét rajzolt még a *szabotázs miatt letartóztatott*, majd politikai-katonai botrányba kevert francia kommunista politikai aktivistáról, Henri Martinról (1951), valamint a koncentrációs tábor is megjárt, majd politikai okokból 1952-ben kivégzett görög kommunistáról, Nikosz Beloiannisról (1952). Litográfiát készített továbbá a kémkedés miatt Amerikában halálra ítélt Julius és Ethel Rosenberg emlékére (1954), miután az amerikai elnök a világ számos értelmiségi csoportjának tiltakozása ellenére elutasította kegyelmi kérvényüket. A francia értelmiségiek fellépését egyébként Picasso szervezte. (Amint 1990 után arra fény derült, a házaspár férfitagja, Julius, valóban adatokat adott át a szovjeteknek, Ethel azonban semmiről nem tudott, azaz őt ártatlanul ítélték el és végezték ki. Fontos részlet persze, hogy a villamosszékhez vezető egyik tanúvallomás Ethel testvérétől származott, aki viszont szovjet kém volt és akit szabadságvesztésre is ítélték (bár már 1960-ban kiszabadult). Érdekes, de a szóban forgó litográfián Picasso egymástól meglehetősen elkülönítve ábrázolta Juliust és Ethelt – mintha lettek volna megérzései.

⁶⁰ Vö. Rieder G.: Picasso és a hidegháború. *Artportal* [http://www.artportal.hu].

nesen gúnyrajznak tekintették. A felháborodás nagyobb volt, mint amire Daix és Aragon számított. Akkor, hogy néhány nap múlva a párt adminisztratív vezetése nyilatkozatot tett közzé a *L'Humanité*-ben: „a párt Titkársága kategorikusan tiltakozik a Nagy Sztálin Picasso elvtárs által festett portréjának a *Les Lettres françaises* március 12-ei számában való megjelentetése ellen.” A felháborodás mérséklése végett közzétettek néhány olvasói levelet is (többségüket közvetlenül megküldték a mesternek), Louis Aragonnak pedig a *L'Humanité*-ben önkritikát kellett gyakorolnia. Mindez azért történt, mert a portré – ahogy akkor fogalmaztak – „nem tükrözte az emberek érzéseit” és „azt a szeretetet, amelyet a munkássz-tály érzett a megboldogult Sztálin elvtárs és a Szovjetunió iránt”. Különös, de a Moszkvából hazatérő pártfőtitkár nem fogadta el, sőt kifejezetten eltérte a Titkárság nyilatkozatát, s a lapban – azt jelezve: Picassónak is vannak pártfogói – a következő címmel jelentettek meg egy cikket: „Picasso meglátogatja Maurice Thorezt”.

Később, egy Pierre Daix-val folytatott beszélgetés során⁶¹ Picasso így fogalmazott, rámutatva egy halom levélre, amit az olvasóktól kapott: „Ötven éve szídnak... Ha hallanád, hogy mit mondanak a kék [korszakban keletkezett] képeimről? ... S azt gondolják, hogy valami olyat fogok olvasni ezekben, amit még nem vág-tak a képeimbe? ... Ha alkalmasint elő is fordul, hogy találunk valami kis hibát a képen, de a festők elleni támadásban, mint láttad, nincs semmi új. Ezek mindig ugyanazok!” Aztán egy rövid kitérő után így folytatta: „El tudod képzelni, mit kaptam volna, ha az igazi Sztálint festem meg, ahogyan halálakor kinézett, a ráncjaival, táskákkal a szemé alatt, a bibircsókjaival... Hogy tépnék a szájukat... »Eltorzította Sztálint. Megöregítette!«.”

Végül Picasso felugrott egy székre, s előbb egy gerelyhajító, majd egy diszkoszvető pózában állítólág így okoskodott:

Aztán azt mondtam magamnak, miért is ne lehetne Sztálint hősies meztelenségében ábrázolni? Igen, a meztelen Sztálin! de mi a helyzet a férfiaságával? Ha görög fallosszal rajzolod meg, mindenki mérges lesz: „A népek atyjának ilyen van! Ugyan már! Ez olyan kicsi.” És hát Sztálin mégiscsak egy igazi férfi volt, egy bika. Viszont, ha egy bika fallosszát rajzolom neki, akkor az eredmény: „Egy kicsi Sztálin hatalmas szerszámmal”. S az emberek rögtön felkiáltottak volna: „De hiszen ez egy szexmániást csinált belőle! Egy szatírt!” Ha igazi realista festő vagy, fogsz egy mérőszalagot, és akkurátusan leméred. De ez, ha lehet, még rosszabb, mert Sztálint így közönséges emberré teszed. Ha pedig kész vagy feláldozni magad, csinálsz egy gipsznyomatot a saját szerszámodról. Na, ez a legrosszabb. „Hogyan mérészed te a nagy Sztálinhoz mérni magad?” Mondd meg nekem, szocialista realizmus, nem Sztálinnak kellene

⁶¹ A beszélgetést eredetileg maga Pierre Daix tette közzé politikai önéletrajzi írásában (P. Daix: *J'ai cru au matin*. Laffont, Párizs 1976), és Picasso-életrajzában (P. Daix: *Picasso*. Thames & Hudson, London 1987), némileg eltérően vagy – ahogy ő fogalmazott – összefoglalva; legutóbb például az „Encounters with Picasso 1945–1954” című írásában, melyet én is felhasználtam: Morris – Grunenberg: i. m. 18–25. A szöveget a Picasso-irodalomban több változatban is idézik. Az arra hivatkozó, ill. azt idéző egyik könyv (Gertje: i. m. 184–188.) egyes részleteit magyar fordításban közli a Sztálin halálával foglalkozó „»Apánk« elvesztése” című válogatás: *Beszélő Online*. 8. évfolyam, 3. szám [http://beszelo.c3.hu].

felállítania? Erre azonban, már hallom is, ezt kiáltanák: „De hát elvtárs! mi a helyzet a kommunista erkölcsiséggel és szerénységgel?” Láttál valaha is embereket csókolózni a szovjet festményeken? Miért érdekli őket annyira, hogy mi mit csinálunk? Ezt mond meg! ... Végül is, Sztálinnak valószínűleg folyton erekcója volt, mint az antik görög szobroknak... Mondd, szerinted mi az igazi szocialista realizmus: Sztálin erekcóval vagy anélkül?⁶²

7. Ambivalenciák és komplikációk

Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy Picasso képi, verbális és cselekvésekben megjelenő politikai állásfoglalásának, majd elköteleződésének intenzitása, módja és formája 1937 és 1962 között folyamatosan változott. Rejtőzködésének, ha ez igaz, minden bizonnyal ez volt az egyik fő oka. A bevezetőben jelzett percepciók kérdés – *Rejtőzködött-e* Picasso egyáltalán, s ha igen, mit rejtett el? – felvetődéséhez azonban hozzájárult egy másik, lényegében mindmáig tisztázatlan összefüggés is, mely állásfoglalásának jellegével áll kapcsolatban: *Miféle kommunista* volt Picasso? Az ilyen kérdések esetén a válaszhoz először az általános szempontokat kellene tisztázni (ki a kommunista?, mit jelent kommunistának lenni?, hogyan és milyen feltételek teljesülése esetén lesz valaki azzá, s aki azzá lett, meddig marad az? stb.), hogy azok a konkrét személyre is vonatkoztathatók legyenek. Ez a stratégia azonban Picasso esetében alighanem eredménytelen volna. Ő ugyanis nem szokványos kommunista volt, hanem „komplikált kommunista.”⁶³ Egyesek egyenesen úgy fogalmaztak, hogy neki valójában egy egyszemélyes párt lett volna megfelelő; ti. hogy a kommunizmusban elvileg meglévő közösség-elvűség nem volt összeegyeztethető egyéni önzésével.

A kommunista mozgalomhoz való csatlakozását egyébként sokféleképpen magyarázta: a nyilvánosság számára olykor büszkén, máskor kifejezetten patetikusan, magánbeszélgetéseiben azonban prózaian, néha már-már cinizmust sejtetően. Nyilvánosan például így:

A kommunista párthoz való csatlakozásom egész életem és munkásságom logikus következménye – mondta egy interjúban 1944-ben. – Nyugodtan állíthatom, hogy a festészetet sosem tekintettem pusztán szórakoztatásnak vagy figyelem-elterelésnek. A vonalakon és színeken keresztül (hiszen ezek voltak az én fegyvereim) mindig át akartam hatni a világ és az emberek öntudatát, hogy ez az öntudat minden nap jobban és jobban felszabadítson bennünket. Természetesen tudom, hogy festményeimmel mindig igazi forradalmár-

⁶² A Sztálin portré ügye egyébként, miként az állóvízbe dobott kavics, még sokáig vetett kisebb hullámokat. Mellékes következményeként például vita tárgya lett a *Les Lettres françaises* ún. *à haute voix* [tkp. semmit sem eltitkolni!] közlési politikájának követhetősége is. Aragon szerint a portré körüli kalamajka „a párt belső ügye” volt, mely nem tartozott az olvasókra és nem is kellett volna nyilvánosságra hozni. Ugyanígy zárta le a vitákat egy magánbeszélgetésben Picasso is: egy kézlegyintésszerű, de mégis baráti megjegyzéssel csak annyit mondott „családi perpatvar”. Ez persze megint csak részben volt igaz, vagyis a másik részben félrevezető volt. Végére is, Picasso – egyéb szolgálatai okán – Lenin-díjat kapott. Ám az is igaz, hogy ha a Szovjetunióban élt volna, biztosan börtönben végzi.

⁶³ A kifejezés Lynda Morris és Christoph Grunenberg tanulmányában származik: What Picasso stood for. Morris – Grunenberg: i. m. 17.

ként harcoltam. Most azonban úgy látom, hogy ez nem elég; az elmúlt évek félelmetes elnyomása megmutatta számomra, hogy nemcsak a műveimmel, hanem egész lényemmel kell küzdenem. S természetesen minden habozás nélkül a kommunista párt felé fordultam, hisz mindig is az ő oldalukon álltam. Barátaim, Aragon, Éluard, Cassou, Fougeron jól tudják ezt, s ha korábban hivatalosan nem is léptem be, ez csak egyfajta naivitás volt, mert azt gondoltam, hogy e tekintetben munkám és szívbéli szimpátiám is elégséges, de még így is ez volt az én pártom. Nem [ez] a párt az, amely a leghatározottabban azon dolgozik, hogy megismerje és átalakítsa a világot, hogy a mai és holnapi embereket szabadabbá, boldogabbá és ésszerűbbé tegye? Nem a kommunisták azok, akik a legbátrabbak voltak Franciaországban, a Szovjetunióban és az én Spanyolországomban? Hogyan habozhatnak? Féljek elköteleződni? De hát sosem éreztem magam szabadabbnak vagy önállóbbnak. Úgyhogy még egyszer új hazát szerettem volna találni. Mindig száműzetésben voltam, de most már nem vagyok. Amíg végül majd Spanyolország vissza nem fogadhat, a Francia Kommunista Párt kitárta karjait felém. Mindenkit megtaláltam itt, akit leginkább becsülök: a legnagyobb tudósokat, a legnagyobb költőket, a párizsi ellenállás minden szép arcát, akiket azokban az augusztusi napokban [ti. 1944 augusztusában, Párizs felszabadulásakor] láttam. Újra a testvéreim között vagyok.⁶⁴

A magánbeszélgetések során sokkal prózaibb volt. A vele egykor jó kapcsolatokat ápoló amerikai művészeti író, James Lord, híres nyílt levelében így fogalmazott: „Jól emlékszem egy napra, amikor azt mondtad nekem, hogy azért léptél be a kommunista pártba, mert kell valahová tartozni, és az egyik párt olyan mint a másik.”⁶⁵

Az 1944-es szép szövegek ellenére Picassónak az FKP vezetőivel kialakított kapcsolatai nem voltak felhőtlenek és bensőségesek. Roger Garudy például elvi alapon bírálta művészetét, ezért őt már csak ezért sem kedvelte. Az FKP más funkcionáriusai pedig (kivéve Louis Aragont és Laurent Casanovát) nem tartoztak az igazán nagyra becsült barátai közé; sőt, kicsit megmosolyogva, pontosabban némi ironiával le is nézte őket. Françoise Gilot ennek egyik aspektusáról így nyilatkozott:

Alkalmasint mártírok is voltunk – tulajdonképpen minden alkalommal, amikor a kommunisták vacsorára jöttek hozzánk. Mindegyik annyit evett, amennyi négy embernek is elég. Még az öreg Marcel Chachin, a pártvezetés feje is, bármilyen cingár is volt, lenyomott mindenfajta étvágygerjesztőt, halat, steaket, salátát, sajtot, habos desszertet és kávé, amit sok-sok kiváló borral öblített

⁶⁴ Barr: i. m. 267.

⁶⁵ J. Lord: *Picasso és Dora. Vallomásos emlékirat.* Háttér Kiadó, Budapest 2004. 265. „Ez, nem vitás – folytatódik Lord szövege –, egyike volt szokásos szellemességeidnek.” Am valószínű, hogy ez csak udvariassági fordulat volt, s Lord nem pusztán szellemességnek tartotta Picasso megjegyzését. Másutt ugyanis ezt írta: „biztosra vettem, hogy Picasso e rendszer [ti. a kommunizmus] kiszolgálásával és reklámozásával valamilyen végzetes saját hibáját leplezte.” U.o. 111. Az FKP-ba való belépésének indoklására Françoise Gilot így emlékezett: „Mikor azonban megkérdeztem tőle, hogy tulajdonképpen miért csatlakozott a párthoz – a »nyilatkozatai« ugyanis, melyeket a sajtóban olvastam, nem nagyon hasonlítottak az ő szavaihoz –, egyszerűen azt felelte: Beléptem a pártba, mint aki elmegy a forráshoz.” Gilot – Lake: i. m. (1979) 45.

le. Pablo és én keveset ettünk és keveset foglalkoztunk az étellel, úgyhogy ezek a vendégségek, amelyek a beszélgetésekkel együtt négy órán át tartottak, mindig megpróbáltatást jelentettek számunkra. „Milyen étvágyuk van ezeknek az embereknek!” – mondta Pablo az egyik látogatás után. „Feltésem azért, mert materialisták. Nagyobb veszélyt jelent számukra az érszűkület, mint amit a kapitalista rendszer belső egyenlőtlenségei jelentenek.”⁶⁶

Ezek az ambivalenciák – patetikus szövegek a nyilvánosság számára és távolságtartó csendes ironia a magánbeszélgetésekben – sokáig jellemezték a kommunistákhoz való viszonyát. A lengyelországi utazásáról hazatérve például elmesélt egy öt ért „szerencsétlen incidenst”, mely plasztikusan szemlélteti azt a viszonyt is, amely a ténylegesen létezett szocialista világrendhez fűzte. Az egyik követségi vacsorán, Varsóban,

fölállt az egyik küldött,⁶⁷ és azt mondta, örömmel lát engem a kongresszuson, csak az a kár, hogy még mindig abban a dekadens korban festek, amely a nyugati burzsoá kultúra rákfeneje, és utalt az impresszionista-szürrealista korszakomra. Amint leült, felálltam, és kijelentettem, hogy nem tűröm az ilyen beszédet. Mindenesetre nem kelt bennem valami jó impressziót, hogy „impresszionista-szürrealista” festőnek titulál.⁶⁸ Ha már sértegetni akar, legalább tanulja meg a helyes szakkifejezéseket, és átkozzon el mint a kubizmus szülőapját [sic!].⁶⁹ Gyaláztak engem a náci Németországban és a megszállás alatt Franciaországban, judeo-marxista festőnek neveztek, de bárminek ócsároljanak, az ilyesfajta beszédek mindig a történelmi események legrosszabb perceiben hangzanak el, olyan emberek részéről, akiket nem becsül senki. Erre óriási izgalom támadt, tiltakozás jobbra-balra. A lengyelek igyekeztek lecsillapítani a küldöttet azzal, hogy talán *némelyik* festményem valóban dekadens, de hát ne sértsük meg a vendéget.⁷⁰

Ugyanígy ambivalencia jellemezte akkor is, amikor azt kérdezték tőle, hogy miért nem látogatott el soha a Szovjetunióba. Erre többnyire azt válaszolta: „azért, mert nem hívtak”, ami sokáig igaz is volt, amikor pedig már meghívták (1961-ben), akkor azt kérdezte: „miért csak most hívtak?”. A Szovjetunióban egyébként Picassónak csupán két nagy kiállítása volt; 1956-ban és 1961-ben. Az 1961-esre táviratot küldött, hogy üdvözlje látogatóit – olyat, amelyet a szovjet szervezők szövegeztek meg neki, ő pedig (kihúzza a megküldött szövegből néhány közhelyes mondatot, s beleírva egy ugyancsak közhelyeset (ti. hogy a munkái beszéljenek helyette) visszaküldött. Az Ermitázsban és más gyűjteményekben 1917 előtti képei sokáig jobban reprezentáltak voltak mint a későbbiek; vagyis a cári

⁶⁶ Gilot-Lake: i. m. (1965) 261–262. Cenzúratörténeti érdekesség, hogy ez a szöveghely a könyv 1979-es magyar kiadásában nem szerepel – én legalábbis a csaknem negyedszázada olvasott könyv többszöri átlapozása után, 2012-ben, nem találtam.

⁶⁷ Itt a magyar kiadás szövegét követem, összehasonlítva az eredetivel. Az eredetiben: „felállt az orosz küldött”.

⁶⁸ Az eredetiben: „Nem érdekel, ha valamilyen pártmunkás így beszél rólam, de »impresszionista-szürrealista« festőként való jellemzésem nem nagyon találó”.

⁶⁹ Az eredetiben: „a kubizmus kitalálóját” [inventor of Cubism].

⁷⁰ Az utolsó mondat második fele eredetiben: „de az oroszoknak nincs megengedve, hogy megsértsek az ő vendégeiket [ti. a lengyelek vendégeit]”. Vö.: Gilot-Lake: i. m. (1965) 207; i. m. (1979) 179.

Oroszország idején a múzeumok inkább vettek Picasso-képet, mint a lenini, sztálini és hrucsovi időkben, s ezt a hiányosságot csak az 1980-as évektől kezdődően orvosolták. Sokáig a szovjet művészetpolitikusok is úgy vélték, hogy képei „kifecskült” és „deformált” módon ábrázolják az embert, s egy „elkorcsosult”, sőt egyenesen „elfajzott”⁷¹ ízlést tükröznek. Emlékeztet, hogy az 1961-es moszkvai kiállításán Nyikita Hruscsov az egyik Picasso-szobor előtt hangosan elnevette magát. Erről a művészeti lapok természetesen hírt adtak – a formalizmus és a modernizmus problémáival foglalkozó „elméleti” frások kíséretében. E lapokban – például az 1933-ban alapított (s mindmáig megjelenő) híres *Искусство*-ban – az 1970-es évektől lassanként megjelentek Picasso-képek is, de a szovjet időkben csak a kubizmus utáni korszakaiból.

A kommunizmus melletti nyílt kiállítás és az otthoni használatra szánt csendes kritika kettőssége egy idő után nem volt tartható, s az 1950-es években eljött a pillanat, amikor nem lehetett tovább rejtőzködni. Ez az 1956-os magyar forradalom volt, mely nem csak etikai kérdéseket vetett fel a nyugati kommunisták számára, de – ha nem is azonnal – megváltoztatta az FKP tagjainak a Szovjetunióhoz és a megvalósított szocializmushoz való viszonyát. Az FKP mint a szovjet politika egyik leghűségesebb nyugati szövetségese és szervilis kiszolgálója egy ideig egyszerűen nem reagált a budapesti felkelésre, sőt a szovjet csapatok pár nappal későbbi bevonulására sem. Így járt el Picasso is, miként sok kommunista értelmiségi.⁷² Pedig többen ösztönözték őket.

Számos magyar emigráns megkereste Picassót valamilyen módon, többnyire levélben, hogy emelje fel szavát a szovjet katonai agresszió ellen. „Tegye meg Budapestért, amit megtett Guernicáért és Koreáért!” – kérték tőle.⁷³ Az amerikai James Lord nyílt levélben szólította fel, hogy tegyen valamit.

Ma elvtársaid kezei – fogalmazott patetikus hangú nyílt levelében 1956 novemberében –, amiket annyiszor megszorítottál, vértől csöpögnek... Néma tudsz maradni, amikor a hazafiak és az ártatlan áldozatok segélykiáltásai még ott visszhangoznak Budapest romjai között? Képes lenne a *Guernica* festője közönyösen nézni Magyarországot mártírhálát?⁷⁴

⁷¹ A kifejezés a XX. századi modern művészet náci értékelésére utal. Picasso ti. alkalmilag rajta volt azokon a listákon, amit a náci művészetpolitikusok az „elfajzott művészet” [entartete Kunst] alkotóiról állítottak össze. Képei azonban – tudomásom szerint – nem szerepeltek azokon a kiállításokon, amelyeket ilyen címen szerveztek 1937-től Berlinben, Münchenben, majd Linzben és másutt, és amelyeken Hans Arp, Paul Klee, Oskar Kokoschka, Otto Dix és mások képeit mutatták be.

⁷² A közismert kivétel Jean-Paul Sartre volt, aki nem hallgatott, de viszonylag gyorsan „megtért”, hiszen 1957 nyarán újra felvette a kapcsolatot az FKP-vel. Ugyancsak közismert, hogy a magyar forradalommal kapcsolatban a leghatározottabb álláspontot Albert Camus alakította ki, aki valamikor tagja volt ugyan a Francia Kommunista Pártnak (ti. 1935-től kizárásáig, 1937-ig), de 1956-ban már szabad francia értelmiségiként foglalt állást a magyarok ügye mellett.

⁷³ Idézet egy menekült leveléből, közli: Utlej: i. m. 197.

⁷⁴ Lord: i. m. 265–266. Czöbel Béla, akinek munkáit Picasso jól ismerte, levélben kérte segítségét. „Abból a pokolból tértem vissza – írta Czöbel 1956 decemberében – amit a szovjetek hoztak el Magyarországra. Először arra gondoltam, megírom Önnek, anélkül, hogy tudná, banditákkal került egy társaságba, akik immár tizenegy éve fosztogatnak, gyűjtogatnak és pusztítanak hazámban. ... Jöjjön Budapestre, s nézze meg és lássa a saját szemével, hogy a szovjet tankok indokolatlanul leromboltak 50 ezer épületet, s akkor a 70 ezer halottat és a 125 ezer eddigi menekültet még nem

Varsóban egyébként a lengyelek úgy tiltakoztak a magyar forradalom leverése miatt, hogy az egyik utcán kifeszítettek egy hatalmas vásznat, amin a *Koreai megszárlás* című képének másolata volt. Maga a mester azonban sokáig hallgatott.

A megkésett válasz az volt, hogy Picasso – kilenc más értelmiségiel (köztük: George Besson, Marcel Cornu, Francis Jourdain stb.) – aláírt egy levelet, amely az FKP Központi Bizottságának szólt. A levelet átadták a címzeteknek (az 1956 november 20-i ülésen), majd részleteit közölték a *Le Monde*-ban (1956. november 22.). A levél szövege fölé a szerkesztő ezt a címet írta: „Picasso úr és kilenc értelmiségi elítéli 'a forradalmi feddhetetlenség elleni támadásokat'”. Alighanem ez volt a levél legradikálisabb fordulata. A *Tizek levele* ugyanis, ahogy később nevezték, nem ítélte el a szovjet beavatkozást, hanem csak annyit állított:

a lengyel és magyar eseményekhez fűzött magyarázatok végül is teljesen össze-zavartak mindenkit... [a] számtalan kiáltvány azt jelzi, hogy súlyos kór támadta meg a Párt testét... Értelmiségi dolgozók és az olyan kommunisták, akik elkötelezetten keresik az igazságot alkotásainkban ... nem képesek többé közömbösen nézni, hogy mit tesznek, mondanak és írnak a kommunizmus nevében.

Végül a petíció gondolatmenete erre futott ki: „Mi a magunk részéről kiáltva kérjük: haladéktalanul hívják össze a rendkívüli ülést, hogy ott a maguk teljes valóságában és igazságában vitathassuk meg a ma minden kommunista előtt álló problémákat.”⁷⁵ Az FKP vezetősége először vissza akarta vonatni az aláírókkal a levelet, ami nem sikerült, majd a fegyelmi eljárás lehetőségét mérlegelte. Végül erről lemondva úgy döntöttek: csupán „dorgálásban” részesítik a tíz párttagot. „A szankciók elmaradása – fogalmazott Klenjánszky Sarolta, érzékeltetve e párt belső viszonyait is – ilyen mérvű fegyelemsértés után nagy újdonságnak számított, és mutatja a vezetőség rendkívüli zavarát a párt illusztris tagjainak tiltakozásával szemben.”⁷⁶

Bár 1956-ban és közvetlenül azután a Francia Kommunista Pártban látszólag nem történt semmi lényeges, a magyar ügy mérge lassan mégis hatott: az évek folyamán egyre több „útítárs” értelmiségi fordult el az FKP-tól. Így tett az 1960-as években Picasso is. Bár 1956 után még kb. hat-hét évig festett politikailag is értelmezhető képeket, kommunista tartalmú állásfoglalásokat ezek után sosem tett közzé. Aztán a politikailag is értelmezhető képekkel is felhagyott – csak muskétásokat és nőket festett évekig. 1968 májusában még kifejezte a párizsi diákfelkelés résztvevői iránti szolidaritását. Néhány hónappal később egy barátjaival folytatott beszélgetésben elítélte Csehszlovákia megszállását; nyilvánosan azonban ekkor sem tiltakozott.

is számolom. ... Kérem, hogy használja fel a tekintélyét nyilvánosan bizonyosságot téve mellettem, amennyire ez lehetséges, és fessen egy új *Guernicát*, az elsőnél sokkal iszonyatosabbat.” Idézi: P. Bernatowicz – V. Lahoda: Picasso and Central Europe after 1945. In Morris – Grunenberg: i. m. 51.

⁷⁵ James: i. m. 268. (a levél teljes szövegével).

⁷⁶ Klenjánszky S.: Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban. *AETAS*. 2006/1. 19–37.

Az 1968 végén egy „különös interjú” azt jelezte, hogy Picasso életének politikai korszaka, mely 1936-ban vette kezdetét, véget ért. Simone Gauthier ezidőtájt több interjút is készített vele a *Look* című magazin számára, s az egyikben azt jelezte, hogy nem foglalkozik politikai kérdésekkel és nem is hajlandó ilyen nézeteiről nyilatkozni. „Nem értem már a baloldal politikáját – mondta 88 évesen –, s nem is szeretnék erről beszélni. Már régen arra a következtetésre jutottam, hogy ha ilyen kérdésekre akarnék válaszolni, pályát kellene változtatnom, és politikussá kellene válnom. Ez azonban, természetesen, lehetetlen.”⁷⁷

Alkotmánypreambulumból és intertextualitás, avagy sok szöveg között az alkotmánypreambulumból

FEKETE BALÁZS

1. Paratextus

E szöveg célja nem forradalmi, tézise sem újdonság, sőt. Sosem tagadtam, hogy a jogtudomány elemzési módszereit igen gyakran elégtelennek találom, mivel a jogi jelenséget nem látom elszakíthatónak sokszínű közegétől, legyen az a történelem, a társadalom, a kultúra, a külföldi jogfejlődés, a gazdaság, a politikum, vagy éppen a szöveg-jelleg. A jog, véleményem szerint, csak a „külsővel” összhangban érthető meg, az ún. „belső” (jogdogmatikai, formáljogi, pozitivisták stb.) elemzés nem több, mint egy önmaga farkába harapó kígyó, mely végső soron a jelenséget önmagával – el kell ismerni, gyakran igen kidolgozott, elmélyült és komoly belső logikára épülő módon – magyarázza, jelentősen beszűkítve ezzel az elemzési lehetőségeket.

A következőkben, végső soron, azt szeretném bizonyítani, hogy a „jog és irodalom” keretébe tartozó, intertextuális – azaz a szövegek közötti kapcsolatokat vizsgáló – kutatásoknak az alkotmányjogban is van létjogosultsága. Amellett érvelek, hogy az alkotmánypreambulumból, minden egyedisége ellenére is (a normatív tartalom bizonytalansága, az alkotmányhoz viszonyított pozíció, vitatott szerep a jogértelmezésben) pusztán egy jogi szöveg a sok között, és szövegek közötti kapcsolatát vizsgálva sokkal többet tudhatunk meg róla, mintha csak a jogtudomány hagyományos kérdéseit tesszük fel (van-e normatív ereje?, mi a szerepe a jogértelmezésben?, hogyan és miért hivatkoznak rá az ítélkezéskor?). Ráadásul, e nem-konvencionális elemzés segítségével az alkotmánypreambulumból vonatkozó klasszikus jogtudományi kérdések közül többre is választ kaphatunk – mellesleg.

E tanulmány, noha a jog szöveg jellegéből indul ki, nem a jogértelmezésről kialakult diskurzushoz kíván kapcsolódni elsődlegesen,¹ mégha ez magától értetődő is lenne. Célja alapvetően más, a jog jelenségének természetére kérdez rá, azt vizsgálja, hogy mit tudhatunk meg a jogról, ha abból indulunk ki, hogy a jog szöveg és így más szövegekkel is kölcsönhatásba kerül. Éppen ezért egyes megállapításai, bármennyire

⁷⁷ S. Gauthier: Pablo Picasso. A Rare Interview With the Vintage Genius of Modern Art. *Look* 1968. december 10. 36.

¹ E diskurzus összefoglalását magyar nyelven lásd: Sente Z.: *Érvelés és értelmezés az alkotmányjogban*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs 2013. 89–190.

is közhelyszerűnek tűnhetnek az értelmezésméletek szemszögéből, mégis relevánsak lehetnek a jog ontológiai megértésének körében.

Tanulmányom általános kérdésekből kiindulva halad a kevésbé absztrakt problémák felé. Az első részében az irodalomelmélet szövegközi kapcsolatokról alkotott elméleteinek jogi alkalmazását vizsgálja, majd az EU tagállamok alkotmánypreambulumai szövegközi kapcsolatainak egyes típusait tekinti át, és végül az ötvennyolcas francia alkotmánypreambulum elemzésével zárul.

A szöveg alapjául szolgáló gondolatok elsőként 2012 tavaszán hangzottak el Szegeden a 4. Jog és irodalom szimpóziumon, ahol számos fontos észrevételt fogalmaztak meg. Ezt követően publikáltam pár rövid töredéket a témáról, és a szöveg legutolsó változatát meg is vitattam kollegáimmal az MTA TK JTI keretében szervezett műhelybeszélgetésen. Különösen sok segítséget kaptam Chronowski Nórától és Sente Zoltántól, akik alkotmányjogász szemmel kimerítő részletességgel megkritizálták. Más kollegáktól is sok segítséget kaptam, amit ezúton köszönök.

2. Jog – intertextualitás

Az intertextualitás kifejezés minden bizonnyal egyike az elmúlt évtizedek igen gyakran alkalmazott terminusainak. E szakkifejezésekről a széleskörű és gyakori használat miatt szinte teljes mértékben lekopott a valódi tudományos elemzésre, fogalomképzésre alkalmas tartalom – hasonló sorsra jutott például a paradigma, a performatívum, vagy maga a posztmodern is –, és csak egy igen általános, az eredeti tartalmat pusztán yisszfényszerűen tükröző jelentés maradt meg. Azaz tudományos közhelyekké váltak, melyek elméleti magyarázóereje igencsak kétséges.²

Emiatt egy olyan tanulmánynak, mely a „jog és irodalom” kutatások jegyében az irodalomtudomány módszereit kívánja felhasználni a jog jelenségének jobb megismeréséhez, különös figyelmet kell szentelnie a módszertani kérdéseknek.³ Csábító lenne az egyes jogszabályok és egyéb szövegek közötti kapcsolatokat csak úgy, általánosságban vizsgálni, azonban ez a megközelítés nem vezethetne olyan közhelyszerű megállapításokon túli eredményekre, mint például: a jogra hatnak nem jogi szövegek is, és ez a hatás fordítva is fennáll. A módszertani megalapozás, a fogalmi tisztázás, bármennyire is elméleti és feleslegesnek tűnik, sajnos mégsem megkerülhető, és ezért e tanulmány is először e kérdésekkel foglalkozik.

2.1. Intertextualitás (és jog)

Intertextualitás, transztextualitás, architextualitás, paratextualitás, metatextualitás, hipertextualitás; többek között ezekkel a kifejezésekkel próbálták már az irodalomtudósok leírni azt az alapvető jelenséget, hogy egy szöveget más szövegek

² Egy, a szövegközi kapcsolatok irodalomelméletét részletesen bemutató monográfia így fogalmaz: „Intertextuality is one of the most commonly used and misused terms in contemporary critical vocabulary.” G. Allen: *Intertextuality*. Routledge, London-New York 2000. 2.

³ A „jog és irodalom” kutatások fő irányairól lásd: H. Szilágyi I.: Jog és irodalom. Habilitációs előadás. *Iustum Aequum Salutare* 6/1 (2010) 5–27.

(is) inspirálnak. A terminológiai „bőség” önmagában jelzi, hogy olyan összetett és bonyolult jelenséggel van dolgunk, melynek értelmezése több irányból és az irodalom alapkérdéseiről vallott többféle kiindulópontból lehetséges. Továbbá a jelenség pontos leírása önmagában is vitatéma, a témával foglalkozó szerzők gyakran egymással is vitatkoznak és alakítják a terminusok jelentését.⁴ Nincsenek tehát pontos fogalmi határok, és ezért elkerülhetetlen, hogy egy ilyen elemzésben maga a szerző is állást foglaljon, és kialakítsa saját fogalomhasználatának kereteit. Különösen akkor, ha maga nem irodalmár, hanem csupán az irodalom és az elmélet iránt érdeklődő jogász.

Jelen tanulmány céljaira – az intertextualitással foglalkozó szakirodalom semmiképpen sem teljes, hanem kizárólag a leglényegesebbnek tűnő szerzőinek és írásainak áttanulmányozása után – az „intertextualitás” három dimenziójának megkülönböztetése látszik célszerűnek. Ez természetesen nem zárja ki, sőt, remélhetőleg inspirálja újabb kérdések és problémák vizsgálatát.

(a.) Julia Kristeva hetvenes években született munkái arra mutatnak rá meggyőzően, hogy egy adott szöveg nem választható el az azt körülölelő diskurzustól. Ezt az állítást alapvetően marxista szemszögből fejt ki, ugyanis úgy véli, egy szöveg sosem véglegesen befejezett, hanem mindig alakul, és így végső soron egy „termelési” (*production*) folyamat eredménye.⁵ Ebben a szöveg írója, annak olvasója és elemzője is részt vesz. A szöveg tehát dinamikus valóság, amely csak az ún. „társadalmi textus”⁶ segítségével érthető meg, illetve erről önmagában le sem választható, hiszen így jelentésének jelentős részét elveszítené. E felfogás eljelen-tékteleníti a szerzőt, mivel az nem végez *sui generis* eredeti munkát, hanem csak egy már a rendelkezésére álló, a társadalmi textus képében megjelenő, az adott korra és kultúrára jellemző szövegösszességből válogat.⁷

Az intertextualitás ebben az értelemben tehát rámutat a szövegek társadalmi és kulturális meghatározottságára, és segít abban, hogy ezek, a modern irodalomtudomány szemszögéből gyakran alulértékelt tényezők⁸ megfelelő helyet kapjanak az elemzésben. Továbbá, ez a megközelítés a szövegek dekonstrukcióját is lehetővé teszi, segítségével kimutatható ugyanis, hogy milyen mértékben tükröznek a szövegek ideológiai elfogultságokat, hogyan érvényesülnek bennük a korszak szellemi küzdelmei és így tovább.

⁴ Jó példa erre Gérard Genette munkássága, aki egy öt elemből álló „skálát” dolgozott ki a szövegközi kapcsolatok különféle típusainak megragadására. Lásd: G. Genette: Transztextualitás. *Helikon* 42/1–2 (1996) 82–90.

⁵ J. Kristeva: A szemiotika: kritikai tudomány vagy a tudomány kritikája. *Helikon* 17/2 (1971) 165–170.

⁶ Uo. 170.

⁷ Ezt az összefüggést radikalizálja Roland Barthes, amikor kijelenti, hogy a „szerző halott” és amellett érvel, hogy egy szöveg pusztán korábbi szövegek tetszőleges kompilációja, semmi esetre sem önálló alkotói produktum. Lásd: Allen: i. m. 71–76.

⁸ Az irodalom társadalmi, szociológiai szemléletű olvasatával szembeni kétségek klasszikus összefoglalását lásd: R. Wellek–A. Warren: *Az irodalom elmélete*. Osiris, Budapest 2006. 94–110 (az irodalom és a társadalom c. fejezet). Az ún. valóságreferens olvasat jogtudományi fontosságáról és perspektíváiról lásd: Nagy T.: Egy arkangyal viszontagságai a szocializmusban. Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbeszélésének egy lehetséges olvasta. In Fekete B.–H. Szilágyi I.–Könczöl M. (szerk.): *Iustitia kirándul*. Szent István Társulat, Budapest 2009. 9–10, 14–19.

(b.) Az intertextualitás egy másik csapásiránya lehet bizonyos meghatározott szövegek egymásra hatásának vizsgálata. Ebben az esetben tehát már nem a szöveget körülölelő külső, társadalmi és kulturális textusra irányítjuk a figyelmünket, hanem az egyes szövegek közötti konkrét kölcsönhatásokat keressük. Genette a transztextualitás, azaz szövegköziség, elméleti keretébe ágyazva például öt féle lehetséges szövegkapcsolatot vázol fel, melyeket a szövegek közötti kapcsolat erőssége vagy direktsége alapján lehet talán a legjobban kategorizálni. E skála egyik végpontja az intertextualitás (itt Kristevától eltérő értelemben használva a fogalmat), mely direkt idézeteket, plágiumokat vagy célzásokat jelent, míg a másik végpontban az architextualitás áll, mely a szöveg műfajokba történő besorolásával „irányítja az olvasó »elvárási horizontját«, s így a mű fogadtatását”.⁹

A Genette által felkínált kategóriák segítségével, kiválóan lehet az egyes szövegek közötti kapcsolatokat tipizálni és osztályozni, és ezek alapján azokat kimerítően elemezni. Feltárulhat tehát egy olyan szöveguniverzum, melyben a szövegek egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatban állnak, és kimeríthetetlen kutatási témává válhat, hogy egy adott szöveg miért és hogyan idéz fel más szövegeket, milyen következményei vannak a műfaji besorolásának, vagy a műfaji korlátok szándékos megsértésének.

(c.) Harmadsorban, az intertextualitás jegyében egy meghatározott szöveg elemzése felé is fordulhatunk. Jó példa erre Kristeva egyik cikke, mely – mintegy mellékesen – egy 15. század közepén született lovagregényt (Antoine de Sale: *Jehan de Saintré*) elemezve illusztrálja, hogy egy szöveg megformálásában több diskurzus-típus is szerepet kaphat, például a skolasztika beszédmodja, az udvari költészet, az ún. „hirdető irodalom” és a karnevál beszédmodja.¹⁰ Továbbá, a Genette által kialakított fogalmak ebben is nagy segítséget nyújthatnak, segítségével könnyen rekonstruálhatók a szöveg különféle szövegközi dimenziói. Nemcsak a direkt szövegkapcsolatok kutathatók azonban, hanem az adott szöveg kötődése a „társadalmi textus” felé, és ennek segítségével a szöveg ideológiai és kulturális vonatkozásai is nyilvánvalóvá tehetők.

Egy szöveg tehát a közvetlen vagy közvetett szövegkapcsolatok irányából is vizsgálható az intertextualitás segítségével, valamint annak szélesebb, társadalmi és kulturális értelemben vett diszkurzív összefüggései is feltárhatóak. Ezáltal a szöveget magában a szöveguniverzumban és a „társadalmi textusban” is sikeresen elhelyezhetjük.

Természetesen azzal is tisztában kell lenni, hogy az intertextualitás előbbi három megközelítése – melyekre talán a társadalmi/kulturális, interakcionista és rekonstrukcionista megnevezések illenek a legjobban – a gyakorlatban sosem választható szét mereven. Mindháromban benne rejlik a másik két felfogás is, egymás nélkül nehezen is lennének elképzelhetők, azonban az elemzés hangsúlyai mégis meghatároznak egy sajátos szemléletmódot.

⁹ Genette: Transztextualitás... i. m. 86.

¹⁰ J. Kristeva: A szövegstrukturálás problémája. *Helikon* 42/1-2 (1996) 19.

2.2. Jog (és intertextualitás)

Alapvető fontosságú kérdés, hogy vajon az irodalomtudomány közegében kialakult, a szövegek intertextuális dimenzióval foglalkozó kutatási módszerek alkalmazhatóak-e a jog világában. Az igenlő válasz egyrésztől kézenfekvőnek látszik, mivel mind az irodalomban, mind a jogban közös, hogy szövegekről van szó, és így a szövegköziség problematikájának elemzése is magától értetődik. Ezt az álláspontot erősítheti többek között Kristeva felfogása is, mely eleve – dekonstrukciós céljaival és lázadó attitűdjével összhangban – kizárja a szövegek valamiféle esztétikai érték alapján történő rangsorolását.¹¹

Azonban, ha némiképp „mélyebben” megvizsgáljuk a fenti problémát, akkor jelentős különbségeket is felfedezhetünk a jogi és az irodalmi szövegek között, és ezek akár el is bizonytalaníthatják a kutatót. Elsőként, tagadhatatlan, hogy a jog és az irodalom szövegeinek funkciója alapjaiban eltérő. A jog szövege végső soron mindig normatív igénnyel lép fel, azaz emberi magatartásokat kíván befolyásolni és irányítani. Ezzel szemben az irodalmi szöveg elsődlegesen esztétikai funkciója van, és az emberekre azáltal próbál hatni, hogy bizonyos esztétikai kánonoknak megfelel, vagy éppen túllép azokon. Másodsorban, e szövegek értelmezése is alapvetően különbözik. A jogi szöveg értelmezésénél mindig létezik egy olyan bírói fórum, általában a legmagasabb szintű, mely tekintélyénél és pozíciójánál fogva képes a versengő értelmezésekkel kapcsolatos vitákat egyszer és mindenkorra lezárni. Ilyen értelemben a jogi szövegek értelmezése, noha elméletileg végtelen lehetőség adott, a gyakorlatban zárt láncolatot alkot, melynek végén mindig találhatunk egy hivatalos értelmezést. Az irodalomban ilyen általában kötelező erejű értelmezések nem léteznek (noha egyes esztétikai kánonok megpróbálhatnak kötelező értelmezéseket kreálni), és ezért egy szöveg értelmezése sosem befejezett folyamat, hanem az olvasók – legyenek azok laikusok vagy kritikusok – igényeivel összhangban újra újabb és újabb felfogások jelenhetnek meg. Továbbá evidens, hogy a két szövegfajta olvasóközönsége is különböző. A jog alapvetően egy zárt közösség számára – a jogászság és a joggal valamilyen módon kapcsolatba kerülő állampolgárok – fontos, akiknek ráadásul jól meghatározható céljaik vannak ezekkel a szövegekkel, míg az irodalom olvasóközönsége ehhez képest univerzális, és itt nem azonosíthatók olyan célok, mint az előbbi esetben. Utolsóként az is vitathatatlan, hogy e két szöveg-típus kifejezőmódja is eltér egymástól, elég a jogi szövegek bikkfanyelvére és szárazságára gondolni, és azt szembeállítani az irodalmi nyelv végtelen gazdagságával és kifejező készségével.¹²

Az előbbiek nem indokolhatják az intertextuális elemzés elvetését a jogi szövegek kutatásánál,¹³ de jelzik, hogy nem árt óvatosságnak lenni a következtetéseken. A jog nyelvi megfogalmazásbeli megkötöttségei például jelentősen behatá-

¹¹ Vö. uo. 14–15.

¹² A jogi szövegek nézőpontjából vö. J. B. White: *White Reading Law and Reading Literature. Law as Language*. In J. B. White: *Heracles' Bow. Essays on the Rhetoric and Poetics of Law*. The University of Wisconsin Press, Madison 1995. 77–106. Az irodalom funkciója szempontjából vö. Wellek-Warren: i. m. 29–38 (az irodalom funkciója c. fejezet).

¹³ Nagy Tamás szerint ez lehet a jog és irodalom kutatások egyik kiemelkedő fontosságú területe. Vö.: Nagy T.: „Vörös zászló leng, lengeti a szél...” A jog szövege Hajnóczy Péter *A fűtő* című elbe-

rolják a szövegközi kapcsolatok természetét és lehetőségeit, komolyan leszűkítve azt egy irodalmi szöveggel összehasonlítva. Ugyanakkor a jogi szövegek gyakori és kifejezett belső egymásra utalásai, illetve az egyes szakterületen alkalmazott szakkifejezések meg is könnyítik a szöveg elhelyezését a hozzá kapcsolódó szöveg-univerzumban.

Az előbbieken bemutatott három, az intertextualitás jelenségét valamilyen szempontból felhasználó megközelítést tehát mindenképpen érdemes némiképp a jog világához igazítani, hogy ezáltal hatékonyabban alkalmazhassuk.

(a.) A jog és az intertextualitás összekapcsolódásának első lehetősége szinte magától értetődő. Ha elfogadjuk azt, hogy egy szöveg nem választható el a tágabb társadalmi diskurzustól, akkor ez nyilvánvalóan igaz kell, hogy legyen a jogi szövegekre, és így magára a jogra is. Az intertextuális dimenziók vizsgálata tehát elvezethet a jog ontológiai megközelítéséhez, amennyiben a „társadalmi textus” képen megjelenő társadalmi-kulturális diskurzus-összességet egyfajta jogkeletkeztető tényként vagy erőként fogjuk fel.¹⁴ Az intertextualitás legabsztraktabb felfogása segítségével a jog tehát olyan jelenséggént láttatható, mely egyrésről egy korszak társadalmi-kulturális narratíváiból sarjad ki, másrésről azonban aktívan is alakítja ezt a diszkurzív miliőt.¹⁵

(b.) A szövegközi kapcsolatokra kialakított kategóriák alkalmazása továbbá lehetővé teheti a jogfejlődés belső, a társadalmi-kulturális környezettől elválasztott elemzését is. Az egyes jogszabályok intertextusainak, paratextusainak, vagy éppen hipertextusainak vizsgálata jól alkalmazható fogalomkészletet kínálva feltárhatja azt, hogy egyes jogszabályok milyen más jogszabályokkal – legyenek azok hazaiak vagy éppen külföldiek – kölcsönhatásban alakultak ki, illetve közöttük milyen minőségű és erősségű kapcsolat áll fenn. Ebben az értelemben tehát a jogtörténet egy igen sajátos, talán úgy nevezhetnénk: „szöveg-történeti”, vetületét is vizsgálhatjuk, mely értékes adalékokkal szolgálhat a hagyományos kutatási eredményekhez.

(c.) Utolsóként, az intertextualitás hagyományának alkalmazása a jog világában alkalmasnak tűnhet az ún. „nagy jogi dokumentumok”, alkotmányok vagy fontosabb törvények, kimerítő elemzésére is. Bekapcsolható ugyanis egyrésről az egymással is versengő különféle narratívákból álló „társadalmi-textus” vizsgálata, azaz dekonstruálhatóak az adott jogszabály vagy annak részletei mögött megbúvó társadalmi és kulturális hatások, és így árnyalható annak keletkezés-

szélésében. In Fekete B.-H. Szilágyi I. (szerk.): *Iustitia modellt áll.* Szent István Társulat, Budapest 2011. 117–119.

¹⁴ E megközelítés, akármennyire is poszt-modernnek tűnik az első pillanatban, mégis évszázados gyökerekkel rendelkezik a jogtudományban. Savigny a jog keletkezését a népszellemre vezeti vissza, és nem nehéz észrevenni, hogy amikor Savigny „egy nép általános tudatára” vagy a „népszellemre” hivatkozik, ugyanarra a jelenségre, a kulturális viszonyok jogkeletkeztető hatására utal. Lásd: Friedrich C. von Savigny: *The System of the Modern Roman Law.* J. Higginbotham, Madras 1867. 11–17. E koncepció részletes elemzéséhez magyarul lásd: Peschka V.: Thibaut és Savigny vitája. *Állam- és jogtudomány* 17/3 (1974) 353–380.

¹⁵ E felfogás jogelméleti kereteit dolgozza ki Robert Cover klasszikussá vált – és a szöveg későbbi részeiben részletesen hivatkozott – tanulmányában. R. M. Cover: *The Supreme Court 1982 Term.* Foreword: *Nomos and Narrative.* *Harvard Law Review* 97/4 (1983–1984) 4–68.

története, valamint jelentésének értelmezése. Másrésről, a vizsgált jogi szöveget megpróbálhatjuk elhelyezni a más jogi szövegekkel való kapcsolataiból kiformálódó „szöveguniverzumban”, és szövegkapcsolatainak vizsgálata szintén érdekes következtetések levonását teheti lehetővé.

Az előbbi, igen vázlatosan megfogalmazott elemzési irányok léte önmagában is igazolhatja az intertextualitás alkalmazhatóságát a jog kutatásában. Természetesen itt nem valamiféle világrengető újdonság bejelentéséről van szó. Az előbbieken bemutatott három megközelítés ugyanis – az intertextualitásra való hivatkozás nélkül – már megjelent mind a hazai, mind a külföldi jogtudományban.¹⁶ A nóvumot jelen esetben az jelenti, hogy az intertextualitás hagyománya olyan kidolgozott fogalomkészletet és elméleti keretet kínálhat, mely segítségével egységesebben, precízebben és áttekinthetőbben fogalmazhatjuk meg álláspontunkat a fenti problémákról.

3. Az alkotmánypreambulumok szövegközi dimenziói

E rész az alkotmánypreambulumok intertextuális vizsgálatával foglalkozik az előbbieken tisztázott elméleti előfelvetések kereti között. Természetesen itt is számos előzetes kérdés merülhet fel, ezek közül kettőt mindenképpen érdemes tisztázni.

Elsőként felmerülhet az a kérdés, hogy miért pont az alkotmánypreambulumok vizsgálata a jog intertextuális elemzésére vállalkozó kutatási program első lépése. Számos ellenérv felvethető. Például érvelhetnénk azzal, hogy az alkotmánypreambulum – mint a preambulum általában – atipikus jogi szöveg, mivel több ponton sem osztja a jogszabályok hagyományos jellemzőit,¹⁷ illetve a normativitása, és ezen keresztül jogi jellege is vitatott mind a szakirodalomban, mind a bírói gyakorlatban.¹⁸

¹⁶ Példák a magyar jogtudományból arra, hogy a jogtudósok a jogot akár öntudatlanul is szorosabban vagy lazábban összekapcsolódó szövegek összességeként fogják fel. A Sólyom László és követői által gyakran használt „láthatatlan alkotmány” fogalma valójában egy olyan szöveguniverzumot jelöl, melyben a középpontban elhelyezkedő alkotmányszöveget metatextusként és hipertextusként veszik körül az egyes alkotmánybírói ítéletek. Azaz, az alkotmány tényleges jelentése csak az alapszöveg és a meta- és intertextusok összhatásaként tárul fel. Vö. Sólyom L.: *Az alkotmánybíráskodás kezdetei Magyarországon.* Osiris, Budapest 2001. kül. 117–119. A nemzetközi közjog tudományában közhelyszerű megállapítás, hogy a felek szerződés-kötés kori akaratának feltárása során a történeti értelmezésben lényeges szerepet kaphatnak az ún. előkészítő anyagok (*travaux préparatoires*), leginkább a különféle jegyzőkönyvek. Ezek az anyagok, ha intertextuális szemmel közelítünk hozzájuk, nem mások, mint a szerződés-szöveg paratextusai. Vö. Kovács P.: *Nemzetközi jog.* Osiris, Budapest 2006. 116. Egyes alkotmányjogi rendelkezések „globalizálódását” vizsgálva nem nehéz arra a következtetésre jutni, hogy a nemzeti alkotmányok mögött egy alapvető megoldásokat tartalmazó globális alkotmányosság áll, ez pedig – immár globális szinten – újra a metatextusok világa felé mutat. Vö. Chronowski N.: *Alkotmányozás a globális alkotmányozás kontextusában.* *Jura* 18/2 (2012) 51–60.

¹⁷ Vö. Varga Cs.: *A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat.* In Varga Cs.: *A jog mint logika, rendszer és technika.* Osiris, Budapest 2000. 182–186.

¹⁸ Vö. Sulyok M. – Trócsányi L.: *Preambulum.* In Jakab A. (szerk.): *Az alkotmány kommentárja.* Századvég, Budapest 2009. 83–105.

Valóban, a preambulumban e típusa egyáltalán nem tekinthető tipikus jogi szövegnek, de igazából ez az a tény, ami az intertextuális kutatást igazolhatja. Az alkotmánypreambulumban ugyanis – pontosan azért mert szándékoltan a jogiság határára helyezkednek el, azaz a jog szigorúan vett világa mellett az élet más szféráival is, például a történelemmel, politikával, kultúrával és akár az irodalommal is kapcsolatban állnak – műfajuk természetéből eredően képesek a jogi referenciák mellett számos nem-jogi hatást is visszatükrözni, és ezért kifejezetten alkalmasak egy szöveg legtagabban értelmezett szövegközi és társadalmi-kulturális kapcsolatait vizsgáló kutatás tárgyának. Ez a „sajátos” természet, mely oly sok bonyodalmat okoz az alkotmányjogászoknak, az intertextuális kutatás számára kifejezetten előnyös és inspiráló.

Másodszorban azt a különösen élesen felvetődő kérdést sem szabad megkerülni, hogy vajon jelenthetnek-e ezek az eredmények bármilyen újdonságot a preambulumban alkotmányjogi kutatásával összevetve. Tagadhatatlan, hogy az alkotmánypreambulumban elemzésének már kialakult a jogirodalomban bevett formája. A vonatkozó tanulmányok és könyvrészletek általában tárgyalják a preambulumban keletkezését, történeti háttérét, esetleges funkcióit, a normativitás problémáját, valamint – ha létezik – elemzik a hozzá kapcsolódó bírói gyakorlatot is.¹⁹ Vitathatatlan tehát, hogy létezik az alkotmánypreambulumban kutatásának alkotmányjogi hagyománya.²⁰ Azonban, azt is érdemes megfigyelni, hogy a preambulumból szóló írások nagyon gyakran bizonytalannak tűnnek fogalomhasználatukban és érvelésükben, különösen az alkotmányjog klasszikus kérdéseit vizsgáló írásokkal összehasonlítva tűnhet ez fel. Az magától értetődő, hogy az intertextuális kutatás nem helyettesítheti, sőt nem is kívánja felülmúlni az előbbi hagyományt, azonban az talán nem túlzó elvárás, hogy értékes adalékokkal szolgálva kiegészítheti azt, illetve kidolgozott fogalomkészletével – akár – stabilabb és jobban alkalmazható elméleti háttérrel biztosíthat az alkotmánypreambulumból szóló tudományos diskurzusnak. Az intertextuális elemzés tehát a korábbi alkotmányjogi hagyományt tiszteletben tartva, azt fogalmilag és elméletileg kiegészítve a preambulumban-kutatás újabb rétegét alapozhatja meg.

A következőkben egyrészt általános megjegyzésekkel, valamint egy konkrét példával szeretném alátámasztani azt, hogy van létjogosultsága az alkotmánypreambulumban szövegközi tanulmányozásnak.

3.1. Alkotmánypreambulumban és paratextualitás

Az alkotmányokat bevezető szövegek szövegközi dimenziói közül elsőként a paratextualitás kérdéskörét érdemes áttekinteni. Genette-i értelemben használva paratextusnak tekinthető minden olyan szöveg, mely egy adott műnek – valamilyen módon – szövegkörnyezetet teremt.²¹ Számtalan szöveg vagy -töredék tartozhat

¹⁹ A legújabb irodalomból lásd: L. Orgad: The preamble in constitutional interpretation. *I-CON International Journal of Constitutional Law* 8/4 (2010) 714–738.

²⁰ Vö. Petrétai J.: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs 2009. 93.

²¹ Genette: *Transztextualitás...* i. m. 84.

e körbe, ilyenek lehetnek a különféle címek, alcímek, a borítón elhelyezett rövid összefoglalók, továbbá az egyes alkotói fázisokban készített piszkozatok, változatok, esetleg más formában megjelent, de az adott műből végül kimaradó egyéb részek.²²

A paratextuális szövegkapcsolatok léte annak felismeréséhez vezet, hogy egy meghatározott művet számos egyéb szövegtöredék is szükségszerűen körülvesz, és ezekre valamilyen módon – akár kifejezetten elutasítva vizsgálatukat – reflektálni kell az értelmezés során. A paratextusok léteezése ezért leginkább kérdéseket vet fel; Genette szerint a paratextus problémája egész egyszerűen nem más, mint „megválaszolatlan kérdések tárháza”. A bizonytalanságok közül kettő mindenképpen kiemelkedik. Egyrésztől kérdéses, hogy a paratextus része-e az adott műnek, illetve az is felmerül, hogy figyelembe kell-e venni a szöveg vizsgálatánál, értelmezésénél.²³ Elbizonytalanító és nyugtalanító problémafelvetések ezek, melyek közös jellemzője, hogy nem lehet őket egyetlen szóval elrendezni, hiszen több érv és ellenérv is felvetődhet.

E szemszögből tekintve a preambulumban egyértelmű, hogy az az alkotmány-szöveg paratextusa. Azaz, olyan szöveg(töredék), mely önmagában nem áll(hat) meg, hanem csak az alkotmánnyal összeolvasva nyerhet jelentést, mivel ahhoz kapcsolódik. Érdemes megjegyezni, hogy e ponton sajátos konvergenciát láthatunk jog- és irodalomtudomány között, Genette ugyanis kifejezetten említi az ún. „előjáró beszédek”, mint a paratextus egyik példáját. A szövegek világában, legyenek azok irodalmiak vagy jogiak, úgy tűnik, a fő szöveghez kapcsolódó, azt bevezető, annak valamilyen módon szövegkörnyezetet teremtő szövegek léte tehát általánosabb jelenség, mint talán elsőre gondolnánk.²⁴ Az alkotmány és a preambulumban kapcsolata, a paratextusok fentebb említett természete miatt, azonban több szempontból is vitatható, és ezzel a jogtudomány és bírói gyakorlat már jó ideje vívódik. A legérdekesebb azonban az – és ez ismét a jog- és irodalomelméleti kutatások konvergenciáját jelzi, és egyben igazolja a két terület összekapcsolódását –, hogy az alkotmánypreambulumban foglalkozó szerzők, illetve az azokat értelmező bírák, a jogtudomány nyelvére transzformálva valójában ugyanazokat a kérdéseket teszik fel, mint az irodalomtudósok az irodalmi művek paratextusai esetében. A kommentárokból rendszeresen felmerül például az a probléma, hogy vajon a preambulumban egyáltalán része-e az alkotmánynak,²⁵ és részben az előbbi kérdésre adott választól függően az is felvetődik, hogy figyelembe kell-e azt venni az alkotmány értelmezésénél.²⁶

Az irodalomelméleti paratextus fogalmának jogelméleti „kikölcsönzése” tehát egyrészt nyilvánvalóvá teszi azt, hogy egy jogi szöveg körül is „foroghatnak”

²² Részletes áttekintésként lásd: G. Genette: Introduction to the Paratext. *New Literary History* 22/2 (1991) 261–272.

²³ Genette: *Transztextualitás...* i. m. 84–85.

²⁴ Vö. uo. 84.

²⁵ Sulyok – Trócsányi: i. m. 90–91.

²⁶ Klasszikus példaként lásd az USA alkotmánya preambulumban, mely normativitását a Legfelsőbb Bíróság 1905-ben elvetette, mégis rendszeresen szerepet kap az alkotmány értelmezésében. Vö. Orgad: i. m. 718–721.

olyan szövegek(töredékek), melyekkel valahogy „el kell számolni”. Akár tagadva azok jelentőségét, akár beépítve azokat az érvelésbe. E probléma megértéshez az irodalomelmélet jól használható értelmezési keretet kínál, mely ugyan nem oldja meg azt, de segít más szemszögből megvizsgálni. Ezzel pedig akár hozzájárulhat egy újabb és innovatív megoldáshoz is.

Amennyiben elfogadjuk a preambulum alkotmányszöveghez viszonyított paratextuális természetét, akkor az az ún. narratív megközelítés²⁷ felé vezethet minket. Azáltal, hogy a preambulum paratextusként részt vesz az alkotmány értelmezési környezetének megteremtésében – és itt hangsúlyozni kell Genette érvelését, mely szerint ez a környezet természetszerűleg változó, gyakran jelentős, hatást gyakorol az olvasóra²⁸ – valójában az alkotmányról szóló narratívák megteremtésének egyik főszereplőjévé lép elő.²⁹ E narratívák nélkül pedig elképzelhetetlen az alkotmányosság működése, továbbá azok a tágran értelmezett alkotmányos kultúra természetének és arculatának formálódásában is döntő szerepet kapnak.

Robert M. Cover az Egyesült Államok alkotmányfejlődését vizsgálva kidolgozott, az amerikai és az egyetemes jogtudományra is nagy hatást gyakorló tézisei szerint a jog egyszerű szöveggé nem is létezhet. Mindig szükség van ugyanis ún. narratívákra, melyek meghatározzák a szövegszerű jogi előírások jelentését; ezek nélkül nem is nagyon tehetünk a jogról értelmes megállapításokat. Sőt, ha a jogról beszélünk, az már önmagában a narratívák egy bizonyos típusának elfogadását jelenti. A jog valójában tehát nem egy normatív igénnyel fellépő szöveg, hanem egy minket körülvevő, folytonosan változó normatív világ (*nomos*),³⁰ melyet a narratívák segítségével magunk kreálunk és tartunk fenn a minket körülvevő viszonyok elrendezéséhez.³¹ Ilyen értelemben tehát a jog elválaszthatatlan az azt körülvevő és annak értelmet és jelentés adó narratíváktól és az azokban megtestesülő társadalmi gyakorlattól. Cover ezt a jelenséget a következőképpen írja le találóan és tömören: „Az alkotmányokhoz mindig tartozik egy eposz, a tízparancsolatokhoz pedig egy szentírás.”³²

A coveri értelemben vett „nagy” szövegekhez szükségszerűen hozzátartozó „eposz” genezisének egyik kiemelkedő hajtóerejévé válhat az alkotmányszöveghez

²⁷ A narratív jogtudományról a hazai szakirodalomban lásd: Nagy T.: *Josef K. nyomában. Jogról és irodalomról*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő 2010. 125–160.

²⁸ Genette: *Transztextualitás...* i. m. 84.

²⁹ Elképzelhető, a kutatás eddigi eredményei erre mutatnak, hogy a paratextusként felfogott alkotmánypreambulum fő funkciója a fenti narratíva-teremtés. Genette szerint nem tehetünk általános állításokat a különféle paratextusok funkcióiról, hanem az egyedi és empirikus elemzés útján lehet meghatározni. Így, elméletben, az irodalomtudományi elemzések sem zárják ki, hogy legyen egy olyan speciális szövegtöredék, mely az alapszöveg körül kialakuló narratívák megteremtésére törekszik. Vö. Genette: *Introduction...* i. m. 269–270.

³⁰ Cover szerint a *nomos* – a minket körülvevő normatív világ – lényege, hogy a valóságot egy elképzelt alternatív állapot irányába kívánja elmozdítani. Ilyen értelemben, amellet, hogy része a jogszabályszerűségekre, jogi nyelvre és jogi mítoszokra épülő jogi tradíció, fontos, hogy ugyanígy részt alkotta egy vízió az elképzelt alternatív viszonyokról és ennek létrehozására irányuló akarat is. Cover: i. m. 7–11.

³¹ A jogkezelés és jogműködés két ideáltípusáról – „paideikus” és „birodalmi” minta – lásd rész. Uo. 11–19.

³² Uo. 4.

paratextusként kapcsolódó preambulum.³³ Az alkotmányozónak az alkotmányt bevezető sorokba foglalt megállapításai – csak példálózva: történelemértelmezése, identitás-teremtése, értékdeklarációi, elutasításai, vallási relevanciájú megjegyzései – mind-mind az alkotmányt körülölelő narratívák megszületését, megerősödését, vagy esetleges eltűnését segíthetik, és így alapjaiban befolyásolhatják arról való gondolkodásunkat. Szükségtelen részletezni, hogy ez a narratívákból kiforruló eposz döntő jelentőségű az egyes alkotmányos rendelkezések értelmezésénél.

E paratextuálisan megközelített alkotmánypreambulum tehát nem más, mint az alkotmányozó kísérlete a *nomos* legalább részleges berendezésére egy „hivatalos” narratíva megteremtésével. E törekvés érthető is, hiszen az alkotmányértelmezéshez kapcsolódó viták története megmutatta, hogy mennyire eltérően is értelmezhető egy alkotmányszöveg és ezek akár a korszakban hivatalosnak és kívánatosnak tekintett értelmezéstől eltérő eredményekre is vezethetnek. Azáltal, hogy az alkotmányozó fogódzókat kínál a jövő számára a preambulum rendelkezéseivel, annak az illúziója is megmarad számára, hogy képes e narratívákat legalább részben kontroll alatt tartani és saját értelmezésének központi helyet biztosítani. De ez természetesen lehetetlen, úgy is mondhatnánk, hogy sziszifuszi vállalkozás, mivel a társadalom egyes, határozott értékbázissal és erős közösségi kohézióval rendelkező csoportjai ugyanígy képesek az alkotmányról versengő narratívák kialakítására, és így annak eltérő értelmezésére.³⁴ Az alkotmánypreambulumra épülő alkotmányos narratíva, privilegizált helyzete ellenére is, csak egy maradhat az alkotmány jelentését és tartalmát meghatározó számos narratíva közül.

3.1.1. Alkotmánypreambulum és architextualitás

A paratextualitás szövegkapcsolatának kézenfekvő vizsgálata után az alkotmánypreambulumok kevésbé magától értődő intertextusait is érdemes érinteni. Genette nézőpontjából a szövegek közötti kapcsolat legabsztraktabb és legtávolabbi típusa az ún. architextualitás. Az architextualitás lényege egyrésztől, hogy egy szöveg pusztán azért, mert egy meghatározott műfajban íródott, már kimondatlanul magáévá tesz bizonyos előfeltevéseket, alkalmazkodik meghatározott közlésbeli elvárásokhoz. Ha egy szerző a regény műfaját választja, akkor minden bizonnyal elfogad olyan stílus, közlés és szerkesztésművelési szabályokat, melyek például a költeményekre nem vonatkoznak. Másodsorban, a választott műfaj az olvasók elvárásai és fogadtatása szempontjából is döntő, hiszen a műfaj már orientálja a befogadó közeget, ki nem mondott, de létező elvárásokat teremtve.³⁵ A szöveg-

³³ A rabszolgaság eltörlésével kapcsolatos 19. századi alkotmányos viták és dilemmák alkotmányos narratívává válásának bemutatása kapcsán Cover kifejezetten idéz egy véleményt, mely az USA alkotmányának preambuluma alapján tartja elképzelhetetlennek azt az alkotmányértelmezést, mely fenntartja a rabszolgaságot. Azaz, a preambulum is szerepet kapott egy minőségileg új, a jogegyenlőséget középpontba állító abolicionista narratíva kialakulásában. Vö. uo. 37–38.

³⁴ Vö. uo. 25–33. Cover szerint az USA alkotmánya szabad vallásgyakorlást biztosító szakaszának léteznek a bevettnél „radikálisabb”, a *public policy* megfontolásokat kizáró olvasatai, amint ezt az Amish, vagy a Mennonita közösség önálló *nomos*-t teremtő értelmezése is bizonyítja.

³⁵ Lásd Genette: *Transztextualitás...* i. m. 85–86.

gel szembeni műfaji elvárások pedig alapvetőek a szöveg fogadtatásánál, mivel a művek megítélésénél az ilyen implicit követelmények döntőek lehetnek. Természetesen, e kapcsolat egy szöveg és egy műfaji minőség között mindig csak viszonylagos lehet, mivel – ahogy erre Genette utal – e viszony gyakran vita tárgya, egyáltalán nem magától értetődő ugyanis, hogy egy mű pontosan melyik műfajba tartozik; továbbá az egyes műfaji kategóriák koronként is változhatnak újak keletkezésével és korábbiak eltűnésével.³⁶

Elfogadva az architextuális kapcsolatokat logikáját megállapíthatjuk, hogy az alkotmánypreambulumban maga is önálló műfaj a jogi szövegek különféle típusai között (pl. alkotmány, törvény, rendelet, bírói döntés, stb.). Amennyiben ezt az önálló – irodalmi jellegű – műfaji minőséget elismerjük, akkor azonnal egy új problematika tárul fel előttünk: az alkotmánypreambulumnak mint műfajnak a fontosabb jellemzői és stílusjegyei. Nyilvánvaló ugyanis, hogy ha az alkotmányokat bevezető sorok önálló műfajt alkotnak a jogi szövegek között, akkor azok megszövegezésére és további stílusbeli jellemzőire vonatkozóan is kell léteznie bizonyos elvárásoknak. E kontextusban pedig már értelmesen tehetjük fel a kérdést: létezik-e jelenleg bármiféle kánon az Európai Unió tagállamaiban az alkotmányok bevezető szövegeinek felépítéséről, stílusáról? Azaz, azonosítható-e az az architextus, melyre napjaink európai alkotmánypreambuluma épülnek, ha igen, melyek ennek főbb jellemzői?

A preambulumban szövegszerű elemzését követő első lényeges következtetés az, hogy az Európai Unió tagállamaiban nem találhatunk egységes, az alkotmánypreambulomokkal kapcsolatos, közös műfaji jellegzetességekre utaló jeleket. A közös pontok felfedezéséhez a tízennégy preambulumban – a többi uniós tagállam alkotmányához nem kapcsolódik ilyen szöveg – anyaga egyszerűen túlzottan heterogén mind stílusában, mind tartalmában.³⁷ Azonban az tagadhatatlan, hogy létezik két olyan nagyobb csoport is, melyeknél egyes közös – önálló műfaji sajátosságok létét jelző – jellemzők jól azonosíthatóak. Ezek egyike azoknak a tagállamoknak a csoportja, melyek gazdasági-politikai rendszerváltás követően váltak az Unió tagjaivá, a másik pedig a megszilárdult és kiforrott jogállami és demokratikus berendezkedésű országok köre.

Az első csoportban – uniós tagállammá rendszerváltást követően való országok – több olyan közös stílusjegyet is felismerhetünk, melyek – természetesen országokként eltérő mértékben – mind-mind kimutathatóan hatottak az alkotmánypreambulomok aktuális formájára. Az alkotmánypreambulomok architextusának e konstellációja többek között: (i.) a hosszabb, gyakran több mondatból álló szövegeket preferálja;³⁸ (ii.) azok stílusa emelkedett, ünnepélyes és egyes ese-

³⁶ Genette ezt az összefüggést így fogalmazza meg: „Végső soron egy szöveg műfaji helyzetének meghatározása nem magának a szövegnek a dolga, hanem az olvasóé, a kritikusé, a közönségé, akik igenis elutasíthatják a paratextuálisan követelt státusz, ezért szokás azt mondani, hogy Corneille-nek ez vagy az a »tragédiája« nem is igazi tragédia, vagy hogy a *Rózsaregény* nem is regény.” uo. 85.

³⁷ A szöveg e részét Horvátország csatlakozása előtt véglegesítettem, ezért nem dolgoztam bele a horvát alkotmánypreambulomot.

³⁸ Kiemelkedően hosszú az új magyar preambulumban (454 szó) (a legújabban csatlakozott Horvátország alkotmánypreambuluma még a magyarnál is hosszabb, de ezzel a preambulummal a szöveg

tekben nem nélkülözi a költőiséget sem;³⁹ (iii.) gyakoriak bennük a történelmi elemek és utalások;⁴⁰ és (iv.) számos értékelemet, vagy érték-hivatkozást inkorporálnak.⁴¹ Összegezve, e csoport preambulumaiban nem állnak távol a költészettől, pontosabban a vers (pontosabban: szabad- vagy prózavers) műfajától. Inkább tekinthetőek jól vagy rosszabbul sikerült lírikus megnyilatkozásoknak, mint szigorúan vett, a normativitás igényével fellépő jogi szövegeknek.⁴²

E különleges architextus magyarázta döntően – de ez nem zár ki további magyarázat-lehetőségeket – e preambulumban identitás-teremtő igényéhez kapcsolódik. Az autoriter rendszerekről a demokratikus és jogállami rendszerek irányába zajló átmenet kezdetén nélkülözhetetlennek bizonyult egy új, a korábbival élesen szembeállítható, társadalmi-politikai identitás és vízió megteremtése, beleértve a múlt, különösen a közelmúlt, értékelését is.⁴³ A történelmi- és értékelemek mind-mind ezt a célt szolgálják, a vizsgált preambulumban hosszúsága és emelkedett stílusa pedig a megfelelő – az érzelmi azonosulásra lehetőséget adó – keretet biztosítja. E szövegek, melyek célja alapvetően ideológiai jellegű, az alkotmánnyal összekapcsolódva kiemelt státuszra tesznek szert a szigorúan vett jogi diskurzusban és a tágabb közbeszédben is, és ezzel valóban képessé vál(hat)nak egy új narratíva megalapozására a politikai közösség számára.

Az előbbiekkal összehasonlítva feltűnő, hogy azok a preambulumban, melyek nem ilyen „átalakuló”, hanem stabil demokratikus és jogállami berendezkedésű országok alaptörvényeihez kapcsolódnak eltérőek. E csoport preambulumban-archi-

elkészítése során még nem foglalkoztam). E csoport többi preambuluma sem tekinthető rövidnek, pl. a lengyel preambulumban 238, a cseh 128, az észt 90, a portugál 143 szóból áll.

³⁹ Pl.: „Ezeket az emberi jogokat és alapvető szabadságokat megvalósítandó, összegyűlték a nép törvényes képviselői, hogy kidolgozzanak egy, az ország óhajának megfelelő alkotmány.” (A Portugál Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 3. bek. 2. mond. Badó A.–Trócsányi L. (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai unióban*. KJK-Kerszöv, Budapest 2005. 817.); „Mi, a Cseh Köztársaság állampolgárai Csehországban, Morvaországban és Sziléziában, (...)” (A Cseh Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 1. tagmondd. Badó–Trócsányi: i. m. 219.); „Rendíthetetlen hittel és tántoríthatatlan akarattal az államiság megőrzése és fejlesztése iránt, (...)” (Az Észt Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 1. tagmondd. Badó–Trócsányi: i. m. 321.)

⁴⁰ Pl. „Mi a szlovák nemzet, (...) Cirill és Metód szellemi hagyatékának és a Nagymorva Birodalom történelmi örökségének értelmében, (...)” (A Szlovák Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 3. tagmondd. Badó–Trócsányi: i. m. 1001.); „(...) felidézve az Első és Második Köztársaság legjobb hagyományait, (...)” (A Lengyel Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 8. tagmondd. Badó–Trócsányi: i. m. 523.)

⁴¹ Pl. „A spanyol nemzet, (...) kinyilvánítja abbéli akaratát, hogy: (...) az Alkotmány és a törvények keretében biztosítja az igazságos gazdasági és társadalmi rend elveinek megfelelő demokratikus együttélést;” (Spanyolország Alkotmánya, Preambulum, 2. mond. Badó–Trócsányi: i. m. 921.); „(az államiság...) mely a szabadságon, az igazságon és a törvényen nyugszik, (...)” (Az Észt Köztársaság Alkotmánya, Preambulum, 3. tagmondd. Badó–Trócsányi: i. m. 321.)

⁴² Horkay Hörcher Ferenc a Nemzeti Hitvallás kapcsán megállapítja, hogy „a szöveg jobban hasonlít a nemzeti költészet klasszikusaihoz, mint más alkotmányok preambulumaival”. Horkay–Hörcher F.: *A Nemzeti Hitvallásról*. In Jakab A.–Körösi A. (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol*. MTA TK PTI–Ü.M.K., Budapest 2012. 294.

⁴³ A közelmúlt megértésének „emlékezetpolitikai” kihívásait és bonyolultságát – azaz azt a történelmi, társadalmi és kulturális keretet, melyben e preambulumban „hatnak” – jól szemlélteti: Zombory M.: *A bűnös és az áldozat, avagy a posztkommunizmus totalitárius nyelve*. *BUK SZ* 24/2 (2012) 112–117.

textusának főbb jellemzői: (i.) a (viszonylag) rövidebb és tömörebb szöveg;⁴⁴ (ii.) a megfogalmazás egyszerűsége, az emelkedett stílus hiánya;⁴⁵ (iii.) a szövegek – jelentős részükben – csak szimbolikus utalásokra szorítkoznak, melyek (iv.) legnagyobb része történelmi vagy vallási természetű.⁴⁶ Ez az architextus típus, tehát, nevezzük most „nyugatinak” – abban az értelemben, ezeknek országoknak a történelme nélkülözi az olyan jellegű politikai töréseket, mint az előbbi csoport tagjai (bizonyos értelemben, e szempontból, Görögország kivétel lehet) –, jóval kevesebbet „vár el” az alkotmány bevezetőjétől mint a korábban bemutatott. Fő célja nem egy politikai-jogi berendezkedés identitásának megalapozása, hanem egyes, az adott ország politikai-jogi kultúrája szempontjából fontos szimbolikus pontok rögzítése. Itt tehát az alkotmánypreambulumban szimbolikus jelentőségű, feladata az adott ország történelme és identitása szempontjából kiemelt fontosságú jogi dokumentumok, események, esetleg transzcendens utalások deklarálása.

Valójában, az általános alkotmánypreambulumban architextus hiánya ellenére két olyan architextus-jellegű szöveg-mintázat is azonosítható (a későbbiekben, az egyszerűség kedvéért ezeket architextusnak nevezem), melyekhez az egyes uniós alkotmánypreambulumokat „néma”,⁴⁷ de félreismerhetetlen szövegek közötti kapcsolat fűzi. Az egyik ilyen architextus identitás-teremtést vár el a preambulumtól, míg a másik szimbolikus jelentőségű pontok rögzítésére törekszik. E két architextus az egyes csoportba tartozó országok történelméhez kötődik szorosan; a rendszerváltáson átesett országok alkotmányozója és alkotmánya, úgy tűnik, igényli a preambulumban költőiségét és gazdagságát, míg a másik csoportban megelégszenek a szimbolikus elemek rögzítésével. Ez a probléma azonban már a társadalmi textus felé vezet, mely a következő rész témája.

Lehet-e néma és absztrakt szövegek közötti kapcsolatoknak bármiféle jogi jelentősége, mely túlmutat az esztétikai és társadalmi-történelmi vonatkozásokon? Minden bizonnyal, ugyanis az alkotmányozó feltehetően folyamatosan szembesül a vonatkozó architextus-típus elvárásaival, és az adott jogi kultúra feltételei között igyekszik az alkotmánypreambulumban szövegét ennek megfelelően alakítani. Ezért nem meglepő, hogy a 2004 után csatlakozott kelet-közép-európai országok preambulumaiban nagyfokú stílus- és szerkezetbeli hasonlóságokat mutatnak, még ha tartalmuk természetesen el is tér. Megállapítható tehát, hogy a preambulumban architextusa valójában kijelöli azt a legáltalánosabb keretet (hosszúság, stílus, fogalmi- és szókészlet), melyben az alkotmányozó egy preambulumban megfogalmazásánál mozoghat, illetve megjelöli azokat a pontokat, ahol az eltérés mindenképpen magyarázatot igényel(ne).

⁴⁴ A leghosszabb a francia alkotmány preambuluma, 101 szó (beleértve az 1. cikket is). A többi ennél rövidebb, az ír 87, a német 65, az olasz 34, a görög pedig 15 szóból áll.

⁴⁵ Ez alól kivétel az ír alkotmány preambuluma, mely stílusát tekintve leginkább egy szakrális szöveghez, egy zsoltárhoz hasonlít. (lásd: Badó-Trócsányi: i. m. 489.)

⁴⁶ Pl. „A Szent, Egylényegű és Oszthatatlan Szentháromság Isten nevében (...)” (Görögország Alkotmánya, Preambulum, 1. tagmond. Badó-Trócsányi: i. m. 407.); „Ezen alapelvek és a népek önrendelkezési jogának értelmében (...)” (Az 1958. évi október 4-i Alkotmány, Preambulum, 2. bek. Badó-Trócsányi: i. m. 381.).

⁴⁷ Genette: Transztextualitás... i. m. 85.

3.1.2. Társadalmi textus

Ha elfogadjuk Kristeva marxista ontológiára alapozott megállapítását, miszerint egy szöveg mindig egy meghatározott kulturális-társadalmi közeg terméke, és így különféle más, a társadalmi diskurzusokban megjelenő szövegek és megnyilatkozások metszéspontján helyezkedik el, azokat – transzformációt követően – magába olvasztva, akkor újabb elemzési horizontok tárulhatnak fel a kutatás során.⁴⁸ Ebben az esetben az alkotmánypreambulumban már nem csak egy egyszerű, betűösszesség szintű szöveg, hanem az alkotmányozó olyan írásbeli megnyilatkozása, melyben – ha megfelelő módszerekkel elemezzük – felfedezhetővé válnak azt körülölelő, arra hatást gyakorló különféle politikai és társadalmi narratívák és diskurzus-típusok is. Ezek vizsgálata pedig az alkotmányozásról és az alkotmányról való ismereteinket is bővítheti, mivel elsőre nem mindig szembeötlő jelenségekre irányíthatja a figyelmet.

A szövegekben különféle narratívák lecsapódását kereső megközelítés segítségével tehát több összefüggést is fel lehet ismerni. E körben – kizárólag példaként, az érdeklődést felkeltendő – arra szeretnék rámutatni, hogy a „tartalmasabb” preambulumban egy része több ponton is erősen kapcsolódik a különféle „nemzeti mitológiákhoz”. Neme belebonyolódva az ezzel kapcsolatos történelmi és emlékezés-történelmi elemzésbe,⁴⁹ „nemzeti mitológia” alatt itt egy nemzet önmeghatározásának azokat az elemeit értem, melyek olyan történelminek vélt eseményeket, történeteket jelenítenek meg, melyeknek az adott nemzet önazonossága szempontjából kiemelt jelentősége van.⁵⁰ Ezek nem szükségszerűen kapcsolódnak a történelmi tényekhez, de nem is feltétlenül ellentétesek azokkal; lényegük, hogy egyes történelmi tényeket kiemelnek az események sorából és a száraz történelmen túli, gyakran érzelmi természetű jelentéssel ruháznak fel. Európában nincs nemzet, mely ne rendelkezne ilyen mitológiával, ez az egyszerű szimbólumoktól – pl. a gall kakas, a flamand oroszlán, a viking harcos, a teuton lovag – a hosszabb elbeszélésekig – pl. a dákok-román „kontinuitáselmélet”, Róma alapításának mítosza, a gall államszervezet előzményeinek római kori visszavetítése, az 1830-as belga „forradalom” mitizálása – számos formában kifejeződhet.

A preambulumban szövegek ilyen jellegű szövegek közötti kapcsolataira több kifejezett példát is találhatunk. Ilyen az ír alkotmány preambuluma, mely az „atyák” nemzeti függetlenségért folytatott „hősies és lankadatlan küzdelmét”⁵¹ említi, és így az írek és Írország történetét folytonos szabadságharcokként állítja be. A litván preambulumban kvázi időtlen perspektívába helyezi a litván állam létét, mivel annak

⁴⁸ Kristeva: A szövegstrukturálás... i. m. 15.

⁴⁹ Vö. Zombory: i. m.

⁵⁰ A nemzeti mitológia jelentőségére már Renan is utal, amikor a felejtést és a történelmi tévedéseket alapvetőnek tartja egy nemzet kialakulásában. Vö. E. Renan: Mi a nemzet? In Bretter Z.-Deák Á. (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány kiadó, Pécs 1995. 171–187. Bibó a „történelmi élmények” jelentőségét hangsúlyozza a közép- és kelet-európai nemzetek eltorzult lelki alkatának megszületésében. Vö. Bibó I.: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Bibó I.: *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*. Magvető, Budapest 1986. 185–265. kül. 196–197. és 226–227.

⁵¹ Badó-Trócsányi: i. m. 489.

„sok évszázaddal”⁵² ezelőtti alapítására hivatkozik. A portugál preambulum pedig azt mutatja, hogy nem csak a távolba vesző, lényegében a történelmen kívülre helyezett múlt, hanem a közelmúlt is kiválóan alkalmas a „mítosz-teremtésre”, mivel a „portugál nép hosszú ellenállásáról” és „legmélyebb érzelmeiről”⁵³ beszél a Salazar-rezsim megdöntése kapcsán. Végül, kiváló illusztráció a szlovák alkotmány preambuluma is, mely közvetlen kapcsolatot teremt a szlovák nemzet jelenlegi léte és „Cirill és Metód szellemi hagyatéka” illetve a „Nagymorva Birodalom öröksége”⁵⁴ között.

A „nemzeti mitológia” közvetlen, vagy egyes esetekben kevésbé szembeötlő – általában hosszabb, történelmi időtávokra történő hivatkozás képében történő – megjelenése az alkotmányok bevezetőjében nyilvánvalóan azok, korábban már említett, identitásteremtő és értékközvetítő funkciójához kapcsolódik a legerősebben. A mítoszok, melyek az adott közösséget megkülönböztetik a többitől, kiválóan alkalmasak lehetnek a közösséggel való azonosulás megalapozására.⁵⁵

Megfordítva, a „nemzeti mitológia” gyakran erős „lecsapódása” az alkotmányok bevezetőjében pedig arra utal, hogy a nemzeti diskurzus még napjainkba is erős hatást gyakorol az alkotmányozóra, különösen, de nem kizárólagosan, a közép-európai régióban. Úgy tűnik tehát, hogy az alkotmányozó a 21. században sem szakadhat el a „nemzeti narratívától” Európában, és bizonyára más alkotmányos és egyéb törvényi rendelkezésekben is megtalálhatjuk ennek az intertextuális kapcsolatnak a nyomát, noha nem annyira szembeötlően, mint a preambulumban.⁵⁶

4. Egy elemzés: a francia alkotmánypreambulum

Az alkotmánypreambulumban megjelenő, kifejezett vagy hallgatóságos szövegek közötti kapcsolatokra figyelemmel megállapítható, hogy jelenleg e szempontból a francia alkotmány preambuluma a leggazdagabb.⁵⁷ A következőkben e szöveg vizsgálatán keresztül szeretnék rámutatni a szövegek közötti kapcsolatokat közép-pontba állító elemzés további lépcsőire és lehetséges perspektíváira.

⁵² Uo. 581.

⁵³ Uo. 817.

⁵⁴ Uo. 1001.

⁵⁵ Vö. Takács P.: A nacionalizmus és a nemzetállam eszméje. In Takács P. (szerk.): *Államelmélet I.* Szent István Társulat, Budapest 2007. 328–349.

⁵⁶ Vö. pl. a román alkotmány 1. szakasza (1) pontjával, mely gyakorlatilag az összes olyan nemzeti „toposzt” tartalmazza, mely a 19. század óta a román identitás meghatározó eleme (szuverenitás és függetlenség, egységes és oszthatatlan nemzetállami lét). Továbbá, a luxemburgi alkotmány első cikke kifejezetten deklarálja, a nagyhercegség független állam, és itt a függetlenség hangsúlyozása nem az önállóság, hanem a modern luxemburgi történelemben nagy szerepet betöltő semlegesség eszméjére utal. Lásd: Luxemburg alkotmánya 1. cikk.

⁵⁷ A francia alkotmányos hagyománytól egyébként sem idegenek a hosszabb preambulumban. Mind az 1848-as, a Harmadik Köztársaságot létrehozó, mind az 1946-os, a Negyedik Köztársaságot megteremtő alkotmány is igen hosszú és tartalmas preambulumban rendelkezett. Ezekkel összehasonlítva az 1958-as alkotmány kifejezetten visszafogottnak tekinthető.

4.1. Az ötvennyolcas preambulum szövegüniverzuma

A francia alkotmánypreambulum intertextuális kutatásának kiinduló lépése az ún. szövegüniverzum rekonstrukciója a korábban már megismert kategóriák segítségével. Szembetűnő, hogy e preambulum-szöveg kifejezetten hivatkozik három másik jogi szövegre: (i.) az emberi és polgári jogok 1789-es Deklarációjára, (ii.) 1946-os alkotmány preambuluma, és (iii.) a 2004-es Környezeti Kartára. E három szöveg tehát a preambulum klasszikus intertextusa,⁵⁸ itt ugyanis egyértelmű, szövegbe ágyazott hivatkozásokat találhatunk. Azaz, ez az alkotmánypreambulum valójában három másik szöveggel együtt hoz létre egy közös szövegüniverzumot, és ezért csak ezt figyelembe véve lehet valóban releváns állításokat tenni róla; önmagában vizsgálni nem érdemes.⁵⁹

Ha megfordítjuk az előbbi nézőpontot, azaz az alapszövegben hivatkozott szövegek irányából tekintünk a preambulumszövegre, akkor ismétcsak egy jól alkalmazható és magyarázó erővel bíró szövegek közötti kapcsolattípushoz jutunk. A hivatkozott három másik szöveg szemszögéből ugyanis azt láthatjuk, hogy a jelenlegi alkotmánypreambulum e korábbi szövegek ún. hipertextusa. Hipertextuális kapcsolatról akkor beszélünk, ha egy adott szöveg egy korábban már létező szövegre vagy szövegekre valamilyen módon „ráfonódik”, „rákapcsolódik”. Ez történhet egyszerű leíró átvétellel, vagy a korábbi szövegek olyan – nem mechanikus, hanem alkotó és kreatív jellegű⁶⁰ – felidézésével, mely nyilvánvalóvá teszi a kapcsolatot, egyben jelzi, hogy az újabb szöveg nem érthető meg teljességében a korábbi(ak) nélkül.⁶¹

A hatályos francia preambulum e nézőpontból – beleértve a részét képező 1. cikket is, mely a francia köztársaság berendezkedésének legalapvetőbb jellemzőit rögzíti – tehát a korábbi alkotmányos szövegek hipertextusa. Az „ötvennyolcas” szöveg ugyanis számos olyan utalást tartalmaz – „a szabadság, egyenlőség és testvériség közös eszménye”, „demokratikus fejlődés”, „Franciaország oszthatatlan, világi, demokratikus és szociális köztársaság”, „a törvény előtti egyenlőség biztosítása”, „a vallási hit tiszteletben tartása”⁶² –, melyek a korábbi szöveg-elemek kreatív transzformációi. A transzformáció ténye pedig azt jelzi, hogy az átvett

⁵⁸ Vö. Genette: *Transztextualitás...* i. m. 83–84.

⁵⁹ Kiváló példa a francia történelmi preambulumban „szétválaszthatatlanságára” két szaktanulmány, mely az 1946-os preambulummal foglalkozik. Egyik sem önmagában vizsgálja azt, hanem – eltérő módszerrel, a strukturális nyelvészet vagy a történelmi elemzés módszerét felhasználva, és eltérő eredményre jutva, az egyik a diszkontinuitást és az eltéréseket, míg a másik a kettő közötti erős kapcsolatot hangsúlyozza – az 1789-es Deklarációval veti össze és annak fényében mutatja be. Lásd: J. Chevallier: *Essai analyse structurale du préambule*. In G. Koubi (szerk.): *Le préambule de la constitution de 1946. Antonimies juridiques et contradictions politiques*. PUF, Paris 1996.; 13–36. B. Mercuzot: *Le préambule de 1946 entre républiques et révolutions*. Uo. 37–49. Hasonló stratégiát követ egy 2002-ben megjelent alkotmányjogi tankönyv is, mely az első közel 120 oldalon az alapvető jogokat a három jogi szöveg (a Deklaráció, az 1946-os és az 1958-as preambulumban) alapján, mondatról-mondatra mutatja be. Vö. C. Debbasch: *Constitution, Ve République*. Dalloz, Paris 2002.

⁶⁰ Genette nem véletlenül nevezi az e szövegek közötti kapcsolat kialakításának alapjául szolgáló műveletet transzformációnak. Genette: *Transztextualitás...* i. m. 86.

⁶¹ Uo.

⁶² Badó-Trócsányi: i. m. 381.

elemek teljes jelentése, és ezzel a preambulum jelentése is, csak a hipertextuális kapcsolatok alapjául szolgáló szövegek segítségével tárulhat fel. Nem véletlen tehát, hogy a fenti, igen tömör, politika berendezkedés alapjait rögzítő utalások kifejtését a szövegüniverzum korábban említett darabjaiban részletesen megtalálhatjuk, és ezek adják meg a teljes és pontos jelentésüket.

A francia preambulum szövege tehát többirányú szövegközi kapcsolatok hálójának középpontjában áll. Egyrésztől kifejezetten hivatkozik korábbi alkotmányos szövegekre (intertextualitás), másrésztől ő maga e korábbi szövegek derivátumaként értékelhető (hipertextualitás). Azaz, nem egy önmagában megálló jogi dokumentum (mint ahogy egyetlen más jogi szöveg sem), hanem olyan szöveg-jelenség, mely merít korábbi szövegekből és teljes jelentését csak azokkal összeolvassva nyeri el. Mint majd látni fogjuk, a francia Alkotmánytanács is ebben szellemben kezeli a preambulumot. Alapjogi gyakorlatában az Alkotmánytanács e szövegközi kapcsolatokat felhasználva és azokat normatív érvénnyel felruházva tette az emberi jogokat az alkotmányosság részévé egy olyan alkotmányos kultúrában, ahol az alkotmány – mivel alapvetően politikai és intézményi jellegű szabályokat tartalmaz csak – egyáltalán nem tartalmazza cikkelyszerűen az emberi jogokat még ma sem.⁶³

4.2. Születő, kapcsolódó és eltűnő narratívák

A szűkebb értelemben vett intertextuális elemzést követően a különféle, egyes pontokon összefonódó, másokon szétartó narratívák formájában megjelenő társadalmi textus – Cover rendszerében: a *nomos* – felé kell fordulnunk (vagy, kicsit radikálisabban: nyitnunk). Ez az alkotmánypreambulum e szempontból is ígéretes kutatási terület, ugyanis nem csak a narratívák létre és hatására, hanem azok dinamikus átalakulására is példákkal szolgálhat.

Ha a preambulumot a korábbiakban bemutatott négy alkotmányos dokumentumból álló szövegüniverzumból fogjuk fel, akkor e narratíva-orientált elemzés első összefüggése szinte magától értetődő. Lehetetlen nem észrevenni, hogy e szövegek – noha nem egyforma intenzitással – mind stílusukban, mind tartalmukban elválaszthatatlanok a Felvilágosodás örökségétől.⁶⁴ Nyilvánvaló, hogy e szempontból legerősebb a kapcsolat az 1789-es Deklarációval, de ugyanez észrevehető az 1946-os alkotmánypreambulum és a 2004-es Karta stíluselemei – mindkettő stílusa ünnepélyes és emelkedett – és egyes tartalmi rendelkezései között is.⁶⁵

⁶³ A Conseil Constitutionnel 1971 óta alkotmányos jelentőségűnek nyilvánította a 1789-es Deklarációt és az 1946-os preambulumot, és ezzel „elismerte” a fenti szövegkapcsolatot jogi értelemben is. A részletes elemzést lásd: M.-P. Granger: A francia alkotmány preambuluma(i): tartalom, státusz, alkalmazás és módosítás. In Lamm V.-Majtényi B.-Pap A. L. (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban*. Complex, Budapest 2011. 62–63, 66–72.

⁶⁴ Kiindulópontként lásd: E. Cassirer: *A felvilágosodás filozófiája*. Atlantisz, Budapest 2007.; Tordai Z.: Gondolatolvasás (az értelmek lehetőségei). In B. Pascal: *Gondolatok*. Gondolat, Budapest 1978. 389–444. kül. 405–444.

⁶⁵ Pl. az 1946-os Alkotmány Preambuluma kifejezetten visszaüt az 1789-es Deklarációra (1.), több ponton érinti az egyenlőség eszményét (3., 12., 13.) emlékeztet Franciaország küldetésére (!), hogy a felelősségére bízott népeket a demokratikus önrendelkezés felé vezesse (18.) (a teljes szöveg magyarul

A Felvilágosodás által megteremtett haladásközpontú, intézmény-orientált és emberi jogi narratíva jelenléte „szülőhazája” több mint két évszázaddal később hatályos alkotmányában természetesen egyáltalán nem meglepő. Azonban mégis érdemes lehet ezt tudatosítani, hiszen nem feltétlenül szükségszerű, hogy egy narratíva közel két és fél évszázadon keresztül ilyen intenzív befolyást gyakoroljon a jogi gondolkodásra. Csak ellenpéldaként megemlíthető, hogy a politikai szféra és jogtudomány eszközeivel igen erősen támogatott marxista-leninista narratíva⁶⁶ hetven év után gyakorlatilag teljesen eltűnt Közép- és Kelet-Európa jogi gondolkodásából, még ha egykor egy világrendszer támogatta is létezését. Továbbá az Egyesült Államok alkotmányának azok a korabeli olvasatai, melyek igazolhatónak látták a rabszolgaságot, szintén csak a jogtörténészek számára érdekesek, mivel a jelenkori amerikai *nomos*-ban⁶⁷ már semmilyen szerepet sem játszanak. Az alkotmánynak értelmet és jelentést adó narratívák tehát történelmi léptékben változ(hat)nak és átalakul(hat)nak – még ha egy korszak szemszögéből nézve stabilnak is tűnnek – azonban, úgy tűnik, a francia *nomos*-nak van legalább egy állandó eleme: a Felvilágosodás általános alkotmányjogi öröksége.

A Felvilágosodás alkotmány- és politikaértelmezése mellett e négy elemű preambulumban a modern francia kultúra és történelem egy másik meghatározó narratívájának hatása is kimutatható. E szövegek kifejezetten hivatkoznak a francia népre,⁶⁸ a nemzetre,⁶⁹ a nemzeti szuverenitásra,⁷⁰ a nemzeti érdekre⁷¹ és Franciaország küldetésére.⁷² Egyértelmű, hogy a francia nacionalizmus alkotmányjogi felvillanásai ezek az elemek, és mind-mind a nemzeti gondolat becsatornázására szolgálnak. Lehetetlen a francia alkotmányjogi gondolkodást megérteni a nép és a nemzeti szuverenitás abban elfoglalt kiemelt helyzetének ismerete nélkül és a fent említett hivatkozások mind ennek tudatosítására törekszenek.⁷³ E *nomos* tehát korunkban, annak ellenére, hogy a nemzet gondolkörét több komoly politikai-

megtalálható: Granger: i. m. 79–80.); 2004-es Környezeti Karta (*Charte de l'environnement de 2004*) bevezetőjében többször utal az emberiségre mint absztrakt alanyra; a 6. cikkben (fenntartható fejlődés) pedig megjelenik a haladás – gazdasági és társadalmi értelemben felfogott – eszméje. (forrás: <http://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Charte-de-l-environnement-de-2004>).

⁶⁶ A szocialista normativizmus alapjairól lásd Szilágyi Péter kiváló összefoglalását. Szilágyi P.: A jogfogalom és törvényesség Szabó Imre jogelméletében. *Leviatán* (2003). 69–73.

⁶⁷ Vö. Cover: i. m. 35–40.

⁶⁸ Az ember és polgár jogainak 1789-es deklarációja első sora (a teljes szöveg magyarul megtalálható: Granger: i. m. 81–82.); az 1946-os Alkotmány Preambuluma 1.; az 1958-as Alkotmány Preambulumának első sora (Badó-Trócsányi: i. m. 381.).

⁶⁹ Az ember és polgár jogainak 1789-es deklarációja 3.; az 1946-os Alkotmány Preambuluma 10.

⁷⁰ Az ember és polgár jogainak 1789-es deklarációja 3.; az 1958-as Alkotmány Preambulumának második sora.

⁷¹ A 2004-es Karta bevezetője a környezetvédelmet az alapvető nemzeti érdek egyik elemeként említi.

⁷² Vö. Az ember és polgár jogainak 1789-es deklarációja: „(...) ez a kinyilatkoztatás az emberi társadalom összes tagjának mindenkor szeme előtt lebegjen (...)”; az 1946-os Alkotmány Preambuluma 19. „Hagyományos küldetéséhez híven Franciaország (...)”; az 1958-as Alkotmány Preambuluma: „a Köztársaság felajánlja a csatlakozási óhajukat kifejezésre juttató tengerentúli területeknek (...) a demokratikus fejlődésük reményében fogant új intézményeket”.

⁷³ A francia nacionalizmus eszmetörténetéhez kiváló kiindulópontként lásd: Raoul Girardet: Pour

filozófiai és alkotmányjogi kihívás is érte,⁷⁴ még mindig, a korábbi két évszázad eszmeiségét folytatva kiemelt figyelmet fordít az alkotmányjog nemzeti irányú megalapozására.

Utolsóként, az 1946-os és az 1958-as preambulum szövegében is kifejezett hivatkozást találhatunk a Köztársaságra (nagy kezdőbetűvel). E kifejezés egy újabb narratíva irányába kötelezi el a jelenlegi francia *nomos*-t, mivel egyértelműen a republikánus hagyomány⁷⁵ mellett tör lándzsát, annak átütő győzelmét szimbolizálva a francia közgondolkodásban. A köztársasági alapok léte és hangsúlyozása napjainkban nem meglepő, azonban itt sem árt emlékeztetni arra, hogy a modern francia alkotmánytörténetben a monarchikus elv, és maga a királyság intézménye is jelentős szerepet játszott, sőt a 19. századi közjogi viták egyik gyújtópontja volt.

A Deklarációt például még XVI. Lajos uralkodása alatt fogadták el, és a 19. századi történelemben is több kísérletet láthattunk a királyság restaurációjára.⁷⁶ A királypártiság a francia konzervatív hagyomány központi eleme – a katolicizmus mellett –, és olyan jelentős képviselői voltak a második világháború előtt, mint például Charles Maurras, aki az ún. „integráns nacionalizmus” kidolgozójaként a 20. század első felének egyik meghatározó politikusa és politikai gondolkodója volt. A republikánus gondolkodás átfogó győzelme a monarchisták felett politikai és alkotmányjogi értelemben csak a második világháborút követően történhetett meg. Ezért, noha a Köztársaság kifejezés csak egy nagybetűvel kezdődő szó a szövegekben, annak jelentősége messze túlmutat ezen, hiszen a köztársasági eszme győzelmét szimbolizálja közel két évszázad politikai és intellektuális küzdelmeit követően. Valójában, a francia republikánus hagyományt és az ahhoz kötődő vitákat kapcsolja be a *nomos*-ba, kizsírítva onnan a monarchikus meggyőződést és érvrendszert.

Eddig azt láthattuk, hogy a francia alkotmánypreambulum szorosan kapcsolódik három, a modern francia történelemben kiemelt szerepet játszó alkotmányos-politikai narratívához. Ez azonban még nem fedi le teljesen annak kapcsolatát a társadalmi textussal. Az alkotmánypreambulum ugyanis nem csak inkorporálhat és így kifejezhet egyes narratívákat, hanem akár elősegítheti azok születését vagy formálódását, mint ezt a paratextualitás elemzése kapcsán már általánosságban láthattuk.

une Introduction à l'Histoire du Nationalisme Français. *Revue française de science politique* 8/3 (1958) 505–528.

⁷⁴ Ezek közül talán a legjelentősebb – ez az értékelés természetesen szubjektív – a Habermas által kidolgozott „alkotmányos hazafiság” politikafilozófiai koncepciója illetve az európai integráció jogi realitása, mely számos ponton a szuverenitás *de iure* vagy *de facto* szupranacionális szintre történő áthárításához vezetett. Vö. J. Habermas: *Esszék Európa alkotmányáról*. Atlantisz, Budapest 2012.

⁷⁵ A modern francia republikánus hagyományról lásd: J.-F. Spitz: *Le moment républicain en France*. Éditions Gallimard, Paris 2005.

⁷⁶ A legjelentősebb monarchikus időszakok a forradalom konszolidálást, Napóleon bukását követően: a restauráció időszaka a Bourbon-ház uralkodása alatt (Napóleon 100 napjával megszakítva 1815-ben) (1814–1830), a júliusi monarchia időszaka az Orléans-ház uralkodása alatt (1830–1848), a második császárság időszaka Louis-Napoléon Bonaparte uralma alatt (1852–1870).

Talán túlzásnak tűnhet, de mégis meg lehet kockáztatni: a modern francia emberi jogi bíráskodás valódi kiteljesedése elképzelhetetlen lett volna a preambulum – itt most a teljes szövegüniverzumot értve ez alatt – nélkül. Az Alkotmánytanács a preambulumot felhasználva ruházta fel valódi normatív erővel az emberi jogokat az alkotmányossági normakontrollal kapcsolatos ítéleteiben. A preambulumra és annak szövegekői összefüggéseire hivatkozva az Államtanács közel harminc év alatt az emberi jogokat tette az alkotmányosság egyik mércéjévé, és számos jogszabályt semmisített meg a preambulum normativitásából kiindulva.⁷⁷ Ilyen értelemben az alkotmánypreambulum – ismét mint több ponton kapcsolódó szövegek univervuma – a modern francia emberi jogi narratíva szimbolikus kiindulópontja volt, és a bíróságok előtt zajló jogvitákban felvetődő emberi jogi érvek nélkülözhetetlen kelléke. Annak ellenére is igaz ez az állítás, hogy történtek olyan esetek is, amikor az Alkotmánytanács megtagadta azt, hogy valamilyen jogot a preambulumra visszavezetve normatív erővel ruházzon fel.⁷⁸

A társadalmi textusra érzékeny vizsgálat utolsó lépéseként még egy összefüggésre kell ráirányítani a figyelmet. Ha történeti jelenségként tekintünk a szövegüniverzumot alkotó négy dokumentumra – azaz a korábbiakban alkalmazott szinoptikus megközelítéssel szemben most elemeire felbontva vizsgáljuk a preambulumot –, akkor felfigyelhetünk arra, hogy a Deklarációban még észrevehetően jelenlévő transzcendens vonatkozások gyakorlatilag teljesen eltűnnek a későbbi szövegekből, sőt az 1958-as preambulumban az ellentétükre változnak. A Deklaráció ugyanis kifejezetten hivatkozik a „Legfőbb Lényre” mint az emberi jogok legitimációjának egyik forrására, illetve e jogokat „megszenteltnek” nevezi.

Továbbá, annak klasszikus ábrázolása szintén nem mentes transzcendens, a klasszikus keresztény szimbólumokat felidéző elemektől. Csak a legnyilvánvalóbbakat jelezve: a kötőablaserű szöveg-alap, illetve ennek a két oldalán megjelenő angyalszerű alakok, és a kép tetején található háromszög körüli glóriaszerű ragyogás. Látható, hogy megalkotói a Deklaráció politikai és alkotmányjogi üzenetét nem csak a minket körülvevő fizikai világ, hanem a transzcendencia felé is igyekeztek lehorgonyozni. Ennek magyarázata minden bizonnyal abban rejlett, hogy a Felvilágosodás klasszikusai nem önmagában a transzcendencia iránt hittel álltak szemben,⁷⁹ nem szabad elfelejteni, hogy többen közülük a szó klasszikus értelmében hívők voltak (pl. Descartes, Pascal, Kant), hanem legfőképpen az egyház intézményét, tekintélyét és dogmáit tették átfogó és gyakran kíméletlen kritika tárgyává.⁸⁰

Noha az 1946-os szöveg még tartalmazza a szent kifejezést⁸¹ az emberi jogok jelzőjeként, az 1958-as szöveg már teljesen elfordul a modern *nomos* születésénél

⁷⁷ Lásd részl. Granger: i. m. 66–76.

⁷⁸ Uo. 71.

⁷⁹ A modern filozófia és politikai gondolkodás nemzetközileg is elismert szakértője és kritikusa több ponton is rámutat arra, hogy a Felvilágosodás filozófusai valójában valamiféle „pótvallás” megteremtésén is fáradoztak. Vö. Molnár Tamás: *A modernség politikai elvei*. Európa, Budapest 1998. 9–84.

⁸⁰ Tordai Zádor, a Felvilágosodás filozófiájának egyik legkiválóbb hazai szakértője így ír erről: „A XVII. Századi racionalizmusban mindenütt jelen van Isten. Tordai: i. m. 423.

⁸¹ Az 1946-os Alkotmány Preambuluma 1. Chevallier kiemeli, hogy az 1946-os Alkotmány Pream-

még jelenlévő transzcendens legitimációra irányuló korábbi narratívától Franciaország világi jellegét hangsúlyozva. Azaz, a korábbi narratívával ellentétes álláspontot foglal el szekularizált politikai közösséget és alkotmányosságot vizionálva. A politikai gondolkodás teljes, a modern korban végbemenő szekularizálódása és „transzcendencia-mentesítése” tehát a francia preambulumszövegek történeti fejlődésében is tetten érhető.⁸² Így a jelenkori francia *nomos*-nak már egyáltalán nincsenek transzcendens „áthallásai” ellentétben például a görög, az ír, a lengyel vagy éppen a német alkotmányos gondolkodás narratíva-összhangzataival, melyekben a transzcendencia hangja, noha változó intenzitású, a német preambulumban például szinte alig hallható,⁸³ érzékeny füllel még felismerhető.

4.3. *Nomos, eposz, teremtés: történetek, melyek átélhetővé teszik az alkotmányos narratívákat*

A preambulumban tükröződő különféle absztrakt narratívák önmagukban még nem képesek létrehozni a *nomost*, vagyis azt a normatív világot, melyet mi, átlagpolgárok konformizmusunkon és szabálységeinken keresztül megélünk nap, mint nap. A francia preambulumban narratívái, noha sokat mondhatnak és mondanak is a jogászságnak és a joggal hivatásszerűen foglalkozóknak, gyakorlatilag semmit sem jelentenek a társadalom döntő többségét kitevő átlagembereknek, nem-jogászoknak. Túlzottan távoliak és elvontak ahhoz, hogy a mindennapi életben valódi jelentéssel rendelkezessenek, és a jog egyes dimenzióit ténylegesen eljuttassák a jogkereső polgárokhoz.

A *nomost* normatív világgá formáló coveri eposzhoz a puszta narratíváknál egyszerűen több kell. Olyan történetekre van szükség, melyek átélhetővé tudják ezeket tenni a „nagyközönség” számára. Itt természetesen nem egyetemi szintű szövegmagyarázatokról vagy akadémiai értekezésekről van szó, hanem olyan írásbeli és szóbeli megnyilatkozásokról, melyek alkalmasak arra, hogy valaki – a jogalany – egy elvont jogelvet vagy doktrínát képes legyen valamilyen formában, módon (lásd később) személyiségbe legalább részben beépíteni, és így saját személyes cselekvése motivációjává tenni (a pszichológia nyelvén: integrálni).⁸⁴ Azaz, e történetek segítségével hathatnak az alkotmányjog „magasban lebegő” elvont jogelvei és doktrínái a személyiség hétköznapi szintjén, akár a megértésre, akár az érzelmekre – és így az egyéni cselekvés elsődleges mozgatórugójává, motivációjává válhatnak.

buluma eltávolodik a Deklarációt még átható természetjog eszméjétől, és ezzel implicit módon szintén a transzcendens háttér eltűnését jelzi. Chevallier: i. m. 15.

⁸² Vö. C. Schmitt: *Politikai teológia*. Budapest 1992. 19–27.; W. Krawietz: A jog lépcsős felépítésének tana – a politikai teológia szekularizációja? In Varga Csaba (szerk.): *Jog és filozófia*. Szent István Társulat, Budapest 2003. 417–428.

⁸³ Vö. M. Silagi: A német alaptörvény preambuluma: a preambulumban alkotmányos helyzete és jelentősége a német jogban. In Lamm V.-Majtényi B.-Pap A. L. (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban*. Complex, Budapest 2011. 62–63, 55–58.

⁸⁴ Kiindulópontként lásd pl. Szentmártoni M. SJ: *A személyi érettség felé*. Róma 1978. kül. 27–33.

A jogi szövegeknek értelmet és jelentést adó eposz megteremtésében, kézenfekvően, a történelem elbeszéléséről szóló munkák játszhatnak lényeges szerepet, hiszen a közös történelemértelmezés elsajátítása a mögöttes jogi narratívákat is áthagyományozza a közösség (a modern korban alapvetően, de nem kizárólagosan: a nemzet) tagjaira. Amellett szeretnék azonban érvelni, hogy a francia jogi kultúrában az irodalom – mint a narratívák „átadásának” fontos médiuma – kulcsszerephe kerül e ponton, sőt nélküle elképzelhetetlen a *nomos* közegét alkotó eposz. Ennek fő oka, hogy a modern francia történelemtudomány még mindig adós az elmúlt két évszázad történelmének egy olyan, legalább fő pontjaiban egységes értelmezésével, mely a közgondolkodás szintjén általánosan rendezhetné a főbb történelmi eseményekhez való viszonyt.⁸⁵ A 19. századtól valójában az irodalom Franciaországban, alapvetően akaratlanul, de jelentős részben átvette az eposz megteremtésének feladatát. Az irodalmi művek egy komoly része e korszaktól kezdve, természetesen irodalmi és esztétikai értékei mellett, magát a *nomost* dramatizálja, azaz átélhető formában közvetíti a polgárok felé.

Erre a legjobb, példák a 19. század folyamán és azt követően megjelent nagy, „társadalmi” regényfolyamok, melyek számtalan ponton és számtalan szállal kapcsolódnak a jog világához. Gondoljunk csak Balzac *Emberi színjátékára*, például a *Goriot apóra*, a *Falusi plébánosra*, vagy a *Kurtizánok tündöklésére és bukására*; du Gard monumentális *Thibault családjára*, Zola *Rougon-Macquart* regényciklusára, különösen a *Germinalra*, vagy Stendhal *Vörös és fehérjére*. E művek jelentősége az, hogy történeteik közül több is kapcsolódik valamilyen módon a *nomos* narratíváihoz. Ezek a regények tehát – sok más most nem említett mű mellett – azzal, hogy képesek voltak a *nomos* narratíva-rétegeit történeteikkel lehozni a jogi absztrakció magasságából és átélhetővé tenni a polgároknak, jelentős szerepet játszottak és játszanak ma is abban, hogy a *nomos* valóban „életre kelt” Franciaországban; azaz nem maradt puszta betű, hanem az emberek magatartásait befolyásolni képes valódi normatív világgá vált.

Az előbbieket alatt természetesen nem valamiféle olcsó propagandát, vagy ideológiával átítatott ismeretközlést kell érteni. Összhangban az emberi személyiség

⁸⁵ Egy beszélgetés során Nagy Tamás hívta fel a figyelmet arra, hogy a *nomost* működtető eposz a narratívák mellett az azokat konkrét tartalommal feltöltő nagy történeti elbeszélésekből rajzolódik ki. Ez a gondolat lehet általában igaz, véleményem szerint azonban a francia kontextusban nem helytálló. A modern francia közgondolkodás egyik legérdekesebb vonatkozása, hogy immár több mint két évszázaddal a forradalmat követően is hiányzik egy általánosan elfogadott történeti elbeszélés a modern francia történelemről. Mint arra François Furet találoz rámutat a 19. századtól kezdve alapvetően két értelmezés verseng egymással, a forradalom 89-es és 93-as, egymástól számos ponton eltérő, felfogása. Az ennyire eltérő kiindulópontokból természetesen a későbbi események eltérő megítélése és értékelése is következik. Vö. pl. F. Furet: A forradalom a francia politikai képzeletvilágban. In F. Furet: *A forradalomról*. Európa, Budapest 2006. 57–78. (Az előbbieket azzal is ki lehet egészíteni, hogy e két értelmezés mellett a forradalomnak vannak további, a közgondolkodás periferiáira szorított, de létező értelmezései is, mint például az események királypárti vagy az egyházi szemszögből történő megközelítései. Vö. pl. Lékai L. O. Cist: *A Ciszterciak. Eszmény és valóság*. Szent István Társulat, Budapest 1991. 168–177.) Másodszorban, a francia történelemtudomány a 18. és 19. század során számos belső, öndefiníciós kérdéssel is „küzdött”, melyek szintén nem könnyítették meg egy egységes mondanivaló kidolgozását. Vö. Kovács Á. A.: Tudós történetek. *BUKSZ* 25/2 (2013) 140–144.

összetettségével, az irodalom is sokféleképpen hozhatja felszínre az elvont alkotmányos narratívákat annak érdekében, hogy azokat az emberek valóban képesek legyen személyiségük részévé tenni és a későbbiekben akár értelmi, akár érzelmi motivációként hasznosítani. Néhány – önkényesen, személyes ízlésem és érdeklődésem alapján kiválasztott – fontosabb művet áttekintve úgy tűnik, hogy a narratívákat a polgárok szintjén átélhetővé tevő irodalmi történetek négy alapvető módon működhetnek:

(i.) Indoktrináció. A cselekményszituáció *hic et nunc*-jába ágyazódó történetek kiválóan alkalmasak arra, hogy az olvasót megismertessék a narratívák lényegével. Egy, a mindennapi élettel sok hasonlóságot mutató történet, a már ismert szereplők és cselekmény konkrétságán keresztül sokkal hatékonyabban közvetítheti azok lényegét és alakíthat ki valamiféle, ahhoz kapcsolódó viszonyulást, mint a jogszabályszovegek pusztá magyarázata. A polgári társadalomról szóló történetek olvasásakor tehát az olvasók a *nomos* legfontosabb elemeit is megismerik és elsajátítják észrevétlenül.⁸⁶

(ii.) Dramatizálás. Egy regény cselekményének egyes pontjai arra is rámutathatnak, hogy a narratívákkal összhangban álló emberi cselekvés egyáltalán nem valamiféle magától értetődő jelenség, hanem gyakran komoly kétségek és belső harc után valósul meg. Azaz, a minket körülölelő normatív világ működése mögött egyéni drámák is állnak, melyek pusztá léte árnyalhatja a jogkövetés automatizmusáról alkotott nézeteket, és rávilágíthat annak pszichológia vonatkozásaira. E belső feszültségek és harcok gyakran igen érzékletes, dramatizált bemutatásával ismét csak közelebb lehet hozni, átélhetővé lehet tenni a *nomos* tagjait is egyébként is számtalanszor döntési szituációk malmában őrlődő polgároknak.⁸⁷

(iii.) Vitatás. Lényeges, hogy e történetek nem csak átadhatják a narratívákat, hanem nagyon gyakran kételyeket is ébreszthetnek azokkal szemben. A szereplők cselekményei több esetben is a különféle narratívákkal való szembekerülést vagy szembefordulást dramatizálhatják, és így ráirányíthatják az olvasó figyelmét azok vélt vagy valós ellentmondásaira, a valósággal történő összeütközéseire, vagy akár alkalmatlanságukra is. A *nomos* elemeinek – az átlagpolgár számára is érthető

⁸⁶ Pl. Du Gard regénye egy jelentében a már főorvosként dolgozó idősebb testvér, Antoine, orvoskollégáival beszélget arról, hogy vajon eleget kell-e tenni a mozgósítási parancsnak akkor is, ha az ellentétes az ember legbensőbb, erkölcsi meggyőződésével. A didaktikus válasz Antoine fogalmazza meg, aki a nemzet és a társadalommal szembeni kötelezettséggel indokolja az állampolgári engedelmisséget és elutasítja azokat az érveket, melyek szerint a kormányzat pusztán egy kisebbség zsarnoksága, arra hivatkozva, hogy ez a berendezkedés biztosítja számára a politikai jogok és polgári szabadságok teljességét. Vagyis a cenzusos demokratikus kormányzat, a polgári jogok és szabadságok, valamint a nemzeti gondolat tökéletesen logikus apologetikáját láthatjuk e beszélgetésben. R. M. du Gard: *A Thibault család III.* Európa, Budapest 1963. 220–227.

⁸⁷ Pl. Du Gard a regény egy másik jelenetében – beszélgetés uzsonna közben a szalonban – remekül bemutatja, hogy a vallás és hit elvesztése nem egyik pillanatról a másikra történik, hanem akár a modern társadalom keretei között kibontakozó emberi személyiség fejlődésének elkerülhetetlennek látszó lépéseként is felfogható. A korábban már hivatkozott Antoine, itt még fiatalabban, teljes meggyőződéssel fejtegeti mélyen vallásos beszélgetőtársának, hogy a tudományos ismeretek egyszerűen kizárták a hitet az életéből, és ennek következtében, saját akaratából, „pozitív emberré” vált. Azaz, a szekularizáció és laicizálódás nem csak a modern társadalom szükségszerű velejárója, hanem egyéni döntések függvénye is. R. M. du Gard: *A Thibault család I.* Európa, Budapest 1963. 239–244.

és átélhető – megkérdőjelezésén keresztül az irodalom, és maguk a regényírók is, a modern joggal és politikummal szemben nélkülözhetetlen, és *nomos* gyakran igencsak formáló kritikai attitűd fenntartásához járulnak hozzá, felbecsülhetetlen értékű munkát végezve.⁸⁸

(iv.) Tagadás. A narratívák vitatásán túl a regények egyes történetzárlai akár egy-egy uralkodó narratíva tagadását is jelenthetik. Például: az átérezhető igazságtalanság, a társadalmi mobilitás cinikus kikapcsolása mind-mind a jogászság által általánosan elfogadott, emberi jogi alaptételek helytállóságával szemben ébreszthet komoly kételyeket. E történetek már nem csak egyszerűen vitatják az adott narratívát, hanem azzal szakítani próbálnak, annak inadekvátságát hangsúlyozva. E tagadások pedig – a történelmi helyzet más tényezőitől függően – a *nomos* radikális megújítását célként kitűző társadalmi mozgalmak létrejövételéhez is elvezethetnek és így átalakulásának fő mozgatórugói lehetnek.⁸⁹

Összegezve, a modern francia irodalom által kínált történetek lényeges szerepet játszottak és játszanak ma is a narratívákból kiforruló *nomos* működtetésében, és ezzel végérvényesen az alkotmányt életre keltő eposz integráns részévé váltak. Azaz, a francia preambulum szövegvilágának jelentőségét és jelentését nem érthetjük meg kizárólag a jogi szövegekre támaszkodva, abban a legalapvetőbb irodalmi művek ismerete is nélkülözhetetlen. A francia jogi kultúra alapjainak megismeréséhez nem csak a nagy kézikönyvek és szakcikkeken keresztül juthatunk el, hanem – a teljesség igénye nélkül – Balzac, du Gard, Zola, Stendhal, és Camus történeteinek segítségével is.⁹⁰

⁸⁸ Pl. Stendhal *Vörös és fehérjének* főhőse, Lucien Leuwen, a történet kezdetén kora politikai áramlatai, a royalizmus és republikanizmus, között hánkolódik. Egy, az alárendeltjeitől kapott republikánus érzelmi levél kapcsán fogalmazódik meg benne, hogy ugyan tiszteli és becsüli ezeket a célokat, azokat mégsem tudja teljesen magáévá tenni, mert „nincs ereje, hogy a népek udvaroljon”, illetve „nem istene a pénz, s a demokrácia neki kemény dolog” (az eredetiben egyes szám első személyben). Ennek fő oka, hogy a „régí világ” ugyan romlott, de legalább elegáns és nem középszerű. Stendhal tehát nem kínál egyszerű választ arra, hogy melyik berendezkedés a helyes, hanem egy fiatalember elmélkedésének bemutatásával irányítja rá mindkettő hátrányaira, problémáira a figyelmet. Stendhal: *Vörös és fehér I.* Európa, Budapest 1973. 64–69.

⁸⁹ Pl. Balzac *Goriot apójának* egyik legkiválóbb része Vautrin, a rutinos bűnöző és szökött fegyenc monológja a polgári társadalomról. Ebben a beszédben rá kívánja ébreszteni a jogi egyetemre járó fiatal főszereplőt az őt körülvevő társadalom romlottságára lerántva arról a közbeszéd szintjén létező illúziókat. Elsőként a jogász karriert karikírozza ki, azt állítva, hogy protekció és korrupció nélkül semmilyen jövő sem áll előtte, majd amellett érvel, hogy tisztességgel semmire sem megy a polgári életben. Összegezve: szerinte „az élet (...). Nem szebb, mint a konyha, ugyanolyan bűdös, és aki főzni akar benne, bizony bepiszkítja a kezét, a fontos, hogy utána meg tudjon mosakodni: ez korunk erkölce.” E sorokban tehát a Felvilágosodás örökségén alapuló polgári társadalom kíméletlen tagadásával és a leromlásának igényével – beszédes, hogy Vautrin Amerikába kíván utazni a megszerezni tervezett vagyonnal, hogy ott „Mister Négymillió” legyen, és ne kérdezzék, hogy ki is valójában – találkozhattunk előkészítve annak tényleges szocialista kritikáját. Balzac: *Goriot apó.* Európa, Budapest 1970. 98–105.

⁹⁰ Ebben a megállapításban természetesen semmi újdonság sincs, már korábban is születtek olyan munkák, melyek erre tettek kísérletet. Pl. M. Crouzet: Stendhal, la justice et les juges. *Cahiers de l'Association internationale des études françaises* 44/1 (1992) 141–176. Somlai Dorottya: Jog a realista regényben. Két Balzac-regény jogszociológiai aspektusai. In Fekete B.–H. Szilágyi I.–Könczöl M. (szerk.): *Iustitia kirándul. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből.* Szent István Társulat, Budapest 2009. 81–99.

5. Következtetések

A fentieket követően már csak egy kérdésre kell választ találni: jutottunk-e valamire, volt-e értelme az előbbi gondolatmenetnek?

Véleményem szerint a szöveg tanulságai két részre bonthatóak. Az egyik általánosabb, módszertani jellegű, míg a másiknak az alkotmánypreambulumok kutatásánál lehet relevanciája.

Az intertextuális elemzés segítségével sokkal messzebb jutottunk, mintha a hagyományos alkotmányjogi elemzéssel közelítettünk volna a témánkhoz. A szövegkapcsolatok vizsgálata – a teljesség igénye nélkül – rámutatott

arra, hogy (1.) minden alkotmánypreambulum körül találhatunk egy szöveg-univerzumot, mely további jogi dokumentumokból (maga az alkotmány és egyéb hivatkozott szövegek), bírósági döntésekből, narratívákból és történetekből áll;

arra, hogy (2.) az alkotmánypreambulum jelentése csak e szöveguniverzum teljességét vizsgálva ismerhető meg pontosan;

arra, hogy (3.) a preambulum egyik fontos funkciója az alkotmányhoz kapcsolódó narratíva-teremtés, a *nomos* „berendezése”, a benne foglalt különféle (történelmi, érték-, vallási és szimbolikus) elemek segítségével, és így a preambulum tényleges tartalma döntő lehet az alkotmányos kultúra megteremtése és jövőbeni természetrajza szempontjából;

arra, hogy (4.) jelenleg az Európai Unió tagállamaiban az alkotmánypreambulumnak, mint műfajnak, két felfogása létezik, az egyik azokhoz az alkotmányokhoz kapcsolódik, melyek egy rendszerváltozás utáni berendezkedés alapjait fektetik le, míg a másik a stabilabb demokratikus és jogállami múlttal rendelkező országok alkotmányaihoz; a második csoportba tartozó preambulumok rövidebbek és szimbolikusak, míg az első csoport preambulumai hosszabbak és tartalmasak (ebből következhet az is, hogy általában azokban az országokban nincs preambulum, melyek e második kategóriába tartoznak).

Összegezve, az intertextualitás hagyományának segítségével az irodalomelmélet olyan tudásanyagát és elméleti konstrukcióit sikerült az alkotmánypreambulum kutatásába „becsatornázni”, mely jelentősen bővítheti a témáról való tudásunkat.

Másodszorban, az alkotmánypreambulum klasszikus kérdéseire is közelebb kerültünk. A három alapkérdés közül (van-e normatív ereje?⁹¹, mi a szerepe a jogértelmezésben?, hogyan és miért hivatkoznak rá az ítélkezésben?), úgy gondolom, a második és a harmadik esetben lehet az előbbieknél mondanivalója. Ennek magja az a megállapítás, hogy a *nomos* genezisében lényeges szerepet játszó a preambulum tartalma döntően meghatározza azokat a narratívákat, melyek alapján a bírák és a jogtudósok az alkotmányszövegre tekintenek. Azaz, a bírói és jogtudományi értelmezés strukturális kereteit és sarokpontjait⁹² teremti meg a

⁹¹ A normativitás problémájának új – nyelvfilozófiai irányú – megközelítését egy tanulmányomban már magam is megkísérleltem. Fekete B.: Preambulumok és nyelvfilozófia. In Drinóczi T.–Jakab A. (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011 I. kötet*. Pázmány Press, Budapest–Pécs 2013. 71–88.

⁹² A strukturális jelzőt ebben az esetben Fernand Braudel értelmezésével összhangban használ-

preambulum vonzásában kiformalódó alkotmányos narratíva. Természetesen csak elméletben, hiszen számos olyan ok létezhet (pl. további, jogilag nem kanonizált narratívák léte, személyes meglátások, a politikum elvárásai stb.), ami miatt a bírák eltérnek ezektől, vagy kifejezetten ódzkodnak az alkotmánypreambulum alkalmazásától (pl. a hazai gyakorlat⁹³). Más esetekben pedig akár normatív erejű forrásnak tekinthetik az alkotmányértelmezésnél (pl. Franciaország).

Az előbbi tézis részletes kifejtése, a miérték és hogyanok megválaszolása azonban már túlmutat e tanulmány keretein...

lom. Azaz, arra szeretnék rámutatni, hogy a rendszeresen meghozott egyedi bírói döntések mögött mindig áll egy sokkal lassabban változó, a jogi gondolkodás alapelemeiből felépülő gondolkodási keret. Vö. F. Braudel: *La longue durée. Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 15/4 (1958) 725–753.

⁹³ Vö: Vörös I.: Preambulumot az Alkotmányhoz – de melyet? In Lamm V.–Majtényi B.–Pap A. L. (szerk.): *Preambulum az alkotmányokban*. Complex, Budapest 2011. 23–25.

*Bölcsészlet, demokrácia, zsarnokság.
A humán tudományok és a művészetek politikai
hasznáról**

HÖRCHER FERENC

1. Lengyel írók a kommunista hatalom ízléstelenségéről

„Igazán nem kellett hozzá sziklaszilárd jellem / hogy elutasítsuk dacoljunk szem-
beszegüljünk / egy cseppnyi merészség az persze nem ártott / alapjában véve
mégis ízlés kérdése volt / Igen az ízlésé” – írja Zbigniew Herbert *Az ízlés hatalma*
című versében. A huszadik századi lengyel költészet kimagasló alakja, a Nobel-
díjas Czesław Miłosz egykori barátja és vetélytársa, Herbert ebben a versében
a kommunista korszak retorikájának és szimbolikájának alapvető gyengeségeként
tünteti fel azt, hogy nem volt igazán ízléses, esztétikus és kíváncsi.¹ „Ki tudja
ha kicsit is ügyesebben csinálják / s rózsás bőrű ostyavékony nőkkel kísértének
minket”, veti föl a leírt helyzet alternatíváját, nyilvánvalóvá téve a hasonlóságot
az erotikus csábítás és a politikában alkalmazott esztétikum hatása között, azt
sugallva, hogy a politikai meggyőzőerőnek fontos része az esztétikai hatáskeltés
képessége. Vagy megint másképp: hogy ha egy hatalom ízléstelen módon jeleníti
meg önmagát, és próbál hatni másokra, akkor eleve nem számíthat (hosszú tá-
von) politikai sikerre, mert zsigeri ellenállást ébreszt azokban, akiket hatalma alá
kíván vonni.

Az ember ezek szerint rendelkezik egy olyan esztétikai érzékkel, amely a köz-
vetlen érzéki benyomások alapján képes – politikailag is jól eligazodva – dön-
teni egy-egy kétes helyzetben, átlátva a provokáción, leleplezve a csalárdságot,
megérezve a látszat békéje mögött az erőszak akarását. Az ízlés a zsarnokság
leleplezésének biztos eszköze.

Az ízlés ilyenfajta csálhatatlanságának tézise persze rögtön összevethető Czes-
ław Miłosz épp ellenkező előjelűnek tűnő emlékeivel, melyeket már disszidálása

* A cikk megjelenése az Európai Unió támogatásával, a TÁMOP 4.2.1. B-11/2/KMR-2011-0002
sz. A tudományos kutatások kibontakoztatása a PPKE-n c. projekt keretében valósult meg.

¹ Persze, csak akkor igaz e kiinduló állítás, ha a beszélő többes szám első személyt a lengyel
politikai közösséggel, vagy legalábbis a lengyel értelmiséggel azonosítja. Amit pedig elutasítanak, az
nyilvánvalóan az elnyomó hatalom elfogadása.

után írt meg híres regényében, a *Rabul ejtett értelemben*. Ez az 1953-ban, Párizsban lengyelül született, de hamar világhírűvé lett könyv kiábrándító képet festett arról, hogyan hódolt be a lengyel értelmiség egy jó része a kommunista hatalom csábításának. A dolog titka a tudat elhomályosítása volt, az érzékek eltompítása, valamifajta önkéntesen vállalt szellemi színvakság. Vagy, ami még rosszabb, egy olyan hamistudat kifejlesztése, mellyel az említett réteg tagjai magukat, saját ízlésítéletüket is képesek voltak becsapni.

Ha így írjuk le Milosz regényének mondandóját, úgy tűnhet, mintha épp elmentésen érvelne, mint Herbert, aki az ízlés legyőzhetetlen hatalmát hirdette versében. Valójában azonban Herbert verséhez nagyon hasonló dolgot mond az emigráns író regénye is: hogy csak azokat az értelmiségieket (írókat, művészeket, újságírókat, bölcsészeket) sikerült a hatalomnak maga mellé állítania, akiknek a gyomra elég erős volt. Voltak ugyanis olyanok, akik – a hatalom brutális erőszaktételétől rettegve is – hiába vágytak olyanfajta tudati állapotra, amely már lehetővé tette volna számukra, hogy behódoljanak a kommunista hatalomnak. Nekik nem volt elég erős a gyomruk ahhoz, hogy megeméssze a dolgot. Tehát nem briliáns értelem, csillogó szellem és nagy tudás kell ahhoz, hogy ellenálljunk a hatalomnak, hanem épp ellenkezőleg, gyenge gyomor: vagyis érzékeny ízlés.

A jó író tehát nyilvánvalóan rendelkezik a helyes ízlésítélet képességével, s ez megmenti őt a hatalom erőszaktételének öncsaláson alapuló elfogadásától – de persze csak akkor, ha ízlésen nem pusztán formális külsőségek iránti érzéket értünk. A lengyel költők nézőpontjából ez egy olyan ítélőképesség, mely az európai hagyomány szerves része, s melynek lényege, hogy egyszerre képes ítélni a helyesről és a szépről. Aminek viszont annak tételezése az alapja, hogy a külső szépsége közvetlen kapcsolatban van valamifajta belső értékességgel. Emberi cselekedetek esetében ez a belső érték a jó. Egy cselekedetet akkor látunk szépnek külsődlegetesen, ha hozzákapcsolódik egy immanens, belső érték: a jóság. Herbert és Milosz azonban még ennél is erősebb tételt fogalmaz meg: azt állítják, hogy a politikában való eligazodáshoz igazából nem tudásra, ismeretekre, szellemi fegyverekre van szükségünk, hanem egy olyan ártatlan képességre, mely szinte reflektálatlanul képes ítéletet alkotni egy társadalmi-politikai berendezkedésről annak formai jegyei, esztétikai preferenciái alapján.

Az alábbiakban arra törekszünk, hogy Herbert és Milosz tételét végiggondoljuk, s megpróbáljuk megérteni, hogy ha igazat állítanak – márpedig az övékhez hasonló helyzetekben szerzett tapasztalatok ritkán hazudnak –, akkor mi magyarázza a jelenséget. Hogyan képesek az emberek ellenállni a politika delejező hatalmának, pusztán ízlésítéletük gyenge szavára hallgatva?

Fontos még: a lengyelek ízlés-ellenállási tétele nem pusztán a művészet gyakorlóira vonatkozik. Ha megnézzük Herbert versének eredeti, lengyel nyelvű változatát, ott a következőképp hangzik a tétel: „Az esztétika segíthet az életben / Nem kellene elhanyagolni a szép tudományát” (*Tak więc estetyka może być pomocna w życiu / nie należy zaniedbywać nauki o pięknie*). Vagyis nem csak az alkotó művészek ízlésítéletéről van szó, hanem mindazokról, akik megismerked-

tek a szép tudományával: akiknek tehát segíthet eligazodni az életben a széppel kapcsolatos – egyébként haszontalannak tűnő² – elméleti tudás.

2. Ottlik kifogásai a náciizmus ellen

Nemcsak a jobb lengyel íróknak volt kényes az ízlése. A hasonlóan viharos sorsú huszadik századi Magyarországon is sok olyan író és művész volt, akit jól eligazított a politika világában az ízlése. Itt van például Ottlik Géza. Egy olyan író, aki már-már legendásan idegenkedett a politikától, s különösen a művészet politikai kérdésekkel való besározásától. Ám épp ez a sajátos politikától idegenkedő beállítódása teszi érdekessé azokat a helyzeteket, amikor igenis politikai ítéletet kellett hoznia. Az ő esetében is azt láthatjuk, hogy esztétikai ítélőképessége sokban segíti az író helyes tájékozódását.

Próza című kötetében két fejezet foglalkozik – egykorú hírlapcikk, napló-szerű bejegyzések és később írt visszaemlékezések formájában – a második világháború környékének korszakával.³ Szempontunkból azonban még érdekesebb az előző fejezet végén olvasható, de rafinált módon már a háborús fejezetet beharangozó írás, *A régi Városi Színház lejtős folyosója*.⁴ Ebben a szövegben az életrajzi „énnek” tűnő mesélő arról számol be, hogy milyen beszélgetés zajlott le közte és a szerkesztő között az Esti Kis Újságnál, amely a visszaemlékezés szerint 1942-ben hívta meg munkatársának a mesélőt. A lapot „élesen háború- és náci-német-ellenes” orgánumnak írja le az emlékező, s ezért szinte csodálkozott már akkor is rajta, hogy miért kérnek egy ilyen politizáló lapba írást épp tőle, aki soha nem politizált, s ha igen, akkor is csak civil énje tette, soha nem íróként próbálkozott vele. Mert hogy – saját bevallása szerint – nem ért a politikához.

Persze vigyáznunk kell Ottlik ravasz írásmódjával. Az ironikus olvasatnak ugyanis igencsak tág teret enged a szöveg. Azt írja: „Még annyira sem (ért hozzá, HHF), mint Deák Ferenc, Churchill vagy Marcus Aurelius”. Hol itt az irónia? Egyrészt ott, hogy ezekről a politikus-gondolkodókról nehéz azt mondani, hogy ne értettek volna a politikához. Másodszor: e politikusok kiválasztásával már egy nagyon is jól meghatározott, nemzeti szabadelvű és klasszikus, konzervatív államférfiúi panteont vázol fel a szöveg. Tehát rajta kaptuk, hogy a hozzá-nem-értés örve alatt igencsak pontosan eligazodik beszélőnk a politika világában – legalábbis múltját tekintve mindenképpen.

De olvassuk tovább, mert ennek a kis szösszenetnek van egy még sokkal hangsúlyosabb állítása is. A szerkesztőségi jelenetben a mesélő idézi a szerkesztő azon viccelődő, valójában azonban csak könnyednek látszó, igazából nagyon is komoly megjegyzését, amellyel a tamáskodó szerző felvetésére reagál: „Maga akármit ír

² A szép haszontalanságának gondolata Kant nevezetes követelményére vezethető vissza, mely szerint a széppel kapcsolatos ítéletünknek érdekmentesnek kell lennie. Ám szorosabban összefügg a két kultúra modern szembenállásával: a humán tudományok a praktikus természettudományokkal szemben eleve haszontalannak tűnnek.

³ Ottlik Géza: *Próza*. Magvető, Budapest 2005. Lásd az Újságcikkek a háború alatt (1942–43) című fejezet, 69–90., Háború után (1945–46) című fejezet, 93–118. írásait.

⁴ Uo. 62–65.

akármiről, Vezérem, az itt ma mind »csodafegyver« a náciizmus ellen!” Érdekes itt az ironikus megszólítás (Vezérem), de érdekesebb, hogy – úgy tűnik – épp a politikától idegenkedő, „civil” beszédmód vált „csodafegyverré” az átpolitizált közegben. Vagyis politikai jelentéssel telítődött a politikától való idegenkedés! Lázzadó gesztussá az, hogy az író nem sorol be az egyen beszédmódba, hogy továbbra is a saját hangján szólal meg.

A tiszta esztétikumnak tehát politikai, sőt morális súlya támad. S a narrátor nem is rest ezt igencsak határozott szavakkal meg is fogalmazni, amikor válaszol a szerkesztői felvetésre:

„A náciizmus ellen nem politikai kifogásaim vannak, hanem” – és én is feleltem a hangom –: „Egy: esztétikai, mert ocsmány. Kettő: ami ettől elválaszthatatlan: erkölcsi-etikai. Három: egyszerűen rendőri: a förtelmes bűncselekményei civilizációnk jogrendjébe ütköznek legalább kétezer éve.” – „Négyezer” – mondta Dessewffy.

Vegyük sorra, mi mindent állít ebben a súlyos megszólalásban Ottlik egyes szám első személyű narrátora!

1. Hogy a náciizmussal szemben erős esztétikai kritikával kell élnünk, „mert ocsmány”.

2. Hogy az esztétikai szempont elválaszthatatlan az erkölcsi-etikai szemponttól, amely felől nézve újabb súlyos kritika fogalmazható meg a náciizmussal szemben.

3. És végül, hogy keresztény civilizációnk jogrendje, jogi kultúránk, a „rule of law” eszménye például, eleve elfogadhatatlanná minősítette azt, amit a náci szeretnének.

Hogy milyen súlyúnak szánta az író ezt a kirohanást, azt nem csak az az elbeszélői beszúrás jelzi, hogy „én is feleltem a hangom”. Hanem az is, hogy a beszélgetés másik szereplője minden további kommentár nélkül csak ráerősít a tételre, a kétezer éves keresztény hagyományt négyezer évvé tágítva, vagyis a pogány antikvitás korszakára és a zsidó hagyományra is kiterjesztve ezt a civilizációs tabut.

Ily módon elég egyértelműen szerzői (és szintén egyértelműen politikai) üzenetné válik a szöveg. S az üzenet lényege megegyezik a lengyel írók kommunizmus-sal szembeni hozzáállásával. Mindkét esetben azt látjuk, a jó író ízlése majdnem csálthatatlan iránymutató, mely rögtön jelez, ha ocsmányságot, morálisan elfogadhatatlant vagy a jogszokásainkba ütköző jelenséget tapasztal. Ezzel közvetve mindkét beszédmód megerősíti a szoros kapcsolatot a morális és az esztétikai ítélet között.

3. Társutasok, árulók

Ám valljuk be, leegyszerűsítő, sőt hamis lenne az a kép, amely az írástudókat úgy ábrázolná, mint akiket jó ízlésük, kényes és kifinomult esztétikai érzékenységük mindig helyesen igazít el a politika világában. Hisz valljuk be, hogy a Szirakuza zsarnokát kiszolgáló Platónról, a firenzei fejedelmeknek szolgáló Machiavelliig, a

XIV. Lajost dicsőítő Voltaire-ig vagy a kommunistákat oly sokáig – akár saját erkölcsi megítélését is feláldozva – kiszolgáló Lukács Györgyig, a náciizmusnak bedőlő Heideggerig számos példája van annak, hogy az írástudókat nem tudta megvédeni egyébként kifinomult ízlésük. Akkor viszont az a kérdés, hogy Herbert, Milosz és Ottlik olyan idealisták voltak-e, akik naiv módon védtek egy eszményt – a műveltségnek a barbársággal szembeni ellenálló képességének gondolatát –, mit sem törődve a realitásokkal, a tényleges társadalmi-politikai folyamatokkal?

A kérdés megválaszolásához érdemes elválasztani két dolgot. Az egyik oldalra kell tennünk azt a tételt, hogy a kényes ízlés erős rezisztenciát tud kiépíteni bennünk a politika csúf csábításaival szemben. Másfelől viszont arra kell keresnünk a választ, hogy akkor mégis mi magyarázza, hogy annyi értelmiségi veti el a súlyot, amikor beáll fenntartások nélkül szolgálni egy-egy elnyomó politikai rezsimet. Mind a két felvetés esztétikai ítélőképesség és politikai érzékenység viszonyára vonatkozik, de – noha egymásnak ellentmondani látszanak – az egyik nem zárja ki a másikat. De miért nem zárják ki egymást?

A kétféle attitűd közötti különbség forrása talán kétféle elképzelés a humán szféra, a művészetek és a bölcsészet politikai befolyásával kapcsolatban. Az egyik szerint a műalkotás, s rajta keresztül az író, a művész, az értelmiségi ugyanazt teszi, mint a politikai szónok, amikor a tömeg előtt mond beszédet – a megszólaló célja mindkét esetben a befogadó közvetlen befolyásolása, s ez által egy adott politikai irányzat támogatása. E felfogás szerint a politikai álláspont szövegszerűen is megjelenik, vagy megjelenhet a műben.

Ezzel szemben az ottlik magatartás, amely, valljuk be, a Nyugat folyóirat általa elképzelt-idealizált változatára tekintett mintaként, épp abban leli saját megkülönböztető jegyét, hogy hangsúlyozottan és mindvégig „civil” marad. E paradigmán belül a műalkotás olyan fiktív világ, melyből nem lehet közvetlenül visszacsatolni a napi politika világának kérdéseire. Ha van társadalmi-politikai vonatkozása, az nem közvetlenül jelenik meg a műben, épp ellenkezőleg: annak támad politikai üzenete, hogy ez a művészet hangsúlyozottan „nem politizál”.

Egy ilyen visszafogott programnak sok erénye van. Azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a politika nem találhat rajta fogást, hiszen az adott mű sem kíván a direkt politizálás útjára lépni, tehát nem tűnik veszélyesnek onnét nézve sem. Az igazság az, hogy ez persze inkább csak remény, lehetőség, mint valóság: a két világháború közötti Magyarországon a Nyugattal szemben is sokszor támadt politikai gyanú, s tudjuk, a kommunista kultúrpolitika Ottlikkal, és a Nyugat többi örökösével szemben is igencsak ellenségesen lépett fel.⁵ A politika ugyanis pontosan érzékeli, hogy a hallgatás, a másról beszélés is közvetíthet politikai üzenetet. Ezért van az, hogy diktatúrákban már a hallgatás is ellenséges viselkedésnek tűnik, s csak az együttmasírozás az elfogadható a művészet részéről is.

A közvetlenül nem politizáló, nyugatos művészetstratégiának van egy további fontos előnye: hogy épp az ízlés kifinomultabbá tételét tudja szolgálni, s ezzel mintegy felkészíti befogadóját (és persze magát az alkotót is) a kellően érzékeny

⁵ A helyzetet persze tovább színezi Ottlik személyes jó viszonya Aczél Györggyel, a kádárista kultúrpolitika teljhatalmú urával.

politikai ítéletalkotásra. És érdekes módon ilyen szempontból épp a kétféle ítélet-típus, az esztétikai és a politikai megítélés elkülönítése a fontos: úgy tűnik, akkor képes leginkább aktivizálódni az ízlés politikai helyzetek megítélésében is, ha egyébként tisztán esztétikai kérdésekkel foglalkozva csiszolták érzékennyé és pontossá.

A nehézséget az jelenti, hogy a politikai-társadalmi kérdések nyilvánvalóan nehezen zárhatók ki a művészet világából. Már az antik görög színház is erőteljesen politizált, ahogy Shakespeare vagy Racine, meg persze Schiller színháza is. De az irodalom vagy a képzőművészet sem tud teljesen izolálódni a körülötte zajló társadalmi folyamatoktól. A huszadik századi művészetben pedig program-szerűvé vált az a művészetfelfogás, amely szerint a művész próféta, a (társadalmi-politikai) igazság bajnoka, esetleg forradalmár, de legalábbis társadalmi reformer. Az avantgarde művészet éppúgy a haladás gondolatára épül, mint a kor meghatározó politikai ideológiái, a szocialista és a liberális utópia. De a szélsőjobb propaganda urai is számos művészt tudtak magukhoz vonzani: a tömegkultúra megjelenésével a tömeghatás kiváltása minden művész álma – ez pedig nehezen valósítható meg a társadalmi-politikai szerepvállalás nélkül.

Ráadásul a politikai hatalom is elég régóta tudja, hogy érdemes igénybe venni a művészet segítségét: erős propaganda eszközzől van szó, ami különösképp érdekessé válik a tömegdemokrácia korában, amikor az állampolgári lojalitás kivívásának eszközei között fontos szerep hárul rá, mint a hatalmat legitimálni képes beszédmódra és intézményrendszerre. Nem csoda, ha a 20. századi művészek és bölcsészek közül sokan váltak valóságos politikai intézménnyé, Thomas Mann-tól Sartre-ig, Lukács Györgytől Habermasig.

4. „Power tends to corrupt”

A társadalmi-politikai felelősségvállalás révén a modernitásban a művész sokszor válik kiemelt társadalmi-politikai szereplővé, a közvélemény formálójává, sőt, a hatalom tanácsadójává is. Ugyanez igaz a humán tudományok némely kiemelkedni képes képviselőjére is. Nem véletlenül írta nagy könyvét a Szelényi-Konrád szerzőpáros az értelmiség „osztályhatalmáról”:⁶ az elnyomó hatalmak számára „az értelmiségi” ugyan ideológiailag soha nem volt megbízható, ám e hatalmak mindig is szívesen hasznosították a művészek társadalmi tekintélyét, autoritását. A művész ugyanis a romantikus zsenielmélet továbbélésének köszönhetően különleges elbírálásban részesült: a közönség körében, különösen olyan társadalmi-politikai keretek közt, amikor a szólásszabadság erős korlátok közé záródott.

A hatalom csábításának pedig nehéz ellenállni, különösképp, ha az adott hatalom nem fogadja el az önkorlátozás gondolatát. Ilyen esetben ugyanis a felki-

⁶ Konrád Gy. – Szelényi I.: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest 1989. A szerzőpáros persze más kérdésre keresi a választ, mint a jelen dolgozat, és más fogalmi nyelvet is használ. Megközelítésünkhöz közelebb áll Bibó István kritikája az „értelmiségi zsarnokság veszedelméről”, mely az alább részletesebben hivatkozott írásában olvasható. Enné is erőteljesebb a konzervatívok, például Michael Oakeshott vagy Roger Scruton értelmiség-kritikája.

nált szövetség – elutasítás esetén – könnyen válhatott ellenségessé és fenyegetővé. Ezért, tehát az erőszakos nyomásgyakorlás és a hatalomból való részesülés kétféle nyomásának engedve váltak a művészek társutassá és „árulóvá”.

Ám a hatalom berkein belül sem konfliktusmentes a politika és a művészet viszonya. A hatalom közelsége ugyanis nem hagyja érintetlenül az emberi lelket. Lord Acton, egy 19. századi brit liberálkatolikus történész nevéhez fűződik az emberi természet ismerete alapján megfogalmazott, örökérvényűnek tűnő tétel: „Power tends to corrupt, and absolute power corrupts absolutely. Great men are almost always bad men.”⁷ Természetesen a *bonmot* karakteresen, tehát túlzó formában fogalmazza meg a veszélyt, amely a hatalommal kokettáló értelmiségi vagy művész osztályrészévé válhat. Ám tagadhatatlan az igazsága: a(z abszolút) hatalom gyakorlása az emberben olyan feltételes reflexeket alakít ki, melyek a hatalom közelségével függenek össze, s melyek károsítják az adott egyén önképét és valóságérzékelését: aki túlságosan is hozzászokik a hatalom gyakorlásához, az bizony könnyen elveszítheti a mértéket.

Különösen akkor fenyeget ez a veszély, ha az adott hatalom maga is érdekelt abban, hogy korrumpálja, megvesztegesse, vagy bármily más módon zsarolhatóvá tegye „udvari embereit”. Ilyenkor ugyanis a hatalom büvkörébe került ember kiszolgáltatottá válik, s már nem tudja saját ítélő erejét megfelelően alkalmazni. Egy ilyen személyiségtorzulásnak fontos feltétele lehet az a zsenitudat, melyet sok művész és tudós táplál magával kapcsolatban, s amelynek lényege az, hogy a művész nem egy a tömegből, hanem kiválasztott, szószóló, próféta. Ez a küldetés-tudat sok tekintetben hasonló a zsarnoki hajlamú államférfi önképét meghatározó önistenítéshez: a művész is elveszítheti valóságkontrollját, ha elfeledkezik az önmérsékletéről, s lemond saját döntései önkritikus szemléletéről.

Pedig elvileg a művész/bölcsész és a hatalom viszonyának van egy másfajta mintázata is. Ez a kereszténységben alakult ki, s lényege, hogy az egyház által kiképzett írástudó lojális szolgálója a hatalomnak, de egyben valamifajta erkölcsi tanácsadó szerepet is betölt.

5. A keresztény írástudó és a hatalom

A kérdéskört részletesen boncolgatja Bibó István *Az európai társadalomfejlődés értelme* című tanulmányában.⁸ A történeti rekonstrukció középpontjában a hatalom megszelídítésének gondolata áll. A kereszténység volt Bibó szerint talán az első olyan hatalmi konstrukció, amelyben az egyház képes volt bizonyos fokú kontrollt gyakorolni a világi hatalom felett, a két kard vagy két ország gondolatának megfelelően. Az elképzelés kiindulópontja Jézus újszövetségi állítása, amely megkülönbözteti atyja hatalmát a világi hatalomtól. E gondolat köré épülve jele-

⁷ Egy Mandell Creighton püspöknek írt levél részlete. A kérdésről lásd: Horkay Hörcher F.: Történetírás és erkölcsi ítélkezés: az Acton-Craighton levélváltás, *BUKSZ* 4/3 (1992) 370–376. A kifejezés előzményeit megtaláljuk az idősebb Pitt egyik beszédében és a 19. századi francia költő, Lamartine angolra „France and England: a Vision of the Future” címen fordított tanulmányában.

⁸ A szöveget eredetileg 1971–72 között mondta magnóra Bibó István.

nik meg a középkorban az az egyházi intézményrendszer, mely (legalábbis elvileg) nem a világi hatalmat kívánta megragadni, hanem a világi és a mennyei hatalom párhuzamos struktúráinak kiépüléséhez járult hozzá. Ezzel pedig a hatalmi ágak kölcsönös kontrolljának gondolata is megszülethetett – persze nem előzmények nélkül, mert a vegyes kormányzat antik-cicerói elve már ekkor is példaként szolgálhatott: „végső gyökerei a görög-római politikai gyakorlatban gyökereznek, de azt továbbépítette a keresztény inspirációjú társadalomszervezés”.⁹

Bibó hívó keresztényként nem teljesen elfogulatlanul jelenti ki, hogy a kereszténység e párhuzamos intézményrendszerével hozzájárult a hatalom humanizálásához. Hisz nyilvánvaló, hogy – bár a tényleges történelmi tények sokban ellentmondtak ennek az elvi konstrukciónak – a hatalom (végső soron isteni) kontrolljának gondolata igenis fontos segítség annak belátásához, hogy a politikai közösségnek evidens érdeke vezetői ellenőrzése, vagyis hogy rászorítsa a hatalmat az önkorlátozásra.

A középkori szerzetes-írástudóknak, akik a királyi kancelláriákon dolgoznak, persze nincs lehetőségük uruk hatalmának korlátozására. Épp ellenkezőleg, tudásukat kénytelenek a hatalom rendelkezésére bocsátani. Ahogy persze az egyházi hatalom egészében sem tekinthető a morális hatalomgyakorlás tiszta példájának. Mégis, a hatalom közelébe jutott keresztény írástudóknak igenis fontos szerepük van a hatalom korlátozására vonatkozó gondolat elterjedésében, akár egyházi, akár világi urat szolgálnak: „az a bizonyos papi, ágostoni nevelésű értelmiség társadalomszervező tényezővé vált (...) azáltal, hogy ezeket a királyokat nevelte, az ügyeiket intézte, adminisztrálta és szükség esetén őket ki is prédikálta.”¹⁰ A klerikusok jelenítik meg paradigmátikus formában azt a humán értelmiségi típust, aki ugyan kénytelen a hatalom árnyékában tevékenykedni, ám mégis képes bizonyos fokú morális kontrollhatást kiváltani, működése „a hatalomnak egy olyan mértékű erkölcsi átitatódását eredményezte, ami (...) nagyobb volt annál, mint amennyit bármelyik más kísérlet a világban el tudott érni a hatalomgyakorlás moralizálása terén.”¹¹

A hatalom humanizálására vonatkozó keresztény gondolat magával hoz egy másik eszmét is. Ez annak belátása, hogy a humán értelmiséginek – később a művészeknek is –, ha a hatalom közelébe jut, van politikai felelőssége is. Ha hozzájárul a hatalom működtetéséhez, vagy pusztán csak legitimálásához is, részesül a felelősségből, többé nem moshatja kezét a hatalom tényleges uraira mutogatva, amikor a felelősség kérdése felmerül. Ha a tudás hatalom, akkor ugyanúgy vonatkozik az írástudóra, az udvari művészre is a hatalommal kapcsolatos keresztény alapozású morális mérce, mint urára.

⁹ Bibó I.: Az európai társadalomfejlődés értelme. In *Bibó István összegyűjtött munkái. 2. kötet* (sajtó alá rendezte Kemény I. és Sárközi M.) Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern 1982. 560–635., 595.

¹⁰ Uo. 571.

¹¹ Uo.

6. Erény vagy intézmény: melyik a hatékonyabb?

Azt állítottuk, a kereszténység kétféle módon is hozzájárulhatott a hatalom megszelídítéséhez. Egyrészt intézményesen, a világi és az egyházi hatalom párhuzamos struktúráinak kialakításával. Másfelől a világi hatalom szolgálatába állt szerzetes-írástudók, jegyzők, titkárok egyéni felelősségvállalása, morális erénye révén.

E megfontolás hátterében az a politikai filozófiában már régóta elfogadott tétel áll, hogy a hatalom (ön)korlátozásának két eszköze lehetséges: az erény és az intézmény. A politikában az erény annyit jelent, hogy a hatalom gyakorlásának önként vállalt korlátai vannak, az uralkodó magára nézve érvényesnek fogadja el a bevett morális mércét. Még pontosabban: a hatalom az uralkodó neveltetésével és környezete közvetítésével olyan erkölcsi szokásokra, erényekre tesz szert, melyek gátat vetnek az önkényes, erőszakos, immorális hatalomgyakorlásnak.

Az intézményes hatalomkontroll más módon működik. Ez független a mindenkor uralkodó neveltetésétől, erkölcsi igényességétől, személyes erényességétől. Az eljárás lényege, hogy olyan intézmények működjenek, amelyek – lehetőleg a legegyszerűbb módon – megakadályozzák a túlhatalom kialakulását, vagy az önkényes hatalomgyakorlást. A világi hatalom fölött korlátozott kontrollt gyakorló egyházi hatalom részben épp ilyen módon tudta befolyásolni az uralkodót.

A kétféle elv, az erényre és az intézményes kontrollra építő hatalomkorlátozási mód sokáig versenyzett egymással, s ma sem választható el teljesen egymástól. Ám a modern alkotmányos demokráciák kialakulásával bevetté vált, hogy mivel az erényes neveltetésnek nincsenek meg a kellő garanciái, s persze még az erényes vezető is követhet el súlyos morális vétéseket, ezért a közösség számára nagyobb biztosítékot jelent, ha intézményes ellenőrzés állja útját a hatalmi visszaélésnek. Ebbe az irányba mutat a *rule of law* angolszász eszménye, amelynek lényege, hogy nem a személybe, hanem az intézménybe veti bizalmát a polgár, hisz végső soron csakugyan nem a személy, hanem az intézmény (a törvény) kormányoz. S természetesen idetartozik a jogállam (*Rechtsstaat*) eszménye is, amely e tekintetben szintén arra szolgál, hogy a hatalmi túlkapásokat – akárki is van hatalmon – megakadályozza.

A modern tömegdemokráciákban nyilván nincs mód, de nincs is ok e technikák felülbírálatára: az intézményes garanciákkal körbezárt demokratikus rezsimmél jobbat egyelőre nem tudott senki sem javasolni. Ám jelen témánk épp arra hívja fel a figyelmet, hogy a (vezetői és egyszerű honpolgári) erények szerepét nem szabadna lebecsülni a hatalmi romlás korlátairól gondolkodva. Hiszen ha Hertberttel, Ottlikkal együtt azt állítjuk, hogy a hatalom zsarnoki túlkapását a társadalomban leginkább mégiscsak az ízlés jelzi, akkor ez már mutatja, milyen politikai jelentősége van az ízlés fejlesztésének, csiszolásának.

Továbbmegyek: a liberális demokráciák működésével kapcsolatos 20. századi kritikák egyik legfontosabb tanulsága is az, hogy az alkotmányos demokrácia nem működtethető a polgárok aktív közreműködése, tevékeny támogatása nélkül. Vagyis valamifajta állampolgári aktivizmusra mindenképp szükség van, amely

nyilván korlátozni fogja a hatalmat,¹² s nehezen képzelhető el valamifajta ízléscsiszolás nélkül. Ha fontos szerepet szánunk az állampolgári erényeknek, akkor az ízlés „erényét” sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Hisz a gyakorlati bölcsesség antik-keresztény erényének (*phronészisz*, *prudentia*) közvetlen kapcsolata van az ítélőképesség esztétikai dimenziójával, az ízlés fogalmával.¹³

És még nem szóltunk arról, hogy a joguralommal jellemezhető liberális demokráciákban is egyének működtetik az intézményeket, a kormányzás terhe egyének vállát nyomja. Pedig a legmodernebb szakirodalom is részletesen foglalkozik a vezetői képességek kérdésével, s a vezetői erény fogalma ebben a kontextusban újból fontossá válik. A vezetői erények nélkül az intézmény fejlődése zátonyra fut. A szükséges erények közül pedig az ízlés az egyik legsürgetőbb feltétel.

Nem véletlenül foglalkozott oly sokat a nevelés kérdésével a középkori és a kora modern fejedelmi tükrök műfaja is: ha a (leendő) uralkodó nem képes megkülönböztetni a rútát a széptől, nem várhatjuk el tőle, hogy erkölcsi vagy politikai kérdésekben helyesen ítéljen. Az ízlésképesség fejlesztésének feltétele, hogy megvan-e az emberben a tehetség. De igenis lehet csiszolni és fejleszteni ezt az adottságot is, mi több, a fentiek fényében ez a politikai közösség egészének közös érdeke.

7. Művészet és politikai nevelés: az athéni és az avantgarde színház

Az individualista liberalizmus 20. század végi kritikája, amely a közösségelvűség, a részvételi demokrácia és a republikanizmus irányzataiban fogalmazódott meg, mind az antik polisz politikai és társas gyakorlatának bizonyos elemeire koncentrált, amikor az egyén és az intézmény viszonyáról gondolkodik. A klasszikus 19. századi liberalizmus, például ahogy azt John Stuart Mill megfogalmazta, abból a hipotézisből indult ki, hogy az állam elnyomja az egyént, ezért minél jobban háttérbe kell szorítani, hogy az egyén szabadsága kiteljesedhessen. Ez a szemléletmód vált uralkodóvá a második világháború utáni nyugati gondolkodásmódban. Ezzel egy olyan apolitikus, egyéni önzésen alapuló szemlélet vált dominánssá a demokratikus rendszerekben, amely súlyos működési zavarokat is elő tud idézni: ha például ellenség támadja meg az országot, ki lesz az, aki beáll honvédek, hogy akár élete árán is megvédje hazáját?

Ahhoz, hogy meghaladhatóvá váljon az egyén és az állam merev szembeállítás, a módszertani (és nem csak módszertani) individualizmus, arra a nem is olyan egyszerű belátására van szükség, hogy az állam „mi vagyunk”. Tehát: hogy az állam nem pusztán semleges intézményrendszer, hanem olyan – MacIntyre szavával szólva – gyakorlatok sora, melyekben sok résztvevőnek kell a közös cél érdekében összehangolnia (de nem homogenizálni, egységesíteni) tevékenységét,

¹² Kivéve az olyan politikát, amely épp a tömegek aktív részvételére számít – ezt az irányzatot nevezzük populistának, hisz célja a választók (olykor alantas) érzelmeinek és szenvedélyeinek megnyerése, kiszolgálása.

¹³ A kérdésről lásd többek között *Judgement and Taste, from Shakespeare to Shaftesbury* című írásomat. In F. Hörcher – E. Szécsényi (szerk.): *Aspects of the Enlightenment: aesthetics, politics and religion*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004. 111–166.

gondolkodás- és érzésmódját is. Ezek a párhuzamossági gyakorlatok – még ha legtöbbször reflektálatlanul, akár öntudatlanul is alakulnak ki – döntő módon meghatározzák aztán az intézmények működését.

Ezért a közösségnek elemi érdeke, hogy végiggondolja, hogyan tudja befolyásolni azokat a gyakorlatokat, melyek az intézményeket működtetik. Nyilvánvaló, hogy e belátás ahhoz a következtetéshez vezet el bennünket, hogy az egyéneket igenis nevelni kell a közösség ügyeiben való felelősségvállalásra. Ha pedig ez így van, a következő gondolati lépés annak elfogadása, hogy e nevelésben, melynek célja az erények kialakítása, bizony kulcsfeladat az ízlés csiszolása, ami nem képzelhető el a művészet közös befogadása révén szerzett közös élmények és tapasztalatok nélkül.

Ez persze nyilván idegenül hangzik a mai fülnek. A művészi ízlés szabadon formálható, kinek mi köze hozzá, hogy az egyénnek mi tetszik, és mi nem. De vegyünk egy történeti példát, hogy lássuk, miről is van szó. Legyen a példánk az athéni színház. Tudjuk, hogy a klasszikus kori Athénban minden évben a diónüszoszi ünnepségek keretében igen aktív színházi élet zajlott: több napon át versenyzett három tragédiáíró és az általuk irányított kórus a nézők kegyeiért. Ez a verseny több volt a tömeg szórakoztatásánál – bár nézőként minden felnőtt athéni polgárnak részt kellett vennie e bemutatókon, s a népünnepély jellegű eseménysort valószínűleg élvezettel kísérte figyelemmel a közönség. Az igazi cél azonban – az istenek iránti rituális tiszteletadáson túl – az volt, hogy a drámai történetek közös átélésén keresztül az athéni polgárok politikai erényeit – egyebek mellett esztétikai, és azon keresztül morális-politikai érzékenységét is – csiszolják. Nem véletlen, hogy az ókori világban Athén a műveltség szinonimájává vált. Az antik színház egyáltalán nem csak öncélú művészkedés vagy a múlt öncélú búvárlása volt: a drámai művek bemutatásának célja az volt, hogy a közösség tagjaiban minél inkább kibontakoztassa a mindnyájuk számára fontos erényeket, végső soron, hogy a város iránti lojalitásukat, és a város számára való hasznosságukat megerősítsék, fokozzák.

Ami fontos: ezt a hatást egyáltalán nem üresen kongó hazafias szólamokkal teletűzdelt propaganda darabokkal kívánták elérni a korabeli színház működtetői. Leginkább azért nem, mert a művelt athéniak ízlése az ilyesmitől viszolygott. Épp ezért az antik dráma klasszikusai nem pusztán ideológiai fércműveket alkottak. Megakadályozta ezt elsőként is az, hogy az előadás nem csak művészi, nem is csak politikai, hanem vallási célokat is szolgált. A vallás a város isteneinek tiszteletét jelentette elsősorban, és a vallási rituálék révén is a város összetartozás-érzését erősítették meg.¹⁴ Ez kellő mélységet és távlatot teremtett a művek számára. Másrészt azért nem, mert az alkotók célja épp az önreflexió hatásának kiváltása volt. Nem pusztán azt a hatást kívánták elérni, hogy az athéni polgárok parancsot teljesítő katonákká váljanak, ennél többet szerettek volna: az érzelmi azonosulást, a közös sors megtapasztalását, az összetartozás érzésének kiváltását. Ehhez

¹⁴ „Piety was a matter of performing ritual acts in honour of the gods, and these acts were the glue that held society together.” D. Wiles: *Greek Theatre Performance. An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge 2000. 27.

pedig a néző egész lényét megrázó művészi élményre, nem szólamokra és frázisokra volt szükségük. Vagyis a városállamhoz való hűsége nevelés programjának feltétele: a mélyre ható (értsd az emberi lét alapkérdéseit feszegető) esztétikai hatás kiváltása volt. Csak így remélhették, hogy olyan önálló ítélőképességre teszt szert a polgár, amely önismereten, az emberi dolgokba való belelátás képességén alapul, s a közösséggel való azonosulás képességét is magával hozza. Ami fontos még: a mi mai ízlésünk számára nyilván az ideologikusság a legnagyobb veszélye egy ilyen művészetfelfogásnak. Megtanultuk a művészetet autonóm beszéd- és gondolkodás-főmórnak tekinteni, amely ha a politika vagy a vallás dimenzióival érintkezik, akkor bizony rossz útra tévedhet. Pedig a modernitás nagy művei is mind rendelkeztek ezekkel a vallási és politikai dimenziókkal, Tolsztoj *Háború és béke*jétől Ady költészetén át T. S. Eliot írásaiig. E tekintetben tehát inkább az a helyzet, hogy a modern esztétika szakadt el a kortárs művészet gyakorlatától, amikor a *l'art pour l'art* eszményét hirdette meg. Még pontosabban: a művészet öncélúságára épp azért van, lehet ma is szükség, hogy betölthesse közösségépítő, ne féljünk a szótól: hazaszeretetre nevelő funkcióját. Tehát: Művész, ne politizálj! De csak direkt módon ne, s éppen azért, mert ha a művészetet tisztán tudod tartani, akkor van esélyed tényleges és jó irányba mutató politikai (és halkan tegyük hozzá: vallási) hatás kiváltására is. Mert csak a közvetlen politikai sárdobálásból kiemelt, a sorskérdésekkel szembesülő mű tudja elérni azt a kataraktikus hatást, ami a nagy művészet sajátja Arisztotelész szerint, s ami képes a lélek átfőmálására és az ízlés kifinomulttá tételére az antik színház öröksége szerint.

Ilyen szempontból elgondolkodtató, hogy a 20. századra jellemző, politikailag elkötelezett művészet Picassótól Brechtig, Chaplintól John Lennonig vajon hova sorolandó? Hiszen az avantgarde, lázadó modernizmus nyilvánvalóan nem fogadja el a művészi öncélúság követelményét. Épp ellenkezőleg: aktívan politizál, lázad és lázít. A kérdés nem csak az, hogy vajon lázadása nem válthat-e ki destruktív hatást, vagy úgy, hogy a hazafias lojalitás ellen neveli közönségét, vagy úgy, hogy politizálásával éppen elijeszti a politikától a művészetfogyasztó polgárokat. Hanem az is, hogy mennyiben képes a katarzis kiváltására az a művészet, amely lemond az istenekkel való párbeszédéről.

8. Hume kontra Rousseau: ízlés kontra jóság?

Utoljára még egy kérdést kell körüljárunk, művészet és politika viszonyát érintve. A felvilágosodás nagy vitájáról van szó, mely arra a kérdésre keresi a választ, melyet a dijoni akadémia fogalmazott meg, s amelyre Rousseau nevezetes választ adta. Vajon előre vitte-e a tudományok és a művészetek fejlődése az erkölcsöket? Másként megfogalmazva: hogy vajon a művészileg (esetleg tudományosan) kifinomult ízlés csakugyan helyes politikai (amibe az antikvitás idején beletartozik a morális is) döntésekhez vezet-e bennünket.

Rousseau nevezetes válasza a kérdésre határozott nem volt – olyan határozott, hogy saját visszaemlékezése szerint ebbe maga is belemaradt. Úgy gondolta, hogy a művészetek fejlődése nem hogy segítené az eligazodást a közösség dolgai-

ban (politika) és az egyén helyes döntéshozatalában (etika), hanem épp ellenkezőleg, a morális romlás felé taszítja a népet: „Ma, amikor a szubtilis vizsgálódások és a kifinomult ízlés néhány alapelveire vezették vissza a tetszenivágyás művészetét, erkölcsünk terén hiú és csalóka egyformaság uralkodik, mintha minden lelket ugyanabba az öntőmintaiba vetettek volna”.¹⁵ Lord Acton fenti *bonmot*-ját prafrázálva, Rousseau szerint tehát nem a hatalom, hanem a kultúra ront meg, s minél fejlettebb egy kultúra, csak annál többet árt. Hogy miért? Rousseau a genfi protestáns hagyományok méltó leszármazottjaként azt a(z) – őskeresztény gyökerekre visszavezethető – keresztény kultúrkritikai nézőpontot örökli, amelynek lényege, hogy a kifinomult ízlés rossz útra csábít, a laza erkölcs, az illetlenség, a bűnös gondolatok melegágya. Ez társul nála egyfajta antikizáló szemléletmóddal, a spártai szigor idealizálásával. Ami azért érdekes, mert a régiek felvilágosult hívei közül elég kevesen kötelezték el magukat épp a spártai szemléletmód mellett, inkább Athént idealizálták. Gondoljunk mondjuk Constant nevezetes (bár persze egy kicsit később született) dolgozatára, amelyben valamifajta kompromisszumra törekszik a régiek és a modernnek szabadságfogalma között.¹⁶ Constant részéről már az is nagy engedmény, hogy kompromisszumot ajánl a régiek és modernnek vitájában, hisz a felvilágosodás öröksége mégiscsak a modernitás, a fejlődés igénye lenne. A szigorú és katonás spártai erkölcsi szokásokat talán még leginkább Winckelmann díjazta, igaz, egész más okból, mint Rousseau: nála a tökéletesen szép test formálásának fontos kritériuma az a természetközeli életmód, amely a katonai táborokhoz és a harcedzettséghez kötődik.¹⁷ Ő az ifjú spártait, „akit egy hős és egy hősnő nemzett... aki hétéves korától a földön aludt, s birkózásban és úszásban gyermekkorától kezdve gyakorlatozott” veti össze saját kora „ifjú szibaritájával”, nyilvánvalóan az előbbi mellett kötelezve el magát.

Rousseau határozott nem-je egyértelmű lázadás a modernista művészetszemlélet és életforma, saját korának a magas kultúrában uralkodó értékrendje ellen. A felvilágosodás belső kritikáját fogalmazza meg. Winckelmann nem lázadó alkat, de vele kezdődik az az elvagyódás a mából, amely nemcsak német művészek és gondolkodók generációit, hanem a modernitást a maga egészében is megragadja. A modernitás művészete belső feszültségtől terhes. Mind Rousseau, mind Winckelmann kulcsszerepet fog betölteni a modern művészet értékrendjének születésében, és érzékenysége meghatározásában.¹⁸ Ezért érdekes, hogy a modernista művész sok tekintetben mégis süket marad mind erkölcsi kritikájukra, mind a múlt felmagasztalására irányuló törekvésükre.

¹⁵ A Dijoni Akadémia 1750. évi pályadíjával jutalmazott Értekezés a nevezett akadémia által kitűzött kérdéssel. J. J. Rousseau: Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraedélése? Írta egy genfi polgár. In J. J. Rousseau: *Értekezések és filozófiai levelek* (vál. Ludassy M., ford. Kis J.). Magyar Helikon, Budapest 1978. 5–38., 13.

¹⁶ B. Constant: A régiek és a modernnek szabadsága. In B. Constant: *A régiek és a modernnek szabadsága*. Atlantisz Kiadó, Budapest 1997. 235–260.

¹⁷ J. J. Winckelmann: Gondolatok a görög műalkotások utánzásáról a festészetben és a szobrászatban. In J. J. Winckelmann: *Művészeti írások*. Magyar Helikon, Budapest 1978. 5–58.

¹⁸ A kérdéssel lásd Radnóti S.: *Jöjj és láss! A modern művészetfogalom keletkezése. Winckelmann és a következők*. Atlantisz, Budapest 2010.

Az esztétikum felértékelődését, és a morális szempont háttérbe szorulását egy másik kortárs gondolkodó jelezte előre paradigmatis módon, Rousseau-val vitázva. Az a David Hume, aki egyébként a művészetek iránt sokkal kevesebb érdeklődést és érzékenységet mutat, mint Rousseau vagy Winckelmann. Am az az összefüggés, amelyet ő tételez fel a társadalmi fejlődés és a művészetek kibontakozása között, sokkal egyértelműbben fogalmazza meg a humanizmus és a felvilágosodás közös reményét: ha az emberek csiszoltabbá teszik elméjüket és ízlésüket, nemcsak gazdagabbá válhatnak, és gondtalanabban élhetnek, de több idejük és érdeklődésük is marad a tudomány és a művészet kérdéseivel foglalatossázkodni.¹⁹ És fordítva, ha az embereknek van idejük a tudományokkal és a művészetekkel foglalkozni, akkor (még) csiszoltabbá válik ízlésük és elméjük is, és ez a társadalom további fejlődésének is motorja lesz. Ő tehát nyilvánvalóan igennel válaszolt volna a dijoni akadémia kérdésére, s ezzel a modernitás nagy programjára is.

Am egy dologban Hume felfogása sem illeszkedik be a progresszivistá modernizmus gondolati sémájába. Ugyanis Hume még átveszi az antik görög gondolkodás és a keresztény felfogás által egyaránt osztott összefüggést a szép és a jó kölcsönös viszonyára vonatkozólag. Vagyis nem fogadja el a kettő elválasztását. A kérdés lényegét jól megvilágítja az a kép, amelyet Shaftesbury harmadik grófja rendelt meg Matteistól, s a Hercules választáson témát dolgozza fel.²⁰ Az ifjú és szép testű Hercules ezen a képen két vonzó nő közül kénytelen választani. Az egyikőjük, ledér öltözetben, a földön fekve a szépséget testesíti meg, pontosabban a gyönyört (*voluptas*), a másik harmonikus öltözetben, a hátul magasodó hegy csúcsára mutatva, az erényt (*virtus*). A választás végzetes: vagy a szép, vagy a jó mellett kell elköteleznie magát az ifjúnak, nem csoda hát, ha töpreng; a képen ábrázolt pillanatban legalábbis még nem tudja eldönteni, melyiket válassza. Valójában ugyanis – mint láttuk – a korai modernizmusban még együtt tartották a két értéket, azok közül nem kellett választani. Shaftesbury az antik sztoikus hagyomány híve, így nyilvánvaló, hogy nála sem válik el a két érték, a szépség szükségszerűen a jóra kell vezessen bennünket.

S ugyanez jellemzi Hume felfogását is.²¹ Ő is úgy gondolja, hogy amikor a jóról van szó, a szépre is gondolunk, s a szép természetesen magában hordja az erényeset is. A művészeteket és a velük való foglalatosságot tehát nem az öncélú gyönyörszerzés céljával űzik annak barátai, vagyis nem pusztán a luxus és a fényűzés melléktermékeiről, élvezetes járulékaikról beszélünk, amikor róluk van szó. A szépség és a rá vonatkozó bölcsészeti stúdiumok csiszoltabbá teszik viselkedésünket és gondolkodásunkat, érzékenyebbé ízlésünket, és együtt érzőbbé lelkünket.

¹⁹ D. Hume: A tudományok és a tudományok keletkezéséről s fejlődéséről. Lásd még A kifinomult ízlésről és a szenvedélyességről írt szövegét is, valamint A jó ízlésről szólót. In: *David Hume esszéi*. Atlantisz, Budapest 1992. 114–138, 19–22, 222–244.

²⁰ Shaftesbury: *The Judgement of Hercules*. In Shaftesbury: *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*. Vol. 3. (1737) (szerk. D. den Uy). Liberty Fund, Indianapolis 2001: 349. A kérdésről lásd Horkay Hörcher Ferenc: Az anatómus és a festő. A Hutcheson–Hume vita a morálfilozófus szerepéről, in: uő.: *Utazás Abbáziába*, Allée-füzetek, 2. Tata 1996. 97–119.

²¹ A kérdésről lásd: Horkay Hörcher Ferenc: Hume és az ízlésetesztétika brit paradigmája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2012/1, 43–60.

mások szenvedése iránt. A humán kultúra alkotásaiban a felvilágosult társasság (*sociability*) nyilvánul meg, ennyiben tehát a művészet a társadalmi életre nevel. Ami viszont a humeianus fogalmi kereten belül nincs is olyan távol az erotikus kapcsolatoktól: a nemek egymás iránti vonzódása tulajdonképpen leképezi a társadalomban szükséges egymás iránti figyelmet, törődést. Ezzel összefüggésben érdemes azt is felidézni, hogy Burke ifjúkori esztétikai értekezésében a széppel kapcsolatban maga is említi az erotikus viszonyt, mint annak egyik megjelenési formáját.²²

Persze a britek társasági esztétikája sem problémátlan. A legfeltűnőbb problémája a relativizmus kérdése: ha a szép a társashoz kapcsolódik, tehát társadalmilag meghatározott, a közösség számára a jóval azonosítható, akkor mi biztosítja a szép univerzalizmusát, hisz a társadalmak között az általuk jónak tartott dolgokkal kapcsolatban esetleg éles viták, alapvető különbségek is lehetnek és vannak is. Vagy fordítva: ha az ízlésképleteink között különbség van (márpedig ezek társas viszonyaink termékei, melyek közt különbség van), akkor mi fogja biztosítani a jóról alkotott nézeteink megegyezését. A probléma megoldási kísérletében Hume a kritikusok ellátársaságára bízva a szép megítélésében fellelhető különbségek konszenzuális feloldását, ami persze meglehetősen utópikus formula – kicsit Habermas végtelenített társadalmi dialógusára emlékeztet, azzal a különbséggel, hogy Hume-nál csak a kifinomult ízléssel rendelkezők vesznek részt az egyeztetésben.

De van más probléma is Hume rendszerével. Az tudniillik, hogy a szép és a jó közötti meg hasonlításra számos példát tudunk hozni saját életünkben is. Ráadásul a modernitás technikai eszközeivel, például a digitalizással a látszat korlátlanul manipulálhatóvá válik, s így a szép (látszat) végzetesen eltávolodhat a morálisan helyestől, a jótól, az erkölcsöstől. Amikor Rousseau – Ágostonra, sőt Tertullianusra visszavezethető módon – a szerepjátszásra épülő színház morális kritikáját adja, vagyis társadalmi hatása felől támadja, akkor tulajdonképp az esztétikum gyökértelenségére, megragadhatatlanságára, így végülis őszintétlenségére hívja fel a figyelmet. Ezt ellensúlyozandó hivatkozik a spártaiak erkölcsére és a protestantizmusnak a belső hangra figyelő morálteológiájára.

9. Van a művészetnek és a bölcsészetnek jövője?

A végső kérdés persze az, hogy ki mellett kötelezzük el magunkat mi e vitában: Hume-nak vagy Rousseau-nak adunk-e igazat. Vagy az utókor ki tudja békíteni Rousseau-t Hume-mal? Eben az írásban nyilván nem végezhető el ez a feladat, de amúgy sem tűnik túl ígéretesnek: valójában a modernizmus két alapvető, egymástól jól elkülönülő hagyományáról van szó. Ráadásul mi a posztkantianus gondolkodás gyermekei vagyunk már – s Kant egyértelműen lezárta az ízlésetesztétika korszakát, s elkötelezte magát az autonóm művészetfogalom mellett.

²² E. Burke: A társas léttel kapcsolatos szenvedélyekről. In E. Burke: *Filozófiai vizsgálódás a fenégesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (ford. Fogarasi György). Magvető, Budapest 2008. 46–47.

Ezért inkább egy olyan köztes utat kellene keresnünk, amely a humeianus paradigmának megfelelően bízik az ízlésben, de nem gondolja azt, hogy a művészi érzékenység önmagában már biztosíték az erkölcsi választásunk helyességére. Ebben a paradigmában a művész és a tevékenységével foglalkozó tudományok művelője is állandó önvizsgálatot tart, hogy művészete morális (sőt politikai) következményeit is helyesen tudja mérlegelni. Egy ilyen morálisan érzékeny művészetnek persze nem kell, sőt nem is szabad moralizálónak lennie: feladata inkább ma is a katarzis kiváltása, épp a társadalmi tragédiák elkerülése végett. Ebben pedig ugyancsak segítségére lehet az a művészettörténeti helyzet, amelynek kortársai vagyunk: először az avantgarde, majd a posztmodern épp ezt az autonóm művészetfogalomra épülő kantiánus paradigmát kérdőjelezte meg, felnyitva ezzel a kaput a szép és a jó közötti szakadék áthidalásának újabb kísérletei előtt. Ám a feladat, ne feledjük, Münchausen báró kísérletéhez hasonlóan nehéz: a művészet értékének elismeréséhez kifinomult ízlésre van szükség, amit viszont csak a művészettel való beható ismerkedés révén szerezhet meg bárki. A művészetnek és a vele kapcsolatos diskurzusnak önmagára támaszkodva kell tehát kihúznia magát a mocsárból, csak így válhat társadalmilag hasznossá. Ám e folyamat sikerének a társas-politikai-morális érzékenység nemcsak eredménye, hanem paradox módon feltétele is.

III

...MESEK AZ ISKOLÁRÓL

A „jog és irodalom” felhasználása az általános iskolai oktatásban

KISS ANNA

Több szerzőtársunkkal elhatároztuk, hogy az általános iskolai oktatásban is hasznosítjuk mindazt, amit a „jog és irodalom” lehetővé tesz. A *Magyar Irodalom Tethelyei* című trilógia első kötete, a *Csíny vagy bűn?*¹ már meg is jelent, melynek szerzői – jogászok, tanárok, filozófusok – azt ígérik, hogy a kötetben rendhagyó módon feldolgozott szépirodalom segítségével jobb állampolgárokat lehet nevelni az általános iskola felső tagozatos tanulóiból.

Ahogy a könyv lektora, Ááry-Tamás Lajos oktatási ombudsman is írja ismeretőjében, különleges kalandot jelent ez a kiadvány az olvasónak, hiszen a szerzők – köztük a gyerekek is – vitára bocsátják a magyar irodalom remekeit, kidomborítva a bennük lévő erkölcsi és jogi dilemmákat, ezzel mintegy felkínálva annak lehetőségét, hogy ezt a fajta értelmezést a tanórákon is használhassák.

1. Miért jó az erkölcsi és jogi kérdéseket a szépirodalom segítségével szemléltetni az iskolai oktatásban?

Először is talán azért, mert fontos és érdekes dolgokra hívhatjuk fel így a diákok figyelmét. Másodsorban meg azért, mert a szépirodalom hagyományos értelmezései mellett egy új megközelítés is szerepet kaphat az oktatásban. A harmadik szempont pedig, hogy a hősök bőrébe bújva a diákok átérezhetik egyrészt az áldozati, másrészt pedig az elkövetői szerepeket is, és ezáltal van esélyük arra, hogy a valóságban elkerüljék ezeket. Mi ugyanis hiszünk abban, hogy a megtévedt ifjúságot nem büntetni, hanem sokkal inkább nevelni kell, felmutatva nekik azokat az értékeket, amelyeket a szépirodalom közvetít. És hiszünk abban is, amit Kosztolányi mondott, miszerint

[A]zok a könyvek, melyek a könyvtárak polcain szunnyadnak, még nem készek, vázlatosak, magukban semmi értelmük. Ahhoz, hogy értelmet kapjanak, te kellesz olvasó. Bármennyire is befejezett remekművek, csak utalások vannak bennük, célzások, ákombákomok, melyek pusztán egy másik lélekben

¹ Kiss A. – Kiss H. – Tóth J. Z. (szerk.): *Csíny vagy bűn?* Complex, Budapest 2010.

ébrednek életre. A könyvet mindig ketten alkotják: az író, aki írta, s az olvasó, aki olvasta.

2. Miért gondoljuk, hogy jobb gyerekeket nevelhetünk a szépirodalom segítségével?

Az új Büntető Törvénykönyv (a továbbiakban: Btk.) bizonyos esetekben leszállította a büntethetőségi korhatárt a 14. életévről a 12-re, mivel Magyarországon a 14 éven aluli gyermekek évente számos deviáns cselekményt követnek el, és ezek közül négyezer körül mozog azoknak a száma, amelyek a hatóságok számára is megismerhető módon kiderülnek. Az igazságszolgáltatás a legsúlyosabb bűncselekmények esetében eddig tétlenségre volt ítélve, mivel 14 év alatt az elkövető gyermekkorú, ezért nem volt büntethető. Bár 14 év fölött, fiatalokként felelősségre vonható volt az elkövető fiatal mindig, de ehhez az volt szükséges, hogy a bűncselekményt a 14. születésnapját követően kövesse el. Azon a napon, amikor a 14. születésnapját ünnepli, még „büntetlenül” követhetett el bűncselekményeket. Ilyenkor a bűn büntetőjogi értelemben vett büntetés nélkül maradt, és az úgy a gyermekvédelemhez tartozó szervek hatáskörébe került. Ennek ellenére a „deviáns” stigma ekkor is rátapadt a gyermekkorúra, és megbélyegezettként a „rossz” gyerekek közé lépett. Ez az új Btk.-val sem változott, bizonyos esetekben – a 14 éven aluliakra gondolok – rosszabbodott.

A deviánsná minősítés mindig identitásváltozást is előidéz, ez pedig azt jelenti, hogy nagy esélye van annak, hogy a megbélyegzett gyerek e minősítésnek megfelelően fog viselkedni a jövőben, és magasabb a kockázata az újabb devianciának.

Nem kell pszichológusnak lennünk ahhoz, hogy tudjuk és lássuk, nem a zero tolerancia és a szigorú büntetés a megfelelő eszköz a fiatalok esetében. A súlyos és sokszor brutális elkövetések után ugyanakkor mindig feléled a vita a büntethetőségi korhatár kérdése körül. Akik amelletts voksolnak, hogy szállítsák azt le, érveik között főleg az szerepel, miszerint számos tizenegy-tizenkét éves gyerek ölési cselekménye marad felelősségre vonás nélkül. Ez defenzív szemléletre vall, pedig ezen a területen sokkal hatékonyabb az offenzív stratégia.

Az elmúlt években a nemzetközi szinten azok az elméletek, ezen belül is az állami beavatkozást elutasító kriminál-politikai megfontolások váltak dominánssá, amelyek szerint a gyerekek kinövik a kriminális devianciát. Ugyanakkor megállapítható, hogy a túlzott és büntető jellegű állami reakciók konzerválják a „bűnöző identitást”, és a gyereket ráállítják a kriminális életpályára, innen visszatérni pedig szinte lehetetlen.

Empirikus kutatások bizonyították, hogy az állami büntetőreakciók nem egyformán érvényesülnek a társadalom különböző rétegeiben. A már eleve marginalizálódott, szegregálódott fiatalokból sokkal nagyobb arányban „merít” ugyanis a punitív büntetőpolitika, mint a jól szituált, jó érdekérvényesítő képességgel rendelkező családok gyermekei közül.

Valamennyien tudjuk, hogy a gyermek- és fiatalkori bűnözés az egész társadalom számára nagy kihívást jelent, de ennek megoldását egy teljesen más értel-

mezési tartományban, más narratívák mentén kell kezelnünk. Sokkal kevésbé a „mennyire büntesselek meg” a kérdés, mint inkább a „hogyan nyújthatok neked segítséget és irányítást abban, hogy ez ne történjen meg még egyszer”.

Azon is érdemes lenne elgondolkodnunk, hogy milyen üzeneteket küld az a közösség a gyerekeknek, amelyik a szigorú büntetést, az elzárást, a szabadságelvontást látja a legkézenfekvőbb és legjobb eszköznek: „nem vagy közénk való”, „rossz vagy”, „nincs rád szükségünk” stb.

Az életkoránál és élettörténeténél fogva a környezet visszajelzéseire igencsak fogékony gyerek számára a közösség üzenete bevésődik, és kiegészítve azt a bűnöző múlt stigmájával, a társadalom periferiájára sodródik. Az a gyerek, aki kiesett, vagy legalábbis hátrányba került az oktatási rendszerben, a munkaerőpiacról is kikerül, cserébe viszont rengeteg információt tud szerezni a zárt intézményekben arról, hogy szabadulása után miképpen lehet megélni a bűnözésből. Mindennek pedig az lesz a következménye, hogy igen magas társadalmi költségen, egy mindenkinek rossz rendszert kell fenntartanunk.

Éppen ezért határoztuk el, hogy mi nem úgy kapcsolódunk be az említett disputába, hogy érveket hozunk fel az általunk választott oldal mellett, hanem mind a jogpolitikusokat, mind a jogtudósokat kihagyva, azokat „ostromoljuk”, akikről szó van, vagyis a gyermek- és fiatalkorúakat, és eszközként a szépirodalmat hívjuk segítségül, annak is az instrumentális és a humanista értékeit. Előbbi azt jelenti, hogy érdekesebb, figyelemfelkeltőbb órák tartásával értelmesebb diákok kerülnek ki az iskolából (instrumentális érték), utóbbi pedig arra utal, hogy az olvasás által elérhető empátia hozzásegítheti a diákokat ahhoz, hogy jobb emberek váljanak belőlük (humanista érték).

Éppen ezért azt határoztuk el, hogy bemelegszkednek az ifjúsági irodalom világába, és kihasználjuk az azokban rejlő lehetőségeket. Rávezetjük az általános iskolába járó gyerekeket arra, hogyan tegyenek különbséget jó és rossz között. Megtanítjuk őket a jogaikra, de felhívjuk a figyelmüket a kötelezettségeikre is. Megérthetik, hogy miért válik az egyik gyerek deviánsná, más meg áldozattá. Bepillanthatnak továbbá a másság világába, hogy mire felnőttek lesznek, diszkrimináció nélkül élhessék életüket.

A „másképpen” elemezett irodalmi művek nagy része a megjelent könyvben a szerzők és egy vagy több tanuló párbeszédére épül, hogy még közelebb hozza a hétköznapi világát.

Nekem az egyik kedvencem a Pál utcai fiúk alapján készített blog, és a benne írt „sok okosságot” nem is Kolnay, hanem egy bíró és egy ügyvéd írta. Az Estand kapcsán számos hasznos információt közvetítenek felénk a jog zavaros világából.

Egy másik szerző, egy jogfilozófus pedig azért választotta *A néhai bárányt*, mert úgy gondolta, hogy a jogtalan elsajátításról semmit sem tudnak a diákok. Azért, mert ez kevésbé egyértelmű erkölcsileg egy gyerek számára, mint pl. a lopás. Ez utóbbi esetében már egy 10-12 éves gyerek is tudja, hogy nem szabad lopnia, de azt biztosan nem sejtí, hogy ha talál valamit, ami valaki másé, de nem senkié, és azt nem adja vissza (vagy le), akkor az szintén deviáns magatartás lesz. Mikszáth Kálmán e novellája éppen arra jó, hogy megértsék, miért helyes,

ha valaki visszaadja azt, amit ugyan nem lopott, csak véletlenül került hozzá. A Mikszáth-féle történet különösen alkalmas az elmondottak illusztrálására, mert a bárány egy kislány játszópajtása volt, amíg Sós Pál uram ködmönt nem varratott belőle. És ennek a résznek a szerzője nemcsak a novella büntetőjogi, hanem a magánjogi vonatkozásairól is ír, ha már a cél a tanítás, hogy mit kell ilyen helyzetben konkrétan tenni. (A Polgári Törvénykönyv szerint a megtalált dolgot az önkormányzatnál kell leadni, de ha nem jön érte a tulajdonos, akkor egy év után a találóé lesz, ha jön érte, akkor pedig a becsületes megtaláló találódíjat kap.)

Nagyon fontos szempont, hogy a könyv 10-14 éveseknek készült, tehát nem tudományos feldolgozását jelenti az egyes témáknak, annak ellenére, hogy a szerzők nagy része egyetemi oktató. Ugyanakkor az is kiderül az olvasó számára, hogy a megcélzott korosztály tényleg nagyon nyitott: sok-sok kérdése van a felnőttekhez, és ezekre őszinte, nem tankönyvszerű választ várt.

3. A kötet erkölcsi és jogi szempontjai

Megjelenik a könyvben az élet tisztelete és az állatok megölésének etikai dilemmája (Tatay Sándor: *Kinizsi Pál*), továbbá a sorskeresés, az értékkeresés problémája Tamási Áron *Ábelében*, valamint az erkölcsi erények közül megfigyelhetjük a teológiai erényeket – hit, remény, szeretete –, illetve a hétköznapi erényeket – az okosság, igazságosság, a bátorság és a mértékletesség. Az igazságosság kérdése Fazekas Mihály *Lúdas Matyi*jában vetődik fel a leginkább, amikor Matyi háromszor fizeti vissza a rajta esett sérelmet. A bátorság erénye pedig főleg a *Toldiban* érhető tetten, amikor *Miklós* megküzd a cseh vitézzel. De ennél a műnél határolódik el a fegyelmetlen és a felelőtlen cselekedet is. Ehhez kapcsolódik az önfegyelem kérdése, vagyis az, hogy az ember hogyan tanulja meg, hogy uralkodjon az érzelmein. Ennek negatív példája persze Toldi Miklós személye, aki kétszer is „bűnbe esik”: a *Toldiban* és a *Toldi estéjében*, de ez utóbbi nem szerepel az általános iskolai irodalmi élmények között.

Az erkölcsösen cselekvő ember képe is kibontakozik a könyv olvasásakor. Ez azt jelenti, hogy igyekeztünk rámutatni arra, miként képzelhető el az erkölcsös cselekedet, s ennek ürügyén bemutattuk annak három tényezőjét: a szándékot, a tettet és a körülményt. Az akarat szerepe is e kérdések okán bukkan fel, amikor az egyenes és az eshetőleges szándék, valamint a szándékosság és a gondatlanság elhatárolásáról folyt a disputa. (*Toldi*)

Fontos kérdés a könyvben a másság és a diszkrimináció. (Kertész Imre: *Sors talanság*; Halasi Mária: *Az utolsó padban*)

A „parancsra tettem” kérdése – jól tudjuk – a diszkrimináció legszélsőségebb változatánál jelenik meg. A rasszizmussal az a legnagyobb baj, hogy meglehetősen elterjedt eszme a világon, és nagyon sok helyen már olyan természetessé vált, hogy fel sem tűnik azoknak, akik nem az „üldözött” csoportba tartoznak. Fontos, hogy tudják a gyerekek, miszerint bár mindenhol megfigyelhető a rasszizmus, mégsem normális jelenség, mert meg kell érteniük, hogy a gyakori nem jelenti azt, hogy

helyes is. Ha az ő nyelvükön elmagyarázzuk, hogy mit is jelent a rasszizmus, akkor talán megértik. El kell nekik mondanunk, hogy az emberek általában hajlamosak arra, hogy bizalmatlanok legyenek azokkal szemben, akik számukra idegenek. Ez még nem jelenti azt, hogy rasszisták is. Rasszista az, aki az övétől eltérő fizikai adottságokkal és kultúrával rendelkező személlyel/személlyel szemben megvetéssel viseltetik.

4. Erről jut eszembe ...

A könyv szerkesztése közben sok minden eszembe jutott ennél a résznél. Vajon alacsonyabb rendű-e az, akinek sötétebb a bőre? A józan ész azt mondja, hogy nem, de a mindennapok világát mégis más törvények uralják. És itt hadd meséljek el egy korábbi esetet:

A két világháború között, 1931. július 17-én, Budapesten, egy városházi határozat kimondta, hogy a magyar törvények szerint minden ember egyenlő, és mindenkinek egyenlő jogai vannak. Deklarálta továbbá, hogy „a Gellért hullámfürdőben a néger is fürödhet, mert a magyar törvények nem tesznek különbséget ember és ember között, hanem mindenki számára teljesen egyenlő jogokat biztosítanak.” A szomorú csak az, hogy ennek a kijelentésére és hatósági leszögezésére szükség volt. A szomorú csak az, hogy 1931-ben Budapesten olyan dolgok történhetnek, amelyek miatt olyan régi igazságokat kell hatóságilag újra felfedezni, hogy a négernek is szabad fürödni, és hogy az embereknek Európában, bőr színre való tekintet nélkül, egyenlő jogaik vannak² – írta Bálint György még Hitler hatalomra jutása előtt két évvel.

A kínos ügy, mint ismeretes, lényegében az, hogy dr. Ramon Costello kubai néger orvos eljött Budapestre, mert több, külföldre küldött propagandafüzetben olvasta, hogy Budapest fürdőváros. A néger orvos tanulmányozni akarta Budapest világhírű fürdőit, és ezért jegyet váltott a leghíresebb pesti fürdőbe, a Hullámba. Nagyon meleg volt, sokan voltak a fürdőben, és a hullámok, a kitűnő villanyerőre berendezett hullámok lelkesen, költséget és fáradságot nem kímélve, fajra, felekezetre, nemzetiségre, korra, nemre és családi állapotra tekintet nélkül hűsítették, sőt üdítették a jelenlévőket. A néger orvos úgy gondolta, hogy az oly sokat tapasztalt és látott hullámoknak egészen mindegy, hogy fehér vagy fekete testeket ringatnak-e. Elkezdett hát üdülni, és már éppen örülni akart a kitűnő pesti fürdőnek, már éppen arra gondolt, hogy Pest mégiscsak szép fürdőváros – amikor odalépett a víz partjához néhány úr, és intett neki, hogy jöjjön ki. Kijött a partra, és az urak itt közölték vele, hogy nagyon sajnálják, nekik az egész izé nagyon kellemetlen, de hát, tekintettel arra, hogy a Hullámban amerikaiak is fürödnek, és az amerikaiak nem szeretik a négereket, udvariasan felszólítják, hogy távozzék (...) A fürdőigazgatóság azzal védekezett, hogy (...) miután négerből csak egy van, amerikaiból pedig sok, fel kell áldozniuk a néget.³

² Bálint Gy.: A néger hullámjoga. In Bálint Gy.: *A toronyőr visszapillant I.*, Magvető Kiadó, Budapest 1966. 100–101.

³ U.o.: 101.

Bálint György írásában a többség-kisebbség kérdése merül fel. A kubai orvos hullámjogosultságát a fővárosi döntés megadta, vállalva annak kockázatát, hogy az amerikai vendégeket elveszítik.

Miért ez a kirekesztettség az egyes ember szintjén? Miért ez a kirekesztettség az egyes közösségek szintjén? A rend nevében, de sohasem az érdekében, erősen hierarchizált vallási és nem vallási közösségek épülnek. Ezek a nem oda való egyéneket kiközösítik, tagjaikat pedig az előítéletek béklyóiba verik. A „*Ki a magyar, mi a magyar?*” tetszetős kérdései mögött meghúzódó indulatok nagyon gyakran a nacionalizmus vagy inkább a sovinizmus eszméiben tükröződnek, s szállnak apáról fiúra. A liberalizmus eszméje üres kosár, tele megvalósulatlan jelszavakkal. A nemzetközi egyezmények fennkölt gondolatai eszmék csupán, és az utcán éppoly megbízhatatlanok, mint az egyén legbelső érzelmei.

A *Nyugat* folyóiratban, egy izgalmas büntető per kapcsán is felvetődik a cigányprobléma.

Fajták dolgában nehéz igazságot tenni – annál nehezebb, mert azt sem tudni bizonyosan, vannak-e fajták a világon. A tudomány igen kéteskedik ez iránt, de a józan ész, mely a tudományt, a gyakorlat, mely az elméletet olyanformán nézi le, mint ahogy a parasztkölykek röhögik ki a falujukon átkocsikázó városit: a durva tapasztalás megállapít bizonyos durva különbségeket, és tagadhatatlan, hogy nagyjából meg lehet különböztetni, teszem azt, az átlagos angolszászt az átlagos indiánustól. Hogy ez a különbség jogot ad-e az európai kalózok, eretnekek és sikkasztók elkeveredett utódainak, hogy az indiánussal másodrendű állampolgár gyanánt bánjanak, az persze más kérdés – de megteszik.⁴

A cigány embert is másodrendű állampolgárként kezelik, annak ellenére, hogy a magyar cigányság évszázadok óta együtt él a magyarsággal. Van közös nemzeti kultúránk, és van közös történelmünk. Oly gyakran idézzük fel István király szellemét, amikor az egységes magyarságról érvelünk! Első királyunk más elveket is vallott. Idézzük fel azokat is, hogy teljes képet kapjunk Szent Istvánról.

A vendégek s a jövevények akkora hasznat hajtának, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén. Hiszen kezdetben úgy növekedett a római birodalom, úgy magasztaltattak fel és lettek dicsőségessé a római királyok, hogy sok nemes és bölcs áradt hozzájuk külön-külön tájakról. Róma bizony még ma is szolga volna, ha Aeneas sarjai nem teszik szabaddá. Mert amiként külön-külön tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy külön-külön nyelvet és szokást, külön-külön példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy szokású ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam, hogy a jövevényeket jóakarattal gyámolítsad, és becsben tartsad, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak. Ha pedig le akarnád rombolni, amit építettem, vagy szétszórni, amit összegyűjtöttem, kétségkívül igen nagy

⁴ Ignóty P.: Cigányok. *Nyugat*, 1908. 9. sz.

kárt szenvedne országod. Hogy ez ne legyen, naponta nagyobbítsd országodat, hogy koronádat az emberek nagyságosnak tartsák.⁵

Az első világháború második évében papírra vetett Tömörkény-novella, ha csak egy rövid időre is, de megoldást talál a kérdésre:

(...) az ember, apránként abba a belegyőződésbe jut, hogy csak úgy első tekintetre is meg tudja mondani, hogy melyik ember kicsoda, honnan való, milyen nyelvet beszél, milyen formában tiszteli az Istent, mely tájon tesz az elődök sírhalmára koszorút. Mikor ezután így az egész nemzet, mint most is, belegubózik a katonaruhába, akkor lehet látni, hogy ebben az észjárásban nem sok igazság tartózkodik. Az uniformis, vagy amiként mifelénk régebben szokás volt, a formaruha, egyformává teszi az embereket. *Nyagig egyformák, csak a fejek maradnak kint a formaruhából (...).* Mert akkor egyformák vagyunk. *Ejnye, de nemzet vagyunk (...).*⁶

Összeköt minket a történelem, az élet és a halál. De összeköt minket a dal, még akkor is, ha ettől idegenkedünk. Mert igaza van Kosztolányinak, amikor azt írja, hogy a nóta elkísér bennünket egész életünkben,

bölcsönktől koporsónkig (...). Figyelhetünk rájuk elandalodva vagy undorodva, mindegy: öntudatosan, öntudatlanul bennünk szunnyadnak. Körötünk vannak ezek a nóták, a levegővel szívjuk magunkba. Majdnem azt merném állítani, hogy amint az ókori görögséget egy érzelmi és egy szellemi közösségbe forrasztották azok a dalok, melyeket rapszódjaik énekeltek Akhilleuszról és Hektórról, vagy a finnséget már évszázadokkal ezelőtt összekovácsolták a Kalevala akkor még töredékesen kóválygó versei, azonképpen minket is végzetesen egybefűznek cigánynótáink, és egységet teremtenek közöttünk, akik egyébként oly kevésben tudunk megegyezni.⁷

Az etnikai származás olyan tulajdonsága az embernek, amelyen nem tud változtatni. Egyfelől így kell elfogadnia magát, másfelől viszont ezt mindenkinek tiszteletben kell tartania. Tudomásul kell vennünk, hogy különbözőek, de mégis egyenlők vagyunk. Bőrszínünktől függetlenül. Az emberek egészséges együttélése azon alapszik, hogy békében, nyugalomban tudnak együtt élni egymás mellett. Aki ezt a békét megkérdőjelezi, az a közösségek közötti jó viszony felbontására törekszik.

Visszatérve a *Csíny vagy bűnre*, annak egyes részeire, nagyon fontos problémáról szól Fekete István *Zsellérek* c. műve, ahol a szeretet egyik formájáról, a barátságról esik szó.

Érdekes kérdéseket feszeget Lázár Ervin meséje (*A kislány, aki mindenkit szeretett*), amikor az érdek szempontjából vizsgálja a szeretetet, és rámutat arra, hogy vissza is lehet élni a másik bizalmával, mert vannak, akik érdekből, de vannak, akik csak pusztán szórakozásból játszadoznak a bizalommal. Ugyanakkor ez a mű a meggondolatlanságról és annak következményeiről is szól,

⁵ István király intelmei Imre herceghez. www.mek.oszk.hu/00200/00249/

⁶ Tömörkény I.: *Nomád katona*. Kozmosz Könyvek, Budapest 1980.

⁷ Kosztolányi D.: „A mi nótáink.” *Pesti Hírlap*, 1933. január 8.

A hazaszeretet kérdése Tamási Áron *Ábelében* vetődik fel a leginkább: „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.” „Az ember a szíve mélyén örökké odavaló, ahol született.” Sugyélán jellemének megismertetése is fontos oktatási szempontból. Sugyélán ugyanis nem törődik azzal, hogy mi lesz Ábelrel betegen, a minimális létfeltételektől is megfosztva őt, csak saját túlélésére gondol.

Jókai Mór *Aranyembere* kapcsán talán senkinek sem a kettős házasság bűncselekménye jutna eszébe. E rész szerzője viszont a mindennapi életben bíróként dolgozik, és így a jogalkalmazó szemével láttatja Tímár Mihály alakját. Gárdonyi Géza *Egri csillagok* című regényének elemzésekor e rész írója Hegedűs hadnagy árulására helyezi a hangsúlyt, és rámutat a katonai bűncselekmények és eljárások sajátosságaira. Mikszáth Kálmán gyönyörű novellája, a *Bede Anna tartozása* arra hívja fel a figyelmet, hogy a büntetőjog világában más szempontok uralkodnak, mint a tradicionális családoknál, ezért az elkövetett tettekért a felelősséget mindenki maga viseli, és ennek terhét egyik családtag sem vállalhatja át, még akkor sem, ha a tettes már meghalt, és a családi becsületen esett foltot nem lehet lemosni úgy, hogy a testvér üli le a kiszabott büntetést. Fekete István *Vuk* című meséje az állatvédelem fontosságára utal, míg Jókai híres regénye, *A kőszívű ember fiai* kapcsán napjaink egyik fontos kérdéséről, a végrendeletéről esik szó.

E tanulmány keretében nem térhettem ki a *Csíny vagy bűn?* valamennyi írására, de remélem, hogy felkeltettem az olvasó figyelmét erre az új módszertani szempontra, a „jog és irodalom” kapcsolódási területére.

A „jog és irodalom” felhasználása az egyetemi oktatásban

TÓTH J. ZOLTÁN

A „jog és irodalom” (*law and literature*) mozgalmához különböző típusú elemzések tartoznak. Ezeknek hagyományosan két fő formáját különböztetik meg: (1) a „jog az irodalomban” (*law in literature*) és (2) a „jog mint irodalom” (*law as literature*) irányzatait.¹ Előbbi azt vizsgálja, hogy a jog, a jogászság, a jog és erkölcs, jog és igazságosság viszonya stb. hogyan jelenik meg az egyes irodalmi művekben vagy azok valamely csoportjában. Míg az utóbbi abból indul ki, hogy a jog- és az irodalomtudomány elemzési tárgya közös: az írott szövegek, illetve az azok által használt nyelv, és ezért az irodalmi szövegek értelmezése során nyert tapasztalatok felhasználhatók a jogi szövegek analízise során is (vagy éppen a filológiai hermeneutika révén bizonyítható be a jogszabályszovegek megszüntethetetlen többértelműsége, immanens nyitottsága). Megkülönböztethetjük továbbá (3) azokat a kutatási irányokat, melyek az irodalom jogára (*law of literature*) vonatkoznak, például szerzői joggal, irodalmi plágiumvitákkal stb. foglalkoznak, vagy irodalmi művekben (azok által) elkövetett bűncselekmények, szabálysértések vagy kártérítési követelést megalapozó polgári jogi (személyiségi jogi) jogsértések jogi szempontú elemzését tartalmazzák.² Nagy Tamás alapján önálló ágként azonosíthatjuk (4) az ún. „narratív jogtudományt” (*narrative jurisprudence*) vagy – másképpen – „jogi történetmondást” (*legal storytelling*), valamint (5) azokat az „intertextuális elemzéseket”, amelyek azt mutatják meg, vajon „miként gyakorol és gyakorolt a múltban hatást egy-egy jogi szöveg valamely irodalmi mű szövegének a formálódására”.³ Szintén a kutatási tárgyhoz tartoznak (6) azok az elemzések, melyek azt vizsgálják, hogy egy-egy konkrét irodalmi mű (vagy ezek valamely csoportja) hogyan befolyásolta a hatályos jog megváltoztatását,

¹ Vö.: M. Aristodemou: A jog és irodalom tanulmányozása: irányok és kapcsolódások. In Szabados J. (szerk.): *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Bíbor Kiadó, Miskolc 1996. 167–198. 194.; illetve H. Szilágyi I.: Jog és irodalom. Habilitációs előadás. *Iustum Aequum Salutare*, 6/1. (2010) 5–27. 5.

² E ritkán előforduló írásközé tartozik például Sólyom Péter: A művészet szabadsága és az esztétikai ítéletek című tanulmánya (*Iustum Aequum Salutare*, 3/2. (2007) 95–109.)

³ Vö.: Jog és irodalom: A Gutenberg-galaxis fénye. Kiss Anna interjúja Nagy Tamással. *Ügyvédvilág*, 2010. május, 10–11.

de lege ferenda elképzelések kialakítását vagy azok törvénné válását;⁴ melyek (7) a jogtudományt mint irodalmi műfajt fogják fel és művelik;⁵ végül pedig (8) azok az elemzések is, melyek a jogi szövegeket (jogszabályszovegeket, bírói ítéleti indoklásokat, keresetleveleket, fellebbezéseket stb.) mint esztétikai értékkel bíró műveket vizsgálják.

Ezek közül a jogi felsőoktatás számára elsősorban az (1), (2) és (4) pont szerinti kutatási tárgyak fontosak. A „jog az irodalomban” tanítása hozzájárul ahhoz, hogy – a hagyományos megfogalmazás szerint – azáltal neveljünk jó jogászokat, hogy a joghallgatókat jó emberré neveljük. Ehhez a tételes jog írott, szó szerinti szövege és az igazságosság (a pozitív jog és a természetjog) kapcsolatának bemutatása, az eseti igazságosság és az ennél többet jelentő (arisztotelészi értelemben vett) méltányosság⁶ jogi érvényesítési lehetőségeinek irodalmi (és az ilyen

⁴ Mint például Charles Dickens frásai az árvaházakra vagy az adósok börtönére vonatkozó szabályokat.

⁵ Pl. Arthur Koestler vagy Albert Camus. (Ld. ehhez például: Tóth J. Z.: Irodalom és büntetőjog: Koestler és Camus a halálbüntetésről. In *Studia in honorem István Balogh*. Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, Budapest 2007. 117–129.)

⁶ Arisztotelész az emberek között előfordulható kapcsolatok alapján az igazságosságnak két fajtáját különbözteti meg: az ún. osztó (disztributív), valamint a kiigazító (helyreállító, reparatív, illetve kiegyenlítő, kommutatív) igazságosságot. Az előbbi az állam által szétosztható javak (anyagi javak, kiüntetések, címek, hivatalok stb.) és az állam által beszédhető terhek (adók, szolgálati kötelezettségek stb.) emberek közti felosztását határozza meg, amely felosztás nem a viszonyosságon (kölcsonösségen), hanem a geometriai (mértani) arányosságon kell alapulnia. E vonatkozásban az az igazságos ugyanis, hogy aki valamilyen szempontból több, mint valaki más, az a javakból is többet kapjon, aki pedig kevesebb, az kevesebbet, mégpedig olyan arányban, amilyen arányban ők maguk is állnak egymáshoz képest. Ezért itt mindig négy dolog közti arányról van szó: két személy és két felosztandó tárgy viszonyáról. Két dolog, „A” és „B” úgy aránylik (úgy kell arányulnia) egymáshoz, ahogyan két személy („C” és „D”) érdemei alapján egymáshoz aránylik. Vagyis ha „C” kétszer annyi érdemmel bír, mint „D”, akkor a felosztandó javakból is kétszer annyit kell kapnia, „C” személyt megillető „A” dolognak tehát kétszer akkora kell lennie, mint „D” személyt megillető „B” dolog. Ebből pedig az is következik, hogy nemcsak A:B egyenlő C:D-vel, hanem A:C is egyenlő B:D-vel. Az igazságosság másik fajtája a kiigazító igazságosság. Minden olyan esetben ugyanis, amikor az emberek közötti arányosság elve nem alkalmazható (például azért, mert az emberek egyenlők vagy mert javak közti felosztásról nem lehet szó), akkor a reparatív igazságosság alapján kell eljárni. Ez a helyzet az emberek közti (jog)ügyletek esetében, amikor pusztán két személy (nem pedig két személy és két tárgy, vagyis összesen négy dolog) között jön létre valamilyen viszony. Ekkor ugyanis a (jog)ügylet révén a két (egyenlő) személy közti viszony megváltozik: az egyik előnyösebb helyzetbe kerül, mint az ügylet előtt volt, a másik pedig hátrányosabbá. Ez azonban eltérést jelent az igazságot megtestesítő középől, ezért az állam feladata, hogy ezt az igazságtalanságot megszüntesse, mégpedig úgy, hogy az egyik személynek a jogtalan (igazságtalan) hasznából elvesz annyit, amennyivel az a középértéket túlhaladta, és ezt hozzáteszi annak az embernek a kárához, akinek az ügylet veszteséget jelentett. (Ezt nevezi Arisztotelész aritmetikai – számtani – igazságosságnak.) Mindez két különböző esetben valósulhat meg: egyrészt akkor, ha önkéntes, mindkét fél szabad beleegyezésén alapuló ügyletekről van szó (mint a polgári jogi jellegű szerződések legnagyobb része), másrészt pedig akkor, ha az „ügylet” legalább az egyik fél részéről nem önkéntes beleegyezéssel valósult meg (ide tartozik Arisztotelész szerint a legtöbb bűncselekmény). Ez utóbbi esetekben a bírónak mint az igazságosság reprezentánsának a feladata, hogy a büntetés révén a bűnt elkövetőt megfoszsa attól az előnytől, amelyhez a bűn megvalósítása eredményeképpen hozzájutott, és így helyreállítsa a megsértett jogrendet, kiegyenlítse az igazságtalanságot. Ezek mellett Arisztotelész az igazságosság egy speciális megvalósulási formájaként fogja fel a méltányosságot, mely része ugyan az igazságosságnak, mégis több annál. A méltányosság ugyanis arra szolgál, hogy az állami normák által – azok általánossága miatt – szükségképpen nyitva hagyott kérdéseket helyes módon eldöntse, vagyis egyes konkrét esetekben eltérjen a törvény általános rendel-

irodalmi művekhez kapcsolódó jogtörténeti) példák alapján történő szemléltetése rendkívül fontos lenne a jogászai etikát a legtöbb jogi karon jelenleg semmilyen formában nem tanuló jövőbeli jogászgenerációk egyetemi képzése során. Az e tekintetben leggyakrabban felhasznált művek között találjuk Szophoklész *Antigonéját*, illetve Shakespeare két drámáját, *A velencei kalmárt* és *A Szeget szeggett*. Ahogy József Attila írja: „[a] törvény szövedéke / mindig fölfeslik valahol”.⁷ S ha az igazság (vagy amit annak éreznek), illetve a jog szembekerül egymással, óhatatlanul felvetődik a kérdés – mi a jobb: érvényesíteni az eseti igazságosságot (méltányosságot), és ezzel az adott szituációban helyes döntést meghozni, vagy kitartani a törvény betűjénél, amivel a konkrét esetben igazságtalan eredményre jutunk, viszont hozzájárulunk a jog kiszámíthatóságához, a jogbiztonsághoz, ami végső soron a formális jogegyenlőség megvalósulását jelenti? Ez különösen fontos a jogbölcselet oktatásában, mert végigtekintve az elmúlt két és félezer évre, aligha mondható, hogy e két felfogásban objektíve „igazságot” lehetne szolgáltatni, hogy létezne „a” helyes álláspont – legfeljebb az mondható, hogy némelyek (vagy éppen mi magunk) az egyikben, vagy a másikban hisznek (hiszünk). Fontos, hogy a jövőbeli jogász idejekorán megismerkedjen azzal a ténnyel, hogy a jog nagy kérdéseire nincs egységes és vitathatatlan válasz. Ennek következtében a működő jogban fog találkozni olyan jogászai álláspontokkal (pl. bírói ítéletekkel), amelyek a tételes jogi szabályozás előreláthatóságát preferálják azon az alapon, hogy a jogszabályszovegek a jogkereső állampolgárok számára íródnak, és fontos érdek fűződik ahhoz, hogy egy jóhiszemű állampolgár bízhatson abban, hogy ha a jog általa megismerhető előírásait betartja, akkor az általa ugyancsak megismerhető jogkövetkezményekkel (és csak azokkal) kelljen szembenéznie. Ugyanakkor fog találkozni olyan álláspontokkal is, melyek a tételes jog szövegét csak akkor veszik figyelembe, ha annak eredeti értelemben vett alkalmazása a helyes (vagy szerintük helyes) döntés, ha pedig az valamiért igazságtalan, akkor eltekintenek tőle, azt felülbírálják, átértelmezik.

Valószínűleg szélsőséges formájában egyik álláspont sem tartható. Az sem helyes, ha a jogi szövegeket betű szerint értelmezzük (mint az USA-ban kissé gúnyosan *black-letter lawyers*-nek nevezett formalista jogászok⁸ teszik, vagy ahogy tették azt az angol bíróságok a XIX. század második feléig, néha még abszurdítások árán is ragaszkodni kívánva a szöveghez (ami miatt így a parlamentnek kifejezetten elő kellett írnia a bíróságok számára olyan trivialitásokat, hogy ha a törvény egyes számot használ, azon a többszöri elkövetést vagy előfordulást is

kezelésétől, amelyek nem láthatták előre a bekövetkező és eltérő elbírálást érdemlő speciális helyzetet. Ilyenkor a bírónak a méltányosság alapján olyan döntést kell hoznia, amely nem egyezik a törvény szabályozásával, de amelyet egy igazságos törvényhozó hasonlóan rendelt volna alkalmazni, ha már a jog megalkotásakor tudatában lett volna egy ilyen szituáció bekövetkezése lehetőségének. „Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíteni ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik.” Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Ford.: Szabó M. Magyar Helikon, Budapest 1971. 146.

⁷ József A.: *Eszmélet*. In *József Attila minden verse és versfordítása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1987. 379.

⁸ A különböző gondolkodású jogászok egyetemi képzéséről szerzett személyes élmények és tapasztalatok alapján ezek rövid összevetését lásd: A. A. Henskens.: *Legal Education: Black Letter, White Letter or Practical Law?* *Newcastle Law Review* (2005–2006) 81–86.

érteni kell, vagy ha a törvény azt írja, hogy *man*, azon azt is érteni kell, hogy *woman* stb.)⁹ Híres jogtörténeti példa az az 1930-as francia törvény is, amely – egy szövegezésbeli pontatlanság miatt – azt írta elő, hogy a vonat utasainak tilos fel- és leszállni, amikor a vonat *nem* mozog.¹⁰ Természetesen a francia bíróságok nem a szöveg, hanem a józan ész alapján alkalmazták a törvényt. Samuel Pufendorf nyomán szintén nevezetes példa az a bolognai statútum is, amely azt írta elő, hogy aki a nyílt utcán vért ont, azt a legszigorúbb büntetéssel sújtásák – amely büntetésre Pufendorf (és William Blackstone, a legnagyobb angol jogász)¹¹ szerint természetjogi alapon nem kerülhetne sor azon orvossal szemben, aki egy gutaütött emberen az élete megmentése érdekében eret vág, akkor sem, ha a cselekmény szó szerint beleillik a statútum tényállásába.¹² De a magyar bírói gyakorlatot is fel lehet hozni a *contra legem*, vagyis a törvény szövegével kifejezetten ellentétes, de a józan észen alapuló bírói érvelésre. Például a semmisségre a Ptk. szerint „bárki határidő nélkül hivatkozhat” [Ptk. 234. § (1) bekezdés], ugyanakkor ezt a rendelkezést a bírói gyakorlat lerontja. A BH 57/2009. már egyenesen mint ítélezési gyakorlathoz ír erről a felfogásról: „A szerződés semmisségére a magyar jog szerint a Ptk. 234. § (1) bekezdése értelmében bárki határidő nélkül hivatkozhat; az egységes magyar bírósági gyakorlat szerint azonban a bárki nem jelent korlátozásmentes igényérvényesítési lehetőséget, hanem a bíróságok minden esetben megkívánják a jogi érdekelttség igazolását (BH 2001/335. jogeset, BH 2004/503. jogeset, EBH 1999. évi 14. sorszám).”¹³

A szöveghűség ellentétpárja, a korlátlan morális (szó szerinti) *igazságszolgáltatás* azonban szintén alkalmazhatatlan, mert bírói önkényhez vezethet (akkor is, ha ezt utólag formáljogi érvelésbe bújtatják).¹⁴ A nevezetes „radbruchi formula” szerint ugyan az alapvető erkölcsi-igazságossági elvekkel szembenálló normaszöveg nem jog, csak „a jog köntösébe bújtatott jogtalanság”, pusztán törvény, és a neki való engedelmességet meg lehet, sőt meg kell tagadni,¹⁵ azonban – az első

⁹ Vö.: Pokol B.: *A jog elmélete*. Rejtjel Kiadó, Budapest 2001. 54.

¹⁰ Cass. Crim. 8 March 1930, D.P. 1930.1.101. Idézi: M. Troper – C. Grzegorzczak – J-L Gardies: *Statutory Interpretation in France*. In N. D. McCormick – R. S. Summers (eds.): *Interpreting statutes: a comparative study*. Dartmouth Publishing Company, Aldershot [etc.] 1991. 171–212. 192.

¹¹ Vö.: W. Blackstone: *Commentaries on the Laws of England. Book the First*. Clarendon Press, Oxford 1975. 60.

¹² Vö.: R. A. Posner: *How Judges Think*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – London, England, 2008. 199. Magyarul idézi: Molnár A.: *Pragmatizmus és legalizmus* – Richard Posner és Antonin Scalia a bírói szerepről. 38. o. *De iurisprudencia et iure publico* 2009/1. 29–68. 38.

¹³ Vö.: Tóth J. Z.: Jogértelmezési módszerek a bírói gyakorlatban. *Jogelméleti Szemle* 2009/4. 162. j.

¹⁴ Ezért véleményünk szerint – *epitheton ornans* ellenére – egyáltalán nem volt jó bíró a jogelméleti gondolkodásban híressé-hírhedtté vált Magnaud. „Magnaud, a jó bíró” megítéléséhez lásd: M. Radin: *Good Judge of Chateau-Thierry and His American Counterpart*. *California Law Review*, 10 (2010) 4 300–310. Magyarul pedig állításunk inverzének alátámasztási kísérletére lásd: Jakab A.: Ki a jó jogász, avagy tényleg jó bíró volt-e Magnaud? *Jogesetek Magyarzata* 2010/1. 83–93.

¹⁵ „A nemzetiszocialista >>>jog<<< az igazságosság lényegi meghatározó követelménye, az egyenlők egyenlő elbírálása alól igyekszik kivonni magát. Következésképp ennyiben nem is rendelkezik jogi természettel; így pedig nem valamely helytelen jogról van szó, mert egyáltalán nincs benne jog. [...] Hiányzott továbbá a jogi jelleg mindazon törvényekből is, amelyek az embereket alacsonyabb rendűeknek tekintették, és elvitták tőlük az emberi jogokat. Nem jogi jellegűek továbbá mindazok a kilátásba helyezett büntetések sem, amelyek [...] különböző súlyú büntetéseket azonos büntetéssel,

állítás („meg lehet tagadni”) kétségtelen helyessége mellett¹⁶ – a második állítás valójában az elvárhatatlant emelné jogi szintre. Hiszen aki a jog (törvény) szerint cselekszik, az azt teszi, amit számára előírtak, és amelyről úgy gondolhatja, hogy az a kötelessége, illetve ha nem teszi meg (például a náci diktatúrában), akkor a saját életét teszi kockára, és éppen ezért itt is igaz, hogy a jog (a természetjog) sem kényszeríthet senkit arra, hogy az életét kockáztassa vagy hagyja elvenni.¹⁷ (Ez természetesen a jog alatt állókra, a jog alkalmazóira, a jogi norma címzettjeire igaz, nem pedig a jog alkotásában résztvevőkre.)

Az előbbi polémiák gyakorlati példákkal, konkrét (megtörtént vagy fiktív) jogesetekkel való bemutatása mellett az irodalom közvetlen instrumentalista fel fogása is használható a jogi oktatásban.¹⁸

Fontos lehet továbbá az is, hogy ha azt akarjuk, hogy a jogász jó ember legyen, akkor empátia szükséges a laikusok irányában. Ez nemcsak az ügyvédekre igaz, hanem (sőt különösen) a hivatalos személyekre, rendőrökre, ügyészekre, bírókra, mert egy laikus számára a jog eleve egy furcsa, rideg, idegen világ, amelyet nem lehet kiismerni, és ha ezt az érzést csak fokozzuk, akkor csak azt érzük el, hogy az egyszerű ember nem tisztelni fogja a jogot, hanem félni fog tőle. Franz Kafka *A per* c. regényével elég jól szemléltethető ez az érzés a joghallgatókban, és ha elérjük azt, hogy a jövőben jogászok ne úgy tekintsenek az ügyfelekre, tanúkra, vádlottakra, sértettek, stb. mint a jogi eljárások szükségszerű szereplőire, hanem beleérezzék magukat egy kicsit a helyzetükbe, és a jog merevségét valamelyest oldják, akkor egy emberközelibb, barátságosabb, jobb jogi eljárási rendszert tudunk teremteni. Ha elmagyarázzuk nekik, hogy egy laikus pusztán tárgyként kezelve úgy érezheti magát, mint bárki, akár maga a joghallgató, illetve a jogász egy orvosi vizsgálaton, ha nem mondanak neki semmit, nem magyarázzák el a szituációt, azt, hogy mi fog történni és miért – ekkor a jogász (vagy bárki) az orvosi eljárásnak ugyanúgy nem alanya, csak pusztán tárgya lesz, mint ahogy hasonló esetben a laikus nem alanya, csak pusztán tárgya lesz egy jogi eljárásnak – hasonló félelemmel vegyes idegenségérzettel.

És persze – nem melleleg – az irodalmi művek nemcsak az erkölcsös, de a művelt jogásszá váláshoz is képesek hozzájárulni. Erre szintén nagy szükség

gyakran halálbüntetéssel fenyegettek. Mindez csak néhány példa a törvényes jogtalanságra.” G. Radbruch: *Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog*. In Varga Cs. (szerk.): *Jog és filozófia. Antológia a század első felének kontinentális jogi gondolkodása köréből*. Osiris, Budapest 1998. 187–194. 191–192. Továbbá: „[a] bírói *ethos*nak minden áron – a bíró élete árán is – az igazságosságra kell törekednie.” Uo. 193.

¹⁶ Végső soron a jog sem kényszeríthet senkit arra, hogy alapvetően meghasonuljon önmagával, a jog nem hagyhatja figyelmen kívül az emberi természetet, különben senki nem fogja követni, illetve a jogrendszer csak diktatorikusan lesz fenntartható.

¹⁷ Ezen álláspont filozófiai védelmét lásd például: T. Hobbes: *Leviatán*. Ford.: Vámosi P. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1999. I. kötet, 313.

¹⁸ Például a „Büntények a könyvtárszobából” című kötet egy ilyen kezdeményezés volt, amelyben közismert irodalmi történetek, „tényállások” alapján a hallgatók büntető eljárásjogi iratmintákat ismerhettek meg, vagyis szakjogi ismereteik megszerzésének megkönnyítéséhez a kötet szerzői irodalmi „jogeseteket” használtak fel. Ld.: Kiss A. (szerk.): *Büntények a könyvtárszobából*. CompLex Kiadó, Budapest 2010.

van, mert egyre inkább afelé tartunk, hogy jogász-értelmiségiek helyett jogász-technikusokat képezzünk. A jogázhallgatók intellektuális színvonala és műveltsége folyamatosan esik. (Ennek okainak mélyebb elemzése önálló tanulmányt igényelne.) Egy jogász viszont nem akkor jó jogász, ha szakbarbár, hanem akkor, ha érti a körülötte fekvő világot. Ehhez egy bizonyos műveltség elengedhetetlen.¹⁹ A „jog mint irodalom” oktatása úgyszintén nélkülözhetetlen; a jogászok számára ugyanis nemcsak a morális szempontok figyelembevétele lehet fontos jogász munkájuk során, hanem a tételes jog *technikai* értelemben történő helyes alkalmazása is. A modern jog írott jog: azt az írott jogszabályok (vagy más írott jogi normák) szövege tartalmazza. Ahhoz, hogy a jog valódi értelmét (vagy lehetséges értelmezési tartományát) megállapíthassuk, a normaszöveg mint nyelvi képződmény immanens többértelműsége és homályossága²⁰ miatt a szöveget különböző módszerekkel értelmeznünk kell. A jogi hermeneutikai eszköztár nem különbözik jelentősen a filológiai hermeneutikai eszköztártól, így a joghallgatók által már a középiskolai tanulmányaik során megismert irodalmiszöveg-elemzés jó alapul szolgálhat arra, hogy annak mintájára, de azt kiegészítve és pontosítva megismertessük a joghallgatókkal a jogalkalmazás immanens részét, egyszersmind előfeltételét jelentő jogi hermeneutikai módszertant. Anélkül, hogy valaki képes lenne az írott jogi szövegek értelmének feltárására, illetve meghatározott álláspontok melletti (szubjektív) érvelésre, nem válhat senkiből (jó) jogász. A mai magyar jogi oktatás

¹⁹ 2003 szeptemberében sor került egy felmérésre, mely arra a kérdésre keresett választ, hogy milyen a jogi egyetemek diákjainak általános műveltsége. A felmérés két egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen és a Károli Gáspár Református Egyetemen 119 (66, illetve 53) joghallgató megkérdezésével történt, akik mindegyikének ugyanazt a hetven kérdésből álló tesztet kellett kitöltenie. A kérdéssor összeállításában fontos szempont volt, hogy – főképpen a humán műveltségre koncentrálna – szerepeljen benne a humán tudományok minden területe, valamint az általános műveltséghez tartozó egyéb, nem humán jellegű kérdések is. Ezenkívül – leendő jogászokról lévén szó – a politikai-jogi alapképzettség leglényegesebb kérdései sem maradtak ki a listából. A kérdőív egészét alapul véve a felmérés megdöbbentő eredményekre vezetett. A hallgatók a feltett kérdéseknek alig a felét (egészen pontosan 51,53 %-át) tudták helyesen megválaszolni. Az egyes kérdőívek eredményei elég nagy szórást mutatnak: a legjobb hallgató 60,5 pontot ért el, míg a két legrosszabb hallgató 10, illetve 11 (!) pontot tudott csak szerezni. Az általános műveltség e szomorúnak mutatókozó helyzetén is lehetne mit javítani a „jog és irodalom” oktatása keretében, bár kétségtelen, hogy e feladatot leginkább a közoktatás keretében kellene elvégezni – ezért lenne ott is szükség a „jog és irodalom” jellegű tárgy oktatására. A felmérés konkrét eredményeit és a belőle levont következtetéseket ld.: Tóth J. Z.: A magyarországi egyetemi-főiskolai oktatás anomáliái. Elmélkedések a jogázhallgatók általános műveltségéről végzett felmérés apropóján. *Jogelméleti Szemle*, 2003/4. szám.)

²⁰ Herbert Hart ezt az immanens homályosságot, amely a „határesetek” tömegében szükségképpen érvényesül, „a jog nyitott szövedékének” (*open texture of law*) nevezte. Hart szerint a jogi normaszövegnek mint nyelvi jelenségnek mindig van egy „központi magja”, amely az ún. paradigmatis eseteit öleli fel; ám van egy olyan bizonytalan holdudvara is, amelynek az eseteiben nem lehet egyértelműen előre meghatározni, hogy az általános osztályozó fogalmakkal dolgozó jogszabályszoveg rendelkezése kiterjed-e az adott konkrét esetre, vagy nem. „Az általános kifejezésekben nyújtható útmutatásnak [...] határa van, s ez a nyelv természetében rejlik. [...] A természetes nyelvek megszüntethetetlenül nyitott szövedékek. [...] A jog nyitott szövedéke azt jelenti, hogy az előforduló magatartásoknak [V]annak olyan területei, ahol sok mindennek a kialakítását a bírókra vagy a hivatalos személyekre kell hagyni, akik a körülmények fényében esetről esetre teremtik meg a változó súlyú, versengő érdekek közötti egyensúlyt.” H. L. A. Hart: *A jog fogalma*. Ford.: Takács P. Kiadó, Budapest 1995. 149, 151 és 159. Hart maga tehát elismeri a szabályok hézagait mint valódi joghézagok közötti bírói jogalkotást – már csak ezért sem lehet a jog minden körülmények között előre kiszámíthatóságról beszélni.

hibája, hogy a mi jogászképzésünk „a” jog megtanítására és annak számonkérésére irányul, előfeltételezve azt, hogy a jogi problémáknak létezik egyetlen helyes („a” helyes) megoldása. Tehát a jog minden kérdésére létezik egyetlen megoldás, amit csak – egymást követő logikai lépcsőfokok végigjárása révén – meg kell találni. Ezzel szemben hatékonyabbnak látszik az egyesült államokbeli jogi oktatás módszere, mivel ott a joghallgatókat értelmezni (gondolkodni) és érvelni tanítják, belátva azt, hogy nincs objektív igazság, csak szubjektív „igazságok” vannak, azaz általában mindegyik álláspont mellett fel lehet hozni (erősebb vagy gyengébb) érveket, a világ pedig nem fekete vagy fehér. (Ahogy Prótagorasz mondta: minden éremnek két oldala van.)²¹

Ha jövőd jogászaink megismerik mindazokat az értelmezési módszereket és érvelési fogásokat (a jogi hermeneutikát és a retorikát), amelyet a kontinentális jogrendszerekhez tartozó magyar jogrendszerben is alkalmazniuk kell ahhoz, hogy jogászként boldoguljon, akkor a jogot jobban fogja érteni, és hatékonyabban fogja alkalmazni. (Az ügyvédek nyilván az érvelési fogásokat szubjektív alapon fogják alkalmazni, de tulajdonképpen ez is a dolguk. A bíró feladata (és nem az ügyvédé) az, hogy az elfogult értelmezéseket összemérje, és egy védhető értelmezési alapon álló ítéletet hozzon. (Persze a bíró sem objektív, de legalább a felek partikuláris személyes érdekein kívül áll, és legfeljebb a neveltetése, világlátása, értékei, attitűdjei, preferenciái stb. hatnak ki a döntése meghozatalára. Ugyanakkor ezek kihatnak, és jobb, ha a jövőd jogász eleve tisztában van azzal, hogy teljesen objektív döntés nincs; ezt mint tény el kell fogadnia, és ha tud erről a tényről (és nincsenek tévképzetei a jogalkalmazás jellegét illetően), akkor az ügyfele (vagy éppen a társadalom) érdekét hatékonyabban tudja képviselni – és éppen ez a feladata.) Vagyis van egy hermeneutikai tér, ami a jogász, így a bíró rendelkezésére áll, ez azonban nem korlátlan – csak az értelmezéssel alátámasztható érvek játszhatnak szerepet a jogalkalmazásban és az érvelésben. És bár elválhat (sőt el is válik) egymástól a döntés meghozatala és annak indokolása (utólagos igazolása), vagyis – Rüdiger Lautmann terminológiájával élve – a formális és az informális döntési program, az informális program csak olyan döntési alternatívák közül választhat, amelyek választását a formális program megengedi. (A határ persze lehet képlékeny, de azért léteznek érvek, amelyek nyilvánvalóan a határon kívül vannak.)

A magyar jogrendszerben is a bíróságok a legkülönbözőbb módszereket használják egy-egy többféle módon értelmezhető jogi normaszöveg értelmének feltárásához. Ha valaki ezeket a lehetséges módszereket ismeri, akkor (technikai értelemben véve) sokkal jobb jogásszá tud válni, de a „jó” ügy képviselője is megkívánja egy jó jogásztól, hogy az elvileg lehetséges érvek közül minél többet felhozzon, mert ezáltal annál inkább megerősíti a bírót abban, hogy végül is az a helyes álláspont, amit ő képvisel.²²

²¹ Továbbá: „Minden dolog mértékegysége az ember”.

²² Érdemes e helyütt megemlíteni azt a friss kutatást, melynek lefolytatására 2009-ben és 2011-ben került sor, annak érdekében, hogy kiderüljön, milyen értelmezési módszereket használnak ma (és milyen arányban) a magyar felsőbíróságok, különösen maga a Legfelsőbb Bíróság (2012. január 1-jétől hatályos nevén a Kúria). Az e kutatás alapjául szolgáló metodológiai klasszifikációt lásd: Tóth

Végül a jogi oktatás a narratív jogtudomány belátásait sem nélkülözheti, egy valódi eljárás, különösen egy tárgyalás és azon belül a tényállás-megállapítás ugyanis mindig a valóság különböző felfogásainak (az ellenérdekű felek, a szakértő(k), az egyes tanúk stb. valóságértelmezésének) prezentálására szolgál, ugyanúgy, ahogy egy irodalmi cselekményben is különböző szereplők eltérő nézőpontjain keresztül láthatjuk a valóságot.²³ A tárgyalóteremben tárgyalást vezető bíró valójában nem más, mint egy regény olvasója, aki a kapott – töredékes és elfogult – információdarabok alapján kell, hogy összeállítsa a maga igazságát. Ha a joghallgató figyelmét rá akarjuk irányítani arra a tényleges helyzetre (amelynek tudása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy megértse a jog gyakorlati működését), hogy a bíró nem egy montesquieu-i szubszumáló automata, hanem egy ember, a maga szimpátiáival, elfogultságaival, érzelmeivel és képességbeli fogyatékoságaival, akkor jó hasznát vesszük, ha a jogi oktatás során a regény történeteszövegét párhuzamba állítjuk a (jogi normák alkalmazását előfeltételező) bírói ténymegállapítás folyamatával. A bíró számára a tényállás kiderítése olyan, mint az olvasó számára a detektívregény megoldása, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy a detektívregényben a történeti tényállás felderítésének folyamata már készen áll (csak el kell olvasni), míg a bíró azt tevőlegesen alakíthatja (és el is ronthatja).

Ezenkívül hasznos lehet a joghallgató számára annak belátása is, hogy egy tárgyalás sok szempontból hasonlít egy drámához: a tárgyalóterem egy színpad, ahol a dráma szereplői a maguk érdekében (felperes, alperes), avagy a saját logikájuk (tanú, szakértő – ha nem elfogultak) szerint cselekszenek, amiből a bírónak ki kell hámoznia, hogy ki mond igazat, ki hazudik vagy téved, és ez alapján kell felvázolnia (és az ítéleti indokolásban elmagyaráznia), hogy a valóságban mi történt. (Valójában a bírósági tárgyalás során az igazán lényeges kérdés ez, és nem a jogi szempontok vizsgálata, mert sokszor – az ún. „könnyű ügyekben” – az ügy kimenetele azon dől el, hogy a bíró végül milyen következtetésre jut a történeti tényállás tekintetében.) Ha egy joghallgató ezt megérti, megérti a jog praktikus működését is, jelesül hogy a bírói ítélet nem egy elve eldöntött, a jogszabályokból logikailag következő valami, hanem alakítható, és a jogász feladata a tárgyalások során éppen az, hogy az ítéletet alakítsa.²⁴

J. Z.: A pozitív jogi normák bírói értelmezésének módszertana. *Jogtudományi Közlöny* 2012/3 93–109; eredményeiről pedig ld.: Tóth J. Z.: A jogértelmezéshez használt módszerek a mai magyar felsőbbbírósági gyakorlatban. *Magyar Jog* 2012/4 193–208.

²³ A jog e jellemzőjének megvilágítására példaértékű H. Szilágyi István kezdeményezése, aki az ez iránt érdeklődő hallgatóknak Gabriel García Márquez kisregényének, az *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikájának* a feldolgozásával mutatja be azt a situációt, ahogy a bíró a különböző tanúk hézagos és gyakran egymásnak is ellentmondó vallomása, beszámolója alapján kell, hogy kibogozza (ha tudja) azt, hogy mi is történt – a büntetés kiszabása vagy a felmentő ítélet meghozatala ugyanis csak ezt követően történhet meg. E módszer leírását és gyakorlati tapasztalatainak ismertetését lásd: H. Szilágyi I.: Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája: visszatekintés. In Fekete B. – H. Szilágyi I. – Könczöl M. (szerk.): *Iustitia kirándul*. Szent István Társulat, Budapest 2009. 111–132.

²⁴ A misztikumától megfosztott, pragmatikus ügyvédi szerep realista, őszinte és álszentségektől mentes bemutatására lásd: Kiss D. (szerk.): *Az ügyvédek nagy kézikönyve*. CompLex Kiadó, Budapest 339–350.

A kötet szerzői

FALUSI MÁRTON irodalmi szerkesztő

FEKETE BALÁZS egyetemi docens (PPKE JÁK), tudományos munkatárs (MTA TK JTI)

GÁRDOS-OROSZ FRUZZSINA tudományos munkatárs (MTA TK JTI)

H. SZILÁGYI ISTVÁN egyetemi docens (PPKE JÁK)

HORVÁTH ATTILA egyetemi docens (ELTE ÁJK, PPKE JÁK)

HORKAY HÖRCHER FERENC igazgató (MTA BTK FI), egyetemi tanár (PPKE BTK)

KISS ANNA oktató (PPKE JÁK)

MOLNÁR ANDRÁS egyetemi tanársegéd (SZTE ÁJK)

NAGY TAMÁS egyetemi docens (SZTE ÁJK)

NÓTÁRI TAMÁS egyetemi docens (KGRE ÁJK), tudományos főmunkatárs (MTA TK JTI)

SCHWEITZER GÁBOR tudományos főmunkatárs (MTA TK JTI)

TAKÁCS PÉTER egyetemi tanár (SZE DF ÁJK)

TÓTH J. ZOLTÁN egyetemi docens (KRE ÁJK)

X 215305